

ZWRUOT.

Марек Квіск

WUJ-BA
198

Університет і держава

Вивчення глобальних трансформацій

Переклад з англійської Тараса Цимбала

Київ – Таксон – 2009

Передмова

Непрості, а часами доволі суперечливі взаємовідносини між державою та університетом стали одним з елементів формування культури сучасного європейського громадянського суспільства. Саме в цих стосунках складалося розуміння ролі вищої освіти у створенні модерної європейської нації, ідея університету як унікального суспільного інституту, в основі якого лежить спільнота вчених і студентів, об'єднаних нестримним прагненням пізнавати Світ і поєднаних ідеалами академічної свободи та інституційної автономії. Багато в чому завдяки реалізації місії університету наука зайняла на п'єдесталі цивілізації те достойне місце, яке вона сьогодні посідає, прийшло усвідомлення засадничого значення інтелектуальної свободи для розвитку демократичної держави.

Швидка трансформація сучасного світу, зміна ролі знань у новопосталих знансвих суспільствах, системний вплив глобалізаційних явищ робить проблему взаємозалежності університету та держави однією з найбільш гострих й виводить її на перші позиції суспільного та академічного порядку денного. Це і дає право пропонувати вашій увазі цікаву книгу нашого польського колеги професора Марека Квієка. Вона суттєво допомагає у пошуку відповіді на ключове питання, сформульоване автором: «Чи призведе натиск глобалізації до зростання примату ринку над державою як основного механізму регуляції життя суспільства в сфері вищої освіти, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення?» Вибір національної освітньої політики, моделі фінансування університетів у майбутньому, знаходження додаткових ресурсів для державної підтримки вищої освіти як одного з визначальних факторів конкурентоспроможності держави є надзвичайно важливим та актуальним для України сьогодні.

Проблема відносин університету та держави лежить у кількох площинах. Як свідчить практика багатьох країн необхідною умовою підвищення якості вищої освіти є посилення відповідальності вищих навчальних закладів за результати своєї діяльності,

розширення й поглиблення університетської автономії. Експеримент із впровадження в нашій країні нової моделі функціонування вищих навчальних закладів в умовах реальної автономії відкриває можливості для її реалізації в масштабах всієї системи.

Основоположним у цій ситуації є розширення прав університетів щодо розподілу фінансових ресурсів, прозорості та доступності для громадсько-державного контролю всієї їх академічної та фінансової діяльності. З огляду на традиції та правову практику детальної регламентації діяльності університету, цілком природно, що тепер на шляху торування нових взаємин між університетом і державою виникають очевидні перешкоди, як то чинне податкове законодавство, статус університету як неприбуткової організації, що не дозволяє належним чином здійснювати інноваційну діяльність, надавати науково-технічні, сервісні та господарські платні послуги зовнішнім організаціям. В результаті маємо парадоксальну ситуацію: з одного боку, держава не виділяє достатньо коштів для потреб вищих навчальних закладів, а з другого – заклади не можуть самі для себе заробляти кошти, продаючи власні наукові розробки чи консультативні послуги.

Грунтовний аналіз, проведений М.Квіском, дозволяє не лише побачити сценарії трансформації ролі університетів в сучасному світі, він дає можливість оцінити, як в різних національних контекстах вони виконують покладені на них державами обов'язки, доводять своє право на використання державних ресурсів та демонструють спроможність раціонального виконання своєї соціальної ролі. Глибоке розуміння переваг й недоліків національних освітніх політик, перспективних шляхів і моделей вирішення проблем, зміна багатьох домінуючих парадигм допоможе нам краще з'ясувати основні параметри того нового освітнього договору між суспільством та державою, який неодмінно має бути створений і в Україні.

*Іван Вакарчук,
міністр освіти і науки України*

Зміст

Передмова	5
Подяки	9
Вступ: університет у глобальну епоху	13
Частина I. Університет між державою та ринком	45
1.1. Зміна ролі вищої освіти: вплив ринкових сил на її функції та завдання.....	45
1.2. Що нового у нинішніх трансформаціях вищої освіти?.....	55
1.3. Глобалізація, конкуренція та громадський нагляд.....	65
1.4. Реформування вищої освіти й держави	73
1.5. Висновки.....	76
Частина II. Університет і нація-держава: вплив глобальних чинників	77
2.1. Нація-держава та новий глобальний порядок	77
2.2. Нація-держава та модерний університет: історичний пакт двох модерних інституцій.....	98
2.3. Глобалізація і нація-держава: три табори.....	105
2.3.1. <i>Глобалісти</i>	108
2.3.2. <i>Скептики</i>	124
2.3.3. <i>Помірковані</i>	135
2.4. Глобалізація, державний сектор і вища освіта.....	155
2.5. Висновки.....	166
Частина III. Університет і держава добробуту	168
3.1. Дебати про державу добробуту і вищу освіту.....	168
3.2. Чи настав кінець держави добробуту, яку ми знаємо?.....	174
3.3. Глобалізація і держава добробуту: загальні питання	190
3.4. Глобалізація як визначальний чинник усунення держави добробуту.....	194
3.5. Поточні трансформації західних держав добробуту: вплив глобалізації чи вплив внутрішніх процесів?	207
3.6. Висновки.....	211

Частина IV. Глобалізація, держава добробуту та майбутнє демократії.....	213
4.1. «Постнаціональна констеляція» і кінець післявоєнного компромісу держави добробуту (Юрген Габермас).....	213
4.2. «Друга модерність» і порушення історичного зв'язку між капіталізмом, державою добробуту й демократією (Ульрих Бек).....	223
4.3. Глобалізація: наслідки для людей і суспільства (Зигмунт Бауман).....	241
4.4. Висновки.....	251
Частина V. Університет і нові європейські політичні стратегії щодо освіти та науки	255
5.1. На шляху до «Європи знання» – оживлення проекту європейської інтеграції через освіту	255
5.2. Десять років європейської політики в галузі вищої освіти.....	259
5.3. На шляху до переформулювання ролі й завдань модерного університету.....	273
5.4. Європейська інтеграція вищої освіти та глобальні тенденції.....	278
5.5. Клопоти з Болонським процесом: університет між старими й новими викликами сьогодні	290
5.6. Університет і знаннева економіка: формування ідеї нових завдань цього інституту в Європейському Союзі	302
5.7. На шляху до єдиного Європейського простору наукових досліджень.....	305
5.8. Пристосування і звикання до глибинних змін: поточні дебати	310
5.9. Висновки.....	316
Бібліографія	319
Показчик.....	372
Післямова	378

Подяки

Мені надзвичайно пощастило отримувати щедру допомогу від людей та установ упродовж шести років роботи над цією книжкою, тож нарешті я маю нагоду висловити свою глибоку вдячність їм. За цей час я нагромадив чималий борг вдячності перед низкою установ, які вможливили роботу над книжкою завдяки дослідницьким грантам. Це, зокрема, в хронологічній послідовності, Інститут північноамериканських студій імені Джона Ф. Кенеді при Вільному університеті в Берліні (куди мене запросили як тимчасового співробітника); Центр політологічних студій при Інституті відкритого суспільства (OSI) в Центральноєвропейському університеті (CEU) Будапешта (де я перебував у 2000–2001 рр. як іноземний співробітник Інституту); Польський державний комітет наукових досліджень (котрий допоміг мені щедрим дослідницьким грантом №0032/H01/2001/20 на 2001–2003 рр.); Європейська Комісія, Дирекція наукових досліджень (де я 2001–2003 рр. входив до складу високопоставленої групи експертів); та Міжнародний форум досліджень демократії при Національній пожертві заради демократії (NED) у м. Вашингтон (де в 2002–2003 рр. я працював як співробітник у рамках програми Рейгана-Фассела).

Особливу вдячність висловлюю двом блискучим менеджерам проєктів, із якими я мав честь працювати в Будапешті та Вашингтоні: Памелі Кілпаді з Центру політологічних досліджень при Центральноєвропейському університеті та Селі Блер із Національної пожертви заради демократії у м. Вашингтон. Без їхньої беззастережної підтримки проєкту та їхньої твердої впевненості в його більш ніж суто академічному значенні мені було б набагато складніше продовжувати роботу над ним. Також щиро дякую іншим працівникам і колегам із цих двох установ, особливо моїй незрівнянній науковій помічниці в NED Гітер Ігнаціус, а також Гаю Алену Оверленду та Тиму Маерзу за їхню терплячість відносно мого надуживання послугою міжбібліотечного абонементу... В CEU мені випала приємна честь мати двох

Подяки

Мені надзвичайно пощастило отримувати щедру допомогу від людей та установ упродовж шести років роботи над цією книжкою, тож нарешті я маю нагоду висловити свою глибоку вдячність їм. За цей час я нагромадив чималий борг вдячності перед низкою установ, які вможливили роботу над книжкою завдяки дослідницьким грантам. Це, зокрема, в хронологічній послідовності, Інститут північноамериканських студій імені Джона Ф. Кенеді при Вільному університеті в Берліні (куди мене запросили як тимчасового співробітника); Центр політологічних студій при Інституті відкритого суспільства (OSI) в Центральноєвропейському університеті (CEU) Будапешта (де я перебував у 2000–2001 рр. як іноземний співробітник Інституту); Польський державний комітет наукових досліджень (котрий допоміг мені щедрим дослідницьким грантом №0032/H01/2001/20 на 2001–2003 рр.); Європейська Комісія, Дирекція наукових досліджень (де я 2001–2003 рр. входив до складу високопоставленої групи експертів); та Міжнародний форум досліджень демократії при Національній пожертві заради демократії (NED) у м. Вашингтон (де в 2002–2003 рр. я працював як співробітник у рамках програми Рейгана-Фассела).

Особливу вдячність висловлюю двом блискучим менеджерам проектів, із якими я мав честь працювати в Будапешті та Вашингтоні: Памелі Кілпаді з Центру політологічних досліджень при Центральноєвропейському університеті та Селі Блер із Національної пожертви заради демократії у м. Вашингтон. Без їхньої беззастережної підтримки проекту та їхньої твердої впевненості в його більш ніж суто академічному значенні мені було б набагато складніше продовжувати роботу над ним. Також щиро дякую іншим працівникам і колегам із цих двох установ, особливо моїй незрівнянній науковій помічниці в NED Гітер Ігнаціус, а також Гаю Алену Оверленду та Тиму Маєрзу за їхню терплячість відносно мого надуживання послугою міжбібліотечного абонементу... В CEU мені випала приємна честь мати двох

блискучих наукових консультантів, які вельми відрізнялися одне від одного за своїми поглядами; кожен з них навчив мене чогось іншого, тож я з удячністю назву всіх їх: Єгуда Елкана, ректор і президент CEU; Вольдемар Томуск, заступник директора OSI; та Пітер Дарвес, спеціаліст Світового банку з економіки освіти.

Пишучи цю книжку, я брав участь у численних міжнародних дослідницьких проектах, які дали мені змогу зіставити своє переважно теоретичне бачення зі сприйняттям реальних перетворень європейських університетів знизу. Якби не участь у цих проектах – як у Західній Європі, так і в багатьох переходових країнах – мої висновки в цій книжці були би значно стриманішими. Не заглиблюючись у деталі, хочу подякувати таким колегам і друзям за їхню співучасть: Елі Фару (Європейська Комісія); Стефан Венсан-Ланкрен і Курт Ларсен (ОЕСР/ЦОДІ); Роджер Реснейк (Aguirte Int.); Георгій Касьянов і Тарас Фініков (Міжнародний фонд «Відродження»); Філіп Альтбах (Бостонський коледж); Ян де Грооф і Грасьєн Ловер (Коледж Європи і ELA); Ян Садлак (ЮНЕСКО-СЕПЕС); Юрген Ендерз та Егберт де Веєрт (СНЕРС, Університет Твенте); Денієл Леві (SUNY, Олбані); Сьюзен Робертсон (Бристольський університет); Сара Кітинг (Рада Європи); Джеймз Стивенз і Тобі Лінден (Світовий банк); Марчин Чаплінський (ОБСЕ ВКНМ, Гаага); Біл Дуглас (USAID); Вальдемар Томуск (OSI, Будапешт) та інші. Я в боргу перед усіма ними. Завдяки більшості з них я мав нагоду представити попередні версії цієї книжки на організованих ними конференціях, семінарах, літніх школах тощо або в редактованих ними виданнях; а разом з іншими я працював у різних закладах вищої освіти.

Я також мав приємність користуватися надійною підтримкою Познаньського університету, зокрема з боку заступника ректора з наукових питань і питань міжнародної співпраці Броніслава Марчиняка, а також директора Інституту філософії Тадеуша Букшіньського. Я завжди отримував від них важливу допомогу, тільки-но звертався по неї, а це траплялося досить часто. Крім того, інститут і університет останні кілька років люб'язно дозволяли мені проводити багато часу у відрядженнях, під час яких

я займався дослідженнями для написання цієї книжки, і навіть надали мені додаткову річну дослідницьку відпустку. Щиро дякую Познанському університету за чудові умови праці та терплячість до мого «інтернаціоналізованого» й «мережевого» трибу життя. Не можу не скористатися цією нагодою, щоб не подякувати Броніславу Марчиняку, Тадеушу Букшіньському і Янушу Вішнєвському (колишньому декану факультету суспільних наук) за їхню підтримку відкриття Центру громадської політики, до якого я також долучився в останні роки. Дякую друзям і колегам зі всього світу за натхнення і нагоди апробувати свої ідеї перед різними аудиторіями або за особисті обміни думками в ході зустрічей і семінарів або просто через електронну пошту. З одними я знайомий уже багато років; з іншими мав досвід короткої, але дуже інтенсивної співпраці. Ось вони: Вольдемар Томуск, Зигмунт Бауман, Філіп Альтбах, Пітер Дарвес, Єгуда Елкана, Деніел Леві, Грасьєн Ловер, Альона Сендгрєн, Георгій Касьянов, Лех Вітковський, Збігнев Дроздович, Єва Червіньська-Шуп, Анна Цайдлер-Янишевська, Альдона Явловська, Анна Палубицька, Пьотр В. Юхач, Єва Новак-Юхач, Ян Козловський, Ян Садлак, Юргєн Ендєрз, Мартин Лоун, Сьюзєн Робєртсон, Едвін Кейнер, Моніка Костєра, Снеяна Сланчева, Роджер Дикон, Стєнлі Н. Кац та інші. Будь-які помилки та недоліки книжки, певна річ, – це моя вина. Вєсь час я мав багато нагод розвинути свої тези, пробні висновки, непевні припущєння та несміливі гіпотєзи і представити їх академічній аудиторії рїзних країн на конференцїях і семінарах та через публікації. В рїзних формах окремї ідеї цієї книжки вже бачили свїт у журналах «Theoria. A Journal of Social and Political Theory», «Higher Education in Europe», «European Educational Research Journal», «Higher Education», «Prospero. A Journal of New Thinking in Philosophy of Education», «die hochschule. journal für wissenschaft und bildung», «Educational Sciences: Theory and Practice», «Journal of Interdisciplinary Crossroads» «Principia» та близько десятка збірок статей. Хочу щиро подякувати редакторам цих журналів і збірок та організаторам конференцій за кожен з цих нагод.

Наостанок я приберіг свій найбільший борг – перед моєю дружиною Кристиною, якій було важко всі ці роки через особливості моєї діяльності; її міцна любов, беззастережна підтримка і надзвичайна терплячість були головним джерелом мого бажання продовжувати цей проект. На початку (1999 року) народилася наша маленька донька Наталія. Тож я присвячую цю книжку обом їм.

Вступ: університет у глобальну епоху

У рамках пропонованої книги ми приймаємо за точку відліку кілька досить вільно взаємопов'язаних припущень. По-перше, вища освіта в її традиційній європейській формі фінансувалася переважно державою, а період її найвищого злету збігся з розвитком післявоєнної держави добробуту. По-друге, зараз ми виступаємо очевидцями зростання ролі виробництва, набуття, поширення й застосування знання у новонароджуваних знаннєвих суспільствах та економіках, з одного боку, а з іншого – спостерігаємо за досі традиційною роллю європейських систем вищої освіти у (дедалі вужчому, переструктурованому, врізаному) державному секторі. По-третє, ми стали свідками тиску глобальних сил як на національні політичні стратегії соціального забезпечення, так і на національні бюджети, і тиск цей супроводжується ідеями (й ідеалами) «мінімальної» або, останнім часом, «ефективної», «розумної» тощо держави, яка би брала на себе менше соціальних обов'язків, ніж післявоєнні західні системи соціального забезпечення. По-четверте, нині відбуваються загальні спроби переформулювати післявоєнний *суспільний договір*, котрий започаткував державу добробуту, якою ми її знаємо (разом зі званою нам державною вищою освітою). Враховуючи всі ці припущення та багато інших супровідних чинників, спробуємо спрогнозувати, яким же буде майбутнє університетів. Що станеться з їхньою *унікальністю* в суспільстві, культурі, політиці й економіці? Що станеться з традиційною *ідеєю* (хоч вона має багато різних форм) університету в новому світі, до якого ми прямуємо?

Одна з центральних тез пропонованої книги – це твердження, що нині недостатньо обговорювати університет як суспільний

* Тут і далі англ. терміни «knowledge economy» та «knowledge society» перекладатимуться як «знаннєва економіка» та «знаннєве суспільство» замість граматично незручного конструкта «економіка знання» або «суспільство знання», котрі зажили більшої популярності в українських науках. Даний варіант перекладу був узгоджений на семінарах Лабораторії наукового перекладу, як і деякі інші, що будуть далі використані в цій книжці. (Прим. перекладача.)

інститут винятково або переважно в контексті досліджень (національних чи порівняльних) вищої освіти. Панораму сучасних динамічних процесів, котрі витворюють середовище цього інституту, і особливо картину його майбутнього в суспільствах і економіках, що все більшою мірою спираються на знання й керуються ринковими силами, вже не можна обговорювати виключно в традиційних, відносно самозамкнених дисциплінарних контекстах. Отож, ми розглядатимемо університет з різноманітних точок зору й крізь призму широкого спектру дисциплін (політекономії, соціології, політології, філософії тощо). Розпочнемо з того, що нація-держава протягом майже двохсотрічного періоду плекала свої зв'язки із модерним інститутом університету, котрий поставав її національною свідомістю й національною культурою, а також виступав соціальним і національним сполучником для новонароджуваних європейських націй-держав (Частина II). Держава добробуту зробила значний унесок у безпрецедентне зростання державної вищої освіти і безпрецедентні освітні надбання індивідів, соціальних груп і націй, особливо протягом післявоєнного періоду (Частина III і IV). Чималу кількість проблемних питань треба піддати ретельному розгляду: трансформація ідеалів держави та її соціальної відповідальності в період глобального капіталізму; трансформація державного сектору загалом, включно з реформою пенсійного забезпечення, охорони здоров'я та освіти; поступовий занепад традиційної «гумбольдтівської» ідеї університету; зміна співвідношення держави й ринкових сил у забезпеченні різних громадських послуг, зокрема вищої освіти; крах «комуністичної» альтернативи слідом за мирними революціями в Центральній-Східній Європі 1989 року та його ідеологічний вплив на майбутнє глобального капіталізму; виникнення нових (загальноєвропейських і транснаціональних) дискусій з приводу вищої освіти та її реформ, зокрема конвергенція цих дискусій щодо інституту університету, приклад яких протягом останніх років подавали такі різні гравці, як Європейська Комісія, Світовий банк та Організація економічної співпраці та розвитку (ОЕСР); європейська інтеграція вищої освіти та дослідницької

діяльності як виклик традиційним моделям вищої освіти в Європі (коли Болонський процес розглядають переважно як паралельний логіці «Лісабонської стратегії» для реформи європейської економіки, соціального забезпечення й освіти на 2010 рік); виникнення «знанневих суспільств» із їхньою нагальною потребою в підтримці з боку освітніх інститутів; і нарешті, прямий і непрямий впливи добре відчутних (в культурі, політиці, технології та економіці) ефектів глобалізації.

Можна поставити й кілька проміжних питань, які побіжно оглянемо, переслідуючи стратегічні цілі даної книги: чи призводить натиск глобалізації до зростання примагу ринку над державою як основного механізму регуляції суспільства? Освітня політика традиційної європейської держави добробуту трактувала вищу освіту як громадське (або соціальне) благо, і цей погляд спонукав державу збільшувати фінансування національних систем вищої освіти, наукових установ та закладів підвищення кваліфікації. Наразі ми є свідками переозначення^{*} вищої освіти як приватного (або індивідуального) блага, тому природно постає питання: чи є це переозначення сигналом зниження фінансової підтримки з боку держави¹? Але в знанневих суспільствах цьому переозначенню протистоїть зростання попиту на вищу освіту, тому здається правдоподібним, що, з погляду «соціального капіталу», університет і надалі може розраховувати виключно або переважно на державні фонди для забезпечення своєї діяльності. Чи так це насправді? По суті, в основі нинішнього становища вищої освіти лежить виразний парадокс: вищу освіту вважають важливішою, ніж раніше, для конкурентоспроможності держав на міжнародній арені, однаке, попри безпрецедентну і дедалі вагомішу

* Від англ. redefinition, що вказує лише на формування нового означення (дефініції) для об'єкта, тоді як термін revision перекладається як «переосмислення», «перегляд» або «ревізія» (залежно від конкретної ситуації) та позначає його всебічний перегляд, цілковиту зміну бачення цього об'єкта.

¹ Розрізнення понять «громадського блага» [public good] й «державної відповідальності» [public responsibility] нещодавно проведене Цером Ниборгом у праці «Вища освіта як громадське благо і державна відповідальність». Він стверджує, що доречніше було б вивчати наслідки державної відповідальності для вищої освіти, аніж цілковито зосереджуватися на понятті громадського блага (Nyborg 2003: 355–356).

роль «знання» в наших суспільствах, спроможність національних урядів фінансувати вищу освіту зараз значно нижча, ніж у попередні десятиріччя. Якщо зважити на нагальність реформування нинішніх державних систем соціального забезпечення, державна підтримка вищої освіти у майбутньому, ймовірно, матиме тенденцію до скорочення. Національним урядам бракує простору для маневру при розподілі державних бюджетів між різними галузями, вже не кажучи про чимраз гостріші проблеми ефективного збору податків у новій глобальній економіці². З огляду на значущість, якою виробництво і поширення знання наділяється в новоявлених «знанневих суспільствах», дещо неймовірними і несподіваними видаються повсюдні наміри реформувати вищу освіту разом з іншими галузями державного сектора, іншими соціальними послугами, але вже після реформ охорони здоров'я та пенсійної системи. Протиріччя між загальною настановою урядів і громадян (які, напевно, вважають освіту *найважливішим* набутком для індивіда), з одного боку, та неспроможністю або небажанням тих самих урядів підтримувати нинішній рівень фінансування освіти, вже не кажучи про збільшення державного фінансування вищої освіти й дослідницької діяльності в державних університетах, з іншого боку, зараз загострилося як ніколи³.

Як наслідок, скрізь у світі бачимо зближення національних освітніх політик, котрі часто вже більше не трактують вищу освіту як щось особливе чи унікальне, а розцінюють її як безпосередній

² Віто Танзі у книзі «Оподаткування і майбутнє соціального захисту» малює образ «фіскальних термітів». Він стверджує, що найкоротший шлях, яким глобалізація може вплинути на нинішні держави добробуту, – це через дію на їхні податкові системи: «Податкова споруда поки що стоїть і виглядає міцною. Але, придивившись ретельніше, можна розгледіти цілу армію фіскальних термітів, котрі невтомно підточують її фундамент» (Tanzi 2001: 192).

³ Зигмунт Бауман, мабуть, найпромовистіше озвучив своїм невтішним зауваженням розчарування сьогодишньої вищої школи: «Тягар професійного вишколу помалу, але невпинно переміщується від університетів, і це знаходить своє відображення у небажанні держави фінансувати їх з державного гаманця. Неважко запідозрити, що університети значною мірою завдячують досі стабільним рівнем притоку студентів своїй несподіваній, але бажаній ролі тимчасових притулків у суспільстві, враженому структурним безробіттям. Для новоприбульців на ринок праці вони грають роль засобу відстрочити на кілька років мить істини – знайомство із жорстокими реаліями трудової діяльності» (Bauman 2001: 131).

і дедалі більш вимірюваний чинник для розвитку нової знаннєвої економіки. На політичний вибір національних урядів (зокрема й вибір політики в галузі освіти⁴) та їхню спроможність виконувати політичний маневр справляють тиск економічні обмеження глобальної економіки, котрі відчутні в кожному закутку планети. Чимдалі, то більш помітною в глобальних масштабах стає «ринкова перспектива» державних послуг – приміром, у вже згадуваній охороні здоров'я, пенсійній та освітній галузях – поруч із перспективою «свободи вибору», котра особливо приваблива для суспільств із великим і заможним середнім класом⁵. В іншому контексті інститут університету грає важливу роль у процесі становлення загальноєвропейської вищої освіти та науки. Вже стало зрозумілим, що ні в освіті, ні в науці університет не розглядають традиційним чином, як у дискусіях, які передували настанню глобалізації, прискоренню процесу європейської інтеграції

⁴ Недавна книга Світового банку «Конструювання знаннєвих суспільств: нові виклики перед вищою школою» подає деякі загальні рекомендації щодо фінансування цієї галузі: «Певна річ, не існує якогось "магічного числа", яке б вказувало на "правильну" частку ресурсів, що треба виділити на вищу школу, але кілька загальних настанов усе ж таки можна підказати... Оглядаючись на досвід країн, які входять до ОЕСР, котрий підкреслив роль освіти в підтримці економічного росту й соціальної згуртованості, схоже, що належний діапазон сукупних інвестицій в освіту лежить між 4 і 6% ВВП. А витрати на вищу школу тоді мають в цілому становити від 15 до 20% витрат на державну освіту» (World Bank 2002: 82).

⁵ У книзі «Вживання європейської держави добробуту» Штайн Кунле окреслює причини відносного занепаду ролі держави у найближчі десятиріччя: «Через вищий достаток у суспільстві й високі прибутки значної, а то й більшої, частини населення країни дедалі вагомішого значення для людей набуває поняття "свободи вибору" [...]: завдяки збільшенню власних економічних ресурсів індивіда актуальною можливістю для нього стає "вихід" із організації; крім того, більші індивідуальні ресурси означають зростання ймовірності появи альтернативних постачальників послуг у відповідь на суб'єктивне невдоволення споживачів, зниження якості наявних послуг або перевищення попиту пропозиції з боку державної системи соціального захисту» (Kuhhle 1999). Високий дохід і достаток відкривають шлях для свободи вибору, а в майбутньому вибирати доведеться між державними й приватними постачальниками соціальних послуг. У заможних суспільствах споживачької аудиторії притаманне різноманіття потреб, а отже, аргументує автор, споживачі шукають ринкові замітники державному постачанню благ. Відтак «з'являється більше простору для ринку й "третього сектора"». Які наслідки ця тенденція може мати в довготривалій перспективі? Кунле очікує, що змішане постачання соціальних послуг виховає у нових поколінь нове ставлення до держави добробуту та її соціальних послуг: «Молоді покоління виростатимуть при звичайних до недержавних варіантів соціального забезпечення, а часто і варіантів поза межами нації-держави» (Kuhhle 1999: 6–7). Отже, у майбутньому можна очікувати зменшення державного соціального забезпечення і паралельне збільшення ринкового.

Ці ідеї викладені в Частинах II і III: тема модерного договору між нацією-державою та університетом розвинута у Частині II, а Частина III присвячена вірогідним ефектам впливу на інститут університету нинішнього переформування держави добробуту. У Частині II відносини між університетом і нацією-державою розглянуто в такій логічній послідовності: нова роль нації-держави у новонароджуваному глобальному порядку; історичний пакт між модерним університетом і модерною державою; три табори соціальних мислителів у дебатах про вплив глобалізації на націю-державу; і стосунок між глобалізацією та державним сектором, зокрема – освітою. Автор цих рядків глибоко переконаний, що важливо бачити не тільки історичний зв'язок між університетом і нацією-державою, а й усвідомлювати поточний вплив глобалізації на інститут держави, тому ми розглянемо нинішнє переосмислення нації-держави у контексті глобалізації. Виділивши основні напрямки нового розуміння нації-держави, ми зможемо з'ясувати потенційні довгострокові наслідки таких підходів до неї для освіти. Три табори, що їх можна вичленити у дискусіях про теперішнє й майбутнє нації-держави, тримаються певних поглядів на її майбутні перспективи: перші проголошують її кінець; другі наполягають, що загалом нічого істотного не змінилося в останні десятиріччя; а треті вважають сучасну трансформацію нації-держави фундаментальною, але не смертельною для неї. До переліку прихильників кожного із таборів, яких ми розглянемо на подальших сторінках, входять Жан-Марі Гвєгено, Кеничі Омае, Мартин Елбров, Роберт Б. Райх та Сьюзен Стрейндж (а також умовно Ульрих Бек і Зігмунт Бауман, котрих обговоримо окремо в Частині IV) – їх назвемо «глобалістами»; Пол Гіртст та Грем Томпсон, Лінда Вайс, Роберт Боєр і Денієл Дрейч, Стивен Креснер та Джон Грей входять до табору «скептиків»; і нарешті Ентоні Гіденс, Сескія Сесен, Мануел Кастелз, Ян Аарт Шольге, Джеймз Розенау, Дейвід Гелд (разом із Ентоні МакГрю, Дейвідом Голдблатом і Джонатаном Ператоном) представляють табір «поміrkованих».

У Частині III зв'язок університету з державою добробуту розглянемо в такій послідовності: дискусія про майбутнє вищої освіти

в контексті дискусій про майбутнє держави добробуту; нинішнє переосмислення майбутнього держави добробуту; сучасний рух до згортання держави добробуту (у заможних демократіях); і дві відмінні позиції щодо впливу глобалізації на державу добробуту: глобалізація як *основний* фундаментальний чинник відступу держави добробуту і глобалізація як вагомий, проте аж ніяк не вирішальний чинник. Частину відкриє розділ, який вводить дискусію про майбутнє університету в контекст значно ширшої дискусії про майбутнє державного сектора (і державного втручання в традиційні соціальні послуги або їхнього державного забезпечення). Автор намагатиметься продемонструвати, що в цілому між дослідниками немає принципової незгоди щодо майбутнього (європейської) держави добробуту в її післявоєнній формі: її основи потрібно сьогодні *переглянути* в силу цілої низки внутрішніх та зовнішніх причин, міжнародних і внутрішньодержавних чинників. Усі відмінності фактично зводяться до пояснень розвитку європейських держав добробуту від середини 1970-х років до сьогодні, безлічі варіантів переструктурування в країнах Європи і різного рівня стурбованості майбутнім скороченням функцій держав добробуту в конкретних країнах. Найцікавіша тема тут – розмаїття припущень стосовно ролі глобалізації в переозначенні моделі держави добробуту сьогодні. Тема глобалізації і держави добробуту глибоко поділила дослідників питань соціального забезпечення, а майбутнє держави добробуту має вирішальне значення для майбутнього інституту (державного) університету в наші дні. Автор цих рядків дотримується думки, що всі соціальні феномени, які становлять найбільший інтерес у цій книзі – зокрема, нове стоварення* суспільства, десоціалізація економіки, денационалізація суспільства й економіки, детериторизація і знепросторовлення економічної діяльності, переміна розподілу ризиків у суспільстві, невпинна індивідуалізація, зростання ринкових

* Тут і далі англ. «commodification» перекладається як «стоварення», а протилежний йому процес «descommodification» – як «знетоварення» на противагу традиційному калькованому варіанту «комодифікація», оскільки останній може мати в українській мові також значення «спільна модифікація».

орієнтацій у поглядах на державу й державні соціальні послуги, втрата нацією-державою влади, глобалізація і транснаціоналізація моделей соціального забезпечення, детрадиціоналізація національної та громадянської приналежності,— впливають на сприйняття теми соціального забезпечення, означення її проблем і прийняття рішень для їхнього розв'язання. Щонайменше, глобалізація посилює ці процеси. Далі в книзі ми прийдемо до висновку, що наші оцінки нинішнього стану держави добробуту і наші погляди на цю справу в цілому значною мірою задані процесами, феноменами й інтерпретаціями, які принесла із собою глобалізація.

Головну увагу в Частині IV приділено зв'язку між глобалізацією, майбутнім держави добробуту і майбутнім демократії в поглядах трьох провідних європейських суспільствознавців: Юргена Габермаса, Ульриха Бека та Зигмунта Баумана. Вони розглядають нашу проблематику із ширшої перспективи і в процесі роздумів про майбутнє держави добробуту подають додаткові аргументи на користь тези автора цих рядків, що трансформація державної вищої освіти в глобальних масштабах невідворотна. Габермас, Бек і Бауман, дарма що походять із різних філософських і соціологічних традицій, повністю погоджуються в одному пункті щодо майбутнього держави добробуту в Європі: ті трансформації, очевидцями яких ми стаємо сьогодні, незворотні — ми вступаємо в нову епоху співвідношення соціального й економічного. Прихід Габермасової «постнаціональної констеляції», Бекової «другої, постнаціональної модерності» або Бауманової «плинної модерності» провіщають однакове майбутнє соціальному забезпеченню: традиційна післявоєнна кейнсіанська держава добробуту, із її могутнім складником — нацією-державою, приречена. І всі три мислителі сходяться на тому, що винуватцем кінця цього соціального проекту в Європі є глобалізація — її теорія та практика. Жоден із них не зупиняється на внутрішньому розвитку європейських держав добробуту (наприклад, на перетворенні демографічного портрету Європи, зокрема старінні, змінах сімейних структур, зайнятості й безробітті). Вони чітко пов'язують нову географію

соціального ризику й невідомості із прищестям – головню економічної – глобалізації.

У Частині V обговоримо майбутнє університету в контексті нової європейської науково-освітньої політики: пан'європейський проект інтеграції вищої освіти і постання так званого Європейського простору наукових досліджень. Опісля автор цих рядків зосередить увагу на виникненні «Європи знання» і оживленні проекту європейської інтеграції через освіту; еволюції європейської вищої освіти упродовж останнього десятиріччя; переозначенні ролі й місії університету в рамках Болонського процесу, а також на сучасних гарячих дебатах у Європейському Союзі про нові завдання університету яко суспільного інституту. Ми дійдемо висновку, що недавні дискусії в ЄС із приводу університету не залишають сумнівів щодо напрямку зміни соціальної та економічної ролі університету як суспільного інституту в новопосталих «знанневих суспільствах». У новому глобальному порядку університети прагнутимуть утримати за собою традиційну для них осьову роль у суспільстві. Уже зараз повсюди визнають за університетами роль двигунів економічного росту, чинників економічної конкурентоспроможності й постачальників кваліфікованих працівників для нових, урухомлюваних знанням* економік – а це вже, без сумніву, радикальне переформулювання традиційної соціальної ролі університету. Схоже на те, що європейський університет вступає в нову стадію свого розвитку. Основними мотивами його трансформації стали тиск глобалізації на націю-державу та її соціальні послуги, зміцнення проекту «спільної Європи» за рахунок створення нового простору освіти й наукових досліджень, кінець «золотого віку» добре знаної нам кейнсіанської держави добробуту та постання знанневих суспільств і урухомлюваних знанням економік. Основи європейського знанневого суспільства (та знанневої економіки) закладаються навколо таких серцевинних понять як «знання», «інновації», «дослідження», «освіта»

* Від *англ.* «knowledge-driven economy». В оригінальній фразі йдеться про те, що знання виступають рушійною силою цієї економіки, джерелом її динаміки.

і «професійний вишкіл». Освіта, а надто «ціложиттєве навчання»^{*}, стала новим дискурсивним тереном, на який нині спрямовані мрії європейців про спільне громадянство. Нова «знаннева Європа» індивідуалізується (індивідуальні учні/студенти/стажери замість громадян націй-держав), а побудова нового освітнього простору може зробити суттєвий внесок у відливання форм нової європейської ідентичності.

2.

Новий світ, у який ми прямуємо, має багато назв у різних теоріях, а про соціальні, культурні й економічні процеси, що їх ми згадували, точаться невпинні суперечки на сторінках численних словників соціально-економічних наук: одні теоретики позначають процеси останніх двох десятиріч «постмодерністю» (Жан-Франсуа Ліотар і Зигмунт Бауман, хоч Бауман останнім часом уподобав термін «плинна модерність»), для інших – це «друга модерність» (Ульрих Бек), «рефлексивна модернізація» (Ульрих Бек, Ентоні Гіденс, Скот Леш), «глокалізація» (Роланд Робертсон) або «глобальна доба» (Малколм Вотерз); ще інші описи називають їх «мережевим суспільством» (Мануел Кастелз), «знанневим та інформаційним суспільством» (Пітер Дракер) або, у більш філософському стилі, «постнаціональною констеляцією» (Юрген Габермас). Майже всі ці теоретики у своїх аналізах відводили глобалізації в широкому розумінні першочергову роль. «Виникає новий вид капіталізму, економіки, глобального порядку, суспільства і приватного життя – всі вони значуще відрізняються від попередніх фаз розвитку», – промовисто коментує провідний німецький соціолог Ульрих Бек (Beck 1999a: 2)⁷.

* Тут і далі термін «lifelong learning» перекладатиметься як «ціложиттєве навчання» замість менш вдалої фрази «неперервна освіта», яка поширилася в українській літературі про сучасні трансформації освіти, щоб відрізнити його від «continuous education», що якраз і значить «неперервна освіта».

⁷ Подібним чином описує вплив глобалізації, нових інформаційних технологій та нових Мартин Карной: «Це революція в організації праці, виробництві товарів і послуг, стосунках між націями і навіть локальній культурі. Жодна спільнота не має імунітету від епідемії цієї революції. Вона змінює самісінькі підвалини людських відносин і соціального життя» (Carney 1999: 14, курсив мій).

У новому глобальному порядку університети прагнуть віднайти собі нове місце, позаяк вони вже не в змозі виконувати свої традиційні ролі і завдання. У статті «Університети: старі, нові та відмінні» Зигмунт Бауман зауважував, що колись очевидні функції університетів сьогодні далеко не безсумнівні: «Принципи, котрі у минулому надавали безсумнівної легітимності центральному становищу університетів, вже більше не визнаються як загальноприйняті, а нерідко відкидаються як застарілі або ретроспективно засуджуються» (Bauman 1997b: 49). Учасники обох офіційних дискусій – про єдиний європейський простір у вищій освіті та науково-дослідницькій сфері, – а також значна частина учасників супровідних академічних дебатів на цю тему помалу сходяться на тому, що нині університети – це двигуни економічного розвитку країн і регіонів, чинники економічної конкурентоспроможності націй та постачальники висококваліфікованих і добре підготовлених кадрів для нових, урухомлюваних знанням економік (і це формулювання сильно відрізняється від традиційних уявлень про роль університетів у суспільстві). Без помітного розголосу і дискусій про принципи (на кшталт дебатів, що супроводжували постання гумбольдтівської моделі університету на початку XIX сторіччя, або важливих дебатів XX сторіччя про «ідею» університету) європейський університет волею-неволею опинився на порозі вступу в нову добу свого розвитку (див. Kwiek 2003e).

Зараз я хотів би коротко зупинитись на поглядах Ульриха Бека на глобалізацію. У його трактуванні вона в першу чергу означає «денаціоналізацію, тобто ерозію національної держави або її можливу трансформацію у транснаціональну державу» (Beck 2000a: 14). Така характеристика має неоціненне значення для цілей нашого дослідження, а саме для встановлення наслідків глобалізації для освітньої політики і модерного інституту університету в контексті трансформації держави:

Якщо в традиційній моделі національної держави є хоч якісь шанси на виживання в новій владній структурі світового ринку із його

транснаціональними дієвцями* та рухами, вони неминуче пов'язані з її здатністю прийняти глобалізаційні процеси за критерії національної політики в будь-якій царині (економіці, праві, оборонній політиці тощо) (Beck 2000a: 15, курсив мій).

Хочу лише додати, що, за логікою Бека, немає підстав гадати, нібито глобалізаційні процеси оминуть національну політику в царині вищої освіти. Ця сама логіка врахування глобалізації при обговоренні перспектив соціальної сфери стосується й університету, тому в подальших частинах даної книги я пов'язу університет із глобалізацією. Її ж знаходимо ще в одному уривку із Бекового «Славного нового світу праці»:

Найскладніша наукова й політична проблема другої модерності – необхідність реагувати на такі [пов'язані із глобалізацією] зміни водночас на всіх рівнях. В кінцевому рахунку, *хибно вести розмови про майбутнє праці, не зачіпаючи майбутнього нації-держави, держави добробуту і так далі* (Beck 2000b: 18, курсив мій).

Ця книга відштовхується від подібної логіки. З мого погляду, немає сенсу обговорювати майбутнє (державної) вищої освіти, зокрема (державних) університетів, не порушуючи заплутаних тем нинішніх перетворень держави добробуту, нації-держави і державного сектора переважно, але не тільки під дією глобалізаційних сил. Державний університет дедалі частіше вважають лише частиною державного сектора, а всі його традиційні претензії на соціальну (а відтак політичну й економічну) унікальність пропускають повз вуха. Реформування державного сектора вже розгорнулося по всьому світу, так що університетові, либонь, не лишається іншого реального вибору, як взяти в ньому участь. Теперішні дебати про майбутнє університету посідають важливіше місце в державній політиці й широких громадських дискусіях, ніж будь-коли раніше. Навряд чи можливо зараз розглядати трансформацію інституту університету окремо від аналізу трансформацій соціальної тканини, в яку він уплетений.

* Від *англ.* actor.

Модерний університет, це дитя Бекової першої, або національної, модерності, потрапив нині під дію тих самих сил, що й інші модерні інститути та соціальні порядки.

Варто також згадати зараз про поняття «інституту-оболонки», яке сформулював Ентоні Гіденс, дарма що не стосовно університету:

Куди тільки ми оглядаємося, *скрізь бачимо на видноколі інститути, котрі зовні здаються такими самими, що й раніше*, і носять свої старі назви, але внутрішньо вони сильно переродилися. Як і колись, ми говоримо про націю, сім'ю, роботу, традицію, природу, немовбито вони такі самі, що й у минулому. Але ж вони зовсім не ті. Зовнішня оболонка збереглася, але їхній «інтер'єр» змінився – і так діється не тільки в США, Британії та Франції, а майже всюди. Їх я називаю «інститутами-оболонками» – це інститути, що втратили адекватність завданням, виконувати які вони були покликані від початку (Giddens 1999: 18)⁸.

По один бік проблеми стоїть питання про завдання інституту модерного університету, які він був покликаний виконувати за задумами його засновників. По інший бік – питання або завдання, що покладаються на університет сьогодні – в глобальну добу. Чи відрізняються вони від його початкових завдань? Якщо ж вони відмінні, то якою мірою? В загальних рисах питання стоїть так: чи можна традиційну «ідею університету» (висунуту німецькими ідеалістами початку XIX сторіччя і далі розвинену кардиналом Ньюменом, Ортегою-і-Гасетом, Карлом Ясперсом і Юргеном

* Див. укр. перекл.: Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Пер. з англ. Ніни Поліщук. – К.: «Альтерпрес», 2004. – С. 18.

⁸ Ось що зауважує з приводу «інституту-оболонки» праці Мартин Карной у блискучому дослідженні «Глобалізація та освітня реформа» (і йому вторить Ульрих Бек у «Славному новому світі праці»): «Робота може мати в майбутньому якась інше значення, ніж те, яким ми це поняття наділяємо сьогодні. [...] Основною соціальною прикметою для працівників є вже не конкретна довготермінова робота, на якій вони працюють, а обсяг знання, яке вони набули в процесі навчання і трудової діяльності. Такий *багаж знань* дозволяє їм переходити з однієї фірми в іншу, від одного виду праці до іншого, якщо робота змінює свій зміст»; робота стає *всюкчас тимчасовою* (Сапью 1999: 33). За таких обставин (високодиференційована) вища освіта набуває критичного значення для подолання соціальної прірви між «багатими на знання» і «бідними на знання».

Габермасом) переформулювати в такий спосіб, щоб університет не виродився в «інститут-оболонку» в наш час⁹?

Існує два фундаментально різних способи судження про університет. З одного боку, його досі можна вважати справним виконавцем власних модерних соціальних обов'язків, покладених на нього від часу народження (а отже, не навішувати йому Гіденсового тавра «інституту-оболонки»), а з іншого -- в нинішньому університеті можна вбачати справді *нову* інституцію з новими соціальними обов'язками та завданнями. Відмінність ця має не лише теоретичний смисл, а й суттєве практичне значення: чи вдовольняють наші (здебільшого) фінансовані державою освітні інституції потреби західноєвропейських суспільств? Наше бачення завдань нинішнього університету є визначальним для оціночних суджень про нього. Університет, для прикладу, може чудово справлятися зі своїми *модерними* обов'язками, *але* зазнати краху як інституція нового світу; рівно ж, він може досконало виконувати свої нові доручення, *але* (водночас) провалити виконання *модерних* обов'язків. Отож, ключ до проблеми лежить у питанні: що суспільства очікують від цієї інституції сьогодні? Чи закінчилася (в теорії та на практиці) модерна місія університету в її класичному німецькому формулюванні? Або, можливо, університет на практиці таки вже став новою інституцією (чимдалі, то більш корпоративною, підприємницькою, управлінською, ініціативною, приватизованою тощо), хоч різною мірою в різних частинах планети, продовжуючи в теорії бачити за собою традиційні соціальні й культурні ролі? Чи є підстави говорити стосовно університету, що він «зовні здається таким самим, що й раніше», «носить свою стару назву», але його «інтер'єр» зовсім змінився, цитуючи Ентоні Гіденса? Якщо відповідь на це запитання позитивна (а так

⁹ Цікаво зараз пригадати схожі ідеї Мануела Кастелза із «Влади ідентичності» – останньої частини трилогії про інформаційну добу. За словами Кастелза, інституції та організації громадянського суспільства (зведені довкола демократичної держави та суспільного договору між капіталом і працею) перетворилися на «порожні оболонки», безсилі прив'язатися до людського життя й соціальних цінностей. В песимістичному висновку автора читаємо: «Наприкінці тисячоріччя король і королева, держава і громадянське суспільство безпомічно бовваніють на обрії, а їхні діти-громадяни тиняються в пошуках прийомних батьків» (Castells 1998: 355).

і буде в багатьох конкретних випадках), добре це чи погано для нього самого та суспільства? Можливо, це добре для суспільства, але погано для самого університету і викладачів, котрих дедалі частіше називають всього лише «знаннєвими працівниками»?

У яку мить своєї еволюції університет перестав бути класичним університетом? Якою мірою за сучасних обставин згодні ми об'єднати старе й нове значення цього терміна (а на практичному рівні – сприймати цілковито зисковий*, базований на Інтернет-технологіях Університет м. Фенікс як справжній *університет*)¹⁰? Іншими словами, шукаємо ми нову керівну *ідею* для університету як суспільного інституту (подібно великим ідеям на кшталт розуму в Канта, Bildung і культури у Шлеєрмахера та фон Гумбольдта) або лише винаходимо нові, більш керовані способи його *організації*? Чи існує можливість здійснити ревізію «ідеї університету», але не ретроспективно? Якою мірою університет досі лишається знаряддям (нації-)держави, винайденим філософами для періоду закритих економік і суверенно-територіальних національних держав, а якою мірою він уже став діловою установою, що функціонує в дедалі більш корпоративному стилі в добу відкритих

* Тут і далі прикметник «for-profit» буде перекладен як «зисковий», тобто зорієнтований на зиск, а «non-for-profit» – як «незисковий».

¹⁰ Я не такий вимогливий, як Біл Рідінгс, котрий у книзі «Університет у руїнах» заявляє, що «університет вже не гумбольдтівський, тому він уже більше не університет взагалі. Німці не просто заснували окремий університет і задали йому місію; саме вони перетворили університет у найважливішу інстанцію інтелектуальної діяльності. Сьогодні все це зазнає змін: на місце інтелектуальної діяльності та твореної нею культури прийшла гонитва за першістю і досягненнями» (Readings, 1996: 55). Як засвідчили історичні дослідження цього інституту, сам термін «університет» насправді дуже гнучкий. Можна розпрощатися із *певною формою* університету – народженого у Німеччині, зорієнтованого на націю-державу й утримуваного за рахунок держави добробуту, – такою знайомою нам із досвіду, але ж ми знали чимало інших особливостей навколишнього світу, яких більше з нами немає. Звісно, не просто засвоїти істину, що університет також був лише конкретно-історичним інститутом, створеним у конкретному місці та для конкретних цілей. А проте ми можемо прощатися із *модерною версією* університету, а не з університетом *взагалі* (до чого заохочує Рідінгс). До такого формулювання легше звикнути. Подібні погляди, але стосовно історичної унікальності нації-держави, висловили Волтер Опело та Стивен Росов у книзі про націю-державу та глобальний порядок: «Модерна територіальна держава – унікально-історичний витвір досить недавнього посіву. Вона не вічна, а її форма – не універсальна» (Opello and Rosow 1999: 225).

економік¹¹ та постнаціональних «управлінських», «залишкових» держав?¹² Чи мав рацію Жан-Франсуа Ліотар, коли ще 1979 року в праці «Ситуація постмодерну: розвідка про знання» пророкував «похоронний дзвін по епосі Професора» і підсумовував, що «університет наближається до того, що може виявитися його кінцем» (Lyotard 1984: xxv). У ширшому сенсі, ми, очевидно, піднімаємо питання про життєздатність певного політичного, соціального, культурного й філософського проекту (названого Юргеном Габермасом «проектом модерну») в сучасному глобальному середовищі, а разом із ним – і про життєздатність одного з продуктів цього проекту – модерного університету. Ліотар у своїх постмодерних пророкуваннях не вагався з приводу долі їх обох – і проекту, й інституту – із суто філософських міркувань: вони обоє попросту застаріли.¹³ В широкому соціологічному й освітньому сенсі питання «ідеї» університету після відмирання його «модерних» форм лишається відкритим.

Разом із тим, нам слід бути вельми обережними, аналізуючи взаємини між університетом і державою в умовах натиску глобальних сил. У багатьох частинах світу традиційні зв'язки між ними набували різноманітних форм; отже його нинішня трансформація також може пролягати різними шляхами, навіть попри дію могутнього універсального чинника. Приміром, Ніколас Бурбулес та Карлос Альберто Торес нагадують нам, що з історичної перспективи

¹¹ Разом з тим слід врахувати, що економіки ніколи не бувають абсолютно відкритими або закритими. Мартин Вулф у книзі «Чи переживе нація-державна глобалізацію?» вказує, що відкриття економіки вимагає від уряду послабити три такі типи економічного контролю: над переміщенням капіталу, товарів та послуг і людей (Wolf 2001: 184). Контроль над переміщенням людей навіть сьогодні досить сильний.

¹² Модель «залишкової держави» Філіп Черні описав як таку, де головною безальтернативою для урядів лишається «денационалізована економічна політика»: «капіталістичні країни, що перебувають у схожих обставинах, конкуренцією між собою створюють сприятливий політичний клімат для транснаціонального капіталу, хоч би яким були власність на нього та його походження» (цит. за: Ruggie 1997: 8).

¹³ Див. зокрема ідеї Ліотара в прочитанні Біла Рідінгса в праці останнього «Університет у руїнах» (1996), а також у шлій низці статей у чудовій книзі під редакцією Майкла Пітерза, виданій десять років тому, «Освіта й ситуація постмодерну» (1995), що містить також статті тих-таки Пітерза й Рідінгса.

не існує одного-єдиного варіанту їхньої пов'язаності, як і одного-єдиного способу, в який на них позначається обставини глобалізації. В економічному плані, тиск зовні нав'язаних жорстких умов (як-от, умови позики з боку МВФ) може призвести до немилосердного скорочення видатків на освіту; однак в інших контекстах прагнення підвищити економічну конкурентоспроможність і продуктивність може заохотити збільшення цих видатків (Burbules and Torres 2000: 16, курсив мій)¹⁴.

Отже, нам слід бути особливо обачними в ході аналізу й вельми застережливими у своїх висновках. Потрібно повсякчас наголошувати, які частини земної кулі підтверджують наші думки і які можуть підтвердити їх у майбутньому, а які виступають контрприкладом до наших тверджень. Цікаво зауважити, що в країнах із однаковими зв'язками між освітою і державою та приблизно однаковим рівнем економічного розвитку загальнонаціональні дебати про трансформацію держави добробуту (і переструктурування державного сектора) фактично грають в одну дудку (європейські посткомуністичні країни в цілому досить чітко дотримуються вже згадуваних глобальних зразків реформування вищої освіти і державного сектора загалом, котрі в дійсності не повністю впроваджені в головних західних країнах Європейського Союзу).

3.

Тепер коротко розглянемо націю-державу та модерний університет, а точніше історичний пакт між цими модерними інституціями. Ми дещо відійдемо від новаторського розуміння Гаєм Нівом зв'язку між гумбольдтівським університетом і нацією-державою (викладеного останнім часом у таких працях, як «Європейський вимір у вищій освіті: екскурс у модерний вжиток історичних аналогів» та «Відповідальність університетів перед

¹⁴ Так само заохочує нас трактувати зв'язок між глобалізацією та державою Сессія Сесен у праці «Глобалізація чи денационалізація?», описуючи те, що вона називає «частковою денационалізацією специфічних компонентів національних держав». Порівнюючи різні країни, вона помічає «їхнє надзвичайне розмаїття у співвідношенні прийняття, обговорення або спротиву глобалізації, оскільки ставлення до останньої частки визначається де-факто або де-юре питомими особливостями кожної країни» (Sassen 2003a: 15).

суспільством: історичне дослідження незникової проблеми», Neave 2001b, 2000a). У той час як Нів наголошує, що в ідеї університету Гумбольдта – й німецьких ідеалістів загалом – «культура, наука й навчання існують *понад і поза державою*», а «головне зобов'язання університету – бути найвищим вираженням *культурної* єдності» (Neave 2001b: 25, курсив мій), автор цих рядків наголошує на *національному* аспекті Bildung і ролі університету, задуманій німецькими мислителями, у виробленні національної свідомості, створенні національного сполучника для тримання громадян укупі, плекання національної вірності й не просто *культурної* підтримки національної спільноти, а *політичної* підтримки нації-держави.

Таким чином, я хотів би пом'якшити різке протиставлення наполеонівської моделі університету і *політичної* єдності нації, з одного боку, та німецької моделі університету і *культурної* єдності нації – з іншого, описане у праці Ніва. Звісно, таке протиставлення не голослівне, але про *політичний* аспект, цілковито сумісний з ідеалом «шукання істини», в гумбольдтівській реформі німецького університету забувати не варто. Політичний мотив не полишав німецьких мислителів, котрі переймалися «ідеєю університету», від Канта до Гумбольдта (і проявився у повному цвіті в ректорському зверненні Мартина Гайдегера, виголошеному в Фрайбурзі 1933 року, а також у його спробах використати модерний університет та свої філософські ідеї його реформування для досягнення політичних цілей нової Німеччини¹⁵). Ось що говорить Нів про французьку й німецьку моделі університету:

Кожна з них у свій особливий спосіб реалізує національну місію, проте з одною відмінністю: у Пруссії культурна єдність не збігалася з державною. [...] У Франції доктрина єдиної та неподільної респуб-

¹⁵ Я цілком згоден із Джерардом Деланти (йдеться про працю «Знання як виклик. Університет у знанневому суспільстві»), котрий слушно вказує, що Гайдегерава концепція модерного університету «просто довела до логічного кінця уявлення про університет як захисника національної культури, характерне для XIX сторіччя й після-просвітницької доби. Долю університету було пов'язано з долею держави» (Delanty 2001: 42).

ліки об'єднувала націю і державу за допомогою адміністративних засобів (Neave 2001b: 25–26).

Аналізуючи писання не тільки Вільгельма фон Гумбольдта, а й Фридриха Шлеєрмахера, Йогана Готліба Фіхте та Фридриха Шелінга, ми більше наголошуватимемо на *поєднанні* культурних і політичних мотивів у їхніх формулюваннях ідеї університету, а не зосереджуватимемося винятково на культурних, як Нів; можливо, навіть розглянемо політичні мотиви як культурні. Класичне німецьке уявлення того періоду про Bildung (культуру) достеменно було сильно політизованим у писаннях цих філософів, хоч різною мірою, залежно від конкретної історичної ситуації та конкретного автора. Ним позначали процес культурного виховання індивіда, а також культурного виховання *індивіда-як-громадянина-нації-держави*. Має рацію Біл Рідінгс («Університет у руїнах»), підкреслюючи, що німецькі ідеалісти

приписали відверто політичну роль структурі, окресленій Кантом [у «Суперечці факультетів»], замінивши поняття розуму на поняття культури [тобто Bildung]. Завдяки культурі, як і розуму, в університеті з'являється об'єднувача функція. [...] Задум Гумбольдта про заснування Берлінського університету відіграв вирішальну роль у зміщенні фокусу університету на культурні цілі, котрі прив'язали його до нації-держави. Неодмінність виникнення цього зв'язку в Німеччині стала очевидною з постановням німецької національної спільноти. Під рубрикою культури університет виконував подвійне завдання дослідження й навчання – фактично *вироблення й прищеплення національної самосвідомості*. В такій ролі він став інститутом, на котрий поклали завдання *нагляду за духовним життям народу раціональної держави і погодження етнічної традиції з етатистською раціональністю* (Readings 1996: 15, курсив мій).

Отож, дотримуючись лінії Рідінгса в даному питанні, ця книга не проводитиме різниці між *політичною* та *культурною* єдністю нації (стосовно інституту університету) настільки різко, як Нів, намагаючись значно пом'якшити це розрізнення. На думку автора цих рядків, у німецькій ідеї університету та ролі, приписаній власній нації у працях німецьких філософів із приводу

заснування Берлінського університету, присутній значний національний компонент.

Незлагодженість між «шуканням істини» й «громадською відповідальністю» в еволюції університету з усією яскравістю, на думку Ніва, проявилася у творах німецьких мислителів про академію. Не менш примітна ця дихотомія і в батьків-засновників німецького університету. Між ідеями науки та спільноти вчених і студентів існує безумовна незлагодженість: істина й універсальність – з одного боку; національна свідомість, національна єдність, державна й академічна відповідальність – з іншого. Безпосередня причина перегляду ролі інституту університету була політичною: воєнна поразка від французів. Найвідвертіше національна орієнтація в роздумах про університет проявлялася у Фіхте, тож не випадково саме він найбільше вплинув на Гайдегерові ідеї про університет.

На початку XIX сторіччя наростала тенденція до змішування культури (в сенсі Bildung) із політичними мотивами й цілями, зосередженими навколо поняття німецької національної держави. Цікаво, що в глобальну добу *обидва* мотиви (і культурний, і політичний) опинилися під неймовірним тиском. Виковування національної ідентичності, роль нації як вмістилища історичних, наукових і літературних досягнень та насадження національної свідомості й вірності співгромадянам вже більше не достатні для виправдання існування інституту університету. Але й підготування «дисциплінованої та надійної робочої сили» не відповідає запитам нової глобальної економіки¹⁶, котра невідступно потребує працівників, здатних швидко вчитися, творчо й продуктивно працювати в командах, як підкреслюють Реймонд Моров і Карлос Альберто Торес (Morrow and Torres 2000: 33). У той же час нікого зараз не задовольнить і безстороннє шукання істини вченими, якими керує цікавість у традиційному сенсі слова, як *raison d'être**

¹⁶ Слідом за Мартином Карноєм, під *глобальною економікою* (на протизвагу *світовій економіці*) я розумію таку, «чия стратегічна, ключова діяльність... розгортається в планетарних масштабах у режимі реального часу» (Carrou 1999: 13).

* Сенс існування (*фр.*).

університету, що ми продемонструємо у Частині V на прикладі постановня спільної європейської політики в галузі вищої освіти та перспектив Європейського простору наукових досліджень. Таким чином, не має значення, на якій єдності нації ми ставимо наголос – *культурній* чи *політичній* – як рушійній силі розвитку модерного університету, адже обидва ці рушії сьогодні, схоже на те, мертві в умовах постнаціонального й глобального порядку. Ні служіння істині, ні служіння нації нині більше не виправдовують існування університету; насправді, жоден із цих мотивів навіть не згадується в сучасних дебатах на глобальному чи європейському рівні (достатньо переглянути повідомлення Європейської Комісії про роль університету, дослідницької та інноваційної діяльності в знанневих економіках або погляди Світового банку чи ОЕСР на майбутню роль університетів, котрі лежать в основі реформ вищої освіти у більшості сьогоднішніх переходових* і розвиткових** країн; див. European Commission 2003b, World Bank 2002, OECD 1998)¹⁷. Звернімося до Дейвіда Гелда та його колег:

Небагато царин життя обійшов розмах глобалізаційних процесів. Ці процеси помітні в усіх сферах суспільного життя – від культури до економіки, політики, права, армії та докільця. Глобалізацію найкраще розуміти як багатолікий або диференційований суспільний феномен. Її неможливо звести до єдиного чинника, а хіба трактувати як моделі дедалі більшої глобальної взаємопов'язаності в усіх стрижневих царинах суспільної діяльності (Held et al. 1999: 27, курсив мій).

* Тобто «країн з переходовою економікою» – це просте граматично й точне семантично розв'язання проблеми перекладу фраз *transitive economy/society in transition*.

** «Розвиткові країни» – переклад фрази «*developing countries*», який тут і далі вживати мемо замість традиційного, але граматично незручного «країни, що розвиваються».

¹⁷ Для міжнародних організацій «глобалізація» стала стрижневим поняттям для «розуміння надзвичайних економічних і культурних змін, котрі переживає людство на початку ХХІ сторіччя» (Henry et al. 2001: 19). Від такого вжитку немає ніякої шкоди евристичності даного поняття, але воно стає опорною точкою в дискусіях між науковцями й політиками. Існує, поза сумнівом, чимала кількість інших термінів, придатних до використання – скажімо, постфордизм, постіндустріалізм, інформаціонізм, постнаціоналізм, пізня модерність, «посттрудове суспільство» або «суспільство ризику», на відміну від «трудового суспільства», а також «сурухомлюване знанням суспільство» на протилежності до «індустріальному й обслуговому суспільству» тощо, але, здається, термін «глобалізація» в його нинішньому широкому використанні охоплює їх усі.

Здається, немає підстав робити в цьому сенсі виняток для вищої освіти як однієї із таких царин.

Становлення європейської нації-держави відбувалося паралельно із залученням університету до «координаційного центру» держави як

символу і вмістилища національної ідентичності, як знаряддя збереження культури нації та її уніфікації, а відтак – як прояву претензій країни на місце поміж інших націй. В якомусь сенсі, це культурний еквівалент нинішнього обережнішого устремління до економічної конкурентоспроможності (Neave 2001b: 26).

Тенденція до «націоналізації» університету була непереборною, тож процес сполучення університету з національною державою набрав обертів упродовж всього XIX сторіччя (словами одного дослідника, «універсалізація нації-держави йшла пліч-о-пліч із “націоналізацією” культури», Axtmann 2004: 260). Соціальні цілі, місія та роль університету були наново означені в новонароджуваних національних державах. Нововиниклі системи вищої освіти були безсумнівно національними системами – зі своїми національними пріоритетами та своєрідними способами обґрунтування й сертифікації знання й освіти. Державна служба в націях-державах тісно перепліталася з національними університетами, а багато вчених (зокрема професорів зі ступенем доктора) водночас мали статус державних службовців. «Націоналізація» вищої освіти йшла невіддільно від «націоналізації» вчених: надання шанованим представникам науки статусу державних службовців допомагало «твердо вселити у свідомість представників академічної спільноти роль речників національної мудрості й генія, творчості та інтересу» (Neave 2001b: 30).

Процесу «націоналізації» університету, так яскраво описаному Нівом, настав кінець, здається, саме зараз. Я повністю згоден із трьома наслідками глобалізації для університету як суспільного інституту, що їх подає Нів. По-перше, глобалізація ставить крапку на процесі залучення університету на службу державі; по-друге, вона здійснює переозначення місця університету в суспіль-

стві – зі «знаряддя політичної інтеграції» на «частину “виробничого процесу”», рушія міжнародної економічної інтеграції; і по-третє, «наріжною організаційною парадигмою» або «центральним референтним інститутом суспільства» для університету стала корпорація (Neave 2000b: 16–17, 48).

Інакше кажучи, глобалізаційні процеси виплутують університет із тенет держави, перетворюють його на потенційно головною гравця в глобальній економічній конкуренції та дедалі сильніше насаджують йому корпоративні моделі організації. Тому соціальна місія університету потрапила сьогодні під прискількиве око громадськості, а такі процеси, як приватизація, дерегуляція та зисковність у вищій освіті ведуть університет «без найменшої тіні сумніву до нового означення його зобов'язань» (Neave 2000b: 23). Імовірний новий майбутній пакт між суспільством та університетом, певно, міститиме статті, безпосередньо пов'язані з академічною професією, нинішній статус якої, її соціальний престиж, умови найму та праці вже потрапили під пильну увагу суспільства. Про напрямки цих змін уже зараз можна судити на основі численних досліджень академічних професій із глобальної перспективи; сподіваємося, їх ще можна відкоригувати¹⁸.

4.

Вперше звернув увагу на тісний зв'язок між модерним університетом, державою і глобальними економічними перетвореннями покійний Біл Рідінгс майже десяток років тому в праці

¹⁸ Ось як підсумовано долю академічних професій в перших реченнях короткого огляду однієї книги про привабливість академічних посад у Європі: «У багатьох країнах викликають велике занепокоєння моделі кар'єрного росту та умови зайнятості академічного персоналу, а також привабливість академічних посад для прийдешнього покоління. Занепокоєння привабливістю стосується як кар'єрних перспектив працівників вищої освіти, порівняно із зайнятими в інших суспільних галузях, де також наявне гостре затребування висококваліфікованого персоналу, так і залучення нових випускників в академічну кар'єру» (Enders and de Weert 2004: 11). Такий опис суголосний загальному висновку Філіпа Альтбаха з глобального проекту вивчення академічних професій: «Умови академічної праці скрізь погіршилися» (Altbach 2002a: 3). Випадок Польщі розглянутий у текстах Квієка до обох книг (Kwiek 2004c і Kwiek 2003b). Див. також щорічний звіт про економічний статус академічних професій Американської асоціації університетських професорів (приміром, AAUP 2002).

«Університет у руїнах» (1996 р.)¹⁹. Проте, він ніколи не користувався терміном «глобалізація», а вдавався до більш культурно навантаженого поняття «американізація»; так само, він жодного разу не вжив термінів «держава добробуту» та «знання економика» і не розробляв тему модерного університету як частини державного сектора й важливого складника модерних соціально-орієнтованих режимів. Його погляди на університет і глобалізацію (американізацію) багато коментаторів вважали надмірними, спрощеними й перебільшеними²⁰; однак навіть у перебільшеній формі цей удар, певно-таки, влучив у ціль при аналізі майбутніх траєкторій розвитку університету²¹. Будучи філософом і культурологом, він дещо знав про глобальні трансформації у фінансах і виробництві, про лібералізацію торгівлі й відкритість національних економік, конвергенцію поглядів на державу та її майбутню роль, однак ніколи ці ідеї не артикулював більш ніж побіжно. Його теза про виникнення постісторичного *університету майстерності* на місці традиційного модерного німецького *університету культури* звучить сильно, але по-постмодерному перебільшено.

Автор цих рядків не схильний приймати тезу про повний перехід від одного типу університету до іншого. Дарма що частково переконлива, особливо щодо англосаксонських країн, в цілому ж картина Рідінгса ігнорує дедалі більше розмаїття сектору вищої освіти, в тому числі – університетських місій²². Влучно відмітив

¹⁹ Цій книзі передували дві пов'язані з нею статті: «За інакшу культурну політику: університет, культура й держава» (опублікована в *The Oxford Literary Review* 1993 року) та «Університет без культури?», опублікована в *New Literary History* 1995 року (Readings 1993, 1995).

²⁰ Див. зокрема: David Harvey у кн.: «University, Inc.» (1998), J. Hillis Miller у кн.: «Studying Literature in the Transnational University» (1996), Dominick LaCapra у кн.: «The University in Ruins?» (1998) та L.M. Findlay у кн.: «Runes of Marx and the University in Ruins» (1997). Крім того, спеціальний випуск *University of Toronto Quarterly* був присвячений темі «Університет у руїнах: відповідь Білу Рідінгсу» (1997, vol. 66, no. 4), а спеціальний випуск *Surfaces* – самому Білу Рідінгсу (1996, vol. VI, issue 204).

²¹ Один із коментаторів попереджає читачів, що «цю книгу в кращому разі треба сприймати як оповідь з евристичним потенціалом, а не повноцінне історичне дослідження розвитку університету як інституту, призначеного поширювати й зберігати національну культуру. Рідінгс зізнається, що його праця не відповідає критеріям емпіричного дослідження...» (Varadharajan 1997: 622).

²² Часом важко опиратися привабливості всеохоплюючих картин. Нам варто стримати свій гомогенізаційний потяг, адже сфера, з якою маємо справу, надзвичайно неоднорідна:

Джерард Деланти, що Рідингсова постмодерна позиція майже нічого не пропонує – вона не несе в собі альтернативного сценарію (Delanty 2001: 6)²³. Зараз багато вчених працюють у галузі досліджень корпоратизації, маркетинга та стоварення університету; досліджують менеджеризм у державному секторі (зокрема й у вищій освіті) та академічні професії. А що вже казати про зміну ролі держави під тиском глобальних сил. Але всі ці напрямки були ще невідомими на початку 1990-х років, коли Рідингс дописував свою книгу. Втім, у ній є одна думка, яку я хотів би особливо виділити – мова йде про невідступне пов'язування Рідингсом модерного університету із новонародженою німецькою нацією-державою, а також про сучасне розлучення цих двох інститутів. Рідингс стверджує, що

університет стає іншою інституцією, відокремленою від долі нації-держави, котру він раніше підтримував як виробник, захисник і розсадник ідеї національної культури. Процес економічної глобалізації привів до відносного занепаду нації-держави як головної інстанції відтворення капіталу у світі (Readings 1996: 3).

Без детальних доказів, знайдених сьогодні політекономіями, політологами і дослідниками глобалізації та держави добробуту, Рідингс якимось дивом потрапив у ціль: модерний університет віджив своє; він уже не функціонує як «ідеологічне знаряддя» нації-держави (Readings 1996: 11. Особисто я не можу прийняти настільки різкого формулювання ролі модерного університету). В його баченні, культура – це символічний і політичний двійник проекту нації-держави²⁴:

вихідні умови, рушії змін і можливі кінцеві стани цілком можуть виявитися повністю непорівнянними між собою, особливо по лініям поділу на розвинені й розвиту країни, англосаксонські країни та Євросоюз, старих і нових членів ЄС, основні моделі держави добробуту Євросоюзу і неоліберальні моделі держави добробуту, центр і периферію тощо.

²³ Критика з боку Деланти полягає, головне, у наступній заяві: «Теза Рідингса насправді лиш контртеза, критика панівного порядку, яка нічого суттєвого не пропонує тим, хто шукає альтернативних інституційних розв'язків» (Delanty 2001: 140).

²⁴ Політичний націоналізм доповнили «націоналізацією культури»: культурні досягнення приписували «націям», культура перетворилася в «націоналізовану»

Нація-держави і модерне поняття культури з'явилися водночас, а зараз вони втрачають значення для все більшою мірою транснаціональної економіки. Ця зміна має неоціненні наслідки для університету, який історично був першорядним інститутом національної культури в модерній нації-державі (Readings 1996: 12).

Глобальний обіг капіталу змінює роль нації-держави; те саме може статися з роллю університету. Він не мусить – хоч і може прагнути – боронити й пропагувати національну культуру, виховувати вірних громадян-підданців для нації-держави, наглядати за духовним життям народу, виробляти й прищеплювати національну самосвідомість або постачати соціальний сполучник, який би зв'язував громадян нації-держави до купи²⁵. Традиційна культурна й політична місія університету, котра щільно його прив'язувала до політичного проекту нації-держави, безумовно, добігла кінця, твердить Рідінгс. Занепад нації-держави змінює місію університету:

та місія полягала у вихованні національних підданців під машкарою дослідження і прищеплення культури – культури, котра від часів Гумбольдта розглядалася невід'ємно від національної ідентичності. Повноцінна ідея культури з'являється разом із нацією-державою, а зараз ми стаємо очевидцями її зникнення як носія соціального значення (Readings 1996: 89–90).

Здогади Рідінгса про перетворення громадянства й національної свідомості (незамінного соціального сполучника) під тиском глобалізації сьогодні здобувають нову вартість. Він жодним словом не обмовився про неоліберальні ідеї реформування державного сектора, «скорочення» або «оптимізацію» державного апарату, урізання держави до добробуту, ніколи не обговорював стратегій

й «територіалізовану» – гадає Роланд Актман у нещодавній праці «Стан держави: модель модерної держави та її нинішня трансформація» (2004: 260).

²⁵ Нації-держави, за традицією, нагадує Енді Грін, використовували національні системи освіти (не тільки і не винятково системи вищої освіти), щоб «плекати дисциплінованих робітників і вірних найманців, витворювати та вшановувати національні мови й літератури, популяризувати національні історії та міфи про походження, поширювати національне право, звичаї та соціальні норми і загалом пояснювати народу ставлення держави і обов'язки народу перед державою» (Green 1997: 134).

перестрою інститутів вищої освіти та глобальної конвергенції політики в галузях освіти, науки й інновацій у напрямку, вказаному новоявленими поняттями «знаннєвого суспільства» й «знаннєвої економіки». І все ж таки, гадаю, нам є в чому повчитися у нього, а надто в сенсі змалювання загальної картини поточних перетворень, які відбуваються з інститутом університету, перекладаючи його ідеї на нові дискурси й нові ділянки інтелектуальних досліджень, попри те, що він користувався іншим (так би мовити, доглобалізаційним) словником²⁶.

А ось те, чого Рідінгс не міг сказати: глобалізація справляє надзвичайний тиск на функціонування державних секторів і на погляди на їхнє функціонування, а вища освіта, тим часом, підверго втрачає (з різною швидкістю в різних країнах і регіонах) свій унікальний характер як частини державного сектора²⁷; нині вона мусить змагатися із іншими галузями державного сектора за (у сукупності дедалі менші) державні фонди. Результати цього безжалюгідного змагання передбачити неможливо. Іншими учасниками цієї «гри з нульовою сумою» за державні фонди виступають початкова й середня освіта, пенсійне забезпечення для літніх осіб, охорона здоров'я, допомога бідним і безробітним, в'язниці, поліція, армія тощо. Отож до певної міри результат

²⁶ Наведу ще одну розлогу цитату з Рідінгса, щоб нагадати центральну ідею його незабутньої книги: «Позаяк нація-держава вже більше не грає ролі першорядної інстанції відтворення глобального капіталу, "культура" – символічний і політичний двійник проекту інтеграції, котрий провадила нація-держава, – втратила свою цінність. [...] Університет більше не мусить боронити й пропагувати національну культуру, бо нація-держава вже не є головним місцеположенням відтворення капіталу. Віднині ідея національної культури вже не править за зовнішній об'єкт, на який зорієнтовані всі дослідницькі й освітні зусилля» (Readings 1996: 12–13). Рідінгс здебільшого зосереджений на культурному вимірі поточних перетворень інституту університету коштом політичного та економічного вимірів, зумовлених перебудовою державного сектора й урізанням держави добробуту, а також новим баченням ролі держави в умовах натиску глобальних сил. Схоже, що Рідінгс писав свою книгу *із середини* традиційної парадигми, а його опорною точкою явно була (модерна, ідеалістична, гумбольдтівська) ідея про унікальність університету.

²⁷ Особливий і ґрунтовний вплив на вищу освіту мали феномени на кшталт «нового менеджеризму», впровадженого в англосаксонських країнах по всьому державному сектору. Мушу погодитися з Міріам Генрі та її колегами по книзі про ОЕСР, глобалізацію та вищу освіту, що «освітні системи втратили свій *sui generis* [своєрідний, незводимий. – Прим. перекл.] характер. Організація, структури і базові практики виглядають однаково в освіті, охороні здоров'я, соціальному забезпеченні та інших бюрократичних ділянках державного сектора» (Henry et al. 2001: 33).

змагання також залежить від сприйняття громадським загалом завдань вищої освіти, її ролі в суспільстві та його ставлення до різних способів її фінансування²⁸. Окрім цього, він залежить від відповіді на питання, які вигоди вища освіта може принести індивіду сьогодні – громадські чи приватні, індивідуальні чи колективні тощо, а також від того, які з них вважаються суттєвішими в наш час²⁹. Так що зв'язок між державним сектором та інститутом університету зараз міцний як ніколи, але в останні роки всі інститути державного сектора потрапили під нищівний вогонь (або прискіпливий погляд загалу, якщо говорити нейтральніше) в більшості країн, а особливо в розвинених англосаксонських економіках³⁰.

Глобалізація таки змінює роль нації-держави (якщо знехтувати аргументами табору скептиків – див. Частина II): нація-держава подалу втрачає свою могутність справжнього економічного гравця і, одночасно, значну частку своєї легітимності через чи то небажання, чи то неспромогу постачати соціальні послуги, котрі вважалися істотним фундаментом післявоєнної держави добробуту (цю тему розвинуто в Чащині IV). Нації-держави послідовно

²⁸ Сьогодні в освіті бачать безпосередній і вимірний чинник «вирощення» нової, заснованої на знанні економіки. Вона приносить конкретну користь конкретним індивідам. За словами Міріам Генрі й колеґ, «звідси випливає, що індивіди повинні самі нести тягар значної частки витрат на свою освіту. Керування освітою більше не може бути винятково в руках централізованої державної освітньої бюрократії. Ця справа має радше потрапити у відання товариства значної кількості акціонерів. Висновок цього консенсусу з приводу освітньої стратегії – *фундаментальна зміна природи й розуміння цілей освіти*. Він істотно змінив параметри політики в цій галузі» (Henry et al. 2001: 61, курсив мій).

²⁹ Сучасне формулювання соціальних завдань держави добробуту відбувається одночасно з переглядом традиційних зобов'язань держави. За влучним висловом Гаролда Гові, «певні види діяльності, що їх зараз трактують за невід'ємні атрибути, можна означити як неналежні до традиційних обов'язків уряду» (Hovey 1999: 60). Вища освіта мусить вести непросто змагання із іншими соціально привабливими об'єктами державних витрат.

³⁰ Міріам Генрі та ін. справедливо відзначили, що «з глобальної економічної перспективи освіту зараз розглядають як ключ до майбутнього процвітання націй. [...] Раніша освітня політика трактувала освіту як соціальне благо, що виправдовувало зростання витрат на неї. Переозначення освіти як індивідуального блага дає підстави для впровадження принципу «платить користувач». [...] *Хоч освіті судилося бути зараз важливішою, ніж будь-коли, для конкурентоспроможності націй, відданість урядів цій царині та їхня спроможність фінансувати її істотно занепали*» (Henry et al. 2001: 30–31, курсив мій).

утримуються від використання фінансового простору для маневру, котрий у них ще лишився, хоч вони поки що в змозі проявити ініціативність замість реактивності щодо впливу глобалізації на державні послуги, включно з вищою освітою³¹. Словами Нільяма Мелоді,

збільшення бюджетних дефіцитів і зниження середньостатистичного доходу примусили уряди критично оцінити роботу й право на фінансування фактично всіх інститутів, пов'язаних із державою добробуту. Перед важливою державною інституцією – університетом – постало завдання продемонструвати, як вона виконує державні обов'язки, обґрунтувати своє право на державні ресурси й довести ефективність управління цими ресурсами. Вперше багато університетів змушені звітувати в ролі державних установ (Melody 1998: 75).

Більшість університетів не в змозі адекватно реагувати на вимоги вищої підзвітності. Вони здебільшого намагалися виправдати своє існування в поняттях традиційної гумбольдтівської моделі університету: академічна свобода та інституційна автономія; безсторонні дослідження, керовані інтересом дослідника; ідея унікального суспільного інституту, в основі якого лежить спільнота вчених і студентів і т. д. А по суті, на думку Мелоді, відповідь університетів на загальну вимогу вмотивувати свою соціальну роль зводилася до наступного: університет не повинен

³¹ Упродовж останнього десятиріччя більшість переходових країн Центрально-Східної Європи невпинно зменшували державні видатки на вищу освіту, науку й новачі (у відносних і абсолютних показниках), незважаючи на різні темпи економічного росту серед них та його зміни з року в рік. Хоч кінцевий продукт цього процесу – катастрофічний рівень державного фінансування вищої освіти, науки й інновацій – тут не можна звалювати на плечі глобалізації, його явно можна пов'язати із загальною неоліберальною атмосферою в політиці часів трансформації. З приводу цієї теми, цікаво згадати одну ідею, розвинену нещодавно Жужею Ферге, котра написала дослідження про вступні звіти, які вимагаються Європейською комісією від кандидатів на вступ до ЄС. Вона помітила, що «у звітах на інститути і процеси соціальної політики звернено увагу лише в питанні їхнього впливу на державний бюджет або економіку в цілому. [...] У питаннях соціального захисту турбує лише фінансова стабільність, (надто високий) рівень державних витрат і (повільна) дерегуляція цін. Основні способи забезпечити економічне зростання й фінансову стабільність – обмеженість бюджету й приватизація активів і послуг, зокрема колишніх державних послуг» (Ferge 2000: 9). Загальний тон цих документів відмінний від європейської соціальної моделі і більше нагадує неоліберальний тон англосаксонських і (декотрих) латиноамериканських країн.

бути підзвітним комусь іншому, крім самого себе. Певна річ, що в цій відповіді уряд і бізнес (спонсори освіти) побачили намір університету самому піклуватися про себе.

Ця книга запрошує читачів в інтелектуальну подорож. Автор плекає надію, що для багатьох із них книга дасть нові підстави для перегляду ідеї університету в нових контекстах, часом несподіваних.

Частина I. Університет між державою та ринком

1.1. Зміна ролі вищої освіти: вплив ринкових сил на її функції та завдання

Університет у його модерній науково-дослідницькій формі традиційно мав тісні зв'язки з державою і відносно далекі стосунки із ринком. Сьогодні, зі зміною взаємозв'язку між державою та ринком унаслідок прищестя глобалізації, університет знезацька опинився у незнайомому оточенні, де держава загалом – хоч і з кількома винятками – слабе, а ринок міцніє. Університет – традиційно важлива частина державного сектора – потрапляє під пильне око громадськості, а на його соціальну й культурну місії кинуто довгу тінь сумніву¹.

Найпомітніші перемини з вищою освітою відбуваються у країнах, що найактивніше заохочують глобалізацію, сповна користуючись її вигодами (більша частина англосовного світу зі США та Сполученим Королівством включно), та в країнах, на які сильно вплинула теорія й практика глобалізації (здебільшого перехідові й розиткові країни). Системи вищої освіти давніх п'ятнадцяти членів Євросоюзу (ЄС–15) понині лишаються відносно незайманими, але в середньо- і довготерміновій перспективі вони також будуть трансформовані, можливо, що й в однаковому напрямку (основні трансформаційні процеси у європейській вищій освіті, котрі в ЄС узагальнюють під назвою «Болонського процесу», мають досить опосередкований стосунок до глобалізації, але багато

¹ Ось як описує процес появи ринкових сил у вищій освіті Ганс Вайлер у праці «Держави, ринки та фінансування університету»: «В європейській вищій освіті розпочалася нова гра. [...] Хай там яка її назва, проте вона явно відрізняється від старої гри, котра завжди виглядала державновласницькою версією “Монополії”. [...] І хоч би де в шо нову гру грали, в ній незмінно присутні гри постійні гравці: університет, держава та ринок. Саме цим вона і нова, адже стара гра була досить простою, примітивною та нудною забавою між двома гравцями: університетом і державою» (Weiler 2001: 5). Він же дотепно відмітив, що стосовно Європи цікавим питанням є не «чому ринок останнім часом здобув настільки визначне місце в дискусіях про освіту, а чому цього довелося так довго чекати?» (Weiler 2001: 5, курсив мій).

коментаторів уважають цей аспект європеїзаційного проекту, особливо в контексті ширшої Лісабонської стратегії 2000 року, насправді реакцією на глобалізацію). В той час як рівновага між державою і ринковими силами лишається відносно стабільною в країнах ЄС-15, у глобальних масштабах ринкові сили достоту здобувають перевагу над силами держави². У довшій перспективі, якщо ідеали ліберальної демократії переможуть і, можливо, поєднаються із неоліберальними концепціями суспільства й уряду та ринковими ідеалами глобальної економіки, Євросоюз буде вимушений підлаштуватися принаймні до головних загальних глобальних тенденцій, якщо справді намагатися досягти цілей, поставлених Лісабонською стратегією 2000 року: зробити Євросоюз на 2010 рік «найбільш конкурентоспроможною і динамічною, опертою на знання економікою у світі, здатною економічно зростати, збільшувати кількість та якість робочих місць і поліпшувати соціальну згуртованість», а також підтримувати себе в такому стані. Швидше за все, доведеться поєднувати соціально-демократичний ідеал розвиненої держави добробуту (соціальні послуги якої охоплюють здебільшого фінансовану державою вищу освіту) із сильними ринковими стимулами – як на інших важливих ділянках державного сектора (див.: Bowles and Wagman 2001). На протигагу країнам ЄС-15, державна вища освіта більшості переходових країн уже зараз вимушена існувати у висококонкурентному, зорієнтованому на ринок оточенні, де стрімко зростає чимало приватних вищих навчальних закладів, а кількість сту-

² Я тут не підтримую класичний аналіз Бертоном Кларком координаційних сил у системах вищої освіти. Якщо вести мову про його «трикутник координації» (державна, академічна олігархія та ринок), якому вже два десятиріччя, із сучасної перспективи, роль «академічної олігархії» у більшості англомовних, західноєвропейських і центральноєвропейських переходових країн різко обмежена (див. розділ «Державна, ринок і олігархія» у кн.: Clark 1984: 137–145; див. також статтю Гая Ніва «Готуючись до ринку: тенденції західноєвропейської вищої освіти у 1988–1990 рр.», Neave 1990). Про «неолібералізм», що піднявся проти «неогумбольдтіанства» і запанував у дискусіях про реформу вищої освіти в окремих переходових країнах, див. переднє слово Ніва до «Систем реального часу. Роздуми про вищу освіту в Чеській Республіці, Угорщині, Польщі та Словенії» під заголовком «На шляху з Вавилону: Затяжна подорож історією, ідеологією та системними переминами» (File and Goedegebuure 2003: 15–37).

дентів у приватному секторі в окремих країнах сягає 30%³. Немає сумніву, що в галузі вищої освіти (але не у сфері досліджень та інновацій) переходові країни значно випереджають членів ЄС–15 з допуском ринкових сил у цю сферу. До того ж, у кількох країнах Центрально-Східної Європи заплановані реформи, набагато сильніше орієнтовані на ринок, ніж будь-які, що здійснювалися в країнах Євросоюзу загалом, крім Сполученого Королівства⁴.

Не варто забувати, що загальноосвітні державні витрати на освіту перевищують один трильйон доларів у рік – тобто це велетенський бізнес і, відтак, потенційно велетенський «ринок». Укупі з планетарним поширенням неоліберальної ринкової економіки

³ У більш глобальних масштабах частка приватного сектору у вищій освіті сильно коливається від країни до країни і від регіону до регіону: якщо у більшості західноєвропейських країн понад 95% студентів відвідують державні заклади, то в країнах Азії приватна освіта здобуває реванш – на Філіппінах, у Японії, Південній Кореї та Індонезії її частка наближається до 80%. Від Азії недалеко відстали деякі країни Латинської Америки (Бразилія, Мексика й Колумбія), де більшість студентів навчається у приватних закладах. Західноєвропейські країни, як-от Бельгія та Нідерланди, де частка приватної освіти перевищує 60%, [...] поки що становлять виняток із правила у Європі (World Bank 1994: 35; Lee 1999; див. також: Altbach and Selvaratnam 2002). Цікаву ремарку робить Філіп Альтбах у блискучій збірці статей «Приватний Прометей: приватна вища освіта і розвиток у ХХІ сторіччі», яку він редагував: «загальноосвітній порівняльний аналіз розвитку приватної вищої освіти виявляє чимало міжнаціональних та міжрегіональних варіацій, але разом із тим засвідчує її *вибухове поширення*. Приватна післясередня освіта – могутня сила будь-де, котра розростається навіть там, де раніше ніколи не вималюувалася на обрії. [...] Роль приватної вищої освіти (із її здатністю швидко пристосовуватися до перемінливих ринкових умов, інтересів студентства та потреб економіки) приречена на зростання (Altbach 1999b: 5, курсив мій).

⁴ Гарі де Бур та Лео Худехебуур справедливо зазначили, що потрібно піднятися на досить високий рівень абстрактності, щоб мати підстави вважати тенденції у Західній і Центрально-Східній Європі порівнюваними. Поверхова подібність обмежується повсюдним зміщенням у напрямку скорочення державного впливу, зростання автономії закладів і збільшення складності від ринку. Але ці процеси в основі своїй «досить різні». Різниця лежить між двома видами системного перетворення – «поступовим» і «раптовим» (або між «еволюцією» та «революцією») – у цих двох частинах Європи. Тривалість трансформації – лиш одна справа, інша – «глибокий психологічний вплив радикальних політичних перемін. “Перевинайдення уряду” в цих чотирьох країнах [Чеській Республіці, Угорщині, Польщі та Словенії] супроводжувалося майже цілковитою втратою віри, принаймні впродовж початкового періоду перемін, у достойнства участі уряду. Настільки відверте заперечення ролі уряду не мало місця в Західній Європі» (de Boer and Goedegebuure 2003: 227). Дозволю собі додати, що через міфологізацію (фетишизацію) ідеї «ринку», «ринок» став однією із найфундаментальніших категорій у країнах Центрально-Східної Європи після 1989 року; він був стрижневим терміном у всіх скільки-небудь важливих соціальних, політичних та економічних дискусіях останнього десятиріччя. «Ринок», особливо на світанку трансформації, сприймали майже беззастережно й неодмінно схвально.

та плавною маркетизацією вищої освіти (хоч і за межами континентальної Європи, але в достеменно глобальних масштабах) швидко зростає кількість зискових установ, зискових відділень незискових установ, віртуальних закладів, корпоративних університетів і центрів інформаційно-технологічної сертифікації, приносячи із собою революцію в громадські уявлення про майбутню роль та функціонування освіти.

Попри неймовірне кількісне зростання набору студентів, яке штовхає до масифікації та універсалізації, упродовж останнього півсторіччя приватна вища освіта лишається відносно стабільною з погляду її *якості*, а її базова структура істотно не змінюється. За цей період з нею не сталося жодних змін, так само революційних, як ті, на порозі яких, можливо, ми стоїмо сьогодні. Втім, те, що ми нині бачимо в різних частинах світу, певно, лише прелюдія до справжніх перемін. Сили змін скрізь по світу однакові, і всі вони виштовхують вищу освіту на більш ринково орієнтовану і змагальну арену (і, звісно, за межі державного регулювання)⁵. Словами Френка Ньюмена, «тепер кожен студент має широкий і різноманітний вибір. Кожен коледж і університет зустрічає нових конкурентів» (Newman 2001: 4). Зараз можливості вибору виходять далеко за межі традиційного університету, а конкуренцію складають не тільки інші університети. Упродовж сторіч «риннок» не мав значного впливу на вищу освіту (мабуть, єдиною країною, що наближалася до «ринкового» полюсу «трикутника»

⁵ Сили, що діють на вищу освіту, й моделі реакції на них схожі по всьому світові. З приводу моделей реакції Д. Брюс Джонстон гадає, що у 1990-ті роки скрізь у світі стояв помітно однастайний порядок денний реформ – отже, «схожі моделі [реакції] були наявні в країнах із різними політико-економічними системами й традиціями вищої освіти, що перебували на всьому різних стадіях технологічного та індустріального розвитку» (Johnstone 1998a: 2). Щось подібне сказали про сили, котрі діють у вищій освіті, Френк Ньюмен і Лара Кутюр'є у статті для «Огляду вищої освіти без кордонів». У своєму «Проекті майбутнього» вони з подивом виявляють, що «сили, котрі впливають на вищу освіту по всьому світу, *вражає* схожі між собою» (чотирма найважливішими подібностями між ними автори вважають зростання набору студентів; постання нових конкурентів – віртуальної освіти й консорціумів; глобальний розмах діяльності багатьох закладів освіти та схильність політиків використовувати ринкові сили як важелі впровадження змін у вищій освіті (Newman and Couturier 2002: 5, курсив мій). Все це більш-менш *безпосередні* чинники, а дана книга більше звернена на *непрямий* тиск на інститут університету – зокрема через трансформацію держави (держави добробуту, нації-держави та новітнього оживлення проекту Європейського Союзу).

Вертона Кларка на початок 1980-х років, стали Сполучені Штати). Більшість модерних університетів світу були засновані й фінансовані державою, а більша частина студентів і викладачів навчалися й працювали в державних закладах протягом останніх двохсот років (і це стосується всіх основних моделей університету, котрі слугували «шаблонами» для інших частин світу: наполеонівської, гумбольдтівської й американо-британської). Сьогодні ринкові сили процвітають у вищій освіті повсюди: хоча форма й темп цієї трансформації різні між частинами світу, сама вона охоплює глобальний обшир. Важливо зазначити, що ринок уже враз суттєво впливає на вищу освіту й дослідницько-інноваційну діяльність:

будь-які балачки про те, чи треба “дозволити” ринку впливати на майбутнє вищої освіти, не схоплюють суті справи: *ці зміни вже відбуваються*, хоч би якою була невизначеність, котру вони породжують. Немає сенсу флагманам вищої освіти марнувати час на писання або складання планів про зупинку чи обернення цієї тенденції (“Privileges...” 2001: 9, курсив мій).

Справа не в тому, допускати чи ні ринкові сили у вищу освіту, а радше, як приборкати або цивілізувати їхні найбільш нестримні форми, щоб створити якийсь «розважливий», «зрілий» або «відповідальний» (Френк Ньюмен) ринок вищої освіти. Ринкові сили – могутні нові чинники, яких вища освіта дотепер ще не знала. Вони з’являються як частина «пакету» ширшого неоліберального порядку денного в результаті потужного натиску глобалізації, особливо на інститут держави (а також внаслідок реформування державного сектора загалом). Незалежно від нашого розуміння або схвалення, присутність ринкових сил у вищій освіті зростатиме в силу цілої низки політичних, економічних і культурних причин (безсумнівно, відмінних у різних частинах світу – візьмімо хоча б країни ЄС-15 і нових членів ЄС). Коротко кажучи, найближчим часом можна очікувати *більше ринку й менше регулювання*: роль держави у вищій освіті невмолимо слабнутиме й міру просування вищої освіти у напрямку ринку (і подальше від

держави). Хай ці ринкові сили різняться в потузі від регіону до регіону, проте їх геть непросто зупинити⁶.

Традиційним для вищої освіти загалом та університету зокрема було становище «особливих» ділянок, місія яких полягала у навчанні, дослідженні й служінні суспільству. Просвітництво, німецький ідеалізм і романтизм вбачали ідеал освіти у Bildung, культивуванні або культурі – вишкولی відповідальних, автономних і зрілих індивідів – із сильним національним акцентом у цьому Bildung, тобто прищепленням національної свідомості й національних почуттів, вихованням громадян для новопосталих націй-держав, про що ми поговоримо у Частині II (див. також: Readings 1996; Green 1997). Після приходу ринкових сил на арену вищої освіти та нашого соціального світу загалом (що призводить до «тиранії ринку», за словами П'єра Бурдьє: Bourdieu 1998b, а також 1998a) ми дедалі рідше називаємо студентів громадянами конкретної нації-держави, натомість частіше говоримо про них, як про «клієнтів» закладів освіти – і державних, і приватних⁷. У дедалі поширенішій ринково-орієнтованій риториці, яку особливо уподобали міжнародні та глобальні організації, освіта перетворюється на товар, здебільшого приватне й індивідуальне благо, втрачаючи своє колишнє значення громадського й ко-

⁶ З приводу імпорту й експорту освітніх послуг в межах протоколів СОТ і ГАТТ розгорілася широка дискусія: означення послуг у протоколах ГАТТ не обіймає тих, які надаються урядами або без комерційних цілей. Таким чином, освіта теоретично лишається за межами юридичної чинності ГАТТ. Разом із тим переважна більшість країн мають сьогодні змішані системи освіти, в яких значну роль відіграє приватний сектор, конкуруючи на рівних із державною вищою освітою. Отож, СОТ розглядає зараз кілька проектів, що підпорядкують вільну торгівлю освітніми послугами у галузі вищої освіти складним правилам і правовим нормам протоколів СОТ, звільнивши її від більшості обмежень (див.: Altbach 2001; Education International 2000). Впровадження котрогось із цих проектів поставить всі «локальні» (національні) системи вищої освіти у нове становище і зробить їх потенційно відкритими для міжнародних «ринків» (див.: Robertson 2003a, 2003b).

⁷ Приміром, видане під егідою ОЕСР «Переосмислення вищої освіти» виходить із «клієнтської» перспективи при обговоренні майбутнього університету. Автори книги дивляться на університети «не стільки кризь призму їхнього самотворення, традицій, культури і внутрішнього регламенту, як кризь призму їхньої здатності помічати й задовольняти потреби клієнтів [...] Клієнтська перспектива [...] з одного боку, погоджена із керованими попиту політикою і структурою наших суспільств, а з іншого – чутлива до нових потреб, що з'являються мірою нашого просування до всезагальної вищої освіти» (OECD 1998: 15–16, курсив мій). Див. також: Baldwin and James 2000.

лективного блага⁸. Всезагальну безрадісну картину намалював Д. Брюс Джонстон (директор Центру порівняльних і глобальних досліджень освіти при Університеті штату Нью-Йорк у Буфало) у книзі «Вища освіта в умовах переходу до ринкової економіки», описуючи основні виклики сучасності:

державні пріоритети змінюються скрізь у світі. Хоч вища освіта не приречена неодмінно програвати змагання за урядові ресурси, пріоритетними об'єктами фінансової підтримки для урядів більшості країн стають, либонь, початкова й середня освіта, економічна інфраструктура, охорона здоров'я і соціальний захист, а також, допевне, навіть захист довкілля (Johnstone 1999: 1).

Покійний Френк Ньюмен, керівник американського «Проекту майбутнього: політика в галузі вищої освіти у перемінливому світі» (зі штаб-квартирою в Університеті Брауна) виділяв три атрибути, неодмінні для збереження за університетами ролі служіння потребам суспільства: (1) підготування (соціалізація) студентів до їхньої ролі в житті суспільства, (2) забезпечення всім студентам шансів на соціальну мобільність та (3) захист університету як домівки для безкорисної наукової діяльності й розкріпачених дискусій (Newman 2000b: 3). Ці атрибути мають першочергове

⁸ Потенційні вигоди вищої освіти можна класифікувати на *приватні* та *громадські* (а кожна з цих категорій може ділитися на *соціальні* та *економічні*). За приклади приватних економічних вигід правлять вища заробітна платня, краща робота, більші заощадження, ліпші умови праці, особиста й професійна мобільність. До громадських економічних вигід належать вища продуктивність, національний і регіональний розвиток, зниження залежності від фінансової підтримки уряду, зростання споживання та кращі умови для переходу від низькокваліфікованої промислової до опертої на знання економіки. Приватні соціальні вигоди охоплюють поліпшення якості життя для себе й дітей, розумніше прийняття рішень, покращення особистого статусу, кращі освітні можливості, здоровіший спосіб життя і вища очікувана тривалість життя, а громадські соціальні вигоди – розбудову нації та виховання її лідерів, участь у демократичному політичному житті, вису згоду в суспільстві, віру в справедливість і відкритість можливостей даного суспільства, соціальну мобільність, кращу соціальну згуртованість, зниження рівня злочинності, поліпшення здоров'я населення, початкової та середньої освіти (див.: World Bank 2002: 81, на основі звіту Інституту політики в галузі вищої освіти «Пожинаючи вигоди: громадська й приватна цінність відвідування коледжу» 1998 року). Як нагадає нам доповідь, «які ж вигоди у відвідуванні коледжу? Це одне з найголовніших питань, котре задавали з приводу суспільних та урядових інвестицій в освіту протягом майже всього післявоєнного періоду. [...] Зростання громадського нагляду за вищою освітою вкупі з нестачею або урізанням урядових витрат на неї привертаять дедалі більшу увагу до питання про вигоди вищої освіти – з індивідуального та суспільного кута зору» (Washington DC: IHEP 1998: 5).

значення для аналізу соціальних функцій університету в глобальну добу. Разом із тим, соціальні функції нових постачальників освітніх послуг можна зіставити з цим тричленным зразком, щоб унаочнити різницю. Отже, першу функцію університету – приготування молоді до її ролі в житті суспільства можна розділити на три типи: готування до життя в спільноті, готування до інтелектуального життя та готування до професійної діяльності (Newman 2000b: 4). Соціалізація індивідів до життя в спільноті означає, передусім, готування до участі в громадських справах і демократичних процедурах, тобто це підготівля до громадянської участі в демократичному житті спільноти. Не зовсім зрозуміло, чи беруть відповідальність за цей тип соціалізації нові зисковні постачальники та віртуальні заклади освіти. Крім цього, переорієнтація традиційних університетів на ринок і їхнє залучення в зисковні види діяльності (в тому числі приватизація й аутсорсинг його послуг – див.: Wertz 2000) можуть применшити значення інших видів діяльності, безпосередньо не пов'язаних з вишколом кваліфікованої робочої сили, а надто якщо простір вищої освіти стане висококонкурентним. Другий тип соціалізації студентів – готування до інтелектуального життя – полягає у їхньому знайомстві з інтелектуальними поняттями й виробленні здатності до критичного мислення (філософія, історія, література тощо). Позаяк нові постачальники мають дещо спрощене бачення інтелектуальних умінь, націлене, головним чином, на підготування студентів до успішного виконання обов'язків на робочому місці, існує небезпека атрофії цього типу соціальної функції. Нарешті, третій тип соціалізації студентів – готування до професійної діяльності – також наражається на небезпеку з боку хвилі нових постачальників: важко уявити адекватну соціалізацію до професії юриста або викладача у віртуальному просторі он-лайнних курсів.

Друга функція університету, за типологією Ньюмена, – сприяння соціальній мобільності. Вища освіта грає стрижневу роль у визначенні шансів індивіда на висхідну мобільність; «сьогодні доступ до вищої освіти, як ніколи раніше, визначає, хто братиме повноцінну участь у житті суспільства» (Newman 2000b: 10).

Схоже, за цим критерієм, традиційні й нові постачальники нічим особливим не відрізняються один від одного, крім, хіба що, додаткового престижу, яким наділяють індивідів кращі з першого типу і який досі недоступний представникам іншого. Зрештою, третя функція університету – слугування домівкою для безкорисної наукової діяльності й розкріпачених дискусій – опиняється під загрозою в нових постачальників, котрі нехтують підтримкою громадських дебатів і об'єктивної дослідницької діяльності. У той же час, цитуючи заголовок чудової книги Дженіс Ньюсон та Говарда Бакбайндера, «університет [дедалі більшою мірою] означає бізнес» (Newson and Buchbinder 1988). Ми вступаємо в епоху «академічного капіталізму» (Slaughter and Leslie 1997), у якій понад усе непокоїть «втрата вежі зі слонової кістки» й «корпоративне поглинення академії» (Soley 1995), говорячи мовою заголовка іншої книги; тому дедалі частіше кажуть про «підприємницький університет» (Clark 1998) та «ініціативний університет» (Williams 2003; див. також: Curtie 2002). Ринкові сили визначають поведінку нових постачальників, але крім цього вони приносять ще один важливий і потенційно загрозливий ефект, переформулюючи місію *традиційних* вищих навчальних закладів. Зміни, очевидцями яких ми стаємо, можуть мати далекосяжний і довгочасний характер: ринкові сили, не виключено, заступлять державу (порізному в різних країнах) в ролі рушійних сил освіти, науки й інновацій. Ще не відомо, як змагання між державними й приватними закладами вплине на центральну місію вищої освіти загалом. У контексті цього питання Ньюмен зазначає

мірою зміцнення нових конкурентів багато традиційних закладів будуть змушені перейняти їхній вузький фокус уваги та піти на компроміс із власними історичними функціями. Чи скочуватиметься академія в напрямку усередненого, до універсуму відносної однаковості? Або, можливо, посилення конкуренції розширить множину розмаїтих альтернатив, витворюючи заклади, краще спроможні задовольняти різноманітні запити студентів у різні періоди їхнього життя? (Newman 2000: 15).

Підсумуємо цей підрозділ. Соціальний, політичний, культурний і економічний світ змінюється. Те ж саме відбувається з людьми та їхніми інститутами. Інститут університету й вища школа загалом зусібіч наражаються на потужні впливи зі сторони всіх своїх «вкладників»: держави, студентів, викладачів і виробництва. Нинішні потреби «вкладників», напевно, дедалі більше відрізняються від тих, які вони традиційно мали (це очевидно у випадку держави і виробництва, але справедливо і щодо студентів, котрі живуть у висококонкурентному, постнаціональному й постмодерному світі), тож інститути вимушені трансформувати себе. Ринок, який уживаємо тут в абстрактному сенсі, неможливо ігнорувати, адже він до невпізнаності видозмінює життя простих людей, громадян і, зрештою, студентів або викладачів. Ще ніколи на інститут університету не було такої навалної, масової та затяжної атаки; ще ніколи так багато людей у такій кількості країн не вважали його провальним⁹. Важко віриться, що його інституційну гіпостась залишать незайманою. Безперечно, краще провести вищу школу крізь бурю трансформації, керуючи нею ізсередини, аніж покинути її у вільний дрейф, віддавши на поталу задумам інших.

На даний момент найпривабливішим проектом майбутнього розвитку інституту університету, а також дослідницької й інноваційної діяльності в переходових країнах видається сценарій №1 із книги «Європейські сценарії–2010. Можливе майбутнє Європи

⁹ Ось приклад із недавнього повідомлення Європейської Комісії «Роль університетів у Європі знання»: університети зіткнулися з невідкладною потребою «адаптуватися й принасуватися» до низки глибоких змін. До того ж вони мусять збільшити свій прибуток та урізноманітнити його джерела з огляду на критичне недофінансування. Критика сягає самісного осердя місії цього інституту: «Будучи *досить ізольованим* від суспільства й репти світу універсумом протягом тривалого часу (із гарантованим фінансуванням і захищеним статусом у силу поваги до його автономії), європейський університет пройшов крізь другу половину ХХ сторіччя, *майже не переймаючись питанням про роль або природу свого внеску у суспільство*» (ЕС 2003b: 22, курсив мій). Отже фундаментальне питання про європейський університет сьогодні звучить таким чином: «Чи зможуть європейські університети *при своїй нинішній формі та організації* утримати за собою в майбутньому своє місце в суспільстві та світі?» (ЕС 2003b: 22, курсив з оригіналу). В контексті цілого повідомлення це питання має лише риторичний характер: європейські університети – при своїй нинішній формі та організації – не зможуть утримати за собою своє традиційне місце в суспільстві. Див. Частина V про зміни в європейських дебатах щодо майбутнього університету.

у п'яти версіях» (Жиля Бертрана, Анни Міхалскі та Лучіо Пенча), котрий просто називають «Тріумфом ринку»¹⁰. Більшість поточних процесів, проаналізованих у різних частинах даної книги, пишуться у загальну структуру цього сценарію, але не вміщуються у чотири інші. Тезово сценарій можна викласти у таких положеннях: зростання розбіжності між державою добробуту й запитами економіки; успіх Америки схиляє Європу на бік лібералізму; скорочення допомоги по безробіттю і більш ліберальне трудове законодавство; створення двоярусного ринку праці (паралельно зі зменшенням рівня безробіття); скорочення державних витрат, приватизація соціального обслуговування та «урізання» держави; ощадливість у державних витратах і занехаяння довгострокових державних інвестицій; гарна макроекономічна ситуація в Європі зі швидким ростом малого бізнесу та відкритістю до міжнародного оточення; майже одностайна згода на користь вільної торгівлі; адаптація аграрної й регіональної політики Спросоюзу до локальних обставин; стрімке зростання соціальної та міжрегіональної нерівності в ЄС і світі; індивідуалістичне й фрагментоване суспільство, перейняте, головним чином, короткостроковими справами тощо (Bertrand et al. 1999: 13–20)¹¹.

1.2. Що нового у нинішніх трансформаціях вищої освіти?

Стосунки вищих навчальних закладів і держави зазнають змін, а головні рушійні сили цих змін пов'язані з глобалізацією – такий засновок даної книги. Зміни охоплюють увесь глобальний обшир, моделі трансформації всюди подібні в дійсності, навіть

¹⁰ Причина тут двоєжа: по-перше, автор цих рядків не може уникнути свого центрально-східноєвропейського досвіду громадського політичного аналітика, а по-друге, на його фоновому знанні про вищу освіту й політику в галузі науки сильно позначилися політекономія, політологія, соціологія, глобальні студії, порівняльні дослідження вищої освіти та, хоч і остання, але не менш важлива, філософія.

¹¹ Принципово протилежний сценарій до «Тріумфу ринку», змодельованого за зразком США, носить назву «Спільна відповідальність». Згідно з ним, нові технології виконають свої обіцянки лише за умов дотримання соціальних стандартів. Цей сценарій пропонує найкращі шанси для нових членів ЄС, якщо європейці зйдуться на ґрунті спільних цінностей довіри, солідарності й відповідальності, а не змагання (Bertrand et al. 1999: 29–36).

попри наявність національних і регіональних варіацій. Хоч поки що нові члени ЄС по-іншому відчують тиск глобалізації, ніж країни ЄС-15 (при тому, що в світі, за межами Євросоюзу, а надто в англомовних країнах, сили глобалізації набагато потужніші), вірогідно, що вища освіта і в цих країнах скоро зазнає сильного впливу пов'язаних із глобалізацією процесів або вже була ними вражена – головню *опосередкованим шляхом, через вплив поточних трансформацій держави*. Я вже зазначав, що ефекти глобалізації мають переважно *непрямий характер*, діючи через трансформацію держави, як буде продемонстровано в Частині III на прикладі держави добробуту. Цілковито згоден у цьому питанні з Роджером Дейлом, котрий у праці «Уточнення ефектів впливу глобалізації на національну політику: механізми» стверджує, що хоч держави формально зберегли свій територіальний суверенітет більш-менш незайманим, більшою або меншою мірою втрачена їхня здатність:

незалежно здійснювати національну політику. Після цього глобалізація ставить перед державами приблизно подібні моделі викликів, котрі примушують їх відповідати також на схожий манер. Абсолютно невід'ємною особливістю ефектів глобалізації на державні послуги, на кшталт освіти, є те, що вони *переважно непрямі*, тобто діють опосередковано через вплив глобалізації на функціонування й розвиток націй-держав (Dale 1999: 2, курсив мій).

Вища освіта не така вже унікальна частина державного сектору у світі, якою вона була раніше: ані в політичних деклараціях, ані в громадській думці, ані, зрештою, на практиці (фінансування й управління)¹². На системах вищої освіти переходових країн

¹² Суттєвий вплив на вищу освіту мав «новий менеджери́зм» (новий державний менеджмент), запроваджений по всьому державному сектору англосаксонських країн (див. з приводу цього праці Пітерза й інших про Фуко, неолібералізм і самоуправління – Peters 2000; Драмонда – Drummond 2003, а також книгу «Фуко й освіта» під редакцією Стивена Дж. Бола – Ball 1990). Мушу погодитися із Міріам Генрі та її колегами по книзі про ОЕСР, глобалізацію і політику в галузі вищої освіти, що «освітні системи втратили свій *sui generis* [своєрідний, незводимий – Прим. перекл.] характер. Організація, структури і базові практики виглядають однаково в освіті, охороні здоров'я, соціальному забезпеченні та інших бюрократичних ділянках державного сектору» (Henry et al. 2001: 33). Ця тема буде детальніше обговорена у розділі про реформу державного сектору Частини II.

шризом сильно позначаються політичні зміни після 1989 року, а також глибші й більш довготривалі глобальні трансформації¹³. Разом із цим виникає необхідність переосмислити місце, роль і завдання університету в умовах, створених глобальними тенденціями у вищій освіті, з огляду на зміну глобального середовища закладів вищої освіти в ЄС; до цього питання ми повернемося у Частині V у зв'язку з постановням «Європи знання» за допомогою нової та сьогочасної політики ЄС у галузі освіти, науки й інновацій. Зміна відносин між освітою, ринком і державою (із її складними, шпративними й непередбачуваними ефектами) не може оминати вищої освіти в нинішню глобальну добу. У той же час не можна гонорити про єдиний ефект, який глобалізація матиме на державу й університет. У загальних рисах, говориться у доповіді ОЕСР «Переозначення вищої освіти»,

історичні зміни, здається, відбуваються під тиском зовнішнього середовища. Хоч одні інститути чітко зберігають тотожність зі старими формами самоозначення й контролю, інші значно сильніше відкриваються до впливів ззовні (OECD 1998: 16).

Трансформація вищої освіти – як навчання, так і дослідження – видається неминучою, оскільки поза нею стоять сили глобального характеру (звідси й поява Болонського процесу у вищій та Копенгагенсько-Брюгтенського процесу у професійній освіті Європи, а також потреба створення Європейського простору наукових досліджень). Сили змін скрізь дуже подібні, хоч міра їхнього впливу коливається від країни до країни, від регіону до регіону. Серед тих, що просувають трансформацію вищої освіти, можна знайти як давні (урядові й громадські вимоги прозорості й звітності, увага уряду до витрат, ефективності, продуктивності та якості тощо), так і нові (конкуренція; новостворені, переважно

¹³ Грунтовний огляд десятиріччя трансформацій вищої освіти в країнах Центрально-Східної Європи див. у чудовій книзі Волдемара Томуска «Сліпуча темрява просвітлення. На шляху до розуміння вищої освіти у Східній Європі після державного соціалізму» 2000 року. Див. також недавню збірку статей «Відкритий світ і закриті суспільства. Статті про політику в галузі вищої освіти в умовах "переходу"» (New York: Palgrave 2004).

зисковні постачальники вищої освіти; швидкий розвиток технології та застосування інформаційно-комунікативних технологій [ІКТ] у викладанні й навчанні; зміна суспільного попиту на роботу силу з відновною кваліфікацією у глобальну добу та ін.)¹⁴. На європейському континенті до нових чинників перемін належать також інтернаціоналізація навчання і дослідження у вищій освіті (включно з пануванням англійської мови в нинішні часи Інтернету й електронної комунікації) та глобалізація, що супроводжуються занепадом ролі нації-держави у глобальному культурно-економічному просторі, обговореному в Частині II, критичним ставленням до послуг держави добробуту, розглянутому в Частині III, і вгоргненням корпоративно-бізнесової культури-настанови в академічний світ у дедалі змагальнішому й більш орієнтованому на ринок глобальному середовищі. Масова вища освіта вже не буде головною метою держав і урядів, бо цієї мети вже досягнуто багатьма з них, а проте існує чимало інших нагальних соціальних потреб. І навіть у контексті «опертих на знання» суспільств та економік «знання» означає не зовсім те саме, чому вчать у традиційних державних університетах – у Європі про це свідчать документи про майбутнє університету, підготовлені для обговорень на засіданнях Європейської Комісії протягом останніх майже п'яти років. Новоявлений європейський простір освіти й наукових досліджень, як побачимо у Частині V, став важливим компонентом «оживлення» проекту європеїзації. Підвалини європейського знанневого суспільства (та знанневої економіки) закладаються навколо таких серцевинних понять, як «знання», «інновації», «дослідження», «освіта» і «професійний вишкіл». Освіта, а надто «ціложиттєве навчання» стали новим дискурсивним тереном, на який нині спрямовані мрії європейців про спільне громадянство. Отож, є всі підстави вважати, що суспільна роль університету приречена на зміни.

¹⁴ Про розрізнення старих і нових чинників розвитку вищої освіти див. зокрема різні праці покійного Френка Ньюмена, написані наприкінці 1990-х і на початку 2000-х років (Newman 1999b, 1999c, 2000a, 2001).

Наголосимо, що найсильніше на вищу освіту впливають саме нові сили, а не старі, якими здебільшого перейнята європейська політика в галузі науки та освіти як національного, так і загальноєвропейського рівня. Старі сили витікають із кількох десятиріч стабільного зростання вищих навчальних закладів аж до точки досягнення вищою освітою заледве не всезагальної поширеності. Натомість новий політичний, економічний і соціальний світ навколо нас (постмодерний, глобальний, «постхолодновоєнний», постнаціональний тощо) випромінює свіжі сили, приносячи, певно, із собою незрівнянну за характером і розмахом революцію у вищу освіту. Важливі обидва класи чинників, однак, здається, нові сили істотно недооцінюються (особливо в контексті дискусій навколо формування Європейського простору вищої освіти; з іншого боку, глобалізаційний виклик має вирішальне значення для розуміння Лісабонської стратегії, зокрема її розділу про освіту й професійний вишкіл, та постановня Європейського простору наукових досліджень). Автор цих рядків повністю згоден із Шейлою Слотер та Ларі Л. Леслі, авторами книги «Академічний капіталізм. Політика, стратегія та підприємницький університет», коли вони наполягають, що

поточні зміни так само грандіозні, як і зміни в академічній діяльності наприкінці XIX сторіччя. [...] Глобалізація політичної економіки під кінець XX сторіччя підважує моделі університетської професійної діяльності, вироблені впродовж останньої сотні років,

я потім підсумовують:

вища освіта як інститут і викладачі як його робоча сила переживають небувалі зміни в цьому сторіччі (Slaughter and Leslie 1997: 1).

Від вищої освіти вимагають, щоб вона підлаштувалася до нових суспільних потреб, стала чутливішою до світу навколо неї, більш зорієнтованою на ринок, продуктивність і студентів; більш рентабельною і підвітною своїм вкладникам, а також конкурентоспроможною, порівняно з іншими постачальниками, особливо із нетрадиційними й зисковими. Традиційним вищим навчальним

закладам по всьому світу кидають виклик нові навчальні й наукові установи, котрі намагаються надавати ті самі послуги краще, дешевше й без державних витрат: до таких нових постачальників, що відповідають на величезну потребу в нових уміннях, які вони настільки зручно постачають, належать зисковні освітні фірми, зисковні відділи традиційних незисковних університетів (скажімо, eCornell, NYUonline, Virtual Temple – відділи, відповідно, Корнельського, Нью-Йоркського та Темпльського університетів), віртуальні заклади, франчайзингові установи, корпоративні університети тощо (котрі широко впроваджують і застосовують нові технології)¹⁵. Традиційна базова структура вищої освіти, схоже, не в змозі дати раду небувалому зростанню потреби в робочій силі на Заході, надто в Америці. А країни Центрально-Східної Європи взагалі не готові до цих глобальних викликів.

Зараз недостатньо просто збагнути, що існує неодмінна потреба у реформованих різною мірою закладах у різних країнах. Суть завдання в тому, щоб зрозуміти, чому їх слід змінювати, враховуючи при цьому проблеми держави, державних послуг і ринкового середовища, у яке вони приречені потрапляти. Стає дедалі важче збагнути нинішні трансформації вищої освіти, не осягнувши трансформацій соціального світу, зокрема держави й громадянства. Позаяк же найбільш приголомшливою рисою нового світового порядку є його дедалі більш глобальний характер, ні політикам, ані політологам у царині вищої освіти не вільно нехтувати далекосяжним (і досі неозначеним) соціальним, економічним, політичним і культурним впливом глобалізації через призму поточних трансформацій держави на традиційну освітню справу.

При аналізі мінливого соціального, політичного й економічного контекстів функціонування вищої освіти у Центрально-Східній Європі слід пам'ятати як про локальний контекст (після 1989 року), так і про глобальний¹⁶. Після десятиріччя бага-

¹⁵ Див. Ньюменові праці «Нова арена конкуренції: ринкові сили вторгаються в академію» (2001) і «Коротко про зисковну вищу освіту». Про вплив технології на освіту див. ще: Foster 2001 та Slaughter, Kittay et al. 2001.

¹⁶ При зіставленні двох тенденцій у старих країнах ЄС-15 і нових членів Євросоюзу – зростання набору і зміна структури витрат на освіту (прямі державні витрати – vs. –

тократних спроб реформування проблема вищої освіти стала ще важливішою, тому що, з одного боку, в багатьох перехідних країнах система вищої школи перебуває на грані краху, а з іншого – зростають політичні, економічні й соціальні стимули до глобального перегляду самісіньких засад вищої освіти в сучасних суспільствах (див.: Kwiek 2001b). Кінцевим результатом поточних процесів неминуче стане впровадження нової правової бази функціонування вищої школи та започаткування нової політики в галузі вищої освіти (а також науки й інновацій). Вплив цих трансформацій матиме, можливо, глибокий характер з огляду на роль, яку вища освіта нині відіграє в перехідних країнах Європи і яку знання в цілому відіграватиме в новопосталих «опертих на знання суспільствах»¹⁷. Важливо не забувати про жоден із цих двох

приватні витрати на освіту) – картина стає яснішою. Взяти хоча б до розгляду 1990–1995 роки: у восьмому ЄС і серед усіх кандидатів на вступ до ЄС була лише одна країна, а саме Франція, в якій державні витрати зростали швидше від приватних (якщо рівень 1990 року взяти за 100%, то у 1995 році співвідношення державних і приватних витрат становило 120/109 у Франції, 117/215 у Данії, 80/139 в Угорщині, 102/110 в Нідерландах, 135/138 в Ірландії і 119/126 в Іспанії; якщо поглянути за межі Європи, в Австралії він становив 117/165, у Канаді – 115/146 (див.: OECD 1999: 86). Водночас відбувалося бурхливе зростання набору студентів: якщо 1990 рік брати за 100%, на 1996 рік зростання становило близько 244% у Португалії, 181% у Сполученому Королівстві, 150% в Ірландії, 141% у Швеції, 130% у Фінляндії, 120% в Австрії, 121% у Данії і 110% у Нідерландах (OECD 1999: 92). У Центральній Європі набір також стрімко зростає: загальний набір студентів з вікової групи 18–22 роки між 1989 і 1997 рр. виріс у відсотках із 12,7 до 17,3% у Чехії, із 13,9 до 23,8% в Угорщині, із 11,6 до 20,6% у Польщі та із 13,2 до 17,6% у Словаччині (World Bank 2000a: 122). Таким чином у країнах ЄС–15 та у європейських перехідних державах кількість студентів зростає; збільшилися разом із тим і обсяги приватного фінансування вищої освіти. З огляду на довгострокові демографічні тенденції та старіння суспільства в обох частинах Європи, точка насичення не так уже й далеко.

¹⁷ У який спосіб можна виміряти перехід до опертої на знання економіки? Збірник Євросоюзу «Основні показники 2003–2004 рр. У напрямі до Європейського простору наукових досліджень. Наука, технологія та інновації» пропонує два складені показники: один відігтовується від *інвестицій* у оперту на знання економіку, а інший – від *продуктивності* в опертих на знання економіках. Перший обіймає такі складові показники, як, наприклад, сумарні середньодушові витрати на дослідження й інновації, середньодушова кількість науковців, середньодушова кількість докторських [Ph. D.] дипломів у нових галузях науки й технології, сумарні середньодушові витрати на освіту, ціложиттєве навчання й електронний уряд; до останнього входять ВВП на кількість відпрацьованих людино-годин, кількість європейських і американських патентів на душу населення, середньодушова кількість наукових публікацій, електронна торгівля і рівень успішності навчання (ЄС 2003d: 9–10). За всіма складовими показниками, окрім кількох (приміром, кількість докторських дипломів), Європа плететься позаду США, а нові члени ЄС, у свою чергу, тягнуться позаду середніх показників ЄС–15 за обсяга складеними показниками (інвестиціями і продуктивністю), крім, хіба що, дуже

контекстів. Політичні аналітики сьогодні часто рекомендують країнам Центрально-Східної Європи, а з ними й іншим розвитковим країнам світу, якусь форму приватизації в царині вищої освіти. Під приватизацією вони розуміють плавний процес виходу вищої освіти з-під опіки держави (повністю фінансованого державою надання освітніх послуг) у напрямку більшої самопідтримованості. Втім, рекомендовані рівні приватизації неоднакові.

Хоч у даній книзі не місце розвивати тему приватизації, дозвольте нагадати означення цього процесу в галузі вищої освіти, запропоноване Д. Брюсом Джонстоном, і зробити маленьку примітку, що воно ширше, ніж моє розуміння цього терміна: під приватизацією він розуміє корпоратизацію, менеджеризм, маркетингацію і, взагалі, найширші аспекти впливу глобалізації на вищу освіту. Його означення яскраво описує поточні тенденції і ніби охоплює їх парасолом однієї дуже широкої дефініції. Джонстон стверджує, що

приватизація в галузі вищої освіти – це процес або тенденція коледжів та університетів (державних і приватних) до переймання рис і норм діяльності приватних підприємств. Хоч даний термін не зовсім точний (як і розрізнення на «державні» й «приватні» коледжі або університети), приватизація означає більшу орієнтацію на студента як споживача, а ця орієнтація передбачає уявлення про вищу освіту як «продукт»; увагу до іміджу, конкурентів і «ринкових ніш»; цінотворення і збільшення чистого прибутку, а також агресивний маркетинг. Приватизація ще означає прийняття управлінських практик, котрі традиційно асоціюються із приватним бізнесом – скажімо, контрактного найму й «аутсорсингу» [...] агресивні трудові відносини і мінімізацію фонду заробітної плати, вирішальність прийняття рішень і модель управління «згори донизу», широке впровадження аудиту і фінансових показників, а також вимога до кожного підрозділу (факультету або навчальної програми) робити внесок до загального прибутку чи принаймні до специфічних показників «успіху» даної організації (Johnstone 2000с: 1).

високої частки освіченого населення: 80% населення вікового інтервалу 25–64 роки має повну середню освіту, порівняно із 65% у ЄС–15 (а для південних членів ЄС–15 цей показник взагалі коливається між 20 і 50%).

Моє розуміння приватизації дещо вужче й ближче до значення, в якому її вживає Світовий банк: приватизація означає приватне фінансування, приватне управління, приватне володіння або будь-яку комбінацію цих трьох пунктів. Якщо у глобальних масштабах на першій фазі приватизація охоплювала підприємства, на другій – телекомунікації, аеропорти, електромережі, водогони та шляхи, то на третій фазі, найцікавішій для нас, вона, зрештою, поширилася на три соціальні послуги: пенсійне забезпечення, охорону здоров'я та освіту (Torres and Mathur 1996)¹⁸. Приватизація не належить до переліку головних клопотів для заможних членів ЄС-15, але для розвиткових країн вона є проблемою, зокрема в Латинській Америці. Наразі важко судити, якою мірою черга «третьої хвилі приватизації» настала в Центральній-Східній Європі, в тому числі для нових членів ЄС, оскільки нелегко передбачити їхній соціально-економічний розвиток, але, безумовно, про неї вже можна говорити. Краще все-таки не забувати про поточні глобальні перемини й тенденції, навіть якщо вони можуть ніколи не докотитися до Європи у своїй повній формі¹⁹.

У новому соціально-політичному середовищі, породженому теорією та практикою глобалізації, надмірний інтерес до захоплення нових поглядів на вищу освіту проявляють не лише Світовий банк, ОЕСР та МВФ (див., наприклад: OECD 1998, 2002; World

¹⁸ Детально позицію Світового банку і його ставлення до вищої школи див. у розділі про державний сектор у Частині II.

¹⁹ Три стадії приватизації описують Г. Торес і С. Матур у книзі «Третя хвиля приватизації. Приватизація соціального сектора у розвиткових країнах». Ось уривок із їхнього опису третьої стадії, на якій відбувається приватизація освітніх послуг: «Останніми роками багато розвиткових країн започаткували програми приватизації як стрижневий компонент спроб реструктуризувати й модернізувати економіку. Цілі галузі економіки й процеси, котрі десятиріччями перебували у невідчуваному віданні держави, зараз швидко відкриваються перед приватним сектором. [...] Перші стадії приватизації охопили комерційні компанії, що працюють на конкурентних ринках. [...] Участь приватного капіталу в інфраструктурних галузях, раніше майже немислима з огляду на складні регуляторні проблеми, котрі вона могла породити, сьогодні поступово завойовує громадське схвалення у більшості розвиткових країн. Він проникає в телекомунікації, електроенергетичну галузь, залізничне сполучення, мережу автошляхів і водопостачання. Хронічні дефіцити бюджету в розвиткових країнах укупі з очевидними позитивними результатами приватизації спонукали розгортання третьої хвилі приватизації – приватного управління, фінансування та інвестицій у соціальні сектори, скажімо, освіту, охорону здоров'я та соціальне страхування» (Torres and Mathur 1996: 2). Так що вибір, перед яким стоять країни ЄС-15 і перехідні країни Європи, неоднаковий.

Bank 1994, 1997, 1999, 2000a, 2000b, 2002; приклади локального втручання див.: World Bank/EIB 2004), а й Світова організація торгівлі (СОТ), ког्रा надзвичайно зацікавлена у безперешкодному імпорті й експорті вищої освіти в рамках правового регулювання її протоколів²⁰. Проблема вищої освіти у довготерміновій перспективі особливо життєво важлива для бідніших і розвиткових країн, зокрема деяких переходових країн Європи. У статті для журналу «Міжнародна вища освіта» Філіп Альтбах із цього приводу зазначає:

із зростанням комерціалізації вищої освіти ринкові цінності вторгаються в університетські містечка. Один із найважливіших чинників цього процесу – зміна ставлення суспільства до вищої освіти, котру нині трактують «приватним благом», що приносить вигоду тим, хто навчається чи проводить дослідження. Під таким кутом зору здається справедливим, що користувачі повинні платити за цю послугу, як вони платять за будь-яку іншу. Постачання знання стає просто іще однією комерційною операцією. Головний спонсор вищої освіти – держава – сьогодні все рідше має бажання або змогу забезпечити ростучий сектор вищої освіти потрібними ресурсами. Передбачається, відтак, що університети та інші вищі освітні заклади самі знаходять собі дедалі більшу частку фінансування. Вони повинні все більше мислити по-бізнесовому і все менше – як традиційні освітні установи.

Альтбах підсумував це ставлення, явно уподобане глобальними організаціями, у такому висновку: «У цьому контексті логіч-

²⁰ Нещодавно Сьюзен Л. Робертсон зауважила у книзі «СОТ/ІАТС та глобальна індустрія освітніх послуг»: «...на кону сьогодні лежить дуже багато, тож вкрай важливо, щоб у різноманітних громадах, включно з вищою школою, розпочалися різнобічні дебати про плани ІАТС щодо національних освітніх систем: бажані ці тенденції чи ні, для кого вони бажані, що можна вдіяти з ними – уповільнити, спинити, а може, й відкликати вже прийняті рішення. Що таке СОТ, що таке ІАТС і що означатиме охоплення освіти ІАТС для конкретних країн і їхніх систем освіти? Чий інтереси любіше СОТ і які наслідки для освітніх систем матиме переозначення освіти із послуги, котру регулює держава, на сферу, керовану правилами глобальної торгівлі?» (Robertson 2003a: 260). Див. також статті Джейн Келсі («Правовий фетишизм і протиріччя ІАТС») та Марка Гінзбурга й ін. («Приватизація, внутрішня маркетингізація та міжнародна комерціалізація вищої освіти: ризики й можливості для Чилі та Румунії у рамках СОТ/ІАТС») у тому самому числі журналу «Глобалізація, суспільства й освіта» (Vol. 1, No. 3, Nov. 2003). Подальші коментарі див. у цілому розділі про глобалізацію та освіту в кн.: De Groof, Lauwers and Dondelinger, eds. 2003.

ним продовженням розвитку буде приватизація державних університетів – продаж знанневих продуктів, партнерство із корпораціями, а також зростання плати за навчання» (Altbach 2001: 3). Ці проблеми лишаються визначальними в контексті змін освітньої політики Євросоюзу, котрі обговоримо в Частині V.

1.3. Глобалізація, конкуренція та громадський нагляд

Хоч сценарії майбутнього різняться один від одного, проте в найближньому, дедалі змагальнішому світі державна вища освіта потрапила під пильний громадський нагляд як одна із послуг, котрі фінансує держава. Отже, світ вищої освіти, мабуть, уже ніколи не буде таким, як колись, навіть якщо «глобалізація» виявиться не чимось лише модним, але порожнім словечком. Різноманітні аспекти глобалізації все більшою мірою ставатимуть частиною тієї політико-економічної реальності, з котрою матимуть справу нові члени ЄС. Вона не зникне – вона прийшла, щоб тут і лишитися²¹. Державні витрати, зокрема й утримання державних послуг, потраплятимуть під дедалі прискіпливіший громадський нагляд внаслідок зростання тиску (головно економічного) глобалізації і загальносвітової тенденції до реформування держави добробуту, котра матиме суттєві наслідки для державного сектора²². З огляду на тяжке економічне становище у Центрально-Східній Європі, скорочення державної участі й урізання прерогатив держави

²¹ Ян Садлак справедливо відзначив, хоч і не стосовно Центральної Європи: «...важливо шире зізнатися перед собою, що глобалізація стала постійною рисою нашого соціального, економічного й культурного простору, і це є дуже суттєвим, щоб отримати вигоду від того, що вона може запропонувати, й уникнути небезпек, які вона тягне за собою» (Sadlak 1998: 106).

²² Цілковито згоден із припущенням Д. Брюса Джонстона, що реструктуризація державних вищих навчальних закладів – надзвичайно складне завдання, позаяк викладачі «володіють додатковим засобом опору небезпеці радикальних змін і втрати робочого місця: *ідеєю університету* як справжнього й неодмінного оплоту тягlostі й традиції» (Johnstone 1998a: 19, курсив мій). У той же час, опираючись змінам, державні університети «не захищені від втрати значної частки державних надходжень». Так що боротьбу за трансформацію університетів можна розглядати як протистояння між *ідеєю* (університету) та її *дедалі недосконалішим втіленням* (через постійні фінансові лигодні). Однак її не обов'язково розглядати саме так. А найкращий аргумент проти розгляду університету крізь призму ідеалістичних уявлень про нього в одній фразі виклав Юрген Габермас у праці «Ідея університету: навчальний процес»: «Організації вже більше не втілюють собою ідей» (Habermas 2001b).

добробуту, в тому числі послуг, котрі традиційно безкоштовно надаються національними системами вищої освіти, може набути в цьому регіоні більших масштабів, аніж у країнах ЄС–15. Хоч, звісно, не випадає очікувати, що аналітики Світового банку найближчим часом прикличуть «третю хвилю приватизації» в країнах ЄС–15, цей напрям реформування засад держави добробуту не можна відкидати для нових членів ЄС у майбутньому²³.

Варто приготуватися до того, що ідею унікальності вищої освіти загалом та університету зокрема поступово відкинуть або, як мінімум, серйозно переформулюють. Це вже проявилось у Болонському процесі за інтеграцію європейської вищої освіти, з одного боку, та у створенні Європейського простору наукових досліджень, з іншого. Новоявлена політика ЄС у галузі освіти, науки й інновацій – під егідою ширшої Лісабонської стратегії – все менше сумісна з традиційною модерною ідеєю університету. Ніколас Бурбулес і Карлос Альберто Торес так нещодавно прокоментували національну освітню політику:

колосальні економічні наслідки глобалізації штовхають національну освітню політику в тенета неоліберальних ідей, котрі вимагають зниження податків, скорочення державного сектора і «робити якнайбільше із якнайменшими ресурсами»; заохочення ринкових підходів до вибору закладів освіти; раціонального менеджменту освітніх установ; оцінювання успішності закладу (тестування); і дерегуляції, щоб привабити нових постачальників (серед них і он-лайнових) освітніх послуг (Burbules and Torres 2000: 20).

Поточні пошуки нових схем організації вищої освіти в переходових країнах мають супроводжуватися новими концептуалізаціями та діяльністю самої вищої школи, а інакше неодмінні – й неминучі – зміни будуть, безумовно, нав'язані ззовні. Якраз тут

²³ Гарним прикладом цієї тенденції є Польща, де вже частково приватизовано пенсійне забезпечення й охорону здоров'я і відбувається реформа системи вищої освіти. Згідно з доповіддю Світового банку та Європейського інвестиційного банку «Вища школа у Польщі», «фінансування вищої освіти головним чином через оподаткування призводить до того, що бідніші члени суспільства оплачують несправедливо велику частку освіти дітей із багатших сімей. [...] Всі, хто заживає вигоди від вищої освіти, навчаючись повний або неповний день, мусять сплачувати її вартість пропорційно до її очікуваної соціальної або приватної вигоди» (World Bank/EIB 2004: 37).

і потрібне критичне мислення. Світ сьогодні докорінно змінюється, і ніщо не віщує, що наслідки цих змін оминуть вищі навчальні заклади. Як видно, вони також докорінно змінюватимуться. Академічне середовище мусить задуматися над своїм майбутнім, користаючись своїми величезними людськими ресурсами. В цілому академічна спільнота поки що ігнорує, або робить вигляд, що ігнорує, законопроекти й дискусії про реформу (а також Болонський процес, якщо говорити в європейському контексті). Вона має засвоїти істину, що «світ ніколи не буде таким, як раніше», та спробувати уявити, яким він може стати насправді.

Вірогідний занепад нації-держави – навіть якщо він обмежить-ся лише деякими поступками перед новими транснаціональними політичними й економічними гравцями – тісно пов'язаний з бурхливими глобалізаційними процесами, котрі врешті-решт можуть призвести до переосмислення таких фундаментальних понять, як «демократія», «громадянство», «свобода» й «політика», що ми покажемо в Частині IV. Рівно ж вони можуть призвести до перезначення соціальної ролі університету. У ситуації, викликаній постанням глобального ринку, глобальної економіки, поступовим «усуненням» держави й розкладом держави добробуту, потрібна постійна розважлива обачність у справі встановлення якогось нового зв'язку між державою та університетом для глобальної доби. Не можна розглядати проблеми вищої освіти окремо від того, що відбувається нині з державним сектором і самою державою як інститутом²⁴. Їхні зміни впливають і впливатимуть на роздуми про майбутнє вищої освіти. Немає сенсу раз у раз посилатися на права, здобуті університетом в часи модерності (тобто здобуті в епоху національних держав і закріплені на величезних обсягах Європи у гумбольдтівській моделі університету та післявоєнній кейнсіанській моделі держави добробуту), коли модерність, у філософському розумінні, вже відійшла у минуле, а ми, мабуть, вступаємо в щось на кшталт глобальної доби. Переозначена

²⁴ На жаль, зазначає Артур Левін (президент Педагогічного коледжу Колумбійського університету), «довіра загалом до урядів останнім часом ослабла. Звідси падіння довіри до незисковного й підйом довіри до зисковного секторів» (Levine 2000: 3).

держава матиме зовсім інші обов'язки й зовсім інші повноваження; вона сама скрізь у світі шукає собі місця в новому глобальному порядку, тому проблеми традиційної вищої освіти здаються їй малоістотними, порівняно з іншими соціальними потребами (у випадку найменш відрядного сценарію), особливо якщо американська ідея вищої освіти як приватного блага зможе пустити корені на європейському ґрунті.

Можна виділити три найголовніші та найцікавіші для даного дослідження чинники трансформації вищої освіти: по-перше, втрата нацією-державою (котра бачила у вищій освіті національний скарб, що зміцнював національну свідомість і національну згуртованість) осьової ролі в сучасному соціально-економічному розвитку націй; по-друге, переформулювання функцій традиційної кейнсіанської держави добробуту, зокрема ревізія масштабів фінансування нею соціального сектора; і по-третє, вторгнення економічної раціональності й корпоративної культури у весь державний сектор – не тільки у вищу школу – по всьому світу (з яскравим винятком деяких країн ЄС–15). Конкретно з приводу європейського регіону варто ще згадати появу нової політики Євросоюзу в галузі освіти, науки й інновацій, котру розглянемо в Частині V.

Отож, по-перше, глобалізація проявляє себе у виклику теоретичній і практичній доречності й важливості нації-держави в сучасному світі. По-друге, вона простежується в демонтажі держави добробуту (котрий виливається у загальносвітову реформу державного сектора – переформулювання обов'язків держави у цьому секторі загалом; детальніше цих процесів торкнемося у Частинах II, III і IV). І, нарешті, її присутність помітна в експансії економічної раціональності й ринкової ідеології: встановленні примату економіки над політикою, громадським благом і колективними або соціальними інтересами. Таким чином, у третьому аспекті «глобалізації» ми знаходимо неоліберальну, ринкову ідеологію в акомпанементі оркестру практик, напряму позичених зі світу бізнесу й прикладених до інших царин суспільного життя,

а в нашому конкретному випадку – до вищої освіти²⁵. У цьому третьому сенсі глобалізації модель функціонування університету відтепер буде бізнесоподібною і корпоративною, із такими виразними рисами, як бюрократизація, маркетизація, підприємливість, корпоратизація тощо. Розмірковуючи над зв'язком між корпорацією та університетом, Дженіс Ньюсон зауважує, що

новопосталий образ університету більш подібний до бізнес-корпорації, аніж до державного соціального закладу. [...] Реагуючи на свої проблеми, університет усе частіше переймає корпоративні стратегії [...] стаючи дзеркальним відображенням своїх корпоративних партнерів (Newson 1998: 495; див. також: Bostock 1997; Deem 2001; Etzkowitz et al. 2001; Vogel and Kaghan 2001).

Держава вже не та, що раніше – тому, поміж інших причин, не такою бути і вищій освіті (див.: Newman 1999a та Slaughter and Leslie 1997). За словами Д. Брюса Джонстона, котрий уклав доповідь Світового банку про вищу освіту для ЮНЕСКО у 1998 р.,

реформістський порядок денний орієнтований більше на ринок, ніж на державну власність чи урядове планування й регулювання. *В основі ринкової орієнтації вищої школи лежить майже всесвітній триумф ринкового капіталізму й неоліберальних економічних принципів* (Johnstone 1998: 4, курсив мій).

Можна заперечувати цей діагноз, мовляв, вища освіта у світі, а надто в переходових країнах, успішніше змагатиметься за частку зменшених державних доходів, ніж, наприклад, постачальники медичних послуг або пенсійні фонди, виправні заклади та в'язниці, природоохоронні агентства, початкова й середня освіта,

²⁵ Погоджуюся з діагнозом Ніколаса Бурбулеса й Карлоса Альберто Тореса та їхніми рекомендаціями щодо подальших досліджень, коли вони у вступі до праці «Глобалізація та освіта. Критичний погляд» стверджують: «...в освіті зростає усвідомлення факту, що неоліберальна версія глобалізації, котру впроваджують (та ідеологічно відстоюють) двосторонні, багатосторонні й міжнародні організації, позначиться на порядку денному освіти, сприяючи (а то й прямо насаджуючи) певні способи оцінювання, фінансування, перевірки знань, вишколу викладачів, викладання, тестування, певні стандарти і навчальні плани. З огляду на цей тиск, потрібно провести детальніші дослідження локальних реакцій, щоб захистити державну освіту від упровадження суто ринкових механізмів» (Burbules and Torres 2000: 15).

заклади по догляду за літніми людьми тощо. Проте більше десяти років реформування вищої освіти в Центрально-Східній Європі не дають підстав очікувати від держави особливого ставлення (зокрема пріоритетного фінансування) до неї; все якраз навпаки (див.: Scott 2000). Система вищої державної освіти перебуває у деяких частинах Центральної, а особливо Східної Європи на грані катастрофи, позаяк її не було піддано системному реформуванню. Не маючи надії на те, що переходовим країнам вдасться «плисти проти (глобальної) течії» в реформуванні вищої освіти як частини загального реформування державного сектора, доводиться констатувати, що тут наслідки для вищої освіти будуть куди відчутнішими, ніж у ЄС-15, навіть після останнього розширення.

Країни Європи з переходовою економікою не єдині, хто має проблеми з реформуванням систем вищої освіти. Це глобальна проблема, для якої глобальні організації, ще ніколи настільки не зацікавлені справами вищої освіти, шукають глобальних розв'язків. До того ж кілька побічних чинників визначають нову ситуацію для вищої освіти: нові технології, новий склад студентства (все більше строкатий за віком; наявність студентів, які працюють, ідеал ціложиттєвого навчання); нові постачальники вищої освіти, як-от зисковні, корпоративні університети, віртуальні університети, змішані (традиційно-віртуальні) постачальники; нові й дедалі глобальніші за розмахом очікування студентів; конкурентніше, зорієнтованіше на ринок і одержиме успіхом соціальне середовище та інші (див.: Newman 2000a)²⁶.

Дійшовши висновку, що вища освіта не буде особливою частиною державного сектора в Центрально-Східній Європі, маємо

²⁶ Дозвольте зараз лише згадати таких найбільших зисковних гравців у США, як корпорації Apollo Group (126 університетських містечок у 34 штатах, 68 тис. студентів) та DeVry (45 університетських містечок у 9 штатах, 48 тис. студентів). Щодо корпоративних університетів, достатньо для прикладу перелічити Університет «Американ Експрес Кваліті» [American Express Quality University], Університет «Епл» [Apple University], Університет «Дел» [Dell University], Університет «Дисней» [Disney University], Університет «Дженерел Моторз» [General Motors University], Університет «Гамбургер» [Hamburger University] (корпорація «МакДональдз»), Університет «Ленд Ровер» [Land Rover University], Університет «Моторола» [Motorola University] й Університет «Ксерокс Док'юмент» [Xerox Document University] (Newman 2001: 19–21).

тепер розглянути конкурентів державних вищих навчальних закладів. Їх можна розділити на дві групи: по-перше, прямі конкуренти – новоприбульці до царини вищої освіти і, по-друге, непрямі конкуренти – інші соціальні установи й послуги, що їх сьогодні утримує держава. До першої групи інших постачальників освіти належать, для прикладу, приватні вітчизняні заклади, приватні іноземні заклади, вітчизняні й чужоземні корпоративні центри сертифікації, вітчизняні й іноземні віртуальні постачальники освіти, а також мішані постачальники освіти. Найвірогідніше, що у сильно зорієнтованому на ринок соціальному середовищі потенційні студенти (і їхні сім'ї) також дедалі більше орієнтуватимуться на ринок. Логічно постає питання: якою мірою Європейський Союз можна вважати орієнтованим на ринок соціальним середовищем, адже напрям його розвитку може й *не відповідати* поточним глобальним ідеалам²⁷? До другої групи конкурентів відносяться інші державні заклади й послуги: початкова та середня освіти, пенсійне забезпечення і догляд за літніми людьми, базова медична допомога, соціальне страхування, заклади підтримки правопорядку, пенітенціарна система, державна адміністрація тощо (див.: Hovey 1999).

Тезу про прискіпливий нагляд за державною вищою освітою у найближчому майбутньому підтримує також той факт, що сьогодні всі (державні й приватні) установи змушені змінюватися – це однаково стосується урядових агентств, корпоративного світу, установ громадянського суспільства та базових установ державного сектора. У цілому, приходить кінець стабільного світу, керованого модерними традиціями. В такому контексті вищій освіті загалом, а інституту університету зокрема не допоможе дати відсіч змінам навіть їхній традиційний престиж (див.: Scott 1999). Зростання громадської прискіпливості також є кінцевим наслідком просвітницької місії вищої школи: громадськість тепер спроможна *судити* про свої вищі навчальні заклади (знання про ефективність яких стало набутокм загалу разом із масифікацією самої вищої

²⁷ З приводу цього питання варто переглянути «Соціальне становище в Європейському Союзі – 2001», опубліковане у 2001 р. Євростатом.

школи). Говорячи про американський досвід у праці «Зміна ролі уряду в системі вищої освіти», Анет Гібз зазначає, що

ерозія громадської довіри не обов'язково стосується важливості вищої освіти, а частіше всього – функціонування й фінансування коледжів та університетів. [...] Маючи вдосталь інших нагальних проблем на черзі, урядові законодавці й виконавці *схильні бачити в державній вищій освіті радше джерело витрат, аніж інвестицію в майбутнє*. Такий філософський і політико-прагматичний підхід з боку уряду штату чи країни означає одне: коледжі й університети можуть стати докорінно відмінним від свого нинішнього стану (Gibbs 2000, курсив мій).

Проблеми, з якими зіткнулися центральноєвропейські системи вищої освіти, не зовсім доля самої тільки Центральної Європи. Тут їх підсилюють локальні обставини, але засаднича структура чинних трансформацій спільна для величезних частин світу. Переміни вищої школи йдуть пліч-о-пліч зі змінами в державному секторі загалом, а проблема масифікації вищої освіти – а відтак, нестримне зростання витрат на освіту й занепад її якості – глобальна. Здається, традиційний науково-дослідницький університет, який орієнтувався на націю-державу й отримував кошти на своє існування від держави добробуту, в більшості частин світу лишився нездійсненою мрією. Певні шанси на виживання він, певна річ, має у незмінних умовах заможних суспільств давнього Європейського Союзу, навіть попри зростання тиску, що впливає з Лісабонської стратегії та, загальніше, нової концептуалізації ролі університету в «опертих на знання економіках». Та однак шанси Центрально-Східної Європи набагато гірші, а розвитковим країнам загалом важко буде уникнути поточних глобальних тенденцій до маркетинга, корпоратизації і, можливо, приватизації значних частин державної вищої освіти (особливо магістратури й аспірантури)²⁸. Кілька слів, щоб прояснити, що я маю на увазі

²⁸ Ось як описує «кризу» університету Зигмунт Бауман: «Коли практично всі ортодоксальні обґрунтування й виправдання їхнього колись піднесеного становища вичерпалися або істотно ослабли, університети (принаймні в розвинених і заможних країнах; у країнах, що переживають "модернізацію", вони досі можуть спокійно грати традиційну роль фабрик відсутньої освіченої еліти) опинилися віч-на-віч із потребою

під «корпоратизацією»: за Дженіс Ньюсон, корпоратизація – це тенденція в розвитку університетів, котра

обіймає щонайменше два взаємопов'язані, але відмінні аспекти нині перемінливих відносин університету із корпоративним сектором. Один аспект – новий різновид договірних відносин, за яким університет обмінює певний рівень фінансової підтримки навчальної чи дослідницької програми на можливість корпоративних донорів справляти певний вплив на дослідження і/або освітню діяльність і/або отримувати вигоду від них. [...] Другий аспект корпоратизації стосується прийняття університетами *modus operandi* [способу дії. – Прим. перекл.], критеріїв та цілей приватних корпорацій (Newson 1998: 108).

Таким чином, один аспект корпоратизації університету веде до виробництва знання, спрямованого на розробку «ходового товару за умовами патентного чи ліцензійного договору із корпоративними партнерами»; інший аспект може призвести до того, що університет не відрізнятиметься від бізнес-корпорації, націленої на постачання освітньої і дослідницької «продукції» (Newson 1998: 108). Обидва аспекти²⁹ можуть мати колосальні наслідки для зв'язку між університетом і державою.

1.4. Реформування вищої освіти й держави

Моделі реформування вищої школи, які знаходимо у світі, часто мають різнобіжні траєкторії, але ж і сам світ, в якому живемо, зараз також твориться. Точні риси глобального світу, в який ми зараз вступаємо, ще достеменно невідомі, тож і характер вищої освіти в майбутньому так само незнаний. Існує певна кількість переконливих візій майбутнього, але їхня плідність залежить від шляху, яким піде глобальне реформування держави, від її функцій, ролі й завдань у «постдобробутному» суспільстві (Tomlinson 2001). Держава в новому глобальному середовищі може

переглянути й наново виразити свою роль у світі, котраму немає користі від їхніх традиційних послуг, встановивши нові правила у грі за престиж і вплив» (Bauman 1997: 51, курсив мій).

²⁹ Ці аспекти упродовж десятиріччя спостерігали в Канаді Дженіс Ньюсон і Говард Бакбайндер. Див.: Newson and Buchbinder 1988; Newson 1994; та Newson 1998.

переінакшити свої пріоритети, серед яких, можливо не знайдеться місця для фінансованих державою (іноді повністю) систем вищої освіти в їхній нинішній формі. Нові ж форми, спільно विकарбувані у Європі Європейською Комісією під гаслом порядку денного «Освіта й вишкіл – 2010», можуть базуватися на інших – напевно, більш зорієнтованих на ринок – моделях суспільного договору між державою та університетом, як побачимо у Частині V. Переозначення обов'язків держави у дерегульованому й глобалізованому світі може виявитися дуже болісним процесом не лише для вищої освіти, а й для отримувачів значної частки традиційних державних послуг.

Основоположне питання полягає в тому, чи зуміє (і бажає) держава в часи бездушного глобального економічного змагання фінансувати державні вищі навчальні заклади на тому самому рівні, що був нормою для розвиненої післявоєнної кейнсіанської доби, у світлі неминучої універсалізації та нестримно ростучих коштів передових наукових досліджень. У загальних рисах це питання можна звести до такого: вища освіта досі вважається громадським благом чи її все частіше трактують як приватну вигоду, і наскільки успішно зможе вища освіта конкурувати з іншими фінансованими державою послугами³⁰. Хоч завжди існує теоретична можливість стрімкого збільшення фінансової підтримки вищої освіти перехідними країнами, вона насправді виглядає дуже малоюмовірною³¹.

³⁰ Як проникливо відмітив Гаролд Гові у книзі «Державні витрати на вищу освіту протягом наступного десятиріччя: битва за збереження нинішнього фінансування», «основне питання лежить у тому, чи приносять видатки на вищу освіту більшу граничну користь, ніж витрати на інші програми» (Hovey 1999: 17). Сучасне формулювання соціальних завдань держави добробуту відбувається одночасно з переглядом традиційних зобов'язань держави. За влучним висловом Гаролда Гові, «певні види діяльності, що їх зараз трактують за невід'ємні атрибути, можна означити як не належні до традиційних обов'язків уряду» (Hovey 1999: 60). Вища освіта мусить вести непросте змагання з іншими соціально привабливими об'єктами державних витрат.

³¹ На превеликий подив, спротив реформуванню державної вищої освіти чинять усі зацікавлені сторони. Безкоштовна вища освіта, гарантована конституціями деяких країн Центрально-Східної Європи, лишається пекучим політичним питанням. Викладачі віддають перевагу статус-кво, позаяк він *відомий*, а реформи і їхні наслідки *невідомі*, тобто потенційно загрозливі. Дозвольте процитувати в цьому контексті, що говорить про викладацтво як сьогоденну проблему у звіті Світового банку про вищу освіту (адресованому Світовому конгресу ЮНЕСКО з питань вищої освіти в Парижі, 1998 р.):

Глобалізаційні теорії та практики змінюють традиційні стосунки між державою та ринком: неоліберальний світогляд вбачає в державі лише «регулятора» або «катализатора» підприємницької діяльності. Таким чином, глобалізаційні процеси й безжална міжнародна конкуренція повернули до загальносвітового порядку денного питання про роль держави у сучасному світі: як зазначає у вступній частині видання Світового банку «Держава в перемінливому світі»,

у центрі уваги всієї планети перебуває держава. Далекосяжні тенденції світової економіки змушують нас задуматися над основоположними питаннями про уряд: якою бути його ролі, що він може й не може робити і як найкраще це робити (World Bank 1997: 1).

Отже, підкреслюю цю думку ще раз: переосмислення університету сьогодні невіддільне від переосмислення держави: по-перше, модерний науково-дослідницький університет був віднесений до підданства держави його німецькими філософами-засновниками, і по-друге, університет традиційно був гігантським поглиначем державних коштів у рамках кейнсіанської моделі держави добробуту. Загалом, у глобальному контексті державі зараз все більше відводять роль «куратора», «регулятора», «партнера» й «катализатора», а не безпосереднього гаранта росту й постачальника соціальних послуг. Це означає перегляд обов'язків держави перед суспільством і *надзвичайну вибірковість* стосовно видів діяльності, які підтримуватиме держава зі своїх фондів. «Вирішальне значення має вміння обирати, що робити і що не робити», – заявляє вищезгадане видання Світового банку, а це правило не віщує добрих

«Докорінна зміна або реструктуризація закладу вищої освіти означає зменшення кількості викладачів, адміністраторів і технічних працівників або/їхню заміну. Вона тягне за собою звільнення, вимушені передчасні виходи на пенсію або суттєве перепідготування та зміну посади, як часто буває при закритті неефективних чи непродуктивних закладів, злитті якісних закладів, яким просто бракує критичної маси, щоб стати рентабельними, та радикальній зміні місії і виробничих функцій закладу – а це означає *радикальну заміну викладачів, їхньої поведінки, способу організації, діяльності та підшкодування*» (Johnstone 1998, курсив мій). Не дивно, що викладацтво із острахом дивиться на реформу. Але ігнорувати його не можна – слід пам'ятати про важливість академічних професій: як зазначає Філіп Альбах, «осердям нинішнього університету є академічна професія. *Жодну реформу чи трансформацію закладу не можна навіть помислити без відданості їй професури*» (Altbach 1998: 262, курсив мій).

часів державній вищій освіті по всій планеті. «Переозначення вищої освіти», видане ОЕСР, говорить про «докорінну переміну» й «нову парадигму» вищої освіти, а також про «історичну» й «культурну зміну», що відбуваються саме зараз (OECD 1998: 3, 37, 20). Ринок міцніше в царинах, де раніше беззаперечно домінувала держава. Ринкові сили приносять із собою *економічну раціональність* і *корпоративну культуру*, котрі приходять у супроводі цілої низки практик, позичених зі світу бізнесу. Скупою опцією на виднокрузі жевріє силует (американського) ідеалу «майстерності в освіті» (заміщення «університету культури» «університетом майстерності», в термінах Біла Рідінгса) та університету як керованої бюрократією й орієнтованої на споживача корпорації, яка черпає снагу зі зростання загальної ворожості до традиційних ідеалів академічної свободи й автономії академічних установ³².

1.5. Висновки

Таким чином, критичного значення зараз набуває уміння тримати рівновагу між поглядом, зверненим у минуле, і поглядом, спрямованим у майбутнє, між прийняттям минулого (модерної ідеї університету) і прийняттям майбутнього за опорні точки в дискусіях про становище університету. Важливо проявляти не лише ретроспективну активність та орієнтуватися на минуле. Ми живемо в період історії, коли традиційний, натхненний філософами, орієнтований на націю-державу й фінансований державою добробуту модерний університет (із цілої низки причин та різною мірою в різних країнах і регіонах) вже більше культурно, соціально й економічно не приймають сліпо й безоглядно. Майбутнє всієї вищої освіти, а не тільки університету, вимальовується у нас на очах. Завдання академічної спільноти – не просто аналізувати ці перетворення, а й впливати на них якнайбільше.

³² Ось як інколи формулюють цю точку зору: «Єдине, що лишається вищої освіти – продавати свої товари та послуги на ринку, як це роблять інші бізнеси...» (Leslie and Fretwell 1996: 31).

Частина II. Університет і нація-держава: вплив глобальних чинників

2.1. Нація-держава та новий глобальний порядок

Дозвольте тепер на якийсь час полишити модерний інститут університету та його традиційні – вже історичні – стосунки з державою, щоб розглянути становище нації-держави під тиском дедалі потужніших глобальних чинників.

Глобалізаційний процес, схоже, вражає традиційний інститут держави відразу на багатьох рівнях – від регіонального й піднаціонального до національного й наднаціонального (за словами Ентоні Гіденса, глобалізація «тягне догори», «штовхає донизу» й «тисне обхідним шляхом», Giddens 1999: 13*)¹. Для наших поточних цілей – аналізу зміни ролі вищої освіти й соціальної місії модерного університету – двома визначальними аспектами держави в умовах переходу є її зв'язок з державою добробуту, з одного боку, та з нацією-державою, з іншого. Обидва аспекти тісно пов'язані з вищою освітою, а надто з її елітарним сегментом – інститутом університету, котрий, головним чином, фінансувала держава як частину добре розвиненого післявоєнного апарату кейнсіанської держави добробуту і котрий дуже тісно пов'язаний з модерною конструкцією нації-держави. Проте

* Див. укр. перекл.: Гіденс Е. Вказана праця. – С.14–15.

¹ Мої погляди на вплив глобалізації на освіту в найзагальніших рисах повторюють позицію Реймонда Морова та Карлоса Альберто Тореса: «Приймаючи всерйоз тезу, що ці процеси насправді є визначними змінами світового ладу й ролі націй-держав, ми займаємо скептичну позицію щодо різноманітних прогнозів і хвалебних од на честь глобалізації. Тільки час і більш вичерпне вивчення проблеми зможе сказати нам, що відбулося і які подальші напрямки змін». Далі вони додають, що «майбутнє ніде не розписане, тож ніхто не має права претендувати на вичерпне розуміння поточних стосунків між глобалізацією, державою, освітою та соціальними змінами» (Morrow and Torres 2000: 48, 53). Але приймаючи думку про невизначеність майбутнього, ми не заявляємо, що немає ніякого сенсу в розмірковуваннях про нього. Навпаки, за такого стану справ один із можливих варіантів дій – обговорення деяких майбутніх сценаріїв розвитку при повному усвідомленні того, що вони, можливо, ніколи не втіляться в дійсність.

суспільно-політичний пакт між нацією-державою та модерною версією університету вимагає подальшого аналізу. Темі модерного договору між нацією-державою та університетом присвятимо цю частину книги, а в наступній – розглянемо потенційно можливий вплив нинішнього переформатування держави добробуту на інститут університету.

В цьому розділі ми стисло проаналізуємо історичні корені модерної нації-держави та її зв'язки з вищою освітою². Почнемо дещо розлогою цитатою з Енді Гріна, котра блискуче висловлює наші власні погляди:

В історичному сенсі освіта була водночас предком і нащадком нації-держави. Національна система освіти як універсальний державний інститут попервах постала в післяреволюційній Європі як *один з інструментів формування держави*. Вона виступила могутнім прийомом побудови й інтеграції нових націй-держав і стала однією з їхніх головних інституційних опор. Відтоді лиш дешиця націй ставала на шлях самостійної державності, не вдаючись до її *ідеологічного потенціалу*; навіть старіші держави, принаймні в період війни або кризи, продовжували користуватися освітою як цінним джерелом національної згуртованості й ключовим знаряддям економічного розвитку. Проте *сьогодні роль нації-держави зазнає змін, а разом з нею – місце освіти* (Green 1997: 1, курсив мій).

А особливо, дозвольте додати, місце *вищої* освіти, якій присвячена дана книга. Всеосяжна теза цієї книжки – поточні трансформації держави не обійдуть стороною університету, тому розглядати ролі, завдання й місію університету в контексті нинішніх трансформацій держави евристично корисно. Неувага до цього

² Я не маю жодних застережень щодо такої заяви Мануела Кастелла: «В мене нема якоїсь особливої симпатії до модерних націй-держав, котрі охоче мобілізували свої народи заради обопільного винищення упродовж найкровопролитнішого століття в історії людства – ХХ-го» (Castells 1997: 303). Слави одного з найпопулярніших критиків модерної нації-держави зажив Зигмунт Бауман завдяки своїм книгам «Законодавці й інтерпретатори» (1987), «Модерність і Голокост» (1989) та «Пофрагментоване життя. Есеї про постмодерну мораль» (1995). В останній він говорить: «...протягом цього сторіччя ми добре засвоїли, що модерність полягає не тільки у збільшенні обсягів виробництва, прискоренні подорожування, збагаченні та вільнішому пересуванні у світі. Вона також принесла із собою швидші й ефективніші прийоми вбивства, науково розроблені й реалізовані у геноцидах» (Bauman 1995: 193, курсив мій).

контексту буде серйозною аналітичною помилкою. Розгляд інституту університету окремо від далекосяжних і визначальних суспільно-політичних процесів, котрі вражають інститут держави, нікого не задовольнить сьогодні.

Щоб почати розплутувати складний клубок таких соціологічних (і філософських) понять як нація, нація-держава й націоналізм, давайте звернемося до авторитетної праці Ентоні Гіденса «Нація-держава й насилля» (1987). Під «націоналізмом» він розуміє, в першу чергу, психологічний феномен «прив'язування індивідів до певного набору символів і вірувань, що наголошують спільність серед членів політичної верстви»; а «нацією» він називає «колективність, яка населяє чітко окреслену територію, підпорядковується єдиній адміністрації і перебуває під постійним спеціальним наглядом внутрішнього державного апарату чи апарату інших держав». Нарешті, вирішальне для наших подальших міркувань визначення нації-держави звучить так:

Нація-держава – це [...] облямоване кордонами вмістилище влади [...] найзначніше вмістилище влади в модерну добу (Giddens 1987: 116, 120)³.

Нація-держава стала впродовж XIX ст. незаперечно панівною політичною формою в загальносвітових масштабах⁴. Гіденс називає три головні чинники, що пояснюють таку її поширеність: поєднання промислової та політичної могутності, експансія адміністративної влади держави і низка випадкових історичних подій (скажімо, відносний мир у Європі після угод 1815 р., прискорення технологічного поступу в галузі озброєння і формальне визнання автономії та «відмежованості» нації-держави, закріплене угодами після Першої світової війни, Giddens 1987: 155–156).

³ В іншому місці Гіденс наводить паралельне означення: «Нація-держава, котра існує в комплексі інших націй-держав, – це набір інституційних форм урядування, котрі утримують адміністративну монополію над територією із демаркованими межами (кордонами); її привілеї узаконені правом і безпосереднім контролем над засобами внутрішнього й зовнішнього примусу» (Giddens 1987: 121).

⁴ На думку Роланда Ахтмана, нація-держава була «ідеалом добре впорядкованої, західної політичної спільноти» (Axtmann 2004: 259).

А що ж таке тоді «суверенітет», і що значить «суверенна держава»? За класичним формулюванням Гіденса,

суверенна держава – це політична організація, спроможна виробляти закони й дієво забезпечувати їхнє дотримання в межах окресленої території або територій; зберігати за собою монопольне право на використання засобів примусу; контролювати політичну діяльність, що стосується внутрішнього політичного й адміністративного врядування, та розпоряджатися продуктами національної економіки, які становлять основу її доходу (Giddens 1987: 282).

Ми ще матимемо нагоду повернутися до визначення нації-держави та суверенної держави у рамках цієї частини. Втім, можемо зробити попередній висновок, що сьогодишній соціальний світ, котрий є предметом розгляду таких наукових дисциплін як соціологія, політологія, політична філософія та політична економія, дедалі менше пов'язаний із наведеними вище означеннями. Саме глобалізація та її практики зводять нанівець плідність будь-яких дискусій про класичний світ суверенних націй-держав (за означенням, приміром, Гіденса) для розв'язання основних сучасних теоретичних завдань цих дисциплін⁵. Простіше кажучи, погляд на нинішні держави як на «облямовані кордонами вмістилища влади» втрачає ґрунт під ногами як у теорії, так і на практиці⁶. Розглядаючи стосунки між соціологією та постмодерністю, Зигмунт Бауман висловив дуже слушну думку, яку з успіхом можна прикласти до взаємин між соціологією та глобальною добою (обговорення стосунків між постмодерністю й глобальною добою вимагає, звісно, додаткового аналізу⁷): модель постмодерності

⁵ Філіп Черни у часто цитованій праці «Глобалізація та зміна логіки колективної дії» вказує, що держава сьогодні «не просто зазнає ерозії, а докорінно трансформується у рамках ширшого структурного контексту. [...] Ця трансформація має суттєві наслідки для логіки колективної дії. [...] Перекроюючи структурний контекст раціонального вибору, глобалізація перетворює базові правила гри в політиці й міжнародних відносинах...» (Сету 1995: 596, курсив мій).

⁶ Як зазначає Ульрих Бек, «цілий концептуальний світ національного суверенітету западає – той світ, який передбачав утамування капіталізму в Європі засобами післявоєнної держави добробуту» (Beck 2000b: 17).

⁷ Досить непросто знайти англосаксонську літературу про стосунки між постмодерністю та глобальною добою. Ентоні Р. Велч спробував поєднати ці дві теми в чудовій праці «Глобалізація, постмодерність і держава: порівняльні дослідження освіти на по-

«не можливо заземлити в реалії нації-держави, котра на сьогодні вже безумовно не є достатнім за масштабами обрамленням для вирішальних чинників у процесах соціальної взаємодії та динаміці соціального життя» (Bauman 1992: 65). Теорія «вмістилища» вже не в змозі пояснити всієї складності нового світового порядку, в якому дедалі помітнішу роль грають міждержавні агентства, політичні й економічні картелі, економічні союзи, транснаціональні корпорації, військові альянси тощо, а нація-держава «прогресує в напрямку зменшення своєї ролі» у світовій організації (Giddens 1987: 282). Мабуть, соціологія найбільш фундаментальним чином прив'язана до нації-держави, адже у своїх теоріях вона традиційно прирівнювала суспільство з національною державою. Територіальна держава була «вмістилищем» суспільства в усіх

чатку третього тисячоліття» (2001). Він приходить до висновку, що прибічники як глобалізації, так і постмодерності зробили спільний внесок до тенденції в напрямку індивідуалізму й згортання демократичної залученості. На думку Велча, для обох шкіл у соціальних і гуманітарних дисциплінах характерне припущення про кінець колективної соціальної залученості на національному рівні (у термінології Черни воно має назву «зміна логіки колективної дії»; див.: Сету 1995). Він стверджує: «...очевидним фактом є те, що сьогодні вже ні література про глобалізацію, [...] ні постмодерністичні підходи не передбачають бодай якоїсь форми соціальної дії або залученості на національному рівні. Одні принципи оперують на глобальному рівні, а інші – на рівні індивідуального суб'єкта. [...] Обидва теоретичні курси, напевно, пов'язані з процесами в пізньому капіталізмі та аналізом кризи держави» (Welch 2001: 485). Велч задається цікавим питанням про паралель між «крахом інтеграційних заходів, який спричинило поглиблення поділу суспільств на щасливців і невдач», та «соціально ізолювальними і фрагментувальними ефектами постмодерності». У подібному ж руслі мислить і Енді Грін, котрий називає постмодерність «близнючкою» глобалізації (Green 1997: 170). Погляди Велча на постмодерне мислення йдуть приблизно попутним курсом із моїми, котрі я виклав у численних публікаціях про Жана-Франсуа Ліотара, Мішеля Фуко та Річарда Рорті протягом останніх десяти років. Див. зокрема мої книги про Ліотара й Рорті (1994), Рорті (1996), Фуко (1998с) та французьку післявоєнну філософію в цілому від Жоржа Батая та Жана-Поля Сартра до Жюльєн Дельоза, П'єра Клосовскі й Мішеля Фуко (1998а). Деякі інші мої праці з приводу модерних і постмодерних ідей зібрані в нещодавній збірці есеїв «Інтелектуали, влада й знання. Дослідження з філософії культури та освіти» (2004а). У книзі про французьких інтелектуалів (1998а) усю французьку постінішчанську традицію соціального мислення я називаю «текстуальною» на противагу постгегельянській традиції (концептуалізованій Александром Кожеве у впливовій книзі «Вступ до витлумачення Гегеля»), яка була «комунальною». У такому контексті найбільш цікавими видаються ідеї Річарда Рорті про солідарність на противагу «самотворенню» й розкол між приватним і суспільним в інтелектуальній діяльності. Не менш цікаво розглянути питання, якою мірою постмодерна філософія була (в хантіанському сенсі) «передвістям історії», що віщувало ширші соціальні, економічні й політичні процеси, котрі згромаджують під рубрикою «глобалізація».

провідних соціологічних теоріях, а може, й у соціології загалом (див.: Beck 2000a).

На нагальність перегляду способів теоретизування, концептуальної та інтелектуальної переорієнтації на новий «глобальний порядок» вказували дослідники глобалізації з перелічених вище дисциплін (а також з багатьох інших). Ульрих Бек, розвиваючи розрізнення першої («національної») і другої («постнаціональної») модерностей у книзі «Що таке глобалізація?», вказував на нерелевантність способів мислення (і діяння) першої з них, в основі яких лежать постулати класичної доби націй-держав, концептуалізовані в традиційних соціологічних дослідженнях⁸.

⁸ Цікаво згадати традиційну апологію ролі нації (а також, неминуче, націоналізму) в сучасних явно постнаціональних суспільствах, яскраво представлену Ентоні Д. Смітом у книзі «Нації та націоналізм у глобальну епоху» (1995). В завершальній частині «На захист нації» автор говорить, що «нація і націоналізм надають *єдине реальне соціокультурне обрамлення для модерного світопорядку. Сьогодні вони не мають конкурентів*. Національна ідентичність також залишається повсюдно привабливою й ефективною. Багато людей відчувають, що вона задовольняє їхні потреби в культурі, коренях, безпеці і братерстві. [...] Глобальна культура, схоже, не спромоглася забезпечити людей колективного вірою, почуттям власної гідності й надією, які може надати лише “сурогат релігії” з його перспективою територіальної культурної спільноти крізь покоління». А далі він стверджує, що «понад і поза будь-якими політичними чи економічними вигодами, які може дати етнічний націоналізм, саме ця обіцянка колективного, але земного безсмертя, що зухвало протистоїть смерті й забуттю, допомогла утримати так багато націй і національних держав в епоху безпрецедентних соціальних змін і оновитися багатьом етнічним меншинам, які здавалися приреченими зникнути в епоху технологічного одноманіття і корпоративної ефективності» (Smith 1995: 159–160, курсив мій; [див. укр. перекл.: Сміт Ентоні. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. – К.: «Ніка-Центр», 2006. – С.220–221]). Зважаючи на (досі) фундаментально нерівномірний розподіл вигід і злигоднів глобалізації у світі, а також на географічне зосередження її наслідків в обраних частинах світу, можливо, Сміт і правий у глобальній перспективі (тобто, якщо не фокусуватися винятково на розвигкові найзаможніших регіонів світу). Можливо, він має рацію, коли говорить про мільйони жителів світу, яких не зачепила глобалізація, але, мабуть, не має її, коли мова йде про мільйони інших – приміром, європейців, а надто в контексті постановня європейської «постнаціональної» спільноти. Погляди «глобалістичні» (за Зигмунтом Бауманом), зрозуміло, відрізняються від поглядів «локалістичні» (див.: Ваштап 1998) так само, як стиль життя й уподобання «транснаціонального капіталістичного класу» (у термінології Леслі Склеяра) різняться від аналогічних ознак національно вкорінених, немобільних традиційних робітників (див.: Sklair 2001). Брак бодай якогось почуття національної вкоріненості у «символічних аналітиків» (за Робертом Б. Райхом) становить серйозну загрозу національній згуртованості, але тільки в деяких місцях... (див.: Reich 1992). Якщо повернутися до європейських обставин, то, на думку Гаї Нива, основна небезпека тут полягає в перспективі формування Європи, «чиєю повсюдною прикметою буде поділ суспільства на мобільну, виховану для життя у світі з високою оплатою праці, високою продуктивністю і не менш високою неспостійністю зайнятості нову еліту, ідентичність якої залежатиме єдино від її транснаціональної й технічної майстерності, та більшість, котра проводитиме своє

На практичному рівні наслідки відмови від погляду на суспільство як «вмістилище влади» й від засад світу, організованого на основі суверенних територіальних націй-держав, матимуть далекосяжний ефект. Дозвольте запропонувати розлогу цитату з яскравого опису Ульрихом Беком нинішніх стосунків між національними державами й транснаціональними корпораціями, щоб навести приклад практичних наслідків соціального процесу, про який іде мова:

Новою і вирішальною особливістю цих транснаціональних корпорацій є не їхня кількість і розмаїття, а здатність *нацьковувати національні держави одна на одну* зі свого становища, досягнутого в ході глобалізації. Збоку все виглядає, начебто, так само, як і раніше: компанії виробляють, раціоналізують, наймають і звільняють, платять податки тощо. Але епохальна зміна криється в тому, що вони роблять усе це вже не за правилами гри, встановленими національними державами, а продовжують грати в стару гру, нехтуючи і змінюючи її правила. Отож, нам лише *здається*, що стара гра праці й капіталу, держав і спілок триває і далі. Може, один гравець і продовжує грати в гру за правилами національної держави, проте інший вже відмовився від них, щоб грати за правилами світового суспільства. [...] *Схоже, що саме працівники, профспілки й уряди досі грають у шашки, тоді як транснаціональні корпорації вже пересіли за шахи* (Beck 2000a: 65, курсив мій)⁹.

Переносячи метафору гри в шахи на противагу гри в шашки на поле освіти, мусимо підсумувати, що поки ми, модерністи, досі вивчаємо різноманітні аспекти поставлених німцями соціальних «місій» університетів, глобалісти вміщують «вищу освіту» в графу «послуг», які треба повністю лібералізувати відповідно до протоколів СОТ/ВТО. Не збагнувши, що б означало для

життя переважно в межах національних кордонів, ризикуючи стати жертвою примх переміщення промислових об'єктів, скорочення штату працівників та зниження рівня соціального захисту, маючи свою посередню заробітну плату, й приречену на жереб тривалої і непоправної хиткості становища». Отож справжнім привидом є «Європа "двох націй"» (Neave 2001b: 68).

⁹ Або, словами Джона Джерарда Рагі із книги «Компроміс глобалізації та вкоріненого лібералізму: кінець епохи?», «наявні нині системи нагляду й регулювання, а також податкова й фіскальна політика були створені для світового ландшафту, що складався із національних економік» (Ruggie 1997: 7).

нас, науковців, і для наших навчальних закладів грати в шахи, ми матимемо примарні шанси продовжувати грати в шашки в контексті трансформації ролі держави та її основних соціальних зобов'язань. Глобалізація (і проникнення її «шахістів» на всі рівні врядування¹⁰) може викликати ерозію знайомої нам держави, тобто традиційної нації-держави, описаної соціологічною теорією «вмістилища» суспільства, яку ми так добре знаємо. Стрижневий принцип (Бекової) національної модерності вже повалено – а саме думку, що «ми живемо й діємо в самозамкнених просторах національних держав і відповідних їм національних суспільствах» (Beck 2000a: 20). У ході цієї можливої поточної трансформації держави потрібно пам'ятати і про інститут модерного університету, котрий постав приблизно у той самий час як продукт того самого проекту модерну, адже, зауважує Бек, «глобалізаційні процеси мають стати критерієм національної політики в кожній царині (в економіці, праві, оборонній сфері тощо)» (Beck 2000a: 15, курсив мій). Це стосується також національної політики в галузі вищої освіти, котра напряду впливає на наші університети¹¹. Гай Нів навіть назвав модерний університет «університетом нації-держави» (Neave 2001b: 16)¹².

Модерні держави розвивалися у вигляді націй-держав – політичних апаратів, «відокремлених від правителя й підданця,

¹⁰ Я умисно використовую поняття «врядування» замість «уряд», щоб відобразити залученість у цей процес різноманітних учасників на різних рівнях, яка нині стала реальністю.

¹¹ Ентоні Гіденс у своїх лекціях на Бі-Бі-Сі під назвою «Нестримний світ» заявляє: «Глобалізація реструктуризує способи нашого існування у світі, до того ж на глибинному рівні. [...] Ми живемо у час перемін, які впливають ледь не на кожний аспект того, що ми робимо. Нехай на гірше чи на краще, та ми просувасмося вперед до глобального ладу, якого ніхто повністю не розуміє, але наслідки якого ми всі відчуваємо» (Giddens 1999: 4–7, курсив мій; див. укр. переклад: Гіденс Е. Вказана праця. – С.8–10).

¹² Саме Джерард Деланти нещодавно гучно нагадав усім про «пакт» між модерним університетом і державою: «В обмін на автономію університет оснащував державу когнітивними обладунками. Великі соціальні рухи модерності... мали мало спільного із захованою у вежі зі слонової кістки академією, котра обрала стратегію “блискучої ізоляції”» (Delanty 2001: 2). Історичний альянс між ними двома «помалу починає розв'язуватися розгадувати» (4). Глобальний процес відступу держави з ролі постачальника на роль регулювальника «фундаментальним чином переінакшує історичний пакт між знанням і державою... котрий набув інституційних форм у нових осередках знання, як-от університет і королівські академії» (103).

що володіли верховною юрисдикцією над окресленою географічною територією, котру підкріплювала їхня монополія на примус і політична легітимність на основі мінімального рівня підтримки або лояльності з боку їхніх громадян», – стверджує Дейвід Гелд у книзі «Демократія і глобальний порядок» (Held 1995: 48). Найзначнішими інноваціями в концепції держави були територіальність, контроль над засобами примусу, а також безособова структура влади й легітимності. Чітко кордони фіксувалися лише в системі модерних держав, монополія на силу й засоби примусу стала можливою лише після повалення інших центрів влади й авторитету¹³, а безособова структура влади була немислимою, доки політичні права, обов'язки й повинності були прив'язані до релігії і традиційних еліт. Врешті-решт люди як «індивіди» й «народи» здобули собі місце активних учасників нового політичного порядку. Гелд розвиває далі свої ідеї:

лояльність громадян стала чимось таким, що модерна держава мусила *завойовувати*: завдяки цьому її незмінним аргументом на користь своєї легітимності було те, що вона відображає і/або представляє погляди й інтереси своїх громадян (Held 1995: 48–49).

Хоч Гелд прямо не зачіпає ще однієї теми, але його опис механізму модерної легітимності держави наближає нас до розуміння витоків ідеї держави добробуту. Модерні держави завоювали прихильність своїх громадян (а відтак досягли соціальної і політичної стабільності¹⁴), коли поступово запровадили не лише політичні

¹³ Як стверджують Опело й Росов у книзі «Нація-держава та глобальний лад», конструювання й оборона національних кордонів передбачали не просто їхній фізичний захист; «потрібно було ще й переконати людей, які жили всередині цих кордонів, щоб вони їх прийняли і шукали шляхів задоволення своїх потреб та інтересів головним чином у межах кордонів своєї держави» (Opello and Rosow 1999: 226). Поміж інших засобів, цій меті слугувала освіта, а в другій половині XIX ст. і вища освіта в тому вигляді, якого їй надали філософські розмірковування німецьких мислителів, що писали про інститут університету.

¹⁴ Звісно, питання економічної плати за соціально-політичну стабільність, яку приносить держава добробуту, періодично зринає на поверхню. Дені Родрік влучив у самісіньку точку, коли зазначив у праці «Чи зайшла глобалізація надто далеко?», що «найсерйознішим викликом перед світовою економікою упродовж прийдешніх років буде суміщення глобалізації з внутрішньою соціально-політичною стабільністю, а якщо ще пряміше, то гарантування, що міжнародна економічна інтеграція не призведе до внутрішньої соціальної дезінтеграції» (Rodrik 1997: 2, курсив мій).

права, а й соціальну підтримку, зокрема пенсійне забезпечення, фінансовану державою (переважно безкоштовну) вищу освіту і доступне медичне обслуговування¹⁵. Пам'ятаючи про російську Жовтневу революцію 1917 р. та її наслідки, держава добробуту стала повноцінною реальністю на цілу чверть сторіччя після закінчення Другої світової війни. Філіп Черни у своєму аналізі даної проблеми під кутом зору «громадських благ» зазначив, що «розбухла національна бюрократія безупинно перебирала на себе нові соціально-економічні завдання, тоді як національний капітал виявив, що національні ринки (і національна держава) були відповідним і підходящим для нього обрамленням, навколо якого можна було організовуватися» (Сегу 1995: 608). У той час всі зацікавлені сторони вважали громадські блага явищем загальнонаціонального рівня і розділяли їх на три категорії: регульовальні, виробничі/розподільні і перерозподільні громадські блага. До регульовальних громадських благ належать встановлення й захист приватних (і громадських) прав власності, стабільна грошова одиниця, стандартизація мір і ваг, захист договорів і арбітраж у випадку конфліктів тощо. Виробничі/розподільні громадські блага обіймають повну або часткову державну власність на певні галузі виробництва, пряме чи непряме утримання виробничої

¹⁵ Сьогодні проблема полягає в тому, як скоротити державне втручання в певних царинах соціального забезпечення і при цьому зберегти довіру громадськості до держави, тобто втримати її легітимність. За словами Деніела Єрґіна та Джозефа Станіслава, сьогодні уряди натрапили на «гнітючий» виклик: «вони силкуються віднайти спосіб скоротити своє втручання в певні царини та переоснастити й перефокусувати своє втручання в інші, зберігши при цьому громадську довіру до себе. Це виклик для уваги. Він вимагає, щоб вони прийняли думку про докорінну глобальну перемену та взяли за переклад цієї перемену в політичні заходи, що відповідають національній культурі, історії та вдачі» (Yergin and Stanislaw 2000: 321). Позаяк культура, історія та вдача відрізняються від країни до країни, то й процес перекладу глобальних перемін на конкретний національний контекст неминуче принесе дивергентні ефекти в різних країнах. Тому думка про потужну глобальну тенденцію до «конвергенції» розв'язків проблеми держави добробуту поки що лишається всього-лиш гіпотезою; Боб Джессоп вказує, що пошукам розв'язків для проблем того, що він називає «Кейнсіанською Національною Державою Добробуту», притаманне «чимале розмаїття»: «у них не помітно ні однанаправленого руху, ні багатосторонньої конвергенції всіх національних режимів» (Jessop 1999a: 356). Роджер Дейл у подібному дусі говорить про ефекти глобалізації на освітню політику – глобалізацію не можна редукувати до простого насаджування однакового кодексу правил гри (однакової політики) всім країнам, адже «природа й ефекти глобалізації надзвичайно широко варіюються від країни до країни, відповідно до їхнього становища в світовій і регіональній економіці» (Dale 1999: 2).

інфраструктури та суспільних послуг, державні субсидії та ін. І нарешті, до перерозподільних громадських благ входять охорона здоров'я і соціальне забезпечення, політика повної зайнятості, захист навколишнього середовища і т. д. Однак у новому глобалізованому світі у націй-держав виникають труднощі із забезпеченням або заохоченням цих категорій громадських благ (Cerny 2001: 608ff). Вищу освіту можна віднести водночас до другої (державні субсидії та суспільні послуги) і третьої (соціальне забезпечення у широкому сенсі слова) категорій громадських благ. Глобалізації підсікла можливість націй-держав «у всіх, опріч кількох, сферах»; державу нині вважають «структурно непідходящою» для прямого забезпечення виробничих/розподільних благ (Cerny 2001: 612, 610). Вища освіта не становить винятку, тож можливість держав у цій сфері (у відносних термінах – порівняно із масифікацією вищої освіти) стали доволі скромними. Разом із тим, зазначає Дені Родрик у праці «Чи зайшла глобалізація надто далеко?», глобалізація «неймовірно ускладнила» урядам справу забезпечення соціального страхування – «однієї з їхніх щонайперших функцій, котра сприяла соціальній згуртованості та гарантувала внутрішню політичну підтримку поточної лібералізації протягом післявоєнного періоду». Особливою прикметою післявоєнного суспільного договору було те, що від урядів розвинених країн очікували такого соціального страхування (а також інших компонентів держави добробуту, зокрема доступної освіти й медичного обслуговування) (Rodrick 1997: 6).

Можна здогадатися, яким буде подальший розвиток: легітимність модерної, ліберально-демократичної держави добробуту і лояльність до неї потрапили під безжальний натиск у наші дні, а сама ідея післявоєнного «суспільного договору» між державою та її громадянами стала об'єктом гарячих дискусій¹⁶ (досить

¹⁶ Ось як Джон Джерард Ругі у своїй класичній праці про «вкорінений лібералізм» описує сприйняття заглom поглядів Полані та Кейнса у період, коли народжувалася ідея післявоєнної держави добробуту: «Уряди брали на себе набагато більше прямої відповідальності за внутрішню соціальну безпеку й економічну стабільність... Вимоги соціального захисту були замалим не всезагальними, надходячи зусібіч політичного спектру й від усіх верств соціальної ієрархії» (Ruggie 1982: 388). Далі він продовжує:

згадати європейських учасників цих дискусій – соціолога Ульриха Бека та філософа Юргена Габермаса, а також американця Роберта Б. Райха та його поняття «символічних аналітиків», чия прихильність може вже не лежати на боці нації-держави та співгромадян¹⁷). Дехто стверджував, що нації-держави стали основною формою модерної держави через те, що вони перемогли у війнах, (відносно) успішно розвивалися в економічному плані та завоювали легітимність в очах свого населення й інших держав:

Національні держави тріумфували у війнах, бо завдяки розширенню масштабів і коштів соціальних програм крупніші серед них були найкраще спроможними організувати й фінансувати свої армії. [...] Швидко зростання їхніх ринків, особливо після середини XVIII ст., підтримувало невпинний процес нагромадження капіталу, а відтак закладало підвалини їхнього економічного успіху: розширення економічної бази централізованих держав викликало істотне скорочення здатності дрібніших держав (структура влади яких нерідко була фрагментованою) і традиційних імперій (успіх котрих залежав головню від примусу) до ведення воєн. А легітимність вони здобули тому, що в процесі збільшення війська, розширення організаційних

«Глобальним завданням післявоєнної інституційної відбудови... [було] винайдення механізму, який би охороняв і навіть полегшував досягнення внутрішньої стабільності, разом із тим не провокуючи взаємно руйнівних зовнішніх наслідків, котрі обсідали світ у міжвоєнний період. У цьому квінтесенція компромісу вкоріненого лібералізму: на відміну від економічного націоналізму 1930-х років, він стане багатостороннім за характером; на відміну від лібералізму золотого стандарту й вільної торгівлі, його багатосторонність буде спиратися на внутрішній інтервенціонізм» (Ruggie 1982: 398).

¹⁷ Майк Ботері в книзі «Кінець громадянства? Нація-держава, загрози її легітимності й громадянська освіта в XXI ст.» подає схожу панораму майбутнього розвитку лояльності та прив'язаності заможних верств у глобалізованому світі, і його погляди перегукуються з тим, що писав Зигмунт Бауман про «нових бідарів» та «глобально мобільних» на протигагу «локально зв'язаним». Ботері гадає, що «коч би яким було ставлення до цих наслідків, можливість того, що індивідам доводитиметься обирати між громадянською прив'язаністю та переїздом до привабливішої держави дедалі ймовірніша, навіть вірогідна сьогодні. Коли б так сталося у досить широких масштабах, здатність нації-держави вимагати від решти населення виконання їхніх повинностей і обов'язків опинилася б під серйозною загрозою через її власну неспроможність виконати свою частину зобов'язань перед кожним громадянином. Такий сценарій майбутнього, в якому світ складається із конкурентних «притулків від податків», де бідарі заробляють на життя, обслуговуючи багатіїв, або злидарують у відгороджених заповідниках почергової анархії та тиранії, здається автору цих рядків гротескним в етичному й політичному сенсі, але його також слід серйозно розглянути й спростувати, адже він містить достатню фактичних деталей, котрі надають йому неприйнятної правдоподібності» (Bottery 2003: 112).

і координаційних заходів їм доводилося дедалі більше залежати від активної співпраці, кооперації та підтримки інших колективів, зокрема добре організованих громадянських угруповань (Held 1995: 71–72).

Варто також притьмом згадати, що в сучасну добу потужних глобалізаційних процесів, котра настала услід за кінцем холодної війни, звичайні війни – у класичному розумінні слова – між націями заможного Заходу стали майже неймовірними, на відміну від зростання загрози терористичних атак у загальносвітових масштабах (як висловився Ульрих Бек у «Світовому суспільстві ризику», «із відмиранням двополюсного світу ми рухаємося від світу ворогів до світу загроз і ризиків», Beck 1999a: 11); економічний успіх (вже переважно не національних) компаній часто не означає економічного успіху для громадян країни, де розташовані штаб-квартири цих компаній (позаяк класичний зв'язок між «національними інтересами» й «корпоративними інтересами» – вже не правило для глобальної доби); а успіх у завоюванні легітимності в очах громадян націй-держав та їхньої прихильності за рахунок послуг і вигід, що їх приносить модерна держава добробуту, буде істотно розхитаний переструктуруванням і скороченням держави, про які поговоримо у Частині IV. Дедалі частіше трапляються розбіжності між «національними інтересами» конкретної нації-держави та її громадян, з одного боку, та корпоративними інтересами (суто економічними) конкретних транснаціональних компаній, з іншого, котрі призводять до метання держав між суто економічними рішеннями, які нерідко підважують їхню традиційну легітимність, та суто політичними, які можуть уберегти її. Однак, глобалізація¹⁸ не просто змінила розмах економічної діяльності; вона, до того ж, змінила сприйняття людьми

¹⁸ З приводу глобалізації я схилиюся до означення, яке запропонував Дейвід Гелд із колегами у книзі «Глобальні перетворення». Від початкової дефініції: «Передусім глобалізацію можна розглядати як розширення, поглиблення і прискорення світових взаємозв'язків у всіх царинах сучасного суспільного життя», – вони переходять до більш відшліфованого означення: «Глобалізація – це процес (або комплекс процесів), що здійснює перетворення просторової організації соціальних відносин і трансакцій у термінах їхнього географічного розмаху, інтенсивності, швидкості й впливу, породжуючи трансконтинентальні й міжрегіональні потоки і мережі діяльності, взаємодії та реалізації владних повноважень» (Held et al. 1999: 2, 16).

соціальних просторів і їхніх меж¹⁹. Різноманітні соціальні взаємодії, котрі раніше відбувалися *всередині* національних кордонів (наприклад, родинні зв'язки, участь у добровільних об'єднаннях, приналежність до економічних спільнот), тепер часто є частинами соціальних мереж, що підтримують взаємодію *крізь* ті самі кордони. Громадянське суспільство вільно перемішується *крізь* територіальні кордони держав і *вздовж* них (Opello and Rosow 1999: 232ff); нерідко так само трапляється із лояльністю громадян націй-держав, яку раніше, поміж інших засобів, плекав модерний університет. Контроль держави над економікою на конкретній території значно скоротився. Національну ідентичність мільйонів мігрантів (у глобальних масштабах) потрібно переглянути; крім того, вона часто перемішується із іншими формами ідентичності (професійною, релігійною, статевою тощо), породжуючи «гібридні» лояльності²⁰.

До всього цього варто додати нинішнє зростання усвідомлення штучності, або щонайменше сконструйованості, громадянства нації-держави. Майк Ботері зазначає, що лише в наші часи «політичним утворенням, котре визначає умови й межі громадянства, є те, яке часом називаємо “нацією-державою”» (Bottery 2003: 102). Ботері наголошує, що ідея громадянства нації-держави передбачає певну форму *обміну*, навіть якщо цей обмін лише зрідка відкрито декларується. В обмін на перенесення ідентифікації та лояльності із локального або регіонального рівня на рівень нації-держави, остання наділяє своїх громадян цивільним (право на свободу слова, правосуддя і власність), політичним (право

¹⁹ Глобалізація передбачає також нові способи мислення про соціально-економічний простір і час. Відбувається не тільки «стиснення часопростору», уможливлене досягненнями в комунікаціях і телекомунікаціях, а й те, що Мартин Карной називає «реконцептуалізацією індивідуального “світу”» (Carroy 1999: 19).

²⁰ Книга «Держава у перемінливому світі» («Звіт про розвиток світу у 1997 р.» Світового банку) описує це становище таким чином: «Держава продовжує визначати політику для тих, хто перебуває в її юрисдикції, але події глобального масштабу й міжнародні угоди шодалі то частіше впливають на її вибір. Зараз люди мобільніші, освіченіші та поінформованіші про умови життя в інших місцях. А залучення у світову економіку скорочує здатність держави оподатковувати капітал і несе із собою посилення нагляду з боку фінансового ринку над її грошовою та фіскальною політикою» (World Bank 1997: 12).

на участь у здійсненні політичної влади) і соціальним (право на медичне обслуговування, економічну безпеку та освіту) громадянством (Bottery 2003: 103ff). В даному випадку найбільше нас цікавить соціальне громадянство. Лояльність громадян до нації-держави тісно пов'язана з цією «обопільною» некодифікованою угодою між громадянами й державою. Якщо держава опиниться під загрозою, вона не зможе задовільно виконувати свою роль основного гаранта громадянських прав. Від 1970-х років концепція соціального громадянства опинилася під ударом і навалою критики з трьох боків: філософи відчували відразу до патерналістичної держави; прагматики вірили у вичерпання можливостей нації-держави адекватно забезпечувати соціальні блага (медичне обслуговування, соціальне страхування, освіту); а інші переконано доводили, що ринок здатний краще постачати ці блага:

Все це позначається на статусі та легітимності нації-держави, а відтак на ставленні до неї громадян, адже якщо вбачати в державі присутньо недобре утворення, якому не слід дозволяти розростатися і яке втратило спроможність і потенціал забезпечувати блага, на котрі воно раніше претендувало, – чи має воно право тоді вимагати прихильності, лояльності та повинностей від індивіда? Чому індивіди повинні інвестувати їх у націю-державу, що так мало робить для них? (Bottery 2003: 105).

Філософський фланг цієї критики соціального громадянства (і держави добробуту зокрема) представляють «Шлях у рабство» Гіска та «Капіталізм і свобода» Мілтона Фридмена. Загроза соціальному громадянству в умовах тиску глобальних чинників приходить з боку того, що К. Лаш нещодавно назвав «бунтом світ»: багатії припинили ототожнювати себе з якоюсь конкретною нацією-державою. Громадяни-споживачі можуть відсторонитися від політичного життя націй-держав і блукати в пошуках найменш затратного громадянства в найзисківніших чи найменш обкладених податками місцях світу. Рухливі кризькордонні групи проявляють, природно, менше інтересу до участі в розв'язанні локальних проблем – за словами Дені Родрика, «власники

крізькордонно мобільних фабрик лишаються осторонь локальних спільнот, байдужі до їхнього розвитку або процвітання», якщо на місцевому рівні їм грапляється погане господарювання чи врядування (Rodrick 1997: 70). Крім критики соціального громадянства й споживацтва, до чинників, що підточують лояльність громадян до нації-держави, належать політична й економічна глобалізації та рух за «оптимальну» державу. Важко знайти причини, чому в умовах демонтажу держави добробуту і перегляду післявоєнного «суспільного договору» між урядами, профспілками й робітниками, занепаду спроможності, потенціалу й бажання націй-держав надавати традиційно (інколи повністю) фінансовані державою соціальні послуги, а також в умовах натиску багатьох згаданих раніше чинників національна лояльність мусить залишатися незмінною. А якщо вона таки убуває із певних структурних причин, то чому вся парадигма тісного зв'язку між вищою освітою (цивільною, національною) та нацією-державою має лишатися так само сильною, як у доглобальні часи?

Посталий наприкінці XVII сторіччя європейський політичний порядок називали «вестфальською моделлю» (за Вестфальським мирним договором 1648 р., підписаним у Німеччині після закінчення Тридцятирічної війни). Нинішня концепція міжнародного порядку вперше в історії обмежує принцип територіального суверенітету в міждержавних справах (Held 1995: 77). Питання, якою мірою глобалізація сьогодні підриває вестфальську модель міжнародних відносин, має вирішальне значення для нашого дослідження: дискусії на цю тему проникають в глибину питань про роль націй-держав у сучасному глобальному порядку і про їхній суверенітет у здійсненні національної політики, що нас цікавить – політики в галузі вищої освіти. Побудована Дейвідом Гелдом модель складається із семи узагальнень:

1. Світ поділений між суверенними державами, що не визнають ніякої вищої влади над собою.
2. Процеси законотворення, розв'язання спорів і правозастосування перебувають переважно у віданні окремих держав.

3. Міжнародне право зорієнтоване на встановлення мінімальних правил співіснування; започаткування тривалих стосунків між державами й народами є його метою, але лише тоді, коли воно не перешкоджає досягненню національних політичних цілей.
4. Виправлення кривди, завданої у кризкордонних відносинах, є «приватною справою», що стосується тільки зацікавлених сторін.
5. Всі держави вважаються рівними перед законом: правові приписи не зважають на асиметрію влади.
6. Розходження між державами у кінцевому рахунку розв'язуються силою; принцип дієвої правоможності чинний. Фактично не існує правових механізмів запобігання застосуванню сили; міжнародні правові стандарти передбачають мінімальний захист.
7. Мінімізація перепон для свободи держав – головний «колективний» пріоритет (Held et al. 1999: 37–38)²¹.

Новий порядок упроваджував право кожної держави на автономні й незалежні дії. «За цією концепцією, – зауважує Гелд, – світ складається із окремих політичних сил, котрі переслідують власні інтереси за допомогою дипломатичних заходів, а в крайніх випадках – організованого примусу» (Held et al. 1999: 38). Поступове розхитування семи положень, викладених Гелдом, означало кінець вестфальської моделі – це кінець традиційного світового порядку націй-держав і традиційних відносин між ними. Отже, стверджує він, ми живемо в післявестфальському порядку. Його влучний вислів 1995 р. говорить, що «модерна держава [...] неспроможна визначати свою власну долю» (Held 1995: 92) – потім це формулювання було видозмінене й уточнене в авторитетному вступі до книги про глобалізацію, яку він написав разом з колегами (Held et al. 1999)²². Вестфальський порядок

²¹ На думку Ентоні МакГрю, в основі вестфальського ладу лежали чотири нормативні принципи: територіальність, суверенітет, автономія та законність (McGrew 1997: 3).

²² Погляди Гелда на цю проблему змінювалися в напрямку зниження радикальності мірою того, як глобалізаційні процеси набирали обертів. Втім, ще в 1991 р. (у часопису «Political Theory Today») він міцно дотримувався думки, що «інтернаціоналізація

і суверенна держава існували в «симбіотичному партнерстві»: правителі визнавали суверенність один одного, а зміцнення вестфальської системи держав, у свою чергу, закріплювало примат суверенної територіальної держави (див.: McGrew 1997: 4ff). Після закінчення Другої світової війни модерна нація-держава стала «основним типом політичного правління на планеті». Вона набула форми ліберальної або представницької демократії (Held et al. 1999: 46). Глобалізація, яка насправді перебудовує природу суверенних держав, матиме глибинні наслідки для модерної демократичної теорії та практики, що були зведені на підвалинах вестфальського порядку. Ось що говорить Ентоні МакГрю:

Адже якщо суверенітет держави вже приймають не як неподільний, а як спільний для неї та міжнародних агенцій, якщо держави вже більше не мають контролю над своїми територіями і якщо територіальні й політичні кордони стають дедалі більш проникними, дотримання *основоположних принципів ліберальної демократії* – самоврядування, демос, згода, представництво і народний суверенітет – *стає безумовно проблематичним* (McGrew 1997: 12, курсив мій).

А суверенітет держави означав також її суверенітет у питаннях національної освітньої політики і повну державну підтримку університету, котрий орієнтувався на націю-державу (від часу його зародження як модерного інституту, прив'язаного «пактом» до модерної нації-держави). Університет забезпечував модерній нації-державі «моральну й духовну основу», а професори, як описував гумбольдтівську традицію Джерард Деланти, «видавали себе за речників нації» (Delanty 2001: 33, 34).

Енді Грін у праці «Освіта, глобалізація та нація-держава» (1997) поставив низку лаконічних запитань про майбутню роль освіти у тому, що він називає «постнаціональною добою». Наскільки відмінними лишатимуться національні освітні системи під тис-

виробництва, фінансів та інших економічних ресурсів безперечно підриває спроможність будь-якої окремої держави контролювати власне економічне майбутнє. [...] Мультинаціональні корпорації інколи мають чітко виражену національну базу, але їхні інтереси понад усе зосереджені на глобальній зисковості. Походження з конкретної країни має незначні наслідки для корпоративної стратегії» (Held; цит. за: Burbules and Torres 2000: 9).

ком міжнародної конвергенції? (До цього протягом наступного десятиріччя в специфічному європейському контексті слід додати паралельне питання про європейську конвергенцію та гармонізацію вищої освіти в рамках Болонського процесу і формування Європейського простору наукових досліджень, котре окремо розглянемо в Частині V). Чи мають національні освітні системи хоч якесь майбутнє взагалі? Згідно з деякими радикальними поглядами, які він описує (і які виходять з логіки постмодерністичних і глобалістичних досліджень), національна освітня система сьогодні як така

мертва: вона стала водночас недоречною, анахронічною та неможливою. [...] Уряди вже не можуть використовувати її з метою заохочення соціальної згуртованості й передачі національної культури. Їм і не треба цього робити. Так само як національна держава перетворюється на маргінальну силу в новому світовому порядку, так і освіта набуває якості індивідуалізованого споживчого товару, що поступається на глобальний ринок і стає доступним через супутникові й кабельні канали комунікації. Національна освіта припиняє своє існування (Green 1997: 3).

Мушу погодитися з його твердженням про зміну ролі освіти при переході із національної в «постнаціональну» епоху. Хоч Грін безпосередньо не посилається на модерний ідеал університету та його філософське формулювання в Німеччині на початку ХІХ ст., він влучає у ціль: проблема полягає в зіставленні, з одного боку, нації, котра використовує освіту для створення власних громадян і прищеплення їм національної свідомості, та освіти як індивідуального, приватного блага для підвищення економічної конкурентоспроможності, з іншого²³. За нещодавнім висловом

²³ На цій суперечності особливий наголос робив Жан-Франсуа Ліотар у (певною мірою пророчій) «Ситуації постмодерну», стверджуючи, що «в контексті делегітимізації університети й інші заклади вищої освіти покликані виробляти уміння, а не ідеали, як колись. [...] Передача знання вже не призначена слугувати вихованню еліти, спроможної очолити націю на шляху до її емансипації» (Lyotard 1984: 48). Загалом можна сказати, що Ліотар ставить під питання емансипаторські прагнення до знання (та амбіції його виробника – «Професора») в постмодерності. У цьому плані див. зокрема працю Пітера Робертса «Перечитуючи Ліотара: знання, стоварення і вища освіта» (Roberts 1998) та частину «Ліотар і Порті про роль професора» із книги Е. Т. Нуєна (Nuyen 1995).

Пітера Мергета, «спочатку йде індивід»²⁴. Історичну функцію модерного університету – передачу національної культури, прищеплення національної свідомості громадянам націй-держав, виховання національного громадянства, підтримку національних ідей та ідеалів, головним чином, за допомогою гуманітарних і суспільствознавчих дисциплін – здається, сьогодні кинуту напризволяще. Ось як яскраво описує цей процес Грін:

Роль національних систем освіти зазнала змін, особливо у старіших розвинених націях-державках, а уряди не в змозі керувати освітою давніми методами. Сприяти соціальній інтеграції та згуртованості, виробити нове уявлення про національне громадянство та ідентичність – таким було початкове завдання систем освіти. [...] Освіта незворотно *втратила зі свого поля зору цю творчу місію та мету. У розвинених державах... в освіті вбачають, у першу чергу, засіб індивідуального й колективного економічного просування. Формування громадянина поступилося місцем формуванню навичок і умінь, націєтворення – національній економічній конкурентоспроможності.* Індивідуалістичні прагнення і норми почасти затьмарили, принаймні на сьогодні, громадську й колективну природу освітнього проекту (Green 1997: 4, курсив мій).

Не треба забувати, що національні освітні системи виникли в рамках процесу державотворення, котрий поклав початок модерній нації-державі²⁵. Вони народилися у той час, коли модерні нації-держави заступили на карті держави, які спиралися на абсо-

²⁴ Мергет прямо пише: «Якщо його потреби не задоволені, виникає політичний і економічний відголос проти постачальника, котрий завалив свою справу – не зумів обслужити своїх клієнтів» (Magrath 2000: 252). У тому ж дусі різку заяву робить Мартин Вульф: «Уряди, подібно іншим інституціям, будуть змушені постачати вартість тим, хто платить за їхні послуги» (Wolf 2001: 188).

²⁵ Я беззастережно погоджуюся із Юргеном Ендерзом, котрий стверджує, що новітній університет «народила нація-держава, а не середньовічна цивілізація, і що університет пов'язав себе з наукою і технологією лише в ХІХ–ХХ століттях слідом за кристалізацією національних економічних інтересів. Університети досі знаходять джерело фінансування й регулювання в національному контексті; їхній внесок у розвиток національної культури був і лишається суттєвим; студенти переважно ставали і продовжують ставати національними функціонерами; а університети грали й продовжують грати значну роль у тому, що дехто називав військово-промисловим комплексом націй-держав. Отож, сучасні тенденції доречно розглядати як частину процесу, в якому нові сили інтернаціоналізації кидають виклик національним системам вищої освіти» (Enders 2002a: 3).

лютистське чи монархічне правління: як наголошує Грін, історія «національної освіти» значною мірою є частиною історії «формування нації-держави» (Green 1997: 131). Національні освітні системи зробили внесок у формування громадянської вірності та національної ідентичності і стали хранителями національних мов, культури, літератури та свідомості. Модерний університет і нація-держава рухалися пліч-о-пліч, тобто були частинами одного широкого процесу модернізації²⁶. Отже, на чому ми й наполягаємо в цій книзі, зміна конфігурації модерної нації-держави мусить неодмінно вразити модерний інститут університету. Грін пірить у довговічність нації-держави і стверджує, що більшість економічно й культурно успішних націй-держав ретельно розгорнули централізовану систему державної освіти, від якої не варто відмовлятися й зараз (див. огляд його книги у виданні: Dimitriadis et al. 1998: 571ff). Його можна вважати палким прихильником фінансованої урядом державної освіти.

Фінансована державою масова освіта – основний модерний агент соціалізації індивіда як громадянина нації-держави (див.: Spivey 1996). Індивідам нібито надають доступ до «знання» та можливість стати «освіченими», а насправді «розширення їхніх можливостей поєднується із вимогою ідентифікувати себе із державою яко національним проектом і брати участь у її діяльності» (Spivey 1996: 59). Європейські нації-держави уповноважують,

²⁶ Цікаво представив зв'язок між владою та знанням Мішель Фуко у своїй панорамній картині того, що він називав «класичною добою». Цю картину він розвивав понад тридцять років і в ній показав, як знання використовують держава та її установи: психіатричні лікарні, клініки, в'язниці, виправні заклади тощо. Однак він ніколи не зупинявся на стосунках між модерною державою і модерним університетом як таким. Пошири те, що виробництво знання й реалізація влади – це частини одного процесу, Фуко жодним словом у своїх аналітичних працях прямо не згадав модерний науково-дослідницький університет та виплеканий німцями ідеал модерного дослідника. Дозвольте зараз нагадати одну цікаву думку Фуко (із частини «Паноптизм» у «Наглядати й карати»): «Що дивного в тому, коли поділена на камери в'язниця зі своїм твердим розпорядком, примусовою працею, інстанціями нагляду та атестування, наставниками, що повертають до нормальності, перебравши на себе й помноживши функції судді, стала сучасним інструментом карної системи? Що дивного в тому, коли в'язниця скидається на заводи, на школи, казарми і шпиталі, якщо всі вони скидаються на в'язниці?» (Foucault 1979: 227–228; див. укр. переклад: Фуко Мішель. Наглядати й карати: Народження в'язниці / Пер. з фр. П.Тарашук. – К.: «Основи», 1998. – с. 284).

фінансують і контролюють свої освітні системи, зокрема й вищу освіту, щоб витворити уніфіковані національні політичні суспільства. Франсиско Рамірес та Джон Болі зазначають:

від індивідів очікують, що вони ідентифікуватимуть себе у першу чергу із нацією, адже вважається, що всезагальна участь громадян у національному проекті зміцнює могутність держави (Ramirez and Boli, цит. за: Spybey 1996: 59).

Хоча вони жодного разу безпосередньо не згадали про Пруссію після її поразки від французів та поривання пруссаків реформувати свою освітню систему на початку XIX сторіччя, гумбольдтівська реформа наштовхує на думку, що воєнна поразка може виступити спонукальним чинником для держави вдатися до (вищої) освіти як засобу відродження нації.

2.2. Нація-держава та модерний університет: історичний пакт двох модерних інституцій

Як наголошував Гай Нів у книзі «Європейський вимір у вищій освіті», «будова західноєвропейської нації-держави спирається на дискурс, який назавжди змінив її політичну, культурну й історичну спадщину, котру стали сприймати як об'єднуючу для громадян конкретної держави. Її непорушною частиною був університет. За допомогою навчання й досліджень у культурно-гуманітарних дисциплінах університет ставив під сумнів, переглядав і перетлумачував долю нації у минулому та її право на легітимність у сучасності» (Neave 2001b: 47). Згідно з Нівом, про стосунки між університетом і суспільством можна поставити певний набір основоположних запитань (про мою згоду й незгоду із Нівом з приводу німецької ідеї університету та відносин між університетом і нацією-державою див. великий фрагмент у Вступі). У своїй основі ці питання не змінювалися впродовж останніх сторіч – змін зазнавали лише відповіді на них, які можуть утрачати адекватність або слухність. У праці «Відповідальність університету перед суспільством» Нів представляє шість запитань, які кожне суспільство ставить щодо своїх університетів:

На чому заснована «спільнота», якій університет підзвітний? Якою мірою центральний уряд наглядає і управляє університетом? Яка роль академічної спільноти у нації? Університет призначений для підтримання стабільності чи заохочення зміни? Яку роль у розвитку суспільства відіграє знання, відтворене і створене університетом? Чи треба суспільству – через свій уряд – визначати, який різновид знання повинен бути пріоритетним для університету? (Neave 2000b: 4)

Ці питання були осьовими для гумбольдтівських реформ пруських університетів, для приблизно синхронних французьких університетських реформ (унаслідок яких з'явилася «наполеонівська» модель цього інституту) та для еволюції британських і американських університетів²⁷. На думку Ніва, вони залишаються осьовими і для університетів на початку XXI сторіччя.

Давайте тепер поглянемо, що нам покажуть ці питання, якщо спрямувати їх на поточні трансформації цієї інституції в умовах натиску глобальних сил. Спільнотами, яким університети нині підзвітні, вже далеко не завжди є нації чи нації-держави; все частіше ними, як в американській моделі, стають регіони або локальні громади, а подеколи – цілий світ (для першокласних університетів світу). Національна література, національна історія та цивільна освіта в рамках національної парадигми втратили своє центральне значення для університету; натомість університети все частіше потрапляють у відносини підзвітності зі своїми «клієнтами»: студентами, об'єднаннями працедавців та економікою загалом (саме Гай Нів почав нещодавно розвивати ідею «суспільства

²⁷ Біл Рідінгс стверджує, що університет потрапив на службу (нації-)держави, коли замість поняття універсального розуму [universal reason] життєвим принципом університету стала ідея (національної) культури. Різниця між Францією та Німеччиною на зламі XIX ст. полягала в тому, що французи намагалися легітимізувати свою державу за допомогою риторики *універсального розуму*, а відтак їхня система освіти, дарма що потрапила на службу *національній культурі*, продовжувала означувати себе в термінах протиставлення забобонності й просвітленості (Readings 1996: 60ff). Натомість німці дивилися на новий університет крізь національну призму власної етнічності, або німецькості. У той же час, як наголошує Гай Нів, третя версія стосунків між державою та університетом – англійська – бачила університет «самоврядною корпорацією, котра має право на володіння майном». Протягом цього періоду вона лишалася незмінною (Neave 2001b: 28).

зацікавлених сторін»²⁸. У загальних рисах роль центрального уряду в контролі й фінансуванні діяльності університетів можна описати як згоргання участі. Змінилося й місце академії в нації: із постачальника національного сполучника, що тримав суспільство й громадян укупі, вона стала постачальником умінь і компетенцій, неодмінних для процвітання новоявлених знанневих суспільств; крім того, від гонитви за знанням заради знання (за класичним формулюванням Гумбольдта) вона переорієнтувалася на гонитву за безугавно переозначуванням і здебільшого «корисним» знанням. Замість плекання національної ідентичності університет стає все важливішою частиною (глобального) виробничого процесу. В університеті сьогодні вбачають інститут, призначений радше для здійснення *зміни*, аніж досягнення *стабільності*: його бачать у передових загонах наукового прогресу та чекають від нього технологічних новацій для виробничого процесу. Його зв'язки з промисловістю стають більш тісними і природними, ніж у минулому: фонди на науку й дослідження все частіше передбачають певні зворотні зобов'язання, а надто в таких галузях як медицина, біотехнології, генетика, інформатика тощо. Напрацьовані університетом знання приносять дедалі більше «користі» економічному розвитку країн і націй, тоді як значення «корисності» встановлюється в ході переговорів з державними агенціями та третіми сторонами, зокрема компаніями, які фінансують дослідження. Знання, яке створює і відтворює університет, уже не слугує збереженню національних ідеалів та прищепленню національної свідомості; це радше технічне знання, що стоїть поза будь-яким національним, лінгвістичним та ідеологічним контекстом, у якому

²⁸ У нещодавній інавгураційній лекції в CHEPS [Center for Higher Education Policy Studies; Центр досліджень політики в галузі вищої освіти] Нів провів лінію розрізнення між роллю університетів у добу націй-держав та в сучасному суспільстві акціонерів. Він гадає, що «постання суспільства акціонерів у континентальній Європі поклато кінець конкордату XIX ст. між нацією-державою, представленими нею спільнотами та університетом. Воно відобразило переосмислення місця держави, що часом називають зміщенням від “державного контролю” до “державного нагляду”. Із тієї ж причини воно здійснює переозначення спільноти в термінах тих інтересів, перед якими університет підзвітний» (Neave 2002c: 12).

з'являється (гарним прикладом слугує знання, вироблене інформатиками²⁹). Як стверджує Нів,

універсальну цінність мають вже не тільки гуманітарні й культурознавчі науки. Навпаки, їхня прив'язаність до конкретної нації чи території робить їх специфічними для ідентичності, обставин або умов конкретної національної чи лінгвістичної спільноти (Neave 2001b: 53)³⁰.

Нарешті щодо останнього Нівового питання: за посередництва уряду суспільство дедалі сильніше впливає на академічні пріоритети та пріоритетні галузі знання, яке продукує університет – головним чином, через механізми державного фінансування. Проте, дослідницькі пріоритети, мабуть, ще сильніше визначає ринок і корпоративне фінансування, особливо у розвинених економіках, де зв'язки між вищою школою та економікою набагато тісніші, ніж у слаборозвинених і розвиткових країнах.

Визначальним кроком для розвитку європейських університетів, у контексті наших інтересів, був процес, який Нів назвав їхньою «націоналізацією» – формальним переходом університету

²⁹ З приводу стосунків між гуманітарними й природничими дисциплінами в американській академічній сфері Роналд Стрикленд зазначає, що вже кілька десятиліть головною проблемою між ними – *хто сплачує рахунок*. У ретроспективному аналізі бачимо, що «в елітних університетах традиційний престиж гуманітарних дисциплін почав підупадати із розширенням наукових досліджень у 1950-ті роки. В дійсності... їх часто використовували не більше ніж як засіб окомілювання. Знамениті гуманітарні програми правили за імпазантний "орнамент", а гуманітарні факультети нерідко давали легке навчальне навантаження для викладачів і отримували щедру фінансову підтримку на дослідження. Проте в той же час усі мовчки погоджувалися, що природничі науки були першочерговим пріоритетом – саме вони сплачували рахунок» (Strickland 2002: 9). У тому ж руслі розмірковує Дж. Гіліс Мілер, коли зазначає, що більшість професорів-гуманітаріїв важко змиритися з фактом, що їхнє провітання у 1960–1980-ті роки «було настільки ж наслідком холодної війни, що й процвітання виробників авіації та зброї або юсмічна гонка, котра привела людину на Місяць. Незважаючи на їхні заперечення, ми були частиною військово-промислового комплексу. Дорогоартісна підтримка розвитку гуманітарних дисциплін стала допоміжним засобом для нашого прагнення бути кращими в усьому, щоб побороти Радянський Союз у холодній війні» (Miller 1996: 16).

³⁰ Це розповсюджене переконання поміж сучасних дослідників університету. Наприклад, Біл Рідінгс твердить, що «зараз традиційним гуманітарним дисциплінам вже більше не гарантовано *центрального значення* в житті університету» (Readings 1996: 3), а Міріам Генрі та ін. посилаються на маргіналізацію «некомерційних галузей дослідження, особливо в суспільно-гуманітарних науках», до якої призвело зростання рівня приватизації й стоварення вищої освіти (Henry et al. 2001: 169).

у громадську сферу під відповідальність *нації*. Зі становленням нації-держави університет опинився на верхівці піраміди інститутів, котрі визначали національну ідентичність:

Замість своїх колишніх привілеїв університет потрапив під нагляд державної адміністрації. [...] Його долучили до національної системи нагляду й контролю, які здійснювалися за допомогою введення законів, міністерських декретів і циркулярів. Це відкрило шлях до суспільного фінансування університетів через державний бюджет. Формування нації-держави йшло пліч-о-пліч із залученням вищої школи на державну службу, котре покладало на неї обов'язок служіння *національній спільноті* (Neave 2001: 26).

Процес одержавлення, або «націоналізації», університету розпочався задовго до появи націй-держав і був непрямим наслідком Вестфальського миру 1648 р., який передав правителю право встановлювати релігійну приналежність своїх підданців. Мирні договори змінили суть верховної влади та місію університету: сучасною мовою «верховну владу було відновлено, тобто повернуто князеві» (Neave 2001b: 17). Згідно з Нівом, залучення університету на службу територіальній державі пройшло дві стадії: перша закінчилася з вибухом Великої французької революції, а друга почалася з перебудови пруського університету німецькими мислителями. Поступово колективна ідентичність, що вироблялася в стінах університетів, відокремилася від постаті правителя і стала національною ідентичністю, яка спрямовувала свою лояльність на націю та її історію, філософію, літературу, мову і соціальні інститути, а не на правителя, як у дореволюційну епоху. Дозвольте побіжно додати, що під таким кутом зору занепад суверенітету держав і зменшення значущості їхньої територіальності під тиском глобалізації започатковує новий вимір у стосунках між державою та університетом. Якщо під дією глобалізації зазнає змін суверенна територіальна держава, те саме мусить відбуватися із модерним університетом, поставленим на службу їй протягом останніх двохсот років.

Формування пруської та французької (наполеонівської) моде-

лей університету означало не тільки перехід від спекулятивного – характерного для середньовічних університетів – до перевіреного й наукового знання. Ці моделі, крім того, ілюстрували процес «приборкання університету з метою його служіння модернізації суспільства, модернізації національної адміністрації та забезпеченню переходу “традиційного суспільства”, яке спиралося на родинні, кланові, племінні та спадкові зв’язки, до суспільства, опертого на правління закону, рівність перед законом і уніфікаційну могутність раціональної та безсторонньої бюрократії» (Neave 2000b: 5). Гумбольдтівська реформа та її французький аналог також були

вирішальним кроком для означення самої нації-держави, адже вони створили інститути, що підтримували національну ідентичність, надавали засоби для увічнення конкретних «традицій знання», які новопостала нація наділяла значущістю як унікальні вираження її винятковості, та формалізували знання, неодмінне для приналежності до громадянства й перебирання найвищих адміністративних посад, що були в розпорядженні нації (Neave 2000b: 5, курсив мій).

Відкриття університетів у Берліні та Парижі задало шаблон для відносин між навчанням і дослідженням (Берлінський університет) та між університетом і державою (Імператорський університет у Парижі). Вони поставили крапку на затяжному процесі «остаточної інкорпорації університету в державу» (Neave 2001b: 25).

Процес «націоналізації» університету порушив питання про нову роль і обов’язки цього інституту в суспільстві. Новопостала нація-держава означила суспільне місце нового модерного університету й визначила його суспільні зобов’язання. Нація-держава вказала, якій спільноті університет буде підзвітним: нею мала бути «національна» спільнота – «нація». Далі Нів стверджує, що

базовий засновок, який лежить в основі централізованої, унітарної держави, перетворив поняття єдності та, мірою можливості, однорідності в одну з послуг, котру уряд надав суспільству. [...] За таких умов будь-який університет ставав суспільним закладом, а часом навіть державним... (Neave 2000b: 7).

Певно, послуги й обов'язки, які унітарна й однорідна нація-державна помалу протягом тривалого часу переклала на плечі суспільства, не обмежувалися освітою, а охоплювали, поміж іншого, щедрю систему охорони здоров'я та пенсійне забезпечення для літніх осіб (як побачимо у Частині III з приводу трансформації держави добробуту). Сьогодні, в умовах стриманого, але невпинного (і майже непомітного) занепаду держави добробуту в більшості частин світу суспільний договір щодо цих сфер (а де можливо, то й інших) державної допомоги й фінансованих державою послуг мусить, мабуть, бути переглянутим, значно змінивши їхній склад. За багатьма ознаками вища освіта, схоже, стане лабораторією та полігоном для експериментування із реформуванням суспільного сектора в багатьох країнах і для багатьох організацій; із охороною здоров'я та пенсійними схемами вже також експериментують, але в менших масштабах – у теорії та на практиці³¹.

³¹ Найзначнішим емпіричним свідченням про напрям змін у перетворенні державного сектора є різноманітні програми «структурного пристосування» у переходових і країнах, що розвиваються, котрі змушують держави звертатися за позиками до МВФ або Світового банку і спрямовані, наприклад, на те, щоб зменшити держзатрати, споживчі дотації, ліквідувати контроль за цінами, різко скоротити тарифи, знімати плату з користувачів державних послуг та приватизувати державні підприємства й соціальні послуги (див.: Сатоу 1999: 49; Ferge 2001b). Щодо освіти, то політика структурного пристосування настільки пов'язана з глобалізацією, що «жодна стратегія розвитку зараз не обходиться без імперативу *створення стабільності для іноземного капіталу*. Іншими словами, зважаючи на непереборні труднощі нагромадження достатньої кількості внутрішнього капіталу, немає іншого вибору, крім прийняття політичної стратегії, котра *систематично* підсікатиме спроможність уряду реалізовувати освітню політику, яка б заохочувала якісну освіту або орієнтувалася на досягнення певної міри національної автономності у сфері дослідження й інновацій» (Mogrow and Togges 2000: 43, курсив мій). Урядів-реципієнтів слонують приймати політичну стратегію, яку Томас Фридмен назвав (у книзі «Лексус і оливкове дерево») «золотою гамівною сорочкою»: «Щоб одягти золотий мундир, країна мусить або прийняти, або перекопати, що прийме, такі золоті правила: приватний сектор має стати головним двигуном економічного росту; інфляція має утримуватися на низькому рівні, а ціни лишатися стабільними; розміри державної бюрократії слід урізати; бюджет повинен максимально наблизитися до стану збалансованості або навіть надлишковості; мита на імпортовані товари потрібно скасувати чи знизити; перепони для іноземних інвестицій мають бути усунуті; варто також позбутися квот на вітчизняні монополії, збільшити експорт, приватизувати державні галузі промисловості й комунальні підприємства, дерегулювати ринок капіталу, зробити національну валюту конвертованою, відкрити внутрішню промисловість, фондову біржу і ринок облігацій для іноземних власників та інвестицій; дерегулювати економіку, максимально сприяючи внутрішній конкуренції, та максимально викоринити урядову корупцію, дотації, протекцію» (Friedman 2000: 100; див. також книгу М. Родвена Абугарба «Коли Світовий банк говорить “так!”: чинни-

Зміст поняття «корисного знання» вже переглядався в історії модерного університету. Після приходу нації-держави корисне знання набуло нової форми: ним стало знання, що «підпирало національну згуртованість, забезпечувало методи, уміння й розуміння, які гарантували належне управління суспільним порядком, громадське здоров'я і дотримання верховенства закону». Університет став «першочерговим джерелом такого знання і депозитарієм історичної, культурної та політичної пам'яті нації, збереження й поширення якої було його найголовнішим завданням» (Neave 2000b: 12). Вироблення такого різновиду знання стало суспільним обов'язком університету. Проте водночас його другим обов'язком німецькі ідеалісти назвали «гонитву за істиною». Це була неупереджена наукова діяльність, якою керувала цікавість вільних індивідів: вчені мали дошукуватися істини.

2.3. Глобалізація і нація-держава: три табори

Для цілей даної книги важливо побачити не лише історичний зв'язок між університетом і нацією-державою, а й нинішній вплив глобалізації на інститут держави (і на державний сектор, до якого традиційно належали державні університети, про що піде мова пізніше в поточній частині). Зміну поглядів і ставлень до держави добробуту в умовах натиску глобальних сил ми розглянемо у Частині III, а зараз звернемося до сучасного переосмислення нації-держави у контексті глобалізації. Як тільки ми встановимо основні напрямки цього пересмислення, зможемо одразу окреслити можливі довгочасні наслідки нових бачень нації-держави для вищої освіти. Для початку виділимо три обширні школи мислителів у дебатах про глобалізацію, користуючись класифікацією Дейвіда Гелда та його колег з авторитетної книги «Глобальні перетворення». Автори називають ці школи гіперглобалістами, скептиками та трансформаціоналістами (цим вони не надто відрізняються від класифікації на радикалів, скептиків і тих, хто виходять за межі економіки, щоб побачити в глобалізації також

ки отримання позик на структурне пристосування»: Abovharb 2003; та дослідження Стивена Коута й Стивена Мориса «Умовності політики»: Coate and Morris 1996).

політичний, культурний і технологічний феномен, яку запропонував Ентоні Гіденс у книзі «Нестримний світ»; або від близької класифікації Яна Аарта Шольте на глобалістів, скептиків та поміркованих із книги «Глобалізація: критичний вступ»; Giddens 1999: 8–10*; Scholte 2000: 17–19):

для гіперглобалістів, на кшталт Омае, глобалізація означає початок нової епохи, у яку поведінку людей дедалі сильніше визначатиме глобальний ринок. На противагу їм скептики, наприклад Гірст і Томпсон, стверджують, що глобалізація – це, по суті, міф, котрий приховує реальний факт, що в сучасній міжнародній економіці все помітнішим стає її поділ на три основні регіональні блоки, в межах яких національні уряди, як і раніше, лишаються дуже могутніми. Нарешті з погляду трансформаціоналістів, серед яких перед ведуть Розенау і Гіденс, сучасна модель глобалізації не має історичних аналогів, адже держави і суспільства по всіх кутках планети переживають процес докорінних змін, шукаючи шляхів адаптації до все більше взаємопов'язаного, але непевного світу (Held et al. 1999: 2).

Ми використаємо ці класифікації у дещо вужчому контексті, пов'язавши три вище означені інтелектуальні табори із трьома позиціями поглядів на *вплив глобалізації на націю-державу*, і назвемо їх *глобалістами, скептиками й поміркованими*. Ці три позиції потребують деяких уточнень, коли їх застосовуватимемо до питання про теперішнє і майбутнє нації-держави: одні віщують їй кінець, другі наполягають, що нічого істотного не змінилося упродовж останніх десятиріч, а треті вважають трансформацію нації-держави фундаментальною (але не смертельною для неї).

У цій книзі глобалістами я називатиму Жана-Марі Гвєгено («Кінець нації-держави»), Кеничі Омае («Кінець нації-держави: постання регіональних економік»), Мартина Елброва («Глобальна доба. Держава і суспільство за межами модерності»), Роберта Б. Райха («Робота націй») та Сьюзен Стрейндж («Відступ держави. Дифузія влади у світовій економіці»). До скептиків я відноситиму Пола Гірста та Грема Томпсона («Глобалізація під питанням.

* Див.: Гіденс Е. Вказана праця. – С.11–13.

Міжнародна економіка і можливості врядування»), Лінду Вайс («Міф про безсилу державу»), Роберта Боєра та Денісла Дрейча (редакторів збірки «Держава проти ринку. Межі глобалізації»), Стивена Д. Креснера («Розхитуючи Вестфалію») та Джона Грея («Облудний світанок. Ілюзія глобального капіталізму»). Нарешті до категорії поміркованих я зараховуватиму Ентоні Гіденса («Там, де немає ні лівих, ні правих»), а також «Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя» та «Глобальний диспут про третій шлях»), Сескію Сесен («Втрата контролю? Суверенітет у глобальну добу») і «Глобалізація та її тягар»), Мануела Кастелза («Інформаційна епоха. Економіка, суспільство і культура», особливо другий том цієї праці під назвою «Влада ідентичності»), Яна Аарта Шольте («Глобалізація. Критичний вступ»), Джеймза Н. Розенау («Врядування у глобалізованому світі») та Дейвіда Гелда, Ентоні МакГрю, Дейвіда Голдבלата й Джонатана Ператона (див. низку книг, які вони написали чи відредагували окремо або разом протягом останніх років, зокрема їхні «Глобальні перетворення», Гелдову «Демократію і глобальний порядок» та працю МакГрю «Трансформація демократії? Глобалізація і територіальна демократія»). Крім цього, до глобалістів можна зараховувати Зигмунта Баумана («Глобалізація. Наслідки для людського життя») та Ульриха Бека («Що таке глобалізація?»), але їх обох я коротко розгляну в Частині IV з приводу поточних трансформацій держави добробуту³².

* Див.: Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Пер. з англ. Ніни Полішук. – К.: Альтерпрес, 2004. – 100 с.

³² Щоб іще ускладнити справу, нагадаю про необхідність розрізняти *реалії* глобалізації та *ідеологічну настанову* на її підтримку, тобто *економічні й ідеологічні* аргументи. Як писав Пітер Еванс у блискучій книзі «Затьмарення держави? Міркування про державність у глобальну добу» (1997), «зміни глобального економічного клімату не менш визначальні, ніж нові потоки грошей і товарів». Він стверджує, що «ефект глобального ідеологічного консенсусу (котрий інколи влучно називають "вашингтонським консенсусом") на окремі держави йде набагато далі, ніж всілякі обмеження, що накладаються структурною логікою міжнародної економіки. [...] Економічна логіка глобалізації сама по собі ще не диктує затьмарення [держави]. Хоч глобалізація ускладнює державам прояв економічної ініціативи, вона також збільшує зиск від ефективної державної дії та збитки від некомпетентності. І лише якщо дивитися крізь призму нашого поточного глобального ідеологічного ладу, то глобалізація логічно передбачає рух у напрямку бездержавності. А цей глобальний ідеологічний лад постав рівною мірою із наших упреждень та ідеології панівних глобальних дійових

2.3.1. Глобалісти

Тепер спробуємо стисло підсумувати погляди глобалістів. У їхньому баченні нещодавні історичні та політичні процеси, зокрема глобалізація, започаткували нову епоху в історії людства із докорінно новим, постнаціональним світовим порядком: «нова доба» ще тільки починається, отож нам потрібен і «новий зачин» у теоретичному мисленні (Albrow 1996: 2). Крах комунізму в Східній Європі поклав кінець «добі націй-держав» (і кинув тінь сумніву на державу добробуту³³), а сама ідея нації виявилася «лише скороминущою політичною формою, винятковою для Європи»³⁴. І не дивно, адже ми входимо в «нову добу» (Guehenno 1995: x, 4, xiii), якій не будуть притаманними національні економіки (і продукція, технології, корпорації та галузі виробництва). Таким чином, громадяни націй-держав уже не перебуватимуть в одному економічному човні – «національній економіці» – і їх не триматиме вкупі спільна економічна доля (Reich 1992: 3–8). Економіка стає «безкордонною», а під дією глобальних чинників настає «кінець нації-держави»: здається, нація-державна була лише переходною формою організації економічної діяльності

осіб, як і з певної логіки розвитку» (Evans 1997: 63, 73–74). У подібному дусі Морос і Торес роблять наголос на потребі відрізнити «фіскальну кризу держави добробуту» (котра змушує йти на скорочення витрат, незважаючи на їхнє ідеологічне значення) від «гаданого тиску глобалізації, що тягне за собою реорганізацію виробничого процесу й підпорядкування йому освіти» (Morrow and Torres 2000: 45).

³³ Ентоні Гіденс і Віл Гатон сходяться на думці щодо ролі комунізму в підтримці існування повноцінних держав добробуту. Гатон говорить: «...комунізм, дарма що він провалився, мав один корисний наслідок: він тримав капіталізм у настороженому стані – тобто постійно нагадував йому, що той мусить мати людське обличчя». Гіденс: «Мабуть, соціал-демократія та кейнсіанська держава добробуту розвинулися завдяки тому, що перебували посередині між американським ліберальним капіталізмом і радянським комунізмом. [...] Принаймні до сьогодні не видно жодної дієвої альтернативи цьому поєднанню ринкової економіки з демократичною політичною системою, навіть попри те, що обидва складники мають значні обмеження й вади» (Hutton and Giddens 2000: 11–13).

³⁴ До певної міри, й досі несподіваний крах комунізму в Східному блоці має стримувати нас від спокуси риторики остаточності. Як нагадує Роберт Кеогейн, «суспільствознавці, котрі цікавляться питанням нового світового ладу, мусять бути поміркованими у двох аспектах. Наша нездатність наперед завбачити кінець холодної війни мусить насторожити щодо нашої спроможності передбачити майбутнє, а обмеженість наших знань про умови конституційної демократії й миру мусить знеохотити нас до радикально нових планів глобальної демократизації або збереження миру» (Keoghane 2000: 120).

(Ohmae 2000: 210). Вдаючись до метафори, Омае описує націю-державу як

... політичний організм, в економічних судинах якого помалу зростає кількість холестерину. Із плином часу артерії тверднуть і життєва снага організму підупадає. [...] Отож, у сьогоденній безкордонній економіці з її жвавами кризькордонними [потоками] центральні уряди мають тільки один стратегічний ступінь свободи, щоб протидіяти цьому безжальному нагромадженню економічного холестерину (Ohmae 2000: 211).

Сьюзен Стрейндж вказує на переверот у балансі влади між державою та ринком і стверджує, що «безособові сили світових ринків... зараз могутніші, ніж держави, яким мала б належати вирішальна політична влада над суспільством та економікою» (Strange 1996: 4)³⁵. Автономна нація-держава втрачає своє привілейоване становище під тиском політичних і соціальних змін «дуже широкого розмаху», котрі зараз відбуваються «швидше, ніж будь-коли в історії людства» (Strange 1996: 86, 4). Одна з частин у книзі Зигмунта Баумана про глобалізацію має назву «Після нації-держави – Що?». У ній автор наголошує: «здається,

³⁵ Корисно було б згадати про ідею «подвійного руху», що запропонував Карл Полані (про два принципи, навколо яких організоване наше суспільство: принцип *економічного лібералізму* та принцип *соціального захисту*, тобто суміщення опозиції ринку й державного втручання), з його класичної праці «Велика трансформація. Політико-економічні витоки нашого часу». «Протягом цілого сторіччя в основі динаміки модерного суспільства лежав *подвійний рух*: ринок невпинно розширювався, але його експансію стримував контррух, котрий спрямовував її у визначене русло. Хоч би як життєво важливим був цей контррух для захисту суспільства, у кінцевому результаті він був несумісним із саморегуляцією ринку, а отже, з ринковою системою як такою. «Подвійний рух» проявлявся у двох організаційних принципах суспільства: «Одним з них був *принцип економічного лібералізму*, націлений на закріплення саморегульованого ринку й опертий на підтримку комерційних верств, головними методами якого були *laissez-faire* та вільна торгівля; а іншим – *принцип соціального захисту*, спрямований на захист людей і природи, а також на продуктивну організацію, і справлявся він на перемінливу підтримку тих, кого найбільш безпосередньо зачіпали згубні ефекти ринку – у першу чергу, хоч не винятково, на робітничий і землевласницький класи, – вдаючись до методів протекційного законодавства, обмежувальних асоціацій та інших інструментів втручання» (Polanyi 1957: 130–132). Див. також працю Джефрі Гарета, котрий пропонує ідею «мирного співіснування» інтервенціоністської національної економічної політики і глобальних ринків як реальну можливість на сьогодні, розвіюючи панівну нині риторику (Garrett 2000: 302), та книги Рагі про «вкоринений лібералізм» (Ruggie 1982 та 1997).

сьогодні ніхто не наділений контролем. Ще гірше те, що навіть незрозуміло, яким може бути “контроль” за таких обставин” (Bauman 1998: 58).

На відміну від більшості інших, Стрейндж і Бауман виходять з інакшої традиції мислення і в нормативному сенсі радикально відрізняються від тих глобалістів, котрі поділяють неоліберальне кредо. Проте суто описово їх вельми важко відрізнити від решти (було б, до речі, цікаво простежити, чи відрізняється ідея *die postnazionale Konstellation*, нещодавно запропонована Юргеном Габермасом, хоч якось від похливого тону праць Сьюзен Стрейндж і Зигмунта Баумана)³⁶. Попри відмінну традицію мислення вони поділяють із неолібералами переконання, що нині ми стаємо очевидцями кінця знайомого нам світу – світу націй-держав (а також, значною мірою і світу традиційних держав добробуту, на які звернемо спеціальну увагу згодом). «Безособові» сили ринку набагато могутніші, ніж сили нації-держави, так що гра між гігантськими транснаціональними корпораціями та дрібними націями-державами не відбувається за єдиними правилами, якщо знову вдається до Бекової метафори про гру в шашки, яку ведуть нації-держави, і гру в шахи, яку почали ТНК (отже, це «нова гра за владу» між «територіально зв'язаними політичними і нетериторіально зв'язаними економічними гравцями», за описом Ульриха Бека зі «Славного нового світу праці», Beck 2000b: 2).

Нас цікавить детальніший розгляд уявлень глобалістів про поточну й майбутню роль/ролі нації-держави у глобалізованому світі. Непрямим чином – шляхом обговорення їхніх поглядів на майбутнє нації-держави та порівняння їх із поглядами скептиків і поміркованих – ми отримаємо континуум можливих відповідей на питання *про майбутнє систем вищої освіти, зорієнтованих на націю-державу*. Важко сказати, який з двох тісних зв'язків інституту модерного університету – його зв'язок з нацією-державою чи з державою добробуту – виявиться вагомим для майбутньої ролі/ролей цього інституту в довгочасній перспективі.

³⁶ Погляди Габермаса на майбутнє держави добробуту розглянемо в Частині IV.

Трансформації обох гіпостасей держави, котрі ми розглядаємо в книзі окремо, належать до затяжних процесів, але в нинішній момент на чисто практичному ґрунті перетворення держави дозброювання впливає на університети сильніше й очевидніше. Однак у подальшому майбутньому інший вимір трансформації держави, тобто *розхитування автономності нації-держави в глобальних умовах* (її «кінець», «випустощення», «зачахання», «кончина», «занепад», «крах» тощо, за різноманітними нинішніми формулюваннями), може мати навіть більший ефект на університет, змінивши його суспільну мету й місію, а також модель фінансування навчання й досліджень.

Пригадаймо влучну тезу Сьюзен Стрейндж із праці «Відступ держави. Дифузія влади у світовій економіці»: «Безособові сили світових ринків... зараз могутніші, ніж держави, яким мала б належати вирішальна політична влада над суспільством та економікою» (Strange 1996: 4). Дедалі помітніше перетікання влади й авторитету держав до інших організацій та об'єднань, локальних і регіональних органів, а також занепад могутності держави супроводжуються посиленням втручанням держави та її агентств у щоденне життя її громадян. Аргументація, розвинена у книзі, спирається на три засади. По-перше, політика – царина не тільки політиків і чиновників; по-друге, прибуток визначають безособові ринки (тобто, покупці, продавці та інші учасники ринків, хоч роблять це вони неумисно); і по-третє, авторитетом у суспільстві «легітимно наділені й інші, крім держави, агенти» (Strange 1996: 13). Вона висуває три положення з приводу моделей легітимного авторитету, які розвиваються в міжнародній економіці. Перше положення – нині «зростає асиметрія» між суверенними державами у категоріях влади, яку вони мають над суспільством та економікою. Друге – влада всіх держав ослабла в результаті технологічних і фінансових змін та постання єдиної глобальної ринкової економіки. Нарешті, третє – деякі засадничі зобов'язання держав у ринковій економіці жодною з них сьогодні вже адекватно не виконуються: у міжнародній політичній економіці виникає вакуум, котрий спричиняє те, що Стрейндж називає

прогалиною «безвладдя» або «неврядованості» (Strange 1996: 13–14). У «Відступі державі» Стрейндж далі розвиває ідею, яку раніше висловила у праці «Держави і ринки. Вступ до міжнародної політичної економії» (Strange 1988): зараз відбувається глобальний відхід від (національних) держав до ринків. Авторка наступним чином оцінює майбутнє нації-держави:

Ніхто серйозно не розглядає можливості повного зникнення держав, принаймні у передбачуваному майбутньому. [...] Невпинна інтеграція світової економіки через міжнародне виробництво змінила баланс могутності на шкоду держав і на користь ринків (Strange 1996: 46).

Соціально-політичні наслідки цієї зміни балансу не поступаються наслідкам промислового перевороту в минулому. Держави всі разом поступаються своїми позиціями в системі власності й контролю над промисловістю, послугами й торгівлею як частиною державної політики³⁷. Транснаціональні корпорації або інші політико-економічні організації не відбирають в урядів держав їхні повноваження у цих сферах: їм їх «підносять на таці» (Strange 1996: 45).

Стрейндж вказує, що сьогодні підлягає сумніву, чи може держава взагалі вимагати від своїх громадян лояльності, істотно вищої, ніж їхня лояльність до сім'ї, фірми або своєї політичної партії («а в деяких випадках – навіть до місцевої футбольної команди»). Люди зі стабільних політичних суспільств не мають наміру жертвувати власним життям заради будь-чого, окрім своєї сім'ї. Коротко кажучи, твердження про якісну різницю між лояльністю до авторитету держави і лояльністю до інших форм авторитету неможливо довести. Отож, держава

³⁷ Пітер Еванс у книзі «Затьмарення держави? Міркування про державність у глобальну добу» стверджує, що на сьогодні англо-американські «ідеологічні приписи» вже стали «формальними правилами гри, яких мусять дотримуватися окремі держави, щоб уникнути ризику перетворитися на парій. ГАТТ і СОТ – лише найбільш помітні формальні прояви цієї доктрини, за якою, якщо вести мову про капітал і товари, чим менше окремі держави поводяться як економічні діячі, тим заможніше єст тиме світ» (Evans 1997: 71, курсив мій).

переживає метаморфозу, викликану загальносвітовими змінами в економіці та суспільстві. Ця метаморфоза кладе край ексклюзивному праву держави на претензії та вимоги, які вона раніше висувала. Держава стає... *всього лиш одним джерелом авторитету поміж кількох, до того ж із обмеженими повноваженнями та ресурсами* (Strange 1996: 72–73, курсив мій).

У результаті поступового занепаду авторитету нації-держави та зниження лояльності громадян до неї у світі, що глобалізується, ми опиняємося віч-на-віч, за висловом Стрейндж, із проблемою Піноккіо – нитки, що зв'язували нас із нацією-державою, перетворювали нас на маріонеток в руках сил, які ми не могли ні контролювати, ні впливати на них. Проблема виникла у Піноккіо наприкінці історії, коли він став дорослим хлопцем: виявилось, що «немає ниток, які б водили його», і він мусить покладатися на свій власний глузд. Таку саму за структурою проблему отримали ми сьогодні – вона стосується наших прив'язаностей, лояльностей та ідентичностей. Ми вже не знаємо, чий авторитет шанувати, а чий – ігнорувати; а також чому або як розподілити нашу лояльність між нашою країною, сім'єю та фірмою за відсутності координатного обрамлення у вигляді нації-держави. Одним словом, наприкінці шляху виявилось, що «наше індивідуальне сумління» – єдина провідна нитка (Strange 1996: 199). Цей висновок нагадує розмірковування про глобалізацію, «постмодерну етику» та «етичний парадокс постмодерності» Зигмунта Баумана. В його баченні історичного переходу від модерності до постмодерності перша була спробою скасувати індивідуальну відповідальність, а друга повертає агентам

всю повноту морального вибору й відповідальності, але за рахунок позбавлення їх зручностей універсальної опіки. [...] Етичні завдання індивідів кількісно множаться, а соціальні ресурси для їхнього виконання скорочуються. *Моральна відповідальність приходить укупі з самотністю морального вибору* (Bauman 1992: xxii, курсив мій).

Для цілей даної книги думку Баумана про стосунок між модерністю та постмодерністю перенесемо на стосунок між

національною та постнаціональною (глобальною) добою. На наше індивідуальне сумління перекладено відповідальність не тільки за моральний вибір в умовах відсутності задокументованих і повсюдно визнаних модерних кодексів моральності, а й за індивідуальний вибір національної, сімейної чи професійної лояльності в новонародженому, нестабілізованому й досі некодифікованому, а то й некодифікабельному глобальному світі³⁸.

³⁸ Тепер ми підійшли до питання про модерну філософію, постмодерну філософію та глобальну добу. Питання полягає в тому, якою мірою постмодерна думка (постніцшеанська, незасадотворча [non-foundational], постметафізична, радше інтерпретагивна, аніж законотворча і т. д., якщо перелічити основні її прикмети, акцентовані різними постмодерними мислителями) має брати до уваги останні соціальні, культурні (й економічні) зміни, принесені глобалізацією? Що означає глобалізація для постмодерних філософів? Що в філософському сенсі важливіше для суспільства або держави (із деякими примітними географічними винятками): крах культурно-філософського проєкту *модерності* чи світанок глобальної доби з його важкоприйнятним, але всюдисущим пріоритетом економіки й ринку над демократією і державою (який Річард Рорті у нещодавній праці «Досягаючи нашої країни» кілька разів згадує під назвою «грошової» перспективи)? Соціологи спробували розробити нову постнаціональну «систему координат», зокрема це стосується праць Гіденса, Баумана й Бека, котрі злякалися, що їхня наука може застаріти й втратити слушність в дедалі більш постнаціональному й глобалізованому світі. Що ж із філософією? Що може постмодерна філософія загалом вдіяти із соціальними й гуманітарними викликами глобалізації? Чому в цілому посилання на постмодерних філософів і/або філософів постмодерності (за примітним винятком Зигмунта Баумана), а надто на Жака Деріду й Річарда Рорті, настільки віддалені від нинішніх дебатів про глобалізацію? Якою мірою постмодернізм у філософії був культурною еманациєю ширших цивілізаційних процесів, і якою мірою постмодерне «повернення до індивіда» пов'язане з політичним «ослабленням» нації-держави? Якоюсь мірою правий Енді Грін, заявляючи, що «глобалізація» і «постмодернізм» – «близнюки», однак у своїй книзі (Green 1997) він не проявляє наміру концептуалізувати стосунки між ними. Поміж «класичних» теоретиків постмодерну найбільш свідомим можливих майбутніх глобальних перетворень був Ліотар у прощій книзі «Ситуація постмодерну» (1980). Проте упродовж подальших двох десятиріч наукової діяльності він жодного разу не повертався до цих царин дослідження. Саме Ліотар першим серед теоретиків постмодерну помітив могутній рух до економіки (на противагу культурі) і геть від політики, кінець традиційного університету та його основоположних німецьких цінностей у глобальну добу та політичну значущість новопосталих транснаціональних корпорацій. Згадаймо ще один приклад постмодерної філософії – новий прагматизм Річарда Рорті. Чудові песимістичні роздуми Рорті про світ в умовах глобалізації свідчать про його усвідомлення того, що досить скоро деякі основні проблеми, підняті в «Досягаючи нашої країни» (1998) можуть фактично відпасти. Дуже складно приписати його песимізму з приводу майбутнього розвитку суспільства й економіки у зв'язку з глобалізацією «обнадійливі» або «зорієнтовані на майбутнє» філософські обертони, які ми досі представляли. У певному сенсі «можливий світ» Рорті, котрий нагадує роман «1984» Орвела і презентує читачам потенціал глобалізації (і далі фігурує вже не як «можливий світ», зокрема в праці «Глобалізації, політика ідентичності й соціальна надія» із «Філософії та соціальної надії», 1999), так само зловіщий, як дослідження Фуко 1970-х років про всюдисущість і всемогутність влади. Корисно було б зараз навести приклад темного боку глобалізації у сприйнятті Рорті: «Глобалізація створює світову економіку, в якій зусилля якоїсь країни запобігти

У праці «Глобалізація. Наслідки для людського життя» Зигмунт Бауман вказує на значущість, яку падіння комуністичного блоку 1989 року мало для поступу глобалізації та відживання нації-держави. Перед 1989 роком, гадає Бауман, все у світі «мало конкретне значення», в основі якого лежав розкол світу на два блоки держав. Тепер же світ «вже більше не одна цілісність, а радше нагадує арену розсіяних і несумірних сил». У результаті маємо стан справ, за якого вже ніхто не наділений контролем. Глобалізація в цьому контексті несе в собі ідею «невизначеного, стихійного та саморушного характеру дій у світі, коли не буде центру, панелі керування, ради директорів або кабінету начальника» (Bauman 1998: 58–59)³⁹. У його розумінні, «нова експропріація» держави означає, що від держав уже більше не очікують виконання їхніх модерних функцій, котрі становили *raison d'être* національної держави (Bauman 1998: 65). І ця думка повертає нас до зміни стосунків між державою та вищою освітою, з одного боку, та утримуваною за рахунок держави науково-дослідницькою діяльністю,

зубожінню її робітників може призвести лише до втрати ними роботи. Світовим господарством невдовзі володітиме космополітичний вищий клас, який матиме не більше почуття приналежності до однієї спільноти із робітниками, ніж великі американські капіталісти 1900 року з іммігрантами, якими були укомплектовані їхні підприємства. [...] Цей страхітливий економічний космополітизм матиме відповідника й побічний продукт у відповідному культурному космополітизмі... Якщо формування спадкових каст безперешкодно продовжуватиметься і якщо глобалізаційні чинники викличуть формування таких каст не тільки у США, а й в усіх старих демократіях, ми таки доживемося до орвелівського світу... Завдання полягатиме в тому, щоби якось відволікати в хибному напрямі думки пролів – тобто, перейняти нижні 75% американців і нижні 95% землян етнічним і релігійним ворогуванням та суперечками про сексуальні норми (Rorty 1998: 85–88). Див. також мою нещодавню працю про Рорті й американських інтелектуалів (2003e).

³⁹ Якщо задатися питанням, чи є політична, економічна й культурна глобалізація (філософськи) модерною або постмодерною, у розумінні Баумана, то відповідь, напевно, буде позитивною: глобалізація є постмодерним явищем. Існує чимало паралельних теорій постмодерності, у творенні яких взяв участь і автор цих рядків (див. зокрема: Kwiek 2004a, 1998a, 1996, 1994), але в баченні Баумана прихестя постмодерності означало головню кінець модерної доби *порядку*. Модерність наснажувала колосальна мрія про запровадження порядку в усіх царинах людської діяльності, зокрема в організації суспільства. Універсалістичні намагання запровадити «порядок» лежали в основі комуністичної та німецької нацистської революцій. Мрія про добре впорядковані суспільства мотивувала спроби фізично винищити тих, хто, наприклад, володів землею або не був достатню расово чистим... (див. Бауманову «Модерність і Голокост»; Bauman 1989). Натомість глобалізація може виявитися епохою нового світового безпорядку з усіма супровідними соціально-політичними наслідками.

з іншого. Звільнення економіки з-під політичного контролю мало далекосяжні наслідки для майбутнього нації-держави:

Втративши спромогу зводити кінці з кінцями, керуючись винятково політично артикульованими інтересами населення в зоні свого політичного суверенітету, нації-держави дедалі частіше обертаються на виконавців та повноважних представників сил, котрі вони не мають шансів контролювати політичними засобами (Bauman 1998: 65)⁴⁰.

Відділення економіки від політики та звільнення економіки від регуляційних втручань з боку політики, яка домінувала упродовж майже трьох десятиріч другої половини ХХ сторіччя в рамках повномасштабної моделі кейнсіанської держави добробуту, призводить, за словами Баумана, до «втрати політикою повноважень» дієвого агентства. Він же похмуро прогнозує, що глобалізація внеможливить «вираження соціальних проблем за допомогою колективної дії» (Bauman 1998: 68–69; див. також працю Черни про майбутні перспективи колективної дії в умовах тиску глобалізації: Cerny 1995). На думку Баумана, нація-держава у майбутньому приречена: залишається тільки питання, чи обійме щось інше її роль основного джерела соціальної організації. Уся пов'язана із нею машинерія держави добробуту вражена смертельним недугом, не маючи шансів на видужання⁴¹. Розглядаючи знепросторовлення економічної діяльності – вивільнення центрів прийняття рішень від територіальних обмежень, тобто обмежень локальності, – він робить наголос на небувалому відокремленні (економічної) влади від (соціальних) зобов'язань: просторово вільні інвестори різноманітних локальностей можуть необмежено переміщувати свої компанії, перебудовувати або негайно закрити їх. Компанії вільні переміщуватися куди-завгодно, «але наслідки їхнього переміщення залишаються у конкретній місцевості. Той, хто може вільно втекти із конкретної місцевості, може тим самим утекти від наслідків» (Bauman 1998: 8–9). В умовах

⁴⁰ Простіше кажучи, «держави мають набагато менше контролю над тим, що відбувається в економіці на їхніх територіях» (Opello and Rosow 1999: 233).

⁴¹ Його бачення майбутнього держави добробуту ми окремо обговоримо в Частині IV.

глобалізації економічна влада стає «безтілесною», «екстериторіальною» або «невкоріненою» (Bauman 1998: 19). Міркування Баумана з приводу становлення нового зразка соціальної стратифікації, у якому еліта ставатиме все більш глобальною та мобільною, а решта суспільства – локально зв'язаною, суголосні поглядам Сьюзен Стрейндж на національну лояльність в умовах тиску глобалізації, концепції нового класу «символічних аналітиків» Роберта Райха та занепокоєнням Дені Родрика щодо нових соціальних кордонів, які розділяють людей⁴².

Роберт Райх (колишній радник президента Біла Клінтона) у книзі «Робота націй» також не бачить майбутнього для нації-держави за нинішніх умов, хоч він жодним словом не згадав поняття глобалізації. Його панорама майбутнього виглядає повністю по-постнаціональному (і значною мірою економізованою), заперечуючи фундаментальні основи ще недавно зорієнтованих на націю-державу наукових дисциплін, розхожі уявлення про націю-державу та нашу роль у ній. Він розхитує наші розхожі переконання про світ, у якому ми живемо і який переживає та буде переживати трансформації:

Ми переживаємо трансформації, які переладнають політику й економіку прийдешнього сторіччя. У ньому не буде ні національних виробів, ні технологій, корпорацій та галузей промисловості. У ньому більше не буде національних економік, принаймні в нашому нинішньому розумінні цього поняття. Зв'язаними національними кордонами будуть тільки люди, що становлять громадян нації-держави. Головним активом кожної нації стануть уміння й здібності її громадян (Reich 1992: 3).

Описаний Райхом політичний виклик – це ослаблення уз національної прив'язаності та відсторонення представників еліти

⁴² Родрик у вже майже класичній книзі «Чи зайшла глобалізація надто далеко?» стверджує, що глобалізація виставляє на показ «глибоку прірву між одними групами, наділеними уміннями й мобільністю, щоб процвітати на глобальних ринках, та іншими, які або не мають цих переваг, або сприймають поширення нерегульованого ринку як шкідливе для соціальної стабільності й глибоко вкарбованих норм. У результаті виникає невблаганне напруження між ринком і такими соціальними групами, як робітники, пенсіонери й захисники довкілля, в епіцентрі якого опиняються уряди» (Rodrik 1997: 2).

(або Бауманових «глобальників») від їхніх співгромадян. В осерді націоналістичної діяльності наново постає питання про значення займенника «ми»: згідно з радикальним (і відверто економічним) Райховим баченням американського суспільства (але його узагальнення також можна екстраполювати на інші нації передових частин світу), в ньому вже не існує якогось загальнонаціонального денотата для «ми». Як наголошувалося раніше кілька разів, вже не існує спільного човна, який називається національною економікою – котрий ще в 1970-ті роки був базовим засновком. Громадяни націй-держав вважали, що їх зв'язує до купи участь у примноженні здобутків «національної економіки». Вони гадали, що всі – найубогіші, найбагатші та середняки – «заживали вигід динамічної економіки і страждали від наслідків стагнації в економіці» (Reich 1992: 4). Американці, подібно іншим націям, вже більше не переживають всі водночас злетів і падінь в такт злетам і падінням національної економіки; вони не менше, ніж інші нації, опиняються в дедалі менших човниках, поміж яких найшвидше тоне традиційне серійне виробництво, дещо повільніше – індивідуалізовані послуги, і лише «символічні аналітики» невпинно зростають (Reich 1992: 208). Спільність економічної долі для громадян нації-держави сьогодні стала міфом⁴³. Отже, виникає потреба переосмислити ідею громадянства у глобальну добу, адже не тільки корпорації, а й (деякі наймобільніші) громадяни дедалі частіше відриваються від своїх націй⁴⁴. Райх гадає, що

⁴³ Родрик гадає, що послуги, які надають широкі сегменти робітничого населення, завдяки глобалізації можна легко *замінити* послугами інших людей в інших країнах. Отож, глобалізація тягне за собою таку *замінність*, чим «докорінно перетворює трудові відносини» (Rodrik 1997: 4; див. також «Славний новий світ праці» Ульриха Бека). В іншому місці Бек подає чудовий приклад Родрикової «замінності» послуг: «Десята година вечора. У берлінському аеропорту Тегель розмірено-приємний голос інформує стомлених пасажирів, що на їхній літак до Гамбурга розпочинається посадка. Але голос надходить не із середини аеропорту або якогось навколишнього місця; говорить жінка, котра сидить за пультом у Каліфорнії. Причини цього такі ж прості, як і зрозумілі: у Каліфорнії не вимагаються надбавки за вечірню роботу, оскільки там іще триває день, а непряма вартість праці, без сумніву, нижча, ніж у Німеччині» (Beck 1999b: 25). Див. також Карноя, Кастелза і Бенера про різні практики найму в Кремнієвій долині (Carnoy, Castells and Benner 1997).

⁴⁴ У зв'язку із цим Сескія Сесен запропонувала поняття «економічного громадянства», котре стосується *фірм і ринків* та притаманне не індивідам, а глобальним економічним

Ні Сполучені Штати, ні будь-яка інша нація вже не мають жодних підстав захищати, субсидувати або якимось по-іншому підтримувати свої корпорації більше, ніж інші. [...] Ні прибутковість національних корпорацій, ні успішність її інвесторів не приносять поліпшення рівня життя для більшої частини членів нації. Сучасні корпорації та інвестори прочісують світ у пошуках зиску. Вони стають окремими від своїх материнських націй утвореннями (Reich 1992: 8).

З такого погляду, рівень життя громадян націй-держав сьогодні все більше залежить від їхньої здатності зробити внесок у глобальну економіку, задовольняючи її попит на здібності й уміння. Їхнє становище у світовій економіці сильно залежатиме від їхньої здатності виконувати в ній якісь функції. Кому ж посміхатиметься удача? Звісно, тим, хто «розв'язує, помічає та реалістично оцінює нові проблеми», тобто «символічним аналітикам» (Reich 1992: 208). У такому контексті роль нації-держави сильно урізається, після чого за нею лишається тільки вироблення чесних правил для економічної гри, забезпечення високоякісної інфраструктури та освіти, щоб стимулювати уміння й компетентність своїх громадян і таким чином робити їх конкурентоспроможними в глобалізованому світі. На думку Жана-Марі Гвєгено, поточні економічні трансформації «знижують цінність простору й підвищують цінність людей. [...] Ще ніколи раніше так не ганялися за компетентними працівниками, відтоді як компетентність стала об'єктом змагання на глобальному рівні» (Guéhenno 1995: 9).

З погляду Гвєгено, потужні економічні, соціальні й культурні сили (котрі він подекуди називає глобалізацією в книзі «Кінець нації-держави») зруйнували умови, в яких формувалися нації-держави, чия епоха відійшла в минуле (Guéhenno 1995: x). Гвєгено вказує на історичність нації: конкретна нація – це фокус «спільної історії про спільні злигодні та спільні тріумфи», крім того, і «спільної долі» (Guéhenno 1995: 4). За влучним висловом Гвєгено, кінець нації та кінець нації-держави тягнуть за собою «смерть політики». Політичні пріоритети громадян

дівцям. Таким чином, ринок стає «чимось на кшталт глобального, кризькордонного економічного електорату» (Sassen 1996: 42).

опиняються в конкурентному просторі із іншими пріоритетами, які громадяни встановлюють за межами політики. Отже, після кінця нації-держави політика стає «другорядною діяльністю» (Guéhenno 1995: 19). «Національні інтереси» опиняються під загрозою зникнення, позаяк у політиці вже бачать змагання приватних інтересів, які відстоює професійне лобі. На протигагу часам, коли нація-держава була головною точкою відліку, суспільний договір уже не передує результату боротьби приватних інтересів:

якщо національний колектив уже не сприймається як даність, а радше як вибір, то індивіди більше не мають дієвих засобів опирати свій вибір на єдині раціональні критерії, які скеровують їхні вчинки у функціональному управлінні національними інтересами. Жоден економічний закон не в змозі замінити територіальну й історичну опору нації (Guéhenno 1995: 23).

Парадокс глобальної доби полягає в тому, що населення загалом прагне й далі називатися нацією, однак нації-держави вже не спроможні захистити своїх громадян від непевностей зовнішнього світу: «контролювати» світ навколо них так само неможливо, як і «ігнорувати» його (Guéhenno 1995: 138ff). У цьому сенсі більшість сил, котрим дає волю глобалізація, важко піддаються контролю окремих країн.

Іншим представником школи глобалістів, котрий приділяв увагу долі нації-держави, є Мартин Елбров. Поміж розглянутих нами глобалістів Елбров (як і Бауман) незмірно менше, ніж інші, зосереджений на економіці. Він вважає глобалізацію «грунтовною суспільною трансформацією». У праці «Глобальна доба. Держава і суспільство за межами модерності» Елбров називає наш час *радикально відмінним* від минулого, тож ми вступаємо в нову добу історії. Відбувається перехід від однієї епохи до іншої, а свідомості людей притаманне як відчуття «розриву» із минулим, так і досвід «епохальної зміни» (Albrow 1996: 1–2, див. також: Albrow and Eade 1994). Доба Модерну (модерність) виявилася скороминущим шаблем в історії, а ми вже живемо в Глобальній Добі, яка передбачає «витіснення» модерності глобальністю. На думку

Елброва, загальний ефект глобалізації – суспільна трансформація, котра «загрожує нації-державі куди більше, ніж будь-що від часу міжнародного робітничого руху XIX сторіччя» (Albrow 1996: 5). Проект нації-держави втратив свою рушійну енергію, а державі добробуту кинуто виклик. Перехід до Глобальної Доби для Елброва означає постановня нового політичного порядку: досі нація-держава перебувала в осерді (філософського й культурного) проекту модерності. Найбільшим досягненням цього проекту було «об'єднання держави із суспільством» (Albrow 1996: 163). Проте з приходом глобалізації відбулося «розірвання» зв'язків суспільства та нації-держави – їхній модерний союз канув у безвість (те, що Гвєгено називає «смертю політики»). Елбров недвозначно провіщає долю нації-держави у глобальну добу: «модерну націю-державу хибно вважати єдиною можливою формою держави або найвищим політичним досягненням у людській історії» (Albrow 1996: 168).

Відділення суспільства від соціальних відносин громадян нації-держави та від самої нації-держави ще не завершилося, але зайшло вже досить далеко. Те, що інші глобалісти називають зникненням національної «лояльності», «прив'язаності» та «ідентичності», або соціальної та економічної «солідарності» та «єдності» серед громадян націй-держав, або посиленням відчуттям розриву між глобально мобільними й локально зв'язаними, Елбров описує в термінах убування «натхнення» й «уваги» громадян до своїх націй-держав. Таким чином, Елбров уводить в обіг поняття «світ-держави» як нової моделі держави, котра постане внаслідок «відщеплення» нації від держави (Albrow 1996: 173). Він запроваджує такі поняття, як «глобальне громадянство» та «діяльне громадянство» [performative citizenship], а також «глобальні громадяни» та «діяльні громадяни» [performative citizens], котрі докорінно відлучені від зв'язку з модерною територіальною нацією-державою. Які ж є варіанти можливих майбутніх відносин між громадянином та його державою, а також між націями-державами та глобальною державою? У ході розвитку глобальної держави нація-держава муситиме примиритися зі становищем «скромної філії».

Щодо глобальних громадян, то вони не потребуватимуть значної кількості послуг з боку націй-держав, тож і націям-держavam не варто очікувати від них чогось значного в обмін:

було б справедливо, якби керівники нації-держави могли гарантувати дотримання графіка руху поїздів, не вимагаючи патріотичних од у відповідь (Albrow 1996: 183).

Нарешті Кенічі Омае, один із найсвітліших гуру кінця 1980-х років у царині менеджменту, стверджує у книзі «Кінець нації-держави: постання регіональних економік», що старий світ «розлетівся на друзки». Нація-держава почала «кришитися», а старі моделі стосунків між націями втратили свої позиції. Поточні зміни мають фундаментальний характер: нації-держави втратили роль «значущих учасників глобальної економіки в нинішньому безкордонному світі». Сьогодні нації-держави мало що можуть запропонувати глобальній економіці, а також мають набагато менше свободи брати в ній участь; вони стали «не більше ніж дрібними акторами» для такої економіки. Можливо, у минулому вони й були ефективними засобами продукування багатства, але в новому світовому порядку – перетворилися на «явно неефективні засоби розподілу багатства» (Ohmae 2000: 207). Вони стали «неминуче вразливими» до економічного вибору, котрий повсюдно роблять різноманітні дієвці – люди й інститути, над якими вони взагалі не мають ніякого практичного контролю. Як наслідок, нація-держава дедалі більше стає лише «ностальгічною фікцією» (Ohmae 2000: 208). Діяльність націй-держав у ролі економічних одиниць зазнає ерозії, як і їхня релевантність культурним трансформаціям глобального розмаху: процес конвергенції проходить швидше й сягає глибших пластів, ніж можна було уявити, торкаючись нашого «світогляду, складу розуму й навіть мисленнєвого процесу» (Ohmae 2000: 210). Омае не вагаючись оголошує архаїзмом націю-державу з її сучасними, переважно розподільчими функціями та суверенністю.

До глобалістів також належать такі знамениті критики глобалізації, як Д. Корген («Коли корпорації правлять світом»,

1995) та Ричард Дж. Барнет і Джон Кевено («Глобальне марево. Корпорації-імперії та новий світовий порядок», 1997). Не вдаючись до детального розгляду обох книг, ми лише вкажемо на кілька їхніх основних тез. Обидві за основу мають суто економічний метод і цілковито розгублений тон, а їхні основні ідеї поділяють як радикальні марксистки, так і рядові громадські активісти або ініціатори антиглобалістських кампаній:

Новонароджуваний глобальний порядок очолюють кілька сотень корпоративних гігантів, багато з яких перевищують за розмірами більшість суверенних держав. [...] Баланс сил у світовій політиці останніми роками змістився від територіально осілих урядів до компаній, що кочують світом. Мірою повсюдного зникнення сподівань та претензій урядів ці корпорації-імперії загарбують публічний простір і дедалі глибше впливають на життя великих кількостей людей (Barnet and Cavanagh 1997: 14).

Корпорації «правлять світом»; їхні далекоглядні стратегії разом із грошима й технологічними засобами дозволяють їм послаблювати дієвість національних урядів. Барнет і Кевено стверджують, що це перші секулярні інституції, керовані людьми, які мислять і планують з «глобальним розмахом». Лідери націй-держав вже більше не здатні збагнути (а про контроль годі й говорити) цих гігантів, оскільки вони рухливі й невпинно «змінюють вигляд, щоб пристосуватися до різноманітних обставин». Сьогодні ми спостерігаємо «тектонічний зсув», «безпрецедентну політичну й економічну подію», внаслідок якої модерна нація-держава все більше виглядає якоюсь «інституцією минулих літ» (Barnet and Cavanagh 1997: 13, 20). Світова економіка дедалі сильніше інтегрується, в той час як прискорюються процеси політичної дезінтеграції – звідси випливає, що «між економічною інтеграцією та політичним розладом існує прямий зв'язок» (Barnet and Cavanagh 1997: 421). Світ опинився у безприкладній кризі владного авторитету, коли національні лідери втратили контроль над економічними справами. Проте нас особливо цікавить здатність держави зберегти незмінною свою національну політику в царинах соціального

забезпечення й освіти. Картина, яку малюють Барнет і Кевено, до відчаю безрадісна:

Найбільше непокоїть у цій системі величезна могутність і рухливість глобальних корпорацій, котрі *підривають дієвість національних урядів у здійсненні важливих політичних курсів від імені своїх громадян*. Лідери національних держав втрачають значну частку колишнього контролю над своєю територією. Щодалі, то більше вони мусять поступатися перед вимогами зовнішнього світу, бо зовнішні сили вже проникли за їхні брами. Ділові підприємства, які регулярно ведуть свої справи крізь кордони, зв'язують між собою далечезні ділянки території в нову загальносвітову економіку, що обходить усілякі заведені політичні домовленості та порядки. Податкове законодавство, розроблене для іншої епохи, традиційних способів контролю над капіталопотоками й відсотковими ставками, політики повної зайнятості та старих підходів до розробки ресурсів і захисту довкілля, *віджило своє, стало нездійсненним навіть примусово й недоречним* (Barnet and Cavanagh 1997: 19, курсив мій).

2.3.2. Скептики

Тепер перейдемо до другого табору, представники якого стверджують, що в цілому після пришествя глобалізації нічого нового не сталося з нацією-державою. Як правило, більшість скептиків посилаються на статистичні дані про світові торговельні, інвестиційні та трудові потоки, починаючи з ХІХ сторіччя, щоб продемонструвати, *буцімто сучасний рівень економічної взаємозалежності, не такий вже безпрецедентний в історії людства (ось, наприклад, цитата з праці Пола Гірста і Грема Томпсона: «Рівень інтеграції, взаємозалежності, відкритості – чи хоч би як інакше забажається назвати цей феномен – національних економік у теперішню епоху не безпрецедентний»)*. Більшість із них спираються на *економістичну* концепцію глобалізації, прирівнюючи її до становлення інтегрованого глобального ринку. Вони приходять до висновку, що розмах сучасної глобалізації перебільшено. За стислим описом Гелда та ін., скептики вважають основну тезу гіперглобалістів «фундаментально хибною» та «політично наївною», позаяк вона недооцінює здатність національних урядів

регулювати міжнародну економічну діяльність; вони, як правило, нехтують думкою, що економічна інтернаціоналізація може вести до виникнення нового, менш державоцентричного світового порядку; а також вказують на зростання ролі урядів у регулюванні й заохоченні крізькордонної економічної діяльності. Скептики відкидають «міф» про нинішнє розмивання влади національних урядів або державного суверенітету економічною інтернаціоналізацією чи глобальним урядуванням, заперечуючи тезу про конвергенцію макроекономічної та соціальної політики у світі. Гелд та співавтори підсумовують, що «на противагу гіпотезі гіперглобалістів про зростання взаємозалежності у світі, скептики доводять безпідставність міфів, які підтримують тезу про глобалізацію» (див.: Held et al. 1999: 5–7).

Знаменитий британський постліберальний політичний філософ Джон Грей вирізняється поміж інших скептиків особливою оцінкою впливу глобалізації на націю-державу. Його міркування не носять економічного характеру, а його погляди слід радше назвати філософськими, аніж економістичними. Якщо більшість скептиків, яких ми розглянемо в цьому підрозділі, вважають глобалізацію міфом, то для Грея інтегрований вільний глобальний ринок – це утопія⁴⁵. У книзі «Облудний світанок. Ілюзія глобального капіталізму» Грей анонсує «кончину соціал-демократії», проголошує кейнсіанство «глухим кутом» і називає європейську соціал-демократію «набутком історії» (Gray 1998: 87, 99, 64). На його думку, єдиний вільний глобальний ринок – це «утопія, котрій ніколи не бути здійсненою», просвітницький проєкт всесвітньої цивілізації в його «кінцевій формі» (Gray 1998: 2, 3)⁴⁶. На відміну від таких знаних скептиків, як Пол Гірст і Грем

⁴⁵ Або, як написав Том Конлі в книзі «Стан глобалізації та глобалізація держави», рух у напрямку ліберальної економічної політики був «економічною стратегією» і «політичним проєктом, націленим на встановлення ринкового врядування та зміну очікувань громадськості щодо ролі держави» (Conley 2002: 462).

⁴⁶ Вперше думку про утопічність саморегульованого ринку, який не супроводжують загальнодоступні захисні заходи з боку держави, висловив під час Другої світової війни Карл Полані: «Моя теза в тому, що ідея саморегульованого ринку – чистісінька утопія. Така інституція не може тривалий час існувати, не підірвавши людську й природну базу суспільства; вона б фізично знищила людину, а довіклія перетворила б на пустку.

Томпсон, він вважає європейську державу добробуту *завершеною*. Гірт і Томпсон у праці «Глобалізація під питанням. Міжнародна економіка і можливості врядування» називають глобалізацію «неодмінним міфом», «міфом, що відповідає світу без ілюзій, але позбавляє нас надії». У їхній версії розвитку, основна відмінність між попередньою їй і глобальною добою полягає в наших *надіях* на майбутнє:

Якщо у 1950–1960-ті роки всі погоджувалися, що майбутнє належить капіталізму без бідарів, котрим проникливо й гармонійно керуватимуть національні уряди, то в 1980–1990-ті роки запанував цілковито інший консенсус, що спирався на протилежні припущення: глобальні ринки не надаються до контролю, а єдиний шлях уникнення зубожіння – хай то йдеться про націю, фірму або індивіда – полягає в досягненні максимальної конкурентоспроможності. Уявлення про некеровану світову економіку – реакція на крах сподівань, виплеканих кейнсіанством і стриманих невдачею монетаризму, стати альтернативним шляхом до широкомасштабного процвітання й стабільного росту (Hirst and Thompson 1996: 6).

Відтак, у радикальному формулюванні цих авторів політичний вплив глобалізації називається «патологією надмірного заниження сподівань». Міф про глобалізацію «перебільшує міру нашої безпомічності перед лицем сучасних економічних сил» (Hirst and Thompson 1996: 6). Оскільки сили глобалізації все ще надаються до контролю й керування, проект західної соціал-демократії поки що не втратив життєздатності. Саме в цьому Джон Грей розходиться з ними, вважаючи, що вони недооцінили унікальність економічних умов останніх двох десятиріч, намагаючись «видати облуду» соціал-демократії за життєздатний вибір в новому глобальному світовому порядку. Усвідомлення докорінної новизни нинішніх економічних умов означатиме кінець їхнім надіям на «полагоджену соціал-демократію» (Gray 1998: 67). Критикуючи

Тож суспільство неминуче вживає заходів, щоб захистити себе. Та хоч би яких заходів воно вживало, вони неодмінно порушують саморегуляцію ринку, розладнують промислове життя й таким чином створюють загрозу суспільству в інший спосіб. Саме ця дилема спрямовує розвиток ринкових систем у певне русло, а потім зрештою підриває соціальну організацію, що виростала на ній» (Polanyi 1957: 3–4).

теорії гіперглобалістів (зокрема Роберта Райха та Кенічі Омае), Грей стверджує, мовляв, вони видають за неминуче те, що насправді малоімовірне, і змішують кінцевий ідеальний стан глобалізації з її дійсним розвитком: «Безкордонний світ, керований бездомними транснаціоналами, – це корпоративна утопія, а не опис якоїсь теперішньої чи майбутньої реальності» (Gray 1998: 67)⁴⁷. На думку Грея, як глобалісти, так і скептики презентують «нереальну» картину глобального оточення, в якому діють держави (Gray 1998: 70). Нації-держави мусять сьогодні діяти у світі, де «всі варіанти вибору непевні», а така непевність «докорінна» й «безкінечна». Непевним є навіть діапазон варіантів вибору, доступний їм (Gray 1998: 74–75). Найбільш некеровані сили постають внаслідок технологічних новацій і запровадження нових технологій (навіть Сьюзен Стрейндж намагалася нагадати суспільствознавцям про «забутий чинник – технологію», Strange 1996: 7–9)⁴⁸. Справжню глобальну економіку породжує глобальне поширення нових технологій, а не експансія вільного ринку (Gray 1998: 194). «Приплив винаходів», котрий робить рукою глобальну економіку, неможливо контролювати так, щоб ми мали справу тільки з його вигодами (Gray 1998: 206). Сьогодні ми спостерігаємо зовсім не за змаганням дійсно наявних моделей капіталізму:

Хибно гадати, що в цьому змаганні може перемогти яка-небудь із наявних моделей. Їх усіх стирають і заміщують нові й ще більш

⁴⁷ У подібному дусі Ульрих Бек бачить кінцеву мету поточних глобальних змін в «анархічній ринковій утопії мінімальної держави» (Beck 2000a: 3).

⁴⁸ Разом із тим, Пітер Меррет нагадує в розвідці «Глобалізація та її наслідки для вищої освіти поза нацією-державою», що «університети загалом неефективно подавали й поширювали знання й інформацію, тобто використовували нові інформаційні технології. Це одна з причин, чому так багато нових постачальників знання (скажімо, корпоративні університети, зисковні віртуальні університети та індивідуальні підприємці) відкачують і купують уміння американських університетських викладачів. Вони поширюють їхні знання й уміння за допомогою цифрових засобів, телесвізійних курсів та незліченної кількості мультимедійних прийомів доставки інформації... На такому стоварованому й зосередженому на споживачеві ринку, котрий все ще потребує знань, які дає вища освіта, вірогідно, що традиційна роль викладачів суттєво зміниться» (Magrath 2000: 254). Схоже, що опір технології безнадійний, а позаяк глобалізація є структурною зміною, її технологічні ефекти на вищу освіту не вдасться легко спинити чи розвернути.

нестійкі типи капіталізму. Головний результат цього нового змагання в тому, що соціально орієнтовані ринкові економіки післявоєнного періоду стають нежиттєздатними, а номінальні переможці – економіки з вільним ринком – зазнають перетворень (Gray 1998: 79).

У яскравому представленні Грея, капіталізм, хоч би що ми робили, ставатиме дедалі менш стійким («поганий капіталізм витісняє хороший капіталізм», або словами заголовка одного із його есеїв «Як глобальний вільний ринок надає перевагу гіршим різновидам капіталізму: новий закон Грешема?»). Глобальний ринок капіталу *вичерпує життєву снагу* соціал-демократії. Грей бере бика за роги там, де кілька скептиків, погляди яких ми розглянемо, не зважилися на це: він чітко усвідомлює, що ми *вже більше не живемо в закритих економіках*, які були потрібні соціал-демократії, особливо європейським державам добробуту. Багато стрижневих політичних заходів соціал-демократії, справедливо зазначає Грей, неможливо проводити в умовах відкритої економіки. В ній егалітарні принципи стануть непридатними через свободу переміщення капіталу, в тому числі «людського капіталу» (Gray 1998: 87–89)⁴⁹. Таким чином, за нинішніх економічних умов, континентальне кейнсіанство – це «глухий кут», а «загальноєвропейська соціал-демократія викреслена з порядку денного історії» (Gray 1998: 98, 99). Європейські соціальні моделі не зможуть вижити у своїх нинішніх формах⁵⁰. Але з іншого боку, наголошує

⁴⁹ Грей усвідомлює факт, що «соціально-демократичні режими передбачали закрити економіку. Рух капіталу обмежувався фіксованими й напівфіксованими курсами валют. Багато основоположних політичних заходів соціал-демократії не можливо здійснити у відкритих економіках. [...] Усі соціал-демократичні теорії справедливості (приміром, егалітарна теорія Джона Ровлза) виходили із закритості економік. [...] Лише в рамках закритих систем розподілу можна дізнатися, чи були виконані принципи справедливості, продиктовані такими теоріями. Якщо говорити про більш практичні справи, то лише в закритих економіках можна проводити в життя егалітарні принципи. У відкритих економіках свобода руху капіталу відразу зробить їх нездійсненними. Соціал-демократичні режими передбачали, що високий рівень державного забезпечення без проблем можна буде профінансувати із загального оподаткування. Це припущення вже більше не дійсне» (Gray 1998: 89–90).

⁵⁰ Як стверджує Жужа Ферге у праці «Системи добробуту й “поганобуту” в Центрально-Східній Європі», західні країни – члени ЄС навіть не пропагують свої соціальні моделі серед нових членів Союзу: «“Європейська модель”... майже повністю втратила свою суть. Тому не дивно, що Євросоюз особливо не псєреймається впровадженням “європейської моделі”» (Ferge 2001a: 149).

Грей, вільний ринок у довгочасній історичній перспективі був не більше ніж «рідкісним скороминущим відхиленням», тоді як регульований ринок став нормою (Gray 1998: 211). Ідеологія вільного ринку виражає повторюваний утопізм західної цивілізації, позаяк втілює просвітницькі ідеали всесвітньої цивілізації. Але проєкт цієї ідеології приречений на провал (Gray 1998: 234–235).

Пол Гірт і Грем Томпсон у книзі «Глобалізація під питанням. Міжнародна економіка і можливості врядування» переважно не виходять за межі економічного аналізу. Вони висувають аргументи проти думки, що міжнародна економіка стала або стає «глобалізованою». Головні проблеми теорії глобалізації, на їхню думку, полягають в тому, що мало хто з її прибічників розробляв зв'язну та послідовну концепцію світової економіки, в якій вирішальну роль відіграватимуть наднаціональні сили; що досі не знайдено доказів постановня виразно «глобальної» економічної структури; що й раніше були періоди інтернаціоналізованих торгівлі, капіталопотоків і грошових систем, а надто перед Першою світовою війною; що справжніх глобальних транснаціональних корпорацій відносно небагато; і нарешті, що можливості регулювання міжнародної співпраці, формування торговельних блоків та вироблення нових національних стратегій, які враховують інтернаціоналізацію, ще не вичерпані (Hirst and Thompson 1996: 196). А проте за межами економічних міркувань вони приймають деякі тези глобалістів з приводу ролі нації-держави та її суверенітету сьогодні:

Нема сумніву, що помітність і роль націй-держав сильно змінилися після кейнсіанської епохи. Держави вже не такі автономні – вони втратили ексклюзивний контроль над економічними й соціальними процесам на своїх територіях і менше здатні зберігати національну самобутність і культурну однорідність (Hirsh and Thompson 1996: 177).

Претензії націй-держав на монопольне володіння засобами легітимного примусу на своїй території вже не визначальні для їхнього існування. Держава має менше контролю над думками, але зберігає за собою контроль за кордонами та рухом людей,

що перетинають їх або не отримують дозволу на це (Hirst and Thompson 1996: 180–181). Центральне для Гірста й Томпсона питання – як можна назвати тип міжнародної економіки, яка існує або виникає нині. Їхні докази нібито підтверджують висновок, що «не існує потужної тенденції до глобалізованої економіки, а у світі продовжують домінувати найрозвиненіші нації. Якщо це так, – ведуть вони далі, – нам слід поховати непомірно модну концепцію “глобалізації” і пошукати менш політично розслаблювальних моделей» (Hirst and Thompson 1996: 185–186). Нації-держави вже не керівні сили, проте досі лишаються локусами, які можуть «пропонувати, легітимізувати та інспектувати» різноманітні форми врядування. Вони займають центральне становище через свій зв’язок із національною територією та населенням-громадянами. Вони займають і займатимуть його ще й тому, що виступають першорядними джерелами законотворчості в межах даної території. Хоч могутність націй-держав як адміністративних і політичних агентств підупала, стверджують вони, це не означає, що інші функції держав – законотворчість і забезпечення конституційного порядку – зазнають подібної долі (Hirst and Thompson 1996: 190–192). Держава досі виступає головним конституційним арбітром і законодавцем; зростає її роль як джерела міжнародного законодавства.

Інший скептик Лінда Вайс у книзі «Міф про безсилу державу» (1998) розставила все на місця: «“Глобалізація” – це велика ідея, що спирається на хиткі підмурки. [...] Але великі ідеї захоплюють. Цим можна почасти пояснити, чому ентузіазм пішов далі фактів» (Weiss 1998: 212). Книга піддає сумніву заяви про безсилість держави, вказуючи натомість на відступ держави як на доказ її *адаптивності*. Вона відштовхується від ідеї, що завдання національного управління економікою не фіксовані раз і назавжди і не мають меж, а постійно змінюються (Weiss 1998: xi). Підхід книги, як у Гірста й Томпсона, майже чисто економічний. Феномен «зречення держави» спирається на концепцію глобалізаційної економіки, інтегрованої транснаціональним капіталом і ринком:

Із наближенням кінця ХХ сторіччя уяву незліченних коментаторів захопило поняття «глобальної» економіки, в якій домінують бездержавні корпорації та безкордонні фінанси (Weiss 1998: 2).

Проте панівне поняття всього лиш хибне – тези, які висувують «ентузіасти» глобалізації, сліпо ігнорують розмаїття реакцій держав на натиск глобалізації (інтернаціоналізації), а також джерела і наслідки такого розмаїття реакцій для національного процвітання. Пасивні й нецілеспрямовані держави, мабуть, стають жертвами зовнішніх глобалізаційних сил, але головна причина домінування цієї картини в англосаксонських соціальних науках проста: їхні представники «щодня стикаються з такою реальністю – з політичними інституціями, що мають слабку здатність виробляти стратегії *внутрішнього* пристосування» (Weiss 1998: 3). Центральна думка Вайс полягає в розрізненні занепаду держави та її адаптації (або нездатності адаптуватися). Переміни зацідань нації-держави (військове змагання – у ХVІІІ сторіччі, індустріалізація – з ХІХ сторіччя та розбудова нації – у ХХ сторіччі) не означали відмови від старих, а додавання нових функцій до держави. Таким чином, «невміння розпізнати й визнати адаптацію призводить до передчасних висновків про занепад нації-держави». Сьогодні ж нації-держави зазнають «так званого виклику “глобалізації”». Авторка знаходить «мало доказів» справжньої глобалізації, загалом наголошуючи на адаптивності держави на противагу її убуванню в чимраз глобальнішому середовищі (Weiss 1998: 9–13). Книга намагається продемонструвати, що підґрунтя уявлень про економічну глобалізацію – крізькордонні потоки товарів і людей, але в першу чергу, грошей – важко назвати безпрецедентними, новими викликами. Тому наступні питання отримують негативні відповіді у розділах частини про «межі глобалізації»: питання новизни – «наскільки безпрецедентні міжнародні потоки?»; питання величини – «наскільки великі ці зміни?» і «наскільки “транснаціональні” мультинаціонали?» (Weiss 1998: 170–187). В останній частині авторка прагне переконати, що безсила держава – це лише «міф»:

сучасні уявлення про безсилість держави й паралельні зойки про занепад держави добробуту та кінець промислової політики ведуть у принципово хибному напрямку (Weiss 1998: 188).

Глобалісти, на її думку, не тільки перебільшують міру безсилості держави, а й надмірно узагальнюють її; швидше за все, держава значитиме більше, аніж менше або, одним словом, «держава вмерла! Хай живе держава!», як говорить заголовок першої частини її книги.

Роберт Боєр, Деніел Дрейч та більшість авторів впливової книги, яку вони редагували, «Держава проти ринку. Межі глобалізації» (1996) відверто заперечують твердження, що нація-держава переживає структурний занепад. У вступі редактори пишуть:

укоріненість економічних інституцій має суттєве значення для економічного успіху. Відтак, націю-державу не можна легко замінити ринком на якийсь значний період часу, позаяк це єдина інституція, яка організовує суспільство, оберігає соціальну солідарність своїх громадян і стоїть на сторожі соціальних цінностей, якими не можна «торгувати», як товарами (Boyer and Drache 1996: 13).

Слідом за іншими скептикам вони заявляють, що глобалізація не є цілковито новим явищем. Міжнародні сили й далі впливатимуть на рішення в царині національної політики більше, ніж будь-коли раніше, але вони не сформують «повноцінної альтернативної системи» (Boyer and Drache 1996: 14). Хоч упродовж двох останніх десятиріч економічна політика кожної країни втратила значну частку своєї автономності (державні витрати, монетарна й податкова політика опинилися під пильним наглядом глобальних установ), такий стан справ не можна назвати ні бажаним, ні незворотним. Якщо протягом чотирьох десятиріч жодна політична партія «не насмілювалася підняти питання про коригування ринку за допомогою соціальних програм, щоб захистити своїх громадян від нерегульованого ринку, то сьогодні думають інакше» (Drache у кн.: Boyer and Drache 1996: 34). Глобальний бульдозер наполегливо зводить новий світовий порядок на руїнах колись могутніх національних економік. Цей новий стан Дрейч

називає станом «Кей-Марту». Цей термін символізує новий світовий порядок «сервісного сектора економіки, з його принагідною, тимчасовою та низькооплачуваною роботою і необ'єднаними у профспілку працівниками» (Drache 1996: 36). Але обоє – Дрейч і Боєр – заперечують всемогутність ринку, особливо в ролі основного координаційного механізму в наших суспільствах. Держава була (як переконливо продемонстрував Карл Полані у книзі «Велика трансформація») і лишається «наймогутнішою інституцією, що каналізує і приборкує ринкову стихію» (Boyer у кн.: Boyer and Drache 1996: 108). Ринок сам по собі не здатен створити все необхідне, щоб гарантувати довготривалу ефективність держави. Тому Боєр передбачає, що відбудеться друга велика трансформація (як у Полані) – від проринкових і консервативних економічних стратегій до державного втручання, політики сприяння соціальній солідарності та відновлення державного втручання у такі царини, як оподаткування, соціальне забезпечення, інновації та освіту. Вплив глобалізації на націю-державу проявляється у зростанні залежності від ринку, але, схоже, цей процес можна повернути назад. ХХІ сторіччя буде добою націй-держав, котрі нестимуть відповідальність за «нагляд і приборкання ринку» (Boyer 1996: 109–111).

Загалом усі автори збірки (за примітним винятком Рамеша Мішри, чий погляд на майбутнє держави добробуту ми розглянемо окремо в Частині ІІІ) погоджуються, що теза про глобалізацію перебільшена і можливість повернення до (вдосконаленого) кейнсіанства залишається чинною, попри те, що глобалізація істотно переозначила роль нації-держави як управлінця національної економіки. Тріумф фон Гаска над його суперником Кейнсом ще не факт, але нам напевно треба знов і знов перечитати Полані – на таку думку наштовхує збірка. Спільне в поглядах цих авторів можна ілюструвати висловом із Боєра та Дрейча: «Все зроблене протягом десятиріччя дерегуляції можна відмінити або повернути назад. Зрештою, державне втручання приносить організацію в ринки, а не навпаки» (Boyer and Drache 1996: 3).

Стивен Д. Креснер, у свою чергу, розглядає питання впливу глобалізації на націю-державу та очевидну втрату автономії і суверенітету останньою під іще одним кутом зору. Він гадає, що вестфальська модель нації-держави ніколи не була «точним описом» дійсного розмаїття держав. Вона була лише зручною умовною точкою відліку⁵¹. У праці «Розхитуючи Вестфалію» він пише:

Думка, що держави – незалежні раціональні гравці, може інколи вести у хибному напрямку, тому що вона виштовхує на узбіччя численні ситуації, коли правителі фактично не були автономними. Крім того, історично недалекоглядним є висновок про нинішню заміну суверенітету з причини порушення вестфальських принципів. Проломи у вестфальській моделі були постійною характеристикою міжнародного середовища, оскільки не було засобів запобігати їм. [...] Насправді, ніколи не існувало такого собі «золотого віку» вестфальської держави. Ця модель ніколи не була чимось іншим, ніж орієнтиром чи умовним позначенням (Krasner 2000: 124).

Адже у правителів справді була можливість порушувати вестфальські принципи політичного авторитету, який ґрунтувався на володінні територією та автономією. Згідно з Креснером, «немає достатніх підстав» твердити, що сучасна система є наслідком «засадничої трансформації» традиційного вестфальського державного ладу тільки через те, що суверенітет держав сьогодні опинився під загрозою: така теза нехтує фактом порушення принципів територіальності й автономності, які «завжди були супровідною характеристикою міжнародної системи як до, так і після Вестфальського миру» (Krasner 2000: 129). У «Непорушному суверенітеті» він робить висновок, що упродовж кількох сотень років, коли правила суверенітету повсюдно визнавали, держав-

⁵¹ У подібному дусі Сильвія Велбі у праці «Міф нації-держави: теоретизування з приводу суспільства й політичної організації у глобальну добу» стверджувала, що нація-держави більш «міфічна», ніж «реальна». У дійсності справжні нації-держави були рідкісною чинною соціально-політичною формою. Вони, можливо, були найпоширенішим орієнтиром або різновидом уявлених спільнот, але їхня наявність у соціально-політичній практиці сильно перебільшена. Існує багато держав, та лише дешиця поміж них є націями-державами» (Walby 2003: 529–530).

ний контроль «ніколи не вважали чимось непорушним. Держави ніколи не були ізольованими від зовнішнього середовища, так що глобалізація та настирливі міжнародні норми – не нові феномени (Krasner 2001b: 248). Немає нічого унікального в тому, що приносить із собою глобалізація, згідно з Креснером, адже держави ніколи не були в змозі бездоганно регулювати транскордонні потоки: міжнародні капіталопотоки мали значні розміри в Середні віки, «азіатський грип» кінця 1990-х років навряд чи був першою міжнародною фінансовою кризою, інтеграція ринків капіталу досягла високого рівня наприкінці XIX сторіччя, міжнародна міграція сягнула свого історичного піку в XIX сторіччі, тоді ж стрімко зростала міжнародна торгівля тощо. (Krasner 2001b: 233–236). Немає сумніву, що зараз ще дуже рано говорити про кінець системи суверенних держав: перед традиційними правилами справді постають нові виклики, але вони не усунуть суверенності (Krasner 2001b: 245).

Скептики схильні відкидати гіпотезу глобалістів про постання нового, менш державоцентричного світового ладу. Вони вказують на *зростання центральності держав*. Держави – не «жертви» глобалізації, а її «повитухи» (Вайс). Ні глобальне врядування, ні економічна лібералізація та інтернаціоналізація, схоже, не підживляють суверенітету націй-держав і їхньої автономії у визначенні напрямків національної соціальної та податкової політики.

2.3.3. Поміrkовані

Третю позицію, котра займається щодо питання про вплив глобалізації на націю-державу, втілюють такі різні вчені, як, скажімо, Ентоні Гіденс, Ян Аарт Шольте, Мануел Кастелз, Сескія Сесен, Джеймз Н. Розенау, а також Дейвід Гелд та Ентоні МакГрю (її підтримує і автор цих рядків). Що ж діється із могутністю націй-держави, на думку поміrkованих? Дозвольте навести перелік фраз, які використовують різні автори, щоб описати, що стається із владою держави під впливом нинішньої моделі глобалізації: за таких умов державна влада «змінює своє становище», «потрапляє в новий контекст», «перетворюється», «перебудовується»,

«наново створюється», «реструктуризується», «переміщується», «переартикулюється», «передислоковується», «наново вкорінюється», «децентралізується», «змінює конфігурацію», «набирає іншої форми», «еродує» тощо. Цей список промовисто свідчить про рівень складності, яким помірковані (або трансформаціоналісти) різняться між собою, а також від глобалістів і скептиків. Перед тим як перейти до розгляду окремих авторів, дозвольте навести опис Дейвідом Гелдом та його колегами цього напрямку мислення:

В основі поглядів трансформаціоналістів лежить переконання, що на світанку нового тисячоліття глобалізація є *центральною рушійною силою* стрімких соціальних, політичних та економічних змін, котрі переформовують модерні суспільства і світовий лад. [...] Вони сприймають глобалізацію як могутню трансформаційну силу, відповідальну за «масове потрясіння», пережите суспільствами, економіками, урядовими інституціями та світовим ладом. [...] Напрямок, у якому нас поведе це «потрясіння», лишається невідомим, адже вони вважають глобалізацію *по своїй суті непередбачуваним історичним процесом*, усіяним протиріччями. На кону стоїть *динамічна й нетелеологічна концепція* напрямку руху глобалізації та світового ладу, прототипом якого вона стане. На відміну від скептичних і гіперглобалістичних описань, трансформаціоналісти не висувають жодних гіпотез про майбутню траєкторію руху глобалізації; не роблять вони й спроб оцінити сучасний стан відносно ідеального типу якогось єдиного, фіксованого «глобалізованого світу» – хай ним буде глобальний ринок або глобальна цивілізація. Натомість трансформаціоналісти описують глобалізацію як довготерміновий процес, сповнений протиріч та суттєво залежний від кон'юнктурних чинників. Утім, така обережність не заважає їм вірити в *історичну безпрецедентність* сучасних моделей глобальних економічних, військових, технологічних, екологічних, міграційних, політичних та культурних потоків (Held et al. 1999: 7, курсив мій).

У найзагальніших рисах, помірковані не очікують виникнення єдиного світового суспільства і не бачать доказів глобальної економічної, політичної та культурної конвергенції. Натомість вони вказують на «нові моделі глобальної стратифікації», у яких одні

держави і суспільства займають центральні позиції, а інші – стають маргіналами глобального ладу. В основі їхніх поглядів, підсумованих Гелдом, лежить переконання, що глобалізація перебудовує владу, функції й авторитет національних урядів (тоді як економічна діяльність щораз більше детериторіалізується мірою того, як виробництво й фінанси набувають глобального й транснаціонального вимірів). Вони заперечують і «риторику гіперглобалістів про кінець суверенної нації-держави, і заяви скептиків, що “нічого особливого не змінилося”». Територіальні кордони стають «дедалі проблематичнішими», а суверенітет, державна влада й територіальність перебувають сьогодні у «складнішому» стосунку, ніж у добу формування модерної нації-держави. З'явилися нові нетериторіальні форми економічної та політичної організації, приміром, мультинаціональні корпорації, транснаціональні соціальні рухи та міжнародні регуляторні агенції. В міру прогресивної дифузії влади між державними і приватними агенціями всіх рівнів світ втрачає чисто державоцентричний і переважно керований державою характер. Глобалізація, скорше, тягне за собою не «кінець держави», а цілий спектр пристосувальницьких стратегій: влада урядів сьогодні «перебудовується і реструктуризується» у відповідь на зростання складності процесу врядування (Held et al. 1999: 9). Ян Аарт Шольте характеризує кут зору поміркованих, під яким «глобалізація виглядає справді визначним і важливим процесом у новітній історії світу. А проте її масштаби і наслідки потрібно ретельно вивчити й означити. Разом із тим, вона не єдина і не найважливіша тенденція нинішнього суспільства» (Scholte 2000: 18).

Дейвід Гелд та його колеги по книзі «Глобальні перетворення» стверджують, що новітня глобалізація політики перетворює «самісінькі підвалини світового ладу», перебудовуючи традиційні форми суверенної державності й по-новому впорядковуючи міжнародні політичні відносини. Однак, на їхню думку, ці перетворення не можна назвати ні історично неминучими, ні повністю гарантованими. Як наслідок,

Новітній світовий лад найточніше можна описати як надзвичайно складний, суперечливий і взаємопов'язаний, у якому міждержавна система чимраз більше вкорінюється у регіональні та глобальні політичні мережі, що тим часом розвиваються. Останні становлять базу для артикуляції та переартикуляції політичного авторитету й механізмів урядування (Held et al. 1999: 85).

Вони пропонують чотирнадцятирічну періодизацію глобалізації: домодерна (9–11 тис. років тому), ранньомодерна (1500–1850 рр.), модерна (1850–1945 рр.) та новітня глобалізація. Зважаючи на цілі нашої книги, достатньо розглянути лише новітню глобалізацію. Всупереч багатьом скептикам, вони стверджують, що новітня глобалізація – це її окрема історична форма, а не інерція глобалізації XIX сторіччя. Майже в усіх царинах новітня глобалізація не просто кількісно перевищила свої попередні стадії, а й проявила свої «безприкладні якісні відмінності». Новітня доба втілила в собі «історично унікальне злиття або групування моделей глобалізації» в усіх царинах, у тому числі в політиці, законодавстві, обороні й культурі, а також в усіх галузях економічної діяльності та у спільності глобальних екологічних загроз. На їхню думку, існує єдина потенційна гегемонна сила – Сполучені Штати Америки. Хоч можна відстежити окремі ознаки спадкового зв'язку із попередніми стадіями глобалізації, новітня глобалізація – це «окрема історична форма», продукт «унікального збігу соціальних, політичних, економічних і технологічних чинників» (Held et al. 1999: 424–429).

Представники поміркованого табору переконані, що новітня глобалізація не провіщає кончини нації-державі. Але це структурне зрушення не треба, подібно деяким глобалістам, сприймати як доказ історичної лінійності глобалізації: вона не «автоматичний чи саморегульований процес», гадають Гелд та ін. Розвинені капіталістичні держави зазнають докорінного перетворення мірою того, як їхні повноваження, ролі та функції «переартикульовуються, перебудовуються й наново вкорінюються на середохресті глобалізованих і регіоналізованих мереж». Але «метафора програшу,

скорочення чи ерозії державної влади може виявитися хибним представленням цієї зміни конфігурації або перетворення».

Економічна глобалізація видозмінює «умови, в яких здійснюється державна влада». Не всі держави мають однаковий досвід впливу глобалізації, оскільки його опосередковує становище конкретної держави у світовій політичній, військовій та економічній ієрархії, її внутрішня економічна і політична структури; модель внутрішньої політики, а також особливі державні й суспільні стратегії пристосування до глобалізації (Held et al. 1999: 440–441). Тому наслідки поточного перетворення вестфальського ладу – державного суверенітету та автономії – особливі для кожної держави. Однак вплив фінансової глобалізації на національну макроекономічну політику набагато ґрунтовніший. Це приклад впливу не на суверенітет *per se*^{*}, а на автономію:

Де-юре право на керування не зазнає якогось фундаментального виклику з боку фінансової глобалізації, але де-факто автономність держав у визначенні й здійсненні своїх політичних пріоритетів зазнає. [...] Глобалізація не веде до чистого зростання, чистого зменшення автономії або вибору держав. *Але потрати й вигоди різних політичних стратегій, безсумнівно, змінилися* (Held et al. 1999: 443, курсив мій).

Спосіб функціонування світових фінансових ринків має «глибинні наслідки для національного суверенітету й автономії» (Held et al. 1999: 228)⁵². Національний суверенітет і автономію слід розглядати як «укорінені в ширшу структуру врядування, у якій вони стали лиш одним із наборів принципів, що лежать в основі реалізації політичної влади» (Held et al. 1999: 442–444).

Якою ж тоді, із їхнього погляду, буде влада національних урядів? Відповідь на це запитання така:

* Як такий (*лат.*).

⁵² Автори стверджують, що глобальні фінансові ринки відіграють центральну роль у «конвергенції соціально-політичних порядків денних різних урядів із різноманітних ідеологічних платформ на ґрунті “сприятливої для ринку” політики: загальної прихильності до стабільності цін; низького дефіциту державного бюджету й низького рівня державних витрат особливо на соціальні блага; низького прямого оподаткування; приватизації й дерегуляції ринку праці» (Held et al. 1999: 85).

Ідею державного уряду, демократичного або ні, вже не можна захищати як просто ідею для конкретної закритої політичної спільноти чи нації-держави [...] позаяк *національні уряди більше не можна вважати локусами дієвої політичної влади. Дієва влада сьогодні розподілена між різноманітними силами на національному, регіональному і глобальному рівнях, котрі міняються нею та борються за неї.* Іншими словами, потрібно визнати, що зростання значущості інших, менш територіально базованих владних систем змінює становище політичної влади, уміщує її в новий контекст і, до певної міри, перетворює (Held et al. 1999: 447, курсив мій).

Отже, світ перетворюється у спільний соціальний простір: події в одній його частині можуть мати негайний вплив на інші частини світу. У цьому сенсі, впливу глобалізації зазнає не тільки *суверенітет* націй-держав, як їхня *автономія*.

Надзвичайно цікаві думки з приводу перетворення суверенітету і автономії сучасних націй-держав під дією глобалізації виклала Сескія Сесен у книгах «Втрата контролю? Суверенітет у глобальну добу» та «Глобалізація і її тягар». Вона гадає, що зростання глобальної економіки в поєднанні з новими телекомунікаціями та комп'ютерними мережами докорінно змінило конфігурацію інституцій, котрі мають фундаментальне значення для процесів урядування і підзвітності в модерній державі. «Дестабілізація» і «перетворення» спіткали державний суверенітет та інституційний апарат, що відповідає за регулювання економіки (центральні банки, грошова політика), під тиском глобалізації та нових технологій. Відтак, головна теза авторки така:

За таких умов глобалізація тягне за собою *часткову денационалізацію національної території* та частковий перехід деяких компонентів державного суверенітету до інших інституцій – від наднаціональних утворень до глобального ринку капіталу (Sassen 1996: xii, курсив мій).

Економічна глобалізація перетворила територіальність і суверенітет націй-держав (і могла мати певний вплив на громадянство, тому Сесен вводить провокаційне поняття «економічного громадянства»), яке стосується фірм і ринків, переважно корпора-

тивних глобальних економічних гравців). Осьовим у її аргументації є факт, що держава сама брала активну участь у запровадженні законів і правил, необхідних для економічної глобалізації⁵³. Отож, глобалізацію супроводжувало створення нового правового режиму, особливо для міжнародного торговельного арбітражу, разом з інституціями, що здійснюють оцінювання і дорадчі функції. Транснаціональні торговельні позови розв'язуються першими. Ось як Сесен описує нові приватні правові режими, що постали разом із глобалізацією:

Міжнародний торговельний арбітраж – це *по суті приватна система правосуддя*, а кредитні рейтингові агенції – це приватні контрольні системи. [...] Разом з іншими інституціями вони стали важливими механізмами врядування, чия влада не є частиною державної. Поточна *передислокація влади* трансформувала можливості урядів... (Sassen 1996: 17, курсив мій).

Усі нові транснаціональні правові режими, орієнтовані на західні економічні концепції, що правлять їм за стандарти для регуляції фінансових систем і стандарти звітної фінансової інформації тощо, є на сьогодні американськими. Отже, американські ділові закони стали «своєрідним глобальним *jus commune*»* (Sassen 1996: 21). Сама нація-держава змінює власну конфігурацію (у розвинених західних демократіях) через те, що безпосередньо втягується у цю новопосталу транснаціональну систему врядування. Держава легітимізує нову глобальну доктрину своєї нової ролі в економіці, а осердям цієї доктрини є згода держав продовжувати глобалізацію, поглиблювати розвиток глобальної економіки (Sassen 1996: 23). На думку Сесен, важливу роль відіграло те, що світовий капітал замахнувся на нації-держави, а останні відповіли виробленням нових форм законності (прийняттям

⁵³ В іншій праці Сесен розвиває ідею «денационалізованої держави», висловлюючи думку, що «одним із завдань держави в умовах економічної глобалізації було досягнення узгодженості національного законодавства й діяльності іноземних гравців – хай то фірм, ринків чи наднаціональних організацій – на її території, а також діяльності національних економічних гравців поза межами її території» (Sassen 2003a: 7).

* Загальне право (*лат.*).

нових транснаціональних правових режимів). Нації-держави вирішили підтримати глобалізацію новими формами законності, але не варто забувати, що національні правові системи досі лишаються вирішальними, адже вони підкріплюють гарантії виконання договорів і майнові права⁵⁴. Навіть розвиткові країни, у яких насаджують жорсткі політичні заходи та програми структурного пристосування, насправді підтримують цілі глобалізації: така політика «проводиться національними урядами, перевтілюючись у національну політику. В цьому випадку набагато очевидніше, ніж у інших, що *глобальне – це не просто ненаціональне, що глобальні процеси матеріалізуються на національній території і в національних інституціях*» (Sassen 1996: 113, курсив мій). Таким чином, на думку Сесен, взаємонесумісність нації-держави і глобальної економіки – сумнівна річ⁵⁵.

Отже, Сесен відхиляє думку про занепад значущості нації-держави: держава – центральний агент імплементації глобальних процесів. Така роль значно видозмінює її саму сьогодні. Форма і зміст такої ролі звісно неоднакові у високорозвинених і розвит-

⁵⁴ Нинішня загальна згода держав поглиблювати глобалізацію – це не просто політичне рішення: Сесен у праці «Глобалізація чи денационалізація?» стверджує, що вона тягне за собою «особливий різновид *праці* багатьох державних установ у кожній із цих країн». Ця праця охоплює законотворчі заходи, регуляторні акти, укази виконавчої влади та судові рішення, котрі дозволять чужоземним фірмам безперешкодно працювати на їхній території, вітчизняним фірмам – за кордоном, а ринкам – стати глобальними. Ця, часом нав'язана, згода – більше ніж просто рішення: вона передбачає «нові державні практики, які змінять наявну діяльність держав» (Sassen 2003a: 8). У подібному дусі багато урядів перехідних країн, зокрема нових членів Євросоюзу, витрачають значну частку свого часу й енергії на гармонізацію власного законодавства, сфери повноважень тощо з вимогами Євросоюзу та глобалізації. Чи ця згода щодо глобалізації вимушена або добровільна – значення не має, адже фактом є повсюдна думка, що вона служить, хай навіть у довгочасній перспективі, національним інтересам. Усі державні установи, гадає Сесен, мусять «вжити заходів для переорієнтації конкретної галузі політичної роботи або, ще загальніше, порядку денного своєї держави на вимоги глобальної економіки. Природно, в такій ситуації постає питання, що є «національним» в інституційних компонентах держави, які пов'язані з упровадженням і регуляцією економічної глобалізації» (Sassen 2003a: 9). Врешті-решт, так змінюється відповідь на питання «для чого держава?».

⁵⁵ Подібну аргументацію наводить Том Конлі в праці «Стан глобалізації та глобалізація держави» з приводу ролі держав у запровадженні й підтримці глобалізації: держави, особливо в розвинутих частинах світу, «активно підтримували» глобалізацію, а її просування досі «суттєвим чином залежить» від державної підтримки. Держава лишається «неперевершеним агентом структурування у світі політичної економії» (Conley 2002: 466).

кових країнах. Сесен говорить про «початок розділення суверенітету, який ми знали упродовж сторіч», тобто суверенітет не «колапсує», а радше «еродує» і «перетворюється». Економічна глобалізація «змінити конфігурацію середохрестя територіальності й суверенітету», і ця зміна має частковий, вибірковий і стратегічний характер (Sassen 1996: 30–31). З одного боку, світові фінансові ринки, а з іншого – нові домовленості перебрали на себе повноваження, котрі історично асоціювалися із нацією-державою (див.: Kwiec 2004d). Вони сильно різняться між собою. Світові ринки капіталу

мають достатню владу, щоб впливати на *економічну політику національних урядів, а також у перспективі – на інші напрямки політики*. Ці ринки сьогодні здобули функції звітності, які традиційно належали громадянству: вони можуть схвалювати або не схвалювати економічну політику урядів; вони можуть змушувати уряди вживати певних заходів і утримуватися від інших. Інвестори голосують ногами: вони швидко приходять у країну чи забираються з неї геть – часто із величезними сумами грошей (Sassen 1996: 42, курсив мій).

Саме в цю мить зазнає впливу й перетворення політика в галузях податків, соціального забезпечення і, як наслідок, освіти, науки й інновацій. Так історично склалося, що освітня політика входила, головним чином, до національної, але сьогодні, здається, вона стає частиною ширшого і переважно економічного політичного пакету. «Економічний електорат», який Сесен провокативно вводить у дискусію, має право голосувати (своїми ногами) з приводу більшості політичних заходів, що раніше належали до національної політики. Це один зі стратегічних моментів, у якому ми чітко бачимо, *чому освіта й наука, зокрема вища освіта і університетська наука, не ізольовані острівці*. Вони перебувають під пильним наглядом як дрібні частини національної економічної політики. Функцію світового ринку капіталу щодо національних урядів Сесен називає «дисциплінуванням» і підсумовує: «коли мова заходить про державні видатки, уряди дедалі частіше опиняються під тиском ззовні» (Sassen 1996: 48). Таку «нову географію

влади» Сесен далі вивчає у книзі «Глобалізація та її тягар» (1998), зазначаючи, що глобалізація і дерегуляція скоротили роль держави, проте держава досі «лишається кінцевим гарантом прав капіталу», забезпечуючи стабільність майнових прав і договорів (Sassen 1998: 198). Жодне інше інституційне утворення не може перебрати на себе її технічні адміністративні функції, тому вона й далі грає осьову роль у «продукуванні законності» для нових форм транснаціональної економічної діяльності (Sassen 1998: 200)⁵⁶. Таким чином, перетворення нації-держави має безпрецедентний характер, а вплив глобалізації на її форми, ролі й функції дуже суттєвий.

Інший представник табору поміркованих – Мануел Кастелз. У впливовій трилогії «Інформаційна епоха. Економіка, суспільство і культура» він змальовує масштабну панораму поточних перетворень нашого суспільства, зумовлених технологічною революцією, котру приводять у рух інформаційні технології, та глобальною взаємозалежністю економік. Він стверджує, що соціальні зміни не менш разючі, ніж процеси технологічних та економічних перетворень⁵⁷. Інформаційна технологія відіграла позитивну роль у створенні можливостей реструктуризації капіталістичної системи починаючи з 1980-х років. Трилогія Кастелза присвячена вивченню нової соціальної структури, пов'язаної з виникненням нової форми розвитку – «інформаціоналізму» (Castells 1996: 14). Ці процеси в галузях технології, фінансів, виробниц-

⁵⁶ Потребу в нових ідеях щодо того, в яких царинах усунути, а в яких зберегти державне втручання у майбутньому, не зашкодивши при цьому громадській довірі, Ергін і Станіслав називають «викликом для уяви» у своїй праці «Командні висоти. Битва між урядом і ринком, котра перетворює модерний світ»: «Кінець кінцем, не існує ринку без уряду, який би визначав правила й контекст. *Держава створює і підтримує функціонування параметрів, у яких оперує ринок*. А це означає започаткування нового напрямку: держава приймає ринкову дисципліну; уряд усувається зі статусу виробника, контролера й інтервента, хай то через державну власність чи жорстке регулювання. Держава в ролі менеджера – це безпомічна незграба в конкурентній, мобільній економіці. Замість цього уряди переміщують свою діяльність на роль арбітра, котрий встановлює правила гри, щоби гарантувати, поміж іншого, змагальність» (Yergin and Stanislaw 2000: 321, курсив мій).

⁵⁷ Прошитою Мартина Карноа: глобалізація приносить із собою «революцію в організації праці, виробництво товарів і послуг, відносини між націями і навіть локальну культуру. Жодна спільнота не має вакцини від ефектів цієї революції. Вона змінює самісінькі підвалини людських стосунків і соціального життя» (Saptoy 1999: 14).

тва, комунікацій і політики «докорінно нові» (Castells 1998: 244), тож Кастелз на противагу тим, хто не вважає глобалізацію новим явищем (кого представляють, у першу чергу, скептики з попереднього підрозділу нашої книги), заявляє, що він не впевнений, що нова інфраструктура, яка базується на інформаційній технології, не викликає «якісних соціальних та економічних змін, дозволяючи глобальним процесам відбуватися в реальному часі» (Castells 1997: 244). На світанку Інформаційної Доби

криза легітимності позбавляє значення й функцій інституції індустріальної ери. Проігнорована світовими мережами багатства, влади та інформації, модерна нація-держава втратила значну частку свого суверенітету. Намагаючись стратегічно вторгнутися на глобальну арену, держава втрачає спроможність представляти свій територіально вкорінений електорат (Castells 1997: 354).

Схоже, що модерна нація-держава зазнає втрат на обох фронтах – глобальному й внутрішньому при контакті з учасниками глобалізації та своїми громадянами. Глобальні потоки капіталу, товарів, послуг, технологій, комунікацій та інформації оминають контроль держави над простором і часом достатньою мірою, щоб розмаїті й гібридні ідентичності громадян розхитали національну ідентичність. Здається, модерна нація-держава «втрачає свою владу, хоч, що важливо, *не свій вплив*» (Castells 1997: 243). На думку Кастелза, виклик суверенітету держави виникає з її нездатності лавірувати між «владою глобальних мереж» і «викликом одиничних ідентичностей». Згідно із Гіденсовим означенням, яке ми наводили на початку цієї частини, нація-держава – це «облямоване кордонами вмістилище влади». Що ж діється, запитує Кастелз, і як нам слід концептуалізувати державу, коли кордони ламаються, а вмістилища самі стають уміщеними в щось? Гіденсову націю-державу, «здається, усуває історична трансформація», а її інструментальні можливості *безповоротно підірвані* глобалізацією (Castells 1997: 244).

В економічному сенсі, взаємозалежність фінансових і валютних ринків пов'язує валюти між собою; обмінні курси основних

валют світу поєднані систематичною взаємозалежністю, і так само буде з валютною політикою різних держав. А якщо валютні політики будуть якимось чином гармонізовані, те ж саме станеться з базовими ставками та, в кінцевому підсумку, бюджетними політиками: звідси випливає, що нація-держава втрачає або втрачатиме контроль над «фундаментальними елементами» своєї економічної політики. Отже, ступінь свободи національної економічної політики «кардинально скоротився», починаючи із 1990-х років, а державна бюджетна політика затиснена між автоматичним забезпеченням соціальних послуг, успадкованих із минулого (як показано у Частині III про трансформацію держави добробуту), та нинішньою високою рухливістю капіталу (Castells 1997: 246). Глобалізація виробництва та інвестування загрожує і державі добробуту – мабуть, головному «будівельному каменю» легітимності нації-держави (Castells 1997: 243). Протириччя між інтернаціоналізацією інвестування, виробництва і споживання, з одного боку, та національною основою податкових систем, з іншого, зростає (і водночас, як безперервно повторюють автори праць про глобалізацію, «основоположна засада нинішньої політики соціального забезпечення не дозволяє піднімати податки», Bonoli et al. 2000: 72). Занепад нації-держави тісно пов'язаний із занепадом держави добробуту. Обидва ці процеси – близнюки модерної соціальної організації. Кастелз поєднує їх і стверджує:

В економічній системі, чиї чільні ринки капіталу, товарів і послуг дедалі щільніше інтегруються між собою в глобальних масштабах, *лишається мало місця для радикально відмінних держав добробуту з приблизно однаковим рівнем продуктивності праці та якості виробництва. Лише світовий суспільний договір (що скоротить прірву, але не обов'язково урівняє соціальні умови й умови праці), пов'язаний із міжнародними тарифними угодами, може допомогти уникнути кінчини найщедріших держав добробуту. Втім, через те що в новій лібералізованій мережевій глобальній економіці такий далекозорий суспільний договір малоімовірний, держави добробуту переживають скорочення до найнижчого спільного знаменника, який невпинно пове-
зе донизу.* Таким чином, *фундаментальний складник легітимності*

та стабільності нації-держави поступово сходить нанівець не тільки в Європі, а й по всьому світу (Castells 1997: 254, курсив мій).

Відтак, нація-держава приречена, бо вона дедалі безсиліша у контролі над грошовою політикою, визначенні свого бюджету, збиранні податків зі своїх корпорацій та виконанні власних зобов'язань забезпечувати соціальну допомогу громадянам. У цілому держава втратила свою *економічну владу*, хоч і продовжує утримувати якусь *регуляційну* спроможність, як у діагнозі Сескії Сесен, де констатується наявність лише одного виходу для держави: виробити новий правовий порядок для глобальної доби в національному оточенні (Castells 1997: 254). Разом із тим, громадяни, за чий добробут несуть відповідальність нації-держави, – це вже не колишні підданці територіально фіксованих держав, адже їхні інтереси багатогранні, а лояльності – суперечливі; їхні ідентичності нині мають гібридний і несумірний характер. Як наслідок, нація-держава неспроможна адекватно відповідати на їхні суперечливі запити й розбіжні потреби. На думку Каstellза,

невпинне урізноманітнення й дроблення соціальних інтересів у мережевому суспільстві призводить до їхнього згромадження у вигляді (ре)конструйованих ідентичностей. Відтак, множинність ідентичностей направляє до нації-держави клопотання, вимоги й виклики громадянського суспільства. Подальша неспроможність нації-держави одночасно реагувати на цю велетенську множину вимог провокує те, що Габермас називає «кризою легітимізації», а Ричард Сенет – «падінням людини публічної», яка була основою демократичного громадянства (Castells 1997: 271, курсив мій).

Кастелз не має певних особливих симпатій до модерних націй-держав у нормативному сенсі (як і Зигмунт Бауман у своїх недавніх книгах про модерність, а надто в «Модерності й Голокості»), адже у ХХ столітті вони мобілізували свої народи на взаємне масове душогубство.

У новому світовому ладі нація-держава – лише одне поміж багатьох джерел влади. Їй складають конкуренцію інші, неозначені, а інколи й неозначувані джерела влади. Отож, «хоч нації-держави

продовжують існувати... вони стають, і щодалі частіше ставати-муть, вузлами у ширших мережах влади». Вони стали частиною мережі сил і контрсил, у якій «безсилі самі по собі: вони залежать від ширшої системи задіяного авторитету й впливу із різнорідних джерел». Утім, це не значить, що вони втратять свою доречність або зникнуть. Ні, так не буде – принаймні якийсь час (Castells 1997: 304–305).

Інший трансформаціоналіст, Ентоні Гіденс, стверджує у книзі «Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя», що ми переживаємо епохальний історичний перехід. Світ, у якому ми нині живемо, все більше й більше вислизає з-під нашого контролю – це нестримний світ. Глобалізація реструктуризує способи нашого існування у світі «на глибинному рівні» (Giddens 1999: 1–4*). Сучасна світова економіка не має аналогів у історії, тому глобалізація «не тільки нова, але й революційна». Але її слід розглядати не лише в суто економічних термінах, а радше в політичних, технологічних, культурних та економічних укупі (Giddens 1999: 10**). Нації-держави досі не втратили своєї могутності, але вони «набирають іншої форми» у нас на очах. Національна економічна політика вже не може бути ефективною, як колись (Giddens 1999: 18***). Глобалізація – це не щось малоістотне, а наш нинішній спосіб існування, гадає Ентоні Гіденс. У розмові з ним Віл Гатон припускає, що в певному сенсі нинішня переміна всеохопна і містить у собі елемент неминучості; потужність цієї зміни «близька до невідпорності» (Hutton and Giddens 2000: 2). Для Гіденса, поборника політики «третього шляху», реформування уряду й держави – першочергові пріоритети: держава не повинна домінувати ні над ринком, ні над громадянським суспільством, але вона має регулювати і втручатися в них обох (Giddens 2001a: 6). Реформа соціального забезпечення є «абсолютною неодмінністю» в більшості суспільств, хоч на практиці це дуже складний захід. Теперішня держава добробуту розвинулася в добу,

* Див.: Гіденс Е. Вказана праця. – С. 8–10.

** Див.: Там само. – С. 13.

*** Див.: Там само. – С. 18.

коли іншими були як ризики, від яких громадян захищали, так і найнезахищеніші групи (Giddens 2001a: 11)⁵⁸. Нині ж виникає потреба у новому суспільному договорі. Державу варто розвантажити від завдань, які відносилися до її обов'язків, позаяк бюрократична і перевантажена держава навряд чи буде спроможна надавати якісні суспільні послуги, а що вже говорити про її дисфункційність для економічного процвітання. Тобто, засаднича ідея третього шляху «наново віднаходить для уряду активну роль, відновлюючи і переоблаштовуючи суспільні інституції» (Giddens 2001a: 6). Держава мусить бути сильною, але не громіздкою, а дієвою ринкова економіка – найкращий шлях сприяння процвітання та економічній ефективності. Однак роль ринків треба тримати в обмежувальних рамках:

Там, де ринку надто безперешкодно дозволяють вмішуватися в інші сфери життя, зринає цілий спектр неприйнятних наслідків. Ринок породжує ненадійність і нерівність, котрі вимагають урядового втручання або регулювання, якщо їх хочуть контролювати чи мінімізувати. Могутні учасники ринку можуть перервати демократичні процеси; комерційні практики – проникнути в царини, які варто відводити уряду або громадянському суспільству (Giddens 2001a: 7).

Фриц Шарпф (у неодноразово перевиданій книзі «Негативна інтеграція: держава і втрата контролю над кордонами») та Джон Джерард Парі (у працях «Міжнародні режими, трансакції та зміни: укорінений лібералізм у післявоєнному економічному ладі» і «Компроміс глобалізації та вкоріненого лібералізму: кінець епохи?») висловлюють думку, що економічний простір нації-держави і національні територіальні кордони вже не збігаються між собою. Таким чином, післявоєнний «компроміс укоріненого лібералізму» – суспільний договір між державою, ринком і працею – вже втратив чинність, оскільки був призначений для функціонування у рамках закритих національних економік. Шарпф

⁵⁸ Перехід до Бекового Risikogesellschaft [суспільства ризику. – Прим. перекл.] відбувається тоді, коли «продюзовані суспільством небезпеки, які сьогодні вже є безсумнівним фактом, підривають і/або скасовують наявні обрахунки ризику у розвинутих системах безпеки держав добробуту» (Beck 1999a: 76, курсив мій).

стверджує, що в історії капіталізму десятиріччя після Другої світової війни були «незвичними за мірою збігу кордонів територіальних держав із кордонами ринків капіталу, послуг, товарів і праці» (Scharpf 2000a: 254). Можливості інвестування були відкритими, головним чином, у межах *національних* економік, а змагання велося переважно між *внутрішньонаціональними* конкурентами. Однак у той же час, коли створювалися основні європейські режими добробуту, ніхто повністю не усвідомлював, наскільки успішність «політики коригування ринку» залежала від спроможності територіальних націй-держав контролювати свої економічні кордони. Та під тиском глобалізаційних чинників ця контрольна здатність випарувалася. «“Золотий вік” капіталістичної держави добробуту добіг кінця» (Scharpf 2000a: 255). Суспільний договір, що дозволив нації-державі у передових капіталістичних країнах поєднатися з державою добробуту, зародився відразу після Другої світової, але з пришествям глобалізації він розпадається. Пакт між державою та суспільством у післявоєнних територіально зв'язаних національних демократіях був задуманий з метою пом'якшення згубних внутрішніх наслідків післявоєнної економічної лібералізації (і спирався на просвітницьку віру в наукові розв'язання соціальних проблем⁵⁹). Джон Джерард Парі ще в 1982 році назвав це «компромісом укоріненого лібералізму». Маючи на увазі розрізнення Карла Полані між «укоріненими» й «вивільненими» економічними ладами, він вигадав наступне означення:

Суть укоріненого лібералізму... в забезпеченні якоїсь форми багатосторонності, сумісної з потребою у внутрішній стабільності. [...] Уряди... також обіцяли мінімізувати соціально руйнівні збитки від внутрішнього пристосування, а також будь-яку національну еконо-

⁵⁹ Ентоні Велч у книзі «Глобалізація, постмодерність та держава: порівняльні дослідження освіти на початку третього тисячоліття» слушно зазначає, що «післявоєнна певність... головним чином, спиралася на гадано надійне й безпечне підґрунтя наукових (або сциєнтичних) епістемологій і самоочевидність модерності. Ці постулати, котрі напряду виводяться із дещо наївного просвітницького оптимізму щодо вдосконалення суспільства за допомогою методів і методик новопосталих наукових дисциплін, котрі вже дали обнадійливі результати у світі природи, сьогодні зруйновані. На зорі нового тисячоліття колишня довіра скресла. Ми живемо у “нові часи”» (Welch 2001: 486).

мічну й політичну вразливість, що могла виникати з міжнародної функціональної диференціації (Ruggie 1982: 399).

Цей післявоєнний компроміс відводив особливу політичну роль національним урядам, яку сьогоднішні уряди дедалі гірше й неохочіше виконують⁶⁰. Один із непрямих ефектів глобалізації – її вплив на здатність держав «жити відповідно до своїх обов'язків у післявоєнному внутрішньому пакті» (Ruggie 1997: 2). Постання світових ринків капіталу принесло цілковито нові політичні проблеми. Чинні системи нагляду й регулювання, оподаткування та обліку були створені для «опертого на націю світового економічного ландшафту» (Ruggie 1997: 2). Проте зростає денационалізація економічної політики, а держава все менше здатна і схильна дотримуватися своїх обіцянок із «золотого віку» держави добробуту⁶¹, котра традиційно була однією з головних підпор привабливості нації-держави. Ось як Рагі описує цей механізм:

⁶⁰ Ось як Дейвід Гелд та ін. коментують різницю між довоєнним і післявоєнним міжнародним фінансовим порядком: «На відміну від класичного золотого стандарту, післявоєнний фінансовий порядок – започаткована у Бретон-Вудз система – була побудована так, щоб гарантувати внутрішнім економічним потребам першість над світовою фінансовою дисципліною» (Held et al. 1999: 200).

⁶¹ Зараз неймовірно важко дотримуватися обіцянок «золотого віку» держави добробуту, коли «фіскальні терміти» роз'їдають підвалини фіскальної будівлі головних розвинених країн світу. Віто Танзі гадає, що найпряміше й найсильніше вплив глобалізації на державу добробуту, мабуть, проявиться *через її ефекти на податкові системи*: «На даний момент мало що, а то й ніщо взагалі не свідчить про можливий колапс податкових систем індустріальних країн. Навпаки, у більшості таких країн рівень оподаткування переживає свій історичний апогей. Втім, у багатьох країнах розміри податків останніми роками припинили зростати, а у кількох навіть проявилися тенденції до зниження. [...] Хоч фіскальна споруда досі стоїть і виглядає міцною, уважний спостерігач легко може помітити велику кількість фіскальних термітів, котрі діловито роз'їдають її підвалини». До них належать: зростання мобільності індивідів (подорожування до міськ із низькими податками з метою здійснення закупів); збільшення обсягів діяльності висококваліфікованих індивідів за межами їхніх країн (котрі не звітують або неповністю звітують про свої закордонні заробітки у податкових деклараціях); інтенсифікація електронної торгівлі й електронних трансакцій загалом (які переважно обходять стороною податкову систему); зростання ваги офшорних компаній і «притулків від податків»; зростання популярності нових фінансових інструментів (приміром, деривативів і хедж-фондів); збільшення обсягів торгівлі в межах мультинаціональних корпорацій (внутрішньофірмова торгівля за трансфертними цінами); дедалі більша неспроможність держав оподатковувати, а надто високими податками, фінансовий капітал; та можливість заміни реальних грошей електронними у звичайних трансакціях між індивідами (Tanzi 2001: 192–195). Цікаво, що проблема високих податків, певна річ, має стосунок не тільки до глобалізації, а й залежить від волі електорату. Як стверджує Мартин Вулф, «підтримання високого рівня перерозподільного оподаткування

Післявоєнний міжнародний економічний лад спирався на *величну внутрішню угоду*: суспільства мали вмістити в собі мінливість і рухливість, що супроводжує міжнародну лібералізацію, але держава обіцяла пом'якшити ці ефекти за допомогою новонабутих нею політичних ролей – економічної та соціальної. [...] Дедалі частіше цей компроміс оминають і охоплюють зовнішні сили, які він не може легко впіймати, а зсередини його роз'їдають політичні обставини, які він був покликаний усунути (Ruggie 1997: 8, курсив мій).

Як видно, могутність нації-держави і лояльність громадян до неї спиралися на *тверду (та історично безпрецедентну) віру в соціальні права*. Коли утворилася кейнсіанська держава, роль її полягала у знаходженні справедливого балансу між державою та ринком. Цим вона засадничо трансформувала післявоєнні суспільні відносини в усіх країнах, що взяли участь в соціальному експериментуванні⁶². Перед цією інституційною перебудовою ставилося завдання винайти обрамлення, котре б захищало і сприяло пошуку внутрішньої стабільності, не даючи старту взаємно руйнівним зовнішнім наслідкам, що були напастю міжвоєнного періоду. У підходах Шарпфа й Парі вплив глобалізації на націю-державу полягає в підриванні базових замислів післявоєнної держави добробуту: через лібералізацію та відкриття економік нація-держава починає втрачати свою легітимність, отриману за умовами суспільного договору, чинного тільки в закритих національних економіках.

На думку Яна Аарта Шольте, вплив глобалізації на націю-державу був суттєвим, а зараз ми стаємо свідками нового постсуверенного врядування, однак «некрологи на адресу нації-держави були нерозсудливо передчасними» (Scholte 2000: 132)⁶³. Держави

цілком лишається в межах можливого. Перешкодою для нього є не глобалізація, а неохочість електорату терпіти високі податки» (Wolf 2001: 188).

⁶² Те, що ми сьогодні переживаємо, Ульрих Бек (у книзі «Суспільство загальносвітового ризику») назвав «ефектом доміно»: «Речі, котрі в старі добрі часи доповнювали та підтримували одна одну – повна зайнятість, пенсійне забезпечення, високе оподаткування, свобода дій уряду, – тепер мають тенденцію *mutatis mutandis* [з відповідними змінами (*лат.*) – Прим. пер.] загрожувати одна одній» (Beck 1999a: 11).

⁶³ Шольте, схоже, насправді не до вподоби поточний рівень дебатів щодо глобалізації: «Значна частина дискусій про глобалізацію просякнута надмірними спрощеннями, перебільшеннями й видаванням бажаного за реальне. Попри нестримний потік пуб-

відіграли вирішальну роль у заохоченні надтериторіальності, лишаючись стрижневими гравцями у сучасному врядуванні глобальними потоками. Хай там який новий світовий лад зрине під впливом глобалізаційних сил, держава лишається його головним гравцем. Замість ліквідації держави поширення надтериторіальності частіше приводить до витворення «іншого різновиду держави», «перебудованої держави». Найсуттєвіша зміна конфігурації держави у зв'язку з глобалізацією стосувалася «кончини суверенітету» (у його вестфальському значенні; див.: Scholte 2000: 134–135). У традиційному розумінні, концепція суверенітету означала право держави на

верховне, всебічне, безумовне та ексклюзивне правління в межах своєї територіальної юрисдикції. За умовами *верховного* правління, суверенна держава не була підзвітною ніякому вищому авторитету; вона завжди мала за собою останнє слово з приводу свого територіального домену та своїх кризькордонних відносин з іншими країнами. За умовами *всебічного* правління, суверенна держава керувала всіма аспектами суспільного життя: грошовими запасами, мовою, обороною, статевою поведінкою, формальною освітою тощо. *Безумовне* правління означало, що суверенні держави шанували норму невтручання у внутрішні справи одна одної. За принципом *ексклюзивного* правління суверенна держава не ділилася владою над своєю територією із жодною іншою силою (Scholte 2000: 135).

Цей лад явно завершився, гадає Шольте; фактом є «кінець суверенітету»: сьогодні держава неспроможна досягти «абсолютного, безумовного, верховного й однобічного» контролю над глобальними потоками, що охоплюють її територіальний домен. Тому Шольте пропонує розробити новий словник *постсуверенного врядування*. Хоч держава продовжує існувати, її докорінно перетворює кінець суверенітету; держава стає частиною – лише однією частиною – ширшого багатопластового комплексу регулювання, у якому «приватні й державні агенції відіграють стрижневі ролі»

лікацій на цю тему, наш аналіз глобалізації проявляє тенденції до концептуальної неточності, емпіричної вузькості, історичної й культурної неграмотності, нормативної безплідності й політичної наївності» (Scholte 2000: 1). Словесне формулювання привертає увагу; важко вмістити настільки негативний погляд у чотири рядки...

(Scholte 2000: 157). Глобалізація не здійснила якогось фундаментального підриву становища нації як першочергового обрамлення для колективної солідарності, але допомогла пошкодити деякі контакти між націями і державами. Паралельно з існуванням нації у статусі системи відліку для лояльності громадян відбувається підйом ненаціональних обрамлень для колективної ідентичності: нові узи виростають на ґрунті, скажімо, віку, класу, гендеру, раси, релігії та сексуальної орієнтації (Scholte 2000: 159–160). У найзагальніших рисах Шольте характеризує вплив глобалізації на державу й урядування як «перебудовану державність» (що охоплює втрату суверенітету, слугування як надтериторіальним, так і територіальним утворенням, відмову від прямого й усебічного державного задоволення соціальних потреб і зростання участі в багатосторонніх домовленостях, довіри до них), «багатопласдове суспільне врядування» (зокрема, перетікання повноважень від держави до піддержавних органів і розширення ролі транссвітових інституцій та глобального права), а також «приватизоване врядування» (наприклад, дедалі частіше використання неофіційних агенцій з метою впровадження державної політики та суттєва участь неофіційних органів у розробці законопроектів) (Scholte 2000: 157).

Нарешті останній із поміркованих, котрих ми розглядаємо, Джеймс Н. Розенау в книзі «Врядування у глобалізованому світі» стверджує, що світ наближається до поширення анархічних структур, «нової форми анархії» та «неперервного розукрупнення» (Rosenau 2000: 184). Світ не зуміє знайти єдиний принцип організації, узгоджену модель перетворень або хоч якусь глобальну узгодженість для змін своїх врядувальних структур. На його думку,

немає єдиного принципу організації, на якому базується світове врядування; не видно певного новонароджаного ладу, навколо якого б об'єднувалися спільноти й нації світу. Світове врядування – це рівнодійна міріад (фактично мільйонів) контрольних механізмів, що рухаються завдяки різним історіям, цілям, структурам й процесам. [...] Не існує характеристик чи прикмет, притаманних усім цим

механізмам. Це значить, що будь-яка спроба оцінити динаміку глобального врядування волею-неволею матиме багато вимірів і будь-яке зусилля накреслити ієрархічну структуру влади, котра вільно зв'язує незрівнянні джерела врядування між собою, приречена на провал. *У термінах врядування світ надто розукрупнений для амбітної логіки, що постулює певну міру глобальної узгодженості* (Roseau 2000: 183, курсив мій).

Розенау виділяє основні зсуви у розміщенні влади й контрольних механізмів на кожному континенті й у кожній країні, але ці зсуви неоднакові; їхні напрямки неоднобічні, хоч у світових масштабах зсув влади «від уряду» має суттєвий розмах. Світ стає дедалі більш взаємозалежним, складним і багатошаровим; люди, інформація, продукти й дії – все перебуває у русі, а події в одному кінці чи на одному рівні можуть відлунитися наслідками в будь-якому іншому кінці чи на будь-якому іншому рівні (Roseau 2000: 181)⁶⁴.

2.4. Глобалізація, державний сектор і вища освіта

Західні ліберальні демократії реформують або намагаються реформувати свої інституції держави добробуту, що стане очевидним у Частині III, а модерний університет (як один із претендентів на державні ресурси) є суттєвим компонентом сектора соціального забезпечення. Витрати на навчання й дослідження зростають, як і витрати на утримання передових систем охорони здоров'я та інших складників держави добробуту, а отже вся бюджетна сфера опинилася під новим, небувалим і головно фінансовим тиском. У цьому контексті одним із напрямків значного впливу глобалізації на освіту були «фінансово мотивовані реформи» (за означенням Мартіна Карноя, котрі він протиставляє «мотивованим конкуренцією» і «мотивованим справедливістю» реформам; див.:

⁶⁴ Або, як написали Гелд та ін., «ідея глобалізації відбиває поширене уявлення, що економічні й технологічні сили швидко переформовують нинішній світ у єдиний соціальний простір, а процеси в одному регіоні світу можуть мати докорінні наслідки для життєвих шансів індивідів чи спільнот на іншому боці земної кулі» (Held et al. 1999: 1). У цьому контексті загальносвітова взаємопов'язаність є однією із визначальних ознак глобалізації.

Carnoy 1999: 42ff), центральна мета яких – скоротити державні видатки на освіту. У праці «Глобалізація та освітня реформа: що слід знати планувальникам» він вказує, що перший набір реформ може призвести до дефіциту державних ресурсів для освіти, «навіть коли більше ресурсів можна виділити на неї із чистим вигрешем для економічного росту» (Carnoy 1999: 52)⁶⁵.

Варто пам'ятати й про новизну розвідки Мартина Карноа та Діани Ротен, котрі пов'язують соціально-економічну зміну зі змінами в способах передачі знання суспільствами (Carnoy and Rhoten 2002: 1). До 1950-х років порівняльні дослідження освіти фокусувалися, головним чином, на філософських і культурних витоках освітніх систем: освітню зміну вважали результатом зміни в освітній філософії. У 1960–1970-ті роки це положення переглянули різноманітні історичні дослідження, у яких освітню реформу вміщували в соціально-економічний контекст. Сьогодні ж, стверджують вони, новий емпіричний поштовх переосмисленню вищої освіти та нову теоретичну систему для цього пропонує феномен глобалізації, яка

є одним із чинників, що реорганізують світову економіку, а головними ресурсами для цієї економіки все більше стають знання та інформація. Якщо знання й інформація... мають фундаментальне значення для розвитку глобальної економіки, а глобальна економіка, у свою чергу, визначає природу освітніх можливостей та інституцій, в якому ж напрямку тоді нам провести стрілки впливу? [...] Одна засада досить зрозуміла: *якщо знання фундаментальне для глобалізації,*

⁶⁵ Якщо вдатися до вже згаданої в книзі ідеї, то, за Карноєм, слід зазначити різницю між «об'єктивними» обставинами глобальної інформаційної економіки й конкретною *ідеологією*, котра вимагає скорочення державних витрат на соціальні послуги взагалі; за Карноєвим формулюванням, «вирішальне значення для провадження освітньої політики в новому глобальному середовищі має міра, до якої в кожній конкретній країні дійсно можна збільшувати державні ресурси на освіту, а також міра, якою “дефіцит” державних фондів відбиває *ідеологічну* преференцію на користь приватних інвестицій в освіту. Особливості розгортання ролі державного сектора в поширенні й поліпшенні освіти мають найбільше значення для якості освіти» (Carnoy 1999: 51, курсив мій). Разом із тим, для самих закладів освіти немає суттєвої різниці, чим викликане скорочення державних видатків на вищу освіту: реальною чи уявною нестачею коштів у бюджеті.

глобалізація повинна мати глибинний вплив на передачу знання (Carney and Rhoten 2002: 2, курсив мій)⁶⁶.

А такий вплив глобалізації означає, поміж іншого, її вплив на освіту й освітні заклади, особливо на вищу школу. В іншому місці (Carney 1999: 14) Карной стверджує, що хоч освіта позірно не зазнала змін на рівні класної кімнати, глобалізація справляє глибинний вплив на освіту на інших рівнях. В маточині стосунків між глобалізацією та освітою лежать стосунки між *глобалізованою політичною економією та нацією-державою* (Carney and Rhoten 2002: 3) – одна з головних тем поточної частини нашої книги⁶⁷. На питання про зменшення влади нації під дією глобалізації Карной відповідає як ствердно, так і заперечно. Важливі обидві відповіді, але аргументація, що підтримує позитивну відповідь, має кардинальне значення для цілей нашого дослідження. Отож, з його погляду, глобалізація зменшує владу нації-держави через те, що глобальне економічне змагання змущує нації-держави зосереджуватися на *«економічних заходах, які поліпшують їхню глобальну конкурентоспроможність за рахунок дій, котрі стабілізують поточну конфігурацію внутрішньодержавної економіки чи, можливо, соціальну згуртованість»* (Carney 1999: 20, увесь курсив мій).

Цей важливий зсув пріоритетів сучасних держав від соціальних і внутрішньодержавних до економічних і глобальних питань цілковито відрізняє нинішню державу від моделі «кейнсіанської національної держави добробуту», за означенням Боба Джесопа

⁶⁶ Я погоджуюся із Данієлом Єргіним і Джоозефом Станіславом, котрі в книзі «Командні висоти. Битва між урядом і ринком, котра переробляє модерний світ» пишуть, що «люди встановлюють контакти, діляться інформацією та поглядами, працюють у віртуальних командах, обмінюють товари й послуги, вимінюють боргові зобов'язання й валюти, точать теревені, пліткують і взагалі проводять вільний час у межах, за межами й уперек організації і національних кордонів. Знайти можна будь-яку інформацію. Із заснуванням інформаційного веб-сайту уряду США в 1997 р. *десятирічний підліток може отримати доступ до ряснішої та кращої інформації, ніж високопоставлений чиновник лише п'ять років тому*» (Yergin and Stanislaw у кн.: Held 2000: 319, курсив мій). Отож, прірва між «багатими на знання» й «убогими на знання» (що впливає, наприклад, із «цифрового поділу») матиме вирішальне значення для соціальної згуртованості.

⁶⁷ Цілковито згоден із Ентоні Р. Велчем, який стверджує, що «стає дедалі важче зрозуміти освіту поза контекстом таких [тобто, глобалізаційних] процесів» (Welch 2001: 478).

(Jessop 1999a: 348). На практиці він може означати зміну державних видатків та грошової політики: від заходів, прихильних до робітників і споживачів, до заходів, прихильних до власників фінансового капіталу. Або, за словами Карноя і Ротен,

Глобалізація змушує нації-держави зосередити більше уваги на заохоченні економічного зростання своїх національних економік, ніж на захисті національної ідентичності або націоналістичному проекті (Carney and Rhoten 2002: 3).

Роль університету в рамках цих двох бачень досить різна: у традиційному баченні університети слугували корисним знаряддям прищеплювання національної ідентичності, а у новому – їм відводять роль (не менш корисних) каталізаторів економічного зростання й процвітання національних економік. Заперечна відповідь на Карноєве питання дещо нейтральніша до нашої освітньої проблематики; він стверджує, що могутність нації-держави не скоротилася під дією глобалізації, бо «в кінцевому рахунку нації-держави досі впливають на територіальний і часовий простір, у який капітал змушений робити інвестиції» (Carney 1999: 20–21).

У той же час, дискусії про університет сьогодні відбуваються як частина набагато ширшої *дискусії про державний сектор* (державне втручання в нього або забезпечення різноманітних традиційно державних послуг). Звісно, у період традиційних кейнсіанських режимів добробуту держава, а не ринок, глибоко залучалася в економіку для захисту громадян нації-держави від потенційних соціальних лих післявоєнного капіталізму. Як свідчить провідне видання Світового банку про роль держави, протягом більшої частини ХХ століття люди чекали від уряду чи держави, щоб вони *робили більше*; але, починаючи з 1980-х років, маятник знову гойднувся і наявні концепції місця держави у світі зазнали нового виклику від таких процесів, як, скажімо, крах командно-адміністративних економік чи фінансова криза держави добробуту. Тому сьогодні багато країн знову задаються питанням, якою бути ролі уряду та як її виконувати (World Bank

1997: 17). Поведінка держави та її наслідки опинилися під прискіпливим наглядом скрізь у світі. Післявоєнна парадигма кейнсіанської держави добробуту («компроміс укоріненого лібералізму» Джона Джерарда Пагі – пакт між державою та суспільством з метою пом'якшення згубних внутрішніх ефектів післявоєнної міжнародної економічної лібералізації; див.: Ruggie 1982 та 1997) ґрунтувалася на трьох базових темах: суспільній потребі забезпечувати соціальну підтримку, бажаності змішаної державно-приватної економіки, котра часто передбачала націоналізацію цілому ряду стратегічних галузей національної промисловості, та, ширше, потребі у скоординованій макроекономічній політиці, спрямованій, між іншого, на досягнення повної зайнятості (World Bank 1997: 22). В історичній перспективі

Велика депресія була великим провалом капіталізму і ринку, тоді як державні втручання – план Маршала, кейнсіанське керування попитом і держава добробуту – записували на свій рахунок одну перемогу за іншою. [...] На початок 1960-х років держави були залученими практично в усі аспекти економіки, адмініструючи ціни й усе більшою мірою регулюючи працю, курси іноземних валют і фінансові ринки. На початок 1970-х – потрати цієї стратегії почали даватися взнаки. Шок від цін на нафту був останнім спазмом державної експансії. [...] Розпад Радянського Союзу... став похоронним дзвоном ери розвитку. Несподівано скрізь зринули на поверхню невдачі урядів, зокрема невдачі фірм, що перебували у державній власності. Уряди почали адаптовувати свою політику, щоб скоротити розмах державного втручання в економіку (World Bank 1997: 23).

Якщо повернутися до метафори, яку широко використовують аналітики, – маятника, що гойдається між державою і ринком⁶⁸, –

⁶⁸ Пітер Еванс у книзі «Загмарення держави? Міркування про державність у глобальну добу» (1997) також згадує гіпотезу про «зворотний хід ідеологічного маятника», але наголошує, що цей хід не конче санкціонуватиме повернення до минулого і що його можна легко поєднати з поверненням до «вкоріненого лібералізму»: «Під цим кутом зору, нещодавній потяг до скорочення ролі держави становив природну реакцію на попередню практику тотожності політиків із державними управліннями. Неприкритий брак спроможності урядів привів до періоду, коли, за словами Дені Родрика, на зміну «надмірному оптимізму» щодо спектру можливостей держави прийшов надмірний песимізм. [...] Тому цей потяг мав певний сенс. Протягом післявоєнного періоду держави взяли на себе більше, ніж вони могли здійснити. Розв'язання проблеми браку

то цей маятник гойднувся від державницької моделі до моделі «мінімалістичної держави» 1980-х років, яскраво вираженої такими постатями, як Маргарет Тетчер у Сполученому Королівстві та Роналд Рейган у Сполучених Штатах. Держави, які почали впроваджувати «нове державне управління» та «наново створювати урядову» політику⁶⁹, скоротили програми в галузях освіти й охорони здоров'я⁷⁰, проте в результаті цього «надто завзятого відкидання ролі урядів», на думку Світового банку, вони «нехтують життєво важливими функціями держави, несучи загрозу соціальному добробуту і руйнуючи підвалини ринкового розвитку» (World Bank 1997: 24). Як наслідок, після кількох років (мабуть, уперше це сталося в «Звіті про світовий розвиток 1997 р.») Світовий банк, будучи флагманом впровадження політики структурного пристосування у розвиткових країнах, мусив визнати – ідея «мінімальної держави» не спрацьовує⁷¹. Саме в той час з'явилися два стрижневі фрагменти у виданнях Світового банку, які свідчили

спроможності вимагало переосмислення ролі держави. Переналаштування було неодмінним, а надмірна запопадливість у скороченні ролі держави – природною. Зворотний хід маятника не кінче санкціонуватиме повернення до минулого, але легітимізуватиме нові спроби перетворити держави на дієві інструменти для досягнення колективних цілей. Питання полягає в тому, чи зупиниться маятник у точці, яку передбачає безпристрасний аналіз нагромадженого світового досвіду відносно дієвості різноманітних форм і стратегій державної дії» (Evans 1997: 83).

⁶⁹ Реалізація обох політичних пакетів супроводжувалася запровадженням нового набору термінів і висловів, як-от: скорочення або оптимізація державного апарату; «куций і худий» державний сектор; субпідряд соціальних зобов'язань держави, розвантаження або ауторсинг; стернування замість веслування; уповноваження замість служіння; заробляння замість витрачання; такі гасла, як «хай управлінці управляють» або «управління – це управління» тощо. В основі нового словника лежить прагнення стерти відмінності між манерою порядкування справами державних і приватних підприємств – тобто максимально провадити державні справи за принципами бізнесу (див.: United Nations 2001: 38).

⁷⁰ Якщо говорити про США і Сполучене Королівство, то корисним джерелом інформації буде книга Пола Пірсона «Демонтаж держави добробуту?» (1994), у котрій він концептуалізує процеси урізання держави добробуту, хоч при цьому нічого не говорить про долю освітнього сектора. Про тенденції в освітньому секторі див. працю Селі Томлінсон «Освіта у постдобробутному суспільстві» (Tomlinson 2001).

⁷¹ Лишається незрозумілим, якою мірою політичні заходи, програми й умовності структурного пристосування досі нав'язуються Світовим банком у їхній найвитіднішій формі розвитковим країнам світу (а діяльність самого Банку тісно пов'язана із МВФ – неможливо вступити у переговори з банком без схвалення Фонду, про що нагадує нам Карлос Альберто Торес у нещодавній праці «Держава, приватизація та освітній політика: критика неолібералізму в Латинській Америці та деякі етичні й політичні імплікації», Torres 2002: 374).

про істотну зміну його ставлення до держави: «Розвиток – економічний, соціальний і стійкий – без дієвої держави неможливий. Нараз усе частіше визнають, що дієва – а не мінімальна – держава має центральне значення для економічного й соціального розвитку». А ось інший уривок: «Розвиток в умовах домінування держави зазнав краху, але так само станеться і з бездержавним розвитком. Розвиток без дієвої держави неможливий» (World Bank 1997: 18, 25). Аж до «Світового звіту про розвиток 1996 р.: від плану до ринку» ідеалом Світового банку була «мінімальна держава»⁷².

Разом із тим у звіті знаходимо ще один історичний екскурс – цього разу з приводу освіти й охорони здоров'я. Його явно уміщено, щоб довести історичну відносність того, що може входити, але не конче, до обов'язків держави. Вказавши на участь приватних і громадських сторін у соціальних послугах, історична довідка наголошує на такому:

У порівнянні з повсюдним післявоєнним уявленням, що інфраструктура і соціальні послуги належать винятково до відання держави, *плюралістичні підходи* видаються радикальними й неперевіреними. У дійсності участь приватних і громадських сторін у підтримці інфраструктури й соціальних послуг має довгу історичну традицію. Тільки у XX столітті уряди спершу в Європі, а потім – деінде стали вагомими постачальниками цих послуг, а в деяких крайніх випадках повністю витіснили звідти приватний сектор. [...] Лише у XX столітті держава перебрала на себе важливу роль у забезпеченні соціальних послуг, зокрема освіти й охорони здоров'я (World Bank 1997: 53–54; див. також: Вагт 1996)⁷³.

Отже, Світовий банк бачить у державі не безпосереднього постачальника зростання, а «партнера, ініціатора й каталізатора», не самотнього постачальника, а «каталізатора й регулятора»,

⁷² Як уже згадувалося, роль урядів у виробництві й розподілі товарів і послуг мусить «разюче скоротитися», чим вона значно «полегшить приватну діяльність». Тож найбільш нагальний захід у найзагальніших рисах можна назвати «суцільним перевинайденням уряду» (World Bank 1996: 110ff).

⁷³ Цей уривок певним чином синонімічний чудовому опису проблеми добробуту в історичній перспективі, який Нік Менінг і Ян Шоу вмістили в одне речення: «Протягом переважної частини світової історії найважливішою проблемою людства, крім, хіба, привілейованих верств, було виживання» (Manning and Shaw 1999: 341).

не «керманича», а «партнера й каталізатора» (World Bank 1997: 1, 2, 18). Держава, звісно, має допомагати окремим господарствам давати раду ризикам у їхній економічній безпеці, але «думка, що держава сама повинна нести на собі цей тягар, зараз переглядається». Потрібні інноваційні рішення, котрі особливо актуальні для країн з переходною економікою, які ще не «втяглися у договарітські розв'язання» (на кшталт тих, які практикують шедрі держави добробуту західного типу)⁷⁴. Знову вдаючись до метафори маятника між державою і ринком, зазначимо, що громадянам (особливо в розвиткових країнах) не треба шукати розв'язків за допомогою держави, а варто зосередитися на розв'язках, які надає ринок. Наслідки для державного сектора, зокрема для вищої освіти, мають далекосяжний характер⁷⁵: «Хоч держава досі відіграє центральну роль у постачанні базових послуг – освіти, медичного обслуговування та якісної інфраструктури, – сьогодні не вважають самоочевидним, що держава має бути їхнім єдиним постачальником чи постачальником взагалі» (World Bank 1997: 27). «Дієва держава» може відступити певні сфери ринку.

⁷⁴ Картина, з цього погляду, досить чітка, як і рекомендації, що з неї випливають, особливо для розвиткових країн: «Зараз повсюдне визнання здобуває думка, що в багатьох країнах монопольні державні постачальники інфраструктури, соціальних послуг та інших товарів і послуг *навіть чи добре справляються зі своїми завданнями*. Водночас технологічні й організаційні інновації створили нові можливості для приватних конкурентів у царинах діяльності, що раніше винятково належали до державного сектора [...] Сьогодні ніхто не сумнівається в тому, що держава здатна допомогти окремим господарствам справитися з певними ризиками для їхньої економічної безпеки. [...] *Проте думка, що держава мусить самостійно нести на собі цей тягар, змінюється*. [...] Щоб досягти найвищого рівня безпеки за якнайнижчу ціну, потрібні інноваційні рзв'язки, до яких буде залучено підприємців, робітників, господарства й громади. Вони *конче потрібні для розвиткових країн, які ще не зв'язали себе договарітськими рішеннями*» (World Bank 1997: 4–5, курсив мій).

⁷⁵ Ось як деякі коментатори підсумували настанову, започатковану Френсисом Фукуямом у книзі «Кінець історії», щодо державного сектора: «Ірвал східноєвропейських режимів... спричинив повсюдне розчарування всіма установами, якими володіє чи які *фінансує держава*. Будь-яка державна організація, хоч би яке соціальне благо вона прагнула забезпечити, на сьогодні зтаврована залученням у середовище вільного ринку. Багато хто мовчки підозрює, що всі такі установи повністю приречені або, щонайменше, приречені на невдачу» (Smith and Webster 1998: 5, курсив мій). Подано локальний приклад: початковий ентузіазм, з яким на початку 1990-х років відкрилися приватні вищі навчальні заклади в кількох країнах Центрально-Східної Європи (найпомітніших масштабів це набрало у Польщі, Румунії та Естонії), супроводжувався спонукою рухатися новими (академічними й економічними) стежками, вільними від (будь-якого) державного втручання.

До тих сфер, у яких ринок і приватні кошти можуть задовольнити більшість потреб, належать «міські лікарні, клініки, університети й транспорт» (World Bank 1997: 53). Державі не слід віддавати ринку такі суспільні блага як чисте повітря, якісна вода та базова грамотність, але їй взагалі не обов'язково лишатися постачальником вищої освіти...⁷⁶ «Вирішальне значення матиме уміння обирати, що робити, а що не робити», – такою влучною фразою підсумовує ситуацію інший уривок (World Bank 1997: 3).

Проте нові публікації Світового банку з приводу вищої школи забарвлені іншими обертонами. Книга «Конструювання знанневих суспільств: нові виклики перед вищою школою» (2002 р.) дуже обережно підходить до опису обов'язків держави в галузі вищої освіти: до цього переліку входить забезпечення узгодженості освітньої політики, створення сприятливого регуляторного простору та орієнтація на фінансові стимули; держава виступає радше консультантом, аніж керманічем у питаннях розробки чіткої концепції довгострокового розвитку освітньої системи на національному рівні (World Bank 2002: xxii-xxiv). Всупереч скороченню фінансових ресурсів і конкуренції з боку інших секторів (див.: Новеу 1999), уряди дотепер, на думку Світового банку, мають три вагомні причини підтримувати сектор вищої освіти: інвестиції у вищу освіту генерують зовнішні вигоди, котрі мають істотне значення для соціально-економічного розвитку; недосконалість ринку позикового капіталу робить позики майже недоступними для студентів у загальностатистичних масштабах; і нарешті, вища освіта відіграє вирішальну роль у підтримці початкової та середньої освіти (World Bank 2002: 76). Звіт Світового банку практично не лишає сумнівів щодо неодмінності

⁷⁶ Тут потрібно зробити коротке зауваження: між публікаціями Світового банку про *державу* та його ж публікаціями про *вищу освіту* існує колосальна різниця, яка очевидна від першої публікації Банку про освітній сектор, котра побачила світ у 1994 р. («Вища освіта. Уроки досвіду»), до його останнього видання «Конструювання знанневих суспільств» (2002). Між поглядами всього Банку на роль держави в освітньому секторі та поглядами його освітнього департаменту на це існує цікава несумірність. Отже, такі передові публікації, як низка «Звітів про світовий розвиток» неспівмірні за поглядами на стосунки між державою і ринком із більшістю книг, які опублікував освітній департамент Банку. В такій ситуації орієнтуватися варто на публікації саме останнього.

адекватного фінансування вищої освіти із державного гаманця, коли подає довгий перелік соціально-економічних збитків від погано інвестованої вищої освіти:

Збитки від недостатнього інвестування у вищу школу можуть бути дуже високими, наприклад, зниження конкурентоспроможності країни у світовій та регіональній економіці, зростання соціально-економічної нерівності, падіння рівня життя, здоров'я населення та очікуваної тривалості життя, неминуче зростання державних видатків на програми соціального забезпечення й деградація соціальної згуртованості (World Bank 2002: xxiii).

Вища освіта грає вирішальну роль у побудові знаннєвого суспільства, тому в цьому питанні держава на диво має всі підстави підтримувати вищу освіту (у чітко встановлених межах). Проте необхідно пам'ятати про відмінності між головними публікаціями Світового банку та його (вужчими) публікаціями про освітній сектор.

Як нагадує нам видання ООН «Глобалізація та держава у 2001 р. Світовий звіт про державний сектор», відступ держави з таких царин, як охорона здоров'я, освіта й житло мав у розвиткових країнах шкідливі наслідки (United Nations 2001: 32). Звіт вказує, якщо в Західній Європі приватизацію, дерегуляцію, дебіюрократизацію та децентралізацію намагалися ретельно узгодити із завданнями держави добробуту, витрачаючи чимало енергії на примирення успадкованої соціальної структури та соціальної допомоги із новою добою «перманентного аскетизму» (Pierson 2001a), про що поговоримо окремо, то в розвиткових країнах (протягом 1980-х років) та країнах Центрально-Східної Європи (протягом 1990-х) неоліберальні стратегії принесли зовсім інші наслідки⁷⁷. В описі історичного аспекту цього процесу читаємо,

⁷⁷ Достатньо згадати аргументи, які висунула Жужа Ферге щодо «суттєво вищої згоди з новою ідеологією глобалізації з боку переходових країн порівняно із більшістю демократій Західної Європи». До причин такого стану справ у Центрально-Східній Європі можна віднести такі: переходові країни бідні; урізання державних витрат для них – економічна доконечність; слабкий локальний опір зовнішньому неоліберальному тиску або відмирання цінностей, котрі підпирали соціальну політику; крім того, досі слабе громадянське суспільство (Ferge 2001a: 150–151).

що «упродовж заледве двох десятиліть рух за “створення наново” ІІ НДК [нове державне керування] задавав тон і зміст дискусії про адміністрацію та уряд, які разюче відрізнялися від аналогічної дискусії протягом більшої частини ХХ століття. Прибічники цієї доктрини зуміли донести своє послання майже до всього світу» (United Nations 2001: 53)⁷⁸. Хоч їхня критика стосувалася бюрократії⁷⁹, в кінцевому рахунку вона зачіпала й урядове втручання, якого зазнали всі заклади державного сектора і яке втілювало кейнсіанську економіку та ідеологію «нового курсу»⁸⁰. В ринку ІІ державі потрібно бачити сили, які взаємно доповнюють одна одну: «розумна демократична держава» за допомогою правил та інституцій забезпечує «уможливлене обрамлення» для розвитку приватного сектора й економічного зростання. Завдання держави –

встановлювати правила гри для функціонування ринків і водночас виконувати роль арбітра (United Nations 2001: 68).

⁷⁸ За мету ставиться прищеплення нового комплексу цінностей, тобто непрямий вплив на націю-державу, котрий як стратегія набагато дієвіше змінює національну політику, аніж безпосередня загроза каральних заходів, як стверджують Ніколас Бурбулес та Карлос Альберто Торес (Burbules and Torres 2000: 9).

⁷⁹ Як коментує Мануель Кастелз у «Владі ідентичності», «приватизація державних агентств і занепад держави добробуту, які звільняють суспільства від певного бюрократичного тягаря, істотно погіршують умови життя для більшості громадян, *розривають суспільний договір між капіталом, працею та державою* і позбавляють людей значної частини мережі соціальної безпеки, головних елементів легітимності уряду в очах пересічних громадян» (Castells 1997: 354, курсив мій).

⁸⁰ Не слід захоплюватися квапливими висновками – таким був один із уроків, даний несподіваними змінами в поглядах на роль держави протягом 1980–1990-х років. Як зазначено у звіті ООН, «у 1980-х роках скадалося враження, що дискусію про роль держави закрито. [...] Її учасники дійшли висновку, що Державу потрібно демонтувати і звести до крайнього мінімуму. Ці погляди прийшли на зміну думці, притаманній попереднім десятиріччям, що розвиток може генерувати лише сама держава. Сьогодні обидва екстремуми були спростовані конкретними фактами. [...] Ці екстремуми породили вельми сумнівні наслідки, тому сьогодні розгортається нова хвиля пошуків інакшого балансу між державою, ринком та іншим учасником – громадянським суспільством, а також ролі, яку держава має відігравати в даному пошуку. Риторика змінюється» (United Nations 2001: 63). Звідси й нові (якщо не враховувати багато нових академічних означень) дефініції держави, на кшталт терміна Світового банку «дієва держава» й ООН – «розумна, демократична держава», котрі явно протиставляються «мінімальній державі». Проте спільним для всіх лишається уявлення, що майбутня держава *значує й суттєво* відрізняється від традиційної післявоєнної держави добробуту, яку ми знали. З погляду ООН, дедалі нагальнішою стає потреба поєднання деяких цілей держави добробуту із певними методами «управлінської держави» – у співвідношеннях, залежних від потреб і можливостей кожної конкретної країни.

2.5. Висновки

За яких умов у державному фінансуванні освіти й видатках на освіту (частині соціального кошторису держави добробуту, котра переживає реструктуризацію) можна побачити радше *інвестицію*, аніж *потрату*? Небажання чи неспроможність держави збільшити рівень держфінансування вищої освіти (або в іще загальніших рисах – її занепалий потенціал до «колективної дії», за термінологією Філіпа Черни⁸¹) парадоксальним чином супроводжується чітким усвідомленням, що в нову глобальну епоху *вища освіта важливіша для соціально-економічного розвитку, ніж будь-коли раніше*. Звіт ООН констатує, що країни, які прагнуть захити користі від глобалізації, мусять інвестувати в освіту, щоб оновлювати навички й знання своїх громадян (United Nations 2001: 84). Мартин Карной (у рамках своїх поясень від імені ЮНЕСКО, «що треба знати планувальникам» про зміну структури вищої освіти під тиском глобальних сил) доходить висновку, що потрібні узгоджені й систематичні зусилля з боку державного сектора, які «зазвичай означають більші й дієвіші державні видатки» (Carney 1999: 86)⁸². Таким чином, виникає цікаве протиріччя

⁸¹ Як гадає Черни, глобалізація веде до «все сильнішого розходження між демократичними, конституційними й соціальними прагненнями людей, які й далі означаються і сприймаються крізь призму територіальної держави, та все слабкішим потенціалом колективної дії через державний політичний процес» (Cerny 1995: 618). Зараз нас особливо переймають ті «соціальні» прагнення, до яких входять усі послуги й вигоди, притаманні традиційній «кейнсіанській національній державі добробуту» (термін Джесопа), включно із вищою освітою.

⁸² Аргументи, які Джефрі Гаретт висунув у працях «Глобальні ринки й національна політика» (Garrett 2000b), «Причини глобалізації» (Garrett 2000a) та «Глобалізація і держава добробуту», написані спільно із Деборою Мітчелл (Garrett and Mitchell 1999), щодо державного постачання колективних благ, котрі недопостачає ринок і котрі цінуються зацікавленими у продуктивності гравцями («спектр яких сягає від нагромадження людського й фізичного капіталу до соціальної стабільності в умовах високої стабільності ринку й народної підтримки самої ринкової економіки», Garrett 2000b: 313), можна вважати й аргументами на захист державної підтримки вищої освіти. Цікаво було б перевірити, якою мірою Гареттова думка, що «фінансовим ринкам, по суті, байдуже, який розмір і масштаб мають уряди. Їхній першочерговий клопіт – чи зводять уряд фінансові кінці з кінцями» (Garrett 2000b: 314), має рацію стосовно, скажімо, посткомуністичних переходових країн. На мою думку, у нинішньому ідеологічному кліматі значення мають не тільки бюджетні кінці, які має зводити докупя уряд, а й напрям перетворення державного сектора. У той же час Гареттова «внутрішня компенсація», яка традиційно супроводжує (економічну) «відкритість», якщо прямо послатися на Карла Полані, не обов'язково передбачає належність вищої освіти до державного сектора

між тим, що говорять більшість експертів та академіків у *галузі вищої освіти* про її майбутнє, і тим, що твердять політичні економісти, політологи й соціологи про майбутнє *держави*, а також держави добробуту та її послуг зокрема, серед яких – вища освіта. Простого виходу із цього очевидного парадоксу не існує, але заперечувати його вагомість також немає сенсу. Це, мабуть, одна з тих тріщин у інакше гладкій тканині наративів глобалізації з приводу майбутньої ролі вищої освіти, у якій можуть статися якісь несподівані зміни в стосунку між державою та університетом. Ми вже відійшли далеко від зв'язків між модерною нацією-державою і модерним університетом, котрий Енді Грін (говорячи про освіту в цілому, а не конкретно про вищу освіту) описав у такий спосіб:

Національна освіта була могутнім двигуном інтеграції, який асимілював локальне в національне, а конкретне – в загальне. Одним словом, вона створювала чи намагалася створити громадянську ідентичність або національну свідомість, котра б прив'язувала кожного до держави і примиряла б усіх між собою. [...] Освіта була видатним автором і опікуном національної ідентичності та культури (Green 1997: 134).

Усі або майже всі із вищенаведених засновків більше не чинні. Куди прямує вища освіта в умовах нового тиску на націю-державу (та державу добробуту), а тим більше як – такими були головні питання цієї частини книги.⁸³

кейнсіанської держави добробуту. Тобто, може виявитися, що навіть якщо Гарет правий щодо реальних (а не риторичних) змін із західними державами добробуту, його висновки можуть не стосуватися освіти, котру вже не варто вважати колективним благом, яке ринок начебто недопоставляє і яке не було захисним заходом проти породжених ринком конфліктів (хоч вона дотепер лишається частиною державного сектора). Ще іншим є питання, чи можливим лишається високе оподаткування з перерозподільною метою і чи пов'язане майбутнє винятково із глобалізацією (або ж, можливо, із мінливими настроями електорату).

⁸³ Див., для прикладу, чудову книгу Пола Пірсона, написану на початку 1990-х років «Демонтаж держави добробуту? Рейган, Тетчер і політика згортання» (Piereson 1994). Пірсон розглядає програмне згортання на трьох ділянках: першорядній (пенсії для людей похилого віку), вразливій (житлова політика) та залишковій ділянці (допомога малозаможним). У книзі не розглянута детально ні освіта загалом, ні вища освіта зокрема, хоча в аналізований період чудовим об'єктом дослідження були університети. У роботі «Жити в умовах перманентної нестачі» Пірсон дає таке означення державі

Частина III. Університет і держава добробуту

3.1. Дебати про державу добробуту і вищу освіту

Зараз слід зробити одне важливе застереження: не варто думати, що питання вищої освіти широко обговорюється в рамках дебатів про державу добробуту. Знайти бодай кілька принагідних коментарів у дужках з приводу вищої освіти щастить *вкрай рідко*, а про вищу освіту в цих дебатах годі й говорити. Зрозуміло, що головним питанням у дебатах є майбутнє держави добробуту в найзагальніших рисах, а більша частина теоретичних студій та емпіричних досліджень присвячена системам охорони здоров'я і пенсійного забезпечення (двом найбільшим і найдинамічнішим поглиначам ресурсів держави добробуту), а також проблемам безробіття. Якщо на брак праць і розвідок про стосунок між вищою освітою і нацією-державою важко поскаржитися, то з аналізом зв'язків між вищою освітою і державою добробуту справа інша. Цим питанням переважно нехтують фахівці з проблем вищої освіти, і цей факт тим більше дивує, що темі «глобалізація та університет» в широкому сенсі присвячений чималий корпус досліджень; відтак, оглядаючи наявну літературу, зазначимо, що хоч взаємозв'язки між національною ідеєю, нацією-державою, вищою освітою і глобалізацією вважають важливими для майбутнього гумбольдтівської моделі науково-дослідницького університету, паралельні взаємозв'язки між крахом післявоєнного «суспільного договору» у вигляді кейнсіанської держави

добробуту: «Взагалі під “державою добробуту” розуміються ті аспекти урядової політики, які призначені для захисту від конкретних ризиків, спільних для широких категорій населення. Її стандартними складниками, хоч і не завжди присутніми в усіх країнах, є: захист від втрати заробку, спричиненої безробіттям, хворобою, інвалідністю або похилим віком; гарантований доступ до медичних послуг; підтримка домогосподарств із великою кількістю дітей або без одного із батьків; та цілий спектр соціальних послуг – догляд за дітьми, догляд за літніми тощо, – призначених допомагати домогосподарствам давати раду, щоб вони не перенапружували власні ресурси» (Pierson 2001b: 420). На відміну від цього, європейське означення держави добробуту часто охоплює й освіту.

добробуту та вищою освітою переважно недобачають. Можна вказати на кілька причин такого недобачання: американське розуміння терміна «добробут» головним чином стосується соціального забезпечення, допомоги по безробіттю¹ та мереж соціальної підтримки загалом (а освіту в більшості загальних підходів до проблеми ігнорують), тоді як саме англосаксонські дискусії про демонтаж, скорочення та реструктуризацію держави добробуту в основному домінували в дебатах після середини 1990-х років²; в європейському ж контексті, з іншого боку, попри активне обговорення долі держави добробуту, докорінні перетворення у сфері вищої освіти, на кшталт тих, що їх бачимо в англосаксонському світі (Сполученому Королівстві, Сполучених Штатах, Австралії, Новій Зеландії та Канаді), не помічалися й не піддавалися аналізу, хіба що за винятком Сполученого Королівства; до того ж транснаціональний і неоліберальний контексти осмислення вищої освіти були менш цікавими для європейських вчених, ніж, скажімо, для англосаксонських, яких нерідко безпосередньо на їхніх власних робочих місцях зачіпали нові неоліберальні політичні заходи в царині освіти; між тим, у європейському контексті головними темами дискусій були «європейська» система добробуту та європейська соціальна модель, тобто майбутнє добробуту в зінтегрованій Європі. Цей комплекс питань – «мінімальна держава», яку донедавна підтримував Світовий банк та головні агенції сприяння розвитку в Латинській Америці й кількох європейських і пострадянських розвиткових країнах, «скорочення»

¹ Але корисно пам'ятати, що, за словами Пола Вайлдинга, термін «держава добробуту» «позначає радше ідеологію та мету, а не описує спеціальний набір інституцій. Він позначає бачення державних обов'язків» (Wilding 2000: 2).

² Як нагадує нам Гарі Тіпл у праці «Глобалізація і занепад соціальної реформи», приватизація держави добробуту може пролягати різними траєкторіями: «Приміром, за однією траєкторією, уряд намагається перевести виробництво послуг чи благ із державного у приватний сектор, але зберегти державне фінансування. [...] Інша магістраль приватизації пролягає шляхом регульованих державою послуг і допомоги, які зобов'язаний надавати приватний сектор. [...] Менш примітна, але найчастіше уживана траєкторія приватизації – політика помалу рстучої деградації допомоги й послуг» (Teerle 1995: 104–105). З приводу останньої траєкторії варто згадати, що її можна дослідити на прикладі вищої освіти в багатьох перехідних країнах, поглянувши на національну статистику державного інвестування вищої освіти, наукових досліджень та інновацій протягом останнього десятиріччя.

(або «оптимізація») державного сектора загалом, зміна балансу між державою і ринком у постачанні суспільних послуг (серед них і освітніх) та приватизація освіти (разом із або вслід за приватизацією охорони здоров'я та пенсійного забезпечення) – прямо стосується майбутнього університету, але їх переважно оминали увагою в дебатах про майбутнє держави добробуту в Європі³.

Отже, зв'язок між вищою освітою як істотною частиною державного сектора (що всюди у світі піддав під прискіпливий аудит громадськості) та державою добробуту головню ігнорували через, так би мовити, структурні причини: в англосаксонських країнах освіта за традицією не входить до переліку царин, якими опікується «держава добробуту»⁴, натомість як у континентальній Європі освіта не зазнала певної значущої реструктуризації в рамках переосмислення майбутньої ролі (ролей) держави добробуту⁵. Хоч як це парадоксально, але саме в країнах Центрально-

³ За коротким описом директора-розпорядника МВФ Мішеля Камдесю, терміном «держава добробуту» «традиційно позначали країни, в яких державні витрати на *фінансування соціальних програм* виростили до дуже високого рівня. Наскільки високо? Для цього немає легкого й простого правила, але уряди країн, які вважаються державами добробуту, зазвичай витрачають десь половину ВВП. А в деяких країнах ця частка зросла аж до 60% ВВП» (Camdessus 1988: 1). На початку XX ст. державні витрати в країнах, що нині вважаються державами добробуту, були на рівні 10–15% національного доходу.

⁴ Рамеш Мішра розповідає про європейську (континентальну) модель соціального добробуту з американської перспективи: «Дійсно, багато європейських країн успадкували великі держави добробуту із “золотого віку” і на сьогодні демонструють здатність утримувати їх. Але чи зможуть вони триматися до кінця проти глобальних тисків? (Mishra 1999: 70). Ось магістральне питання, особливо на середню й далекую перспективу. Зі зрозумілих причин, відповідь буде залперечною для більшості нових членів ЄС, які фактично ніколи не могли мати системи добробуту західного типу і нічого не успадкували з минулого, чого мусили би дотримуватися у майбутньому.

⁵ У формальному сенсі європейська соціальна модель ніколи й ніде не була означена як така. Амстердамський договір 1997 року містив Соціальну хартію, а «Хартія засадничих прав Європейського Союзу», прийнята 2000 року в Ніщі, містить важливий розділ «Солидарність». Коментар до статті 34 встановлює, що «право на соціальну безпеку є традиційним засадничим правом, яке визнається за кожним. Воно передбачає отримання від суспільства (державних органів) засобів для реалізації прав індивіда, що суттєві для його гідності та вільного розвитку його особистості. Основою права на соціальну безпеку є право на належний рівень життя. Це робить неодмінним надання соціальних послуг, що захищають індивідів у ситуаціях, перелічених у статті 34: материнство, хвороба, нещасні випадки на виробництві, залежність або похилий вік і втрата роботи». Далі в коментарі говориться: «Бідність і соціальна ексклюзія, до якої вона призводить, сьогодні вважаються порушенням людської гідності й перепороною для зайнятості й реалізації фундаментальних прав особистості». У параграфі 3 боротьба із соціальною ексклюзією та бідністю означені як цілі державних органів. Право на

Східної Європи, котрі наразилися на вплив загальносвітових агенцій у питаннях переформулювання їхніх майбутніх моделей держави добробуту, а відтак і національної політики у сфері соціального забезпечення, прямий зв'язок між новою «дієвою» державою, з одного боку (котра передбачає скорочення державного сектора та переформульовану мінімальну систему добробуту), та політикою в царині вищої освіти, з іншого боку, був набагато помітнішим. Ще один парадокс, який проігнорувала більшість учених, за винятком дрібки центральноєвропейських науковців, полягав у тому, що політична стратегія, котру схвалила й підтримала Європейська Комісія у низці своїх звітів з приводу десяти кандидатів на членство в ЄС, не була за своєю суттю «європейською», вкоріненою в європейських моделях держави добробуту, в основі яких лежала загальноприйнята «європейська соціальна модель»⁶. Якраз навпаки, за переконливими словами Жужи Ферге

мінімальний дохід і право на житло прямо тут не задекларовані, але їх можна вивести із права на соціальну й житлову допомогу, які будуть враховуватися й здійснюватися в рамках боротьби із соціальною ексклюзією, «відповідно до правил, закладених у законодавстві Спільноти та національних законодавствах і практиках» (Overview to art. 34). Якщо ми поглянемо, як ця конкретна стаття реалізується в Центральній-Східній Європі, стане очевидно, що *acquis communautaire* [добробок спільноти] Європейського Союзу значною мірою не обіймає соціального *acquis*. Нинішня (2005 р.) боротьба навколо Конституції для Європи розгортається в основному навколо питання, як далеко Європа повинна заходити в гарантуванні соціальної безпеки і соціальної допомоги (для французів нова Конституція здається надто ліберальною; для англійців та деяких нових членів ЄС, зокрема Польщі, вона видається надто соціально орієнтованою).

⁶ Однією з головних відмінностей між заможними західними демократіями та європейськими перехідними країнами є *стартові умови* перетворення систем добробуту. Пол Пірсон справедливо зазначає, що «в більшості заможних демократій політичне життя в соціальній сфері зосереджується на перегляді й реструктуризації умов післявоєнного суспільного договору, а не на його ануляції» (Pierson 2001a: 14). У країнах Центрально-Східної Європи загалом *не існує суспільного договору, який можна було би переглядати*, тобто про забезпечення соціального обслуговування доводиться домовлятися з нуля. Таким чином, якщо демонтаж держави добробуту, особливо із сильними електоральними структурами та могутнім громадянським суспільством, може й не відбутися у близькому майбутньому в Західній Європі, а цей процес може просто виявитися затяжним і полегшеним заходами соціального захисту, то вже «демонтовану» державу добробуту в країнах Центрально-Східної Європи можна будувати за неоліберальними принципами без будь-якого перегляду післявоєнного європейського суспільного договору, бо його там ніколи не було. В ідеологічному плані існує велика різниця між потенційним демонтажем держави добробуту (в Західній Європі) та чинним демонтажем залишків бюрократичного соціального забезпечення від старого режиму (в Центрально-Східній Європі). Надзвичайно цікаво провести паралелі між описом згорання держави добробуту в Сполученому Королівстві та США (в часи Рейгана й Тетчер) у виконанні Пола Пірсона і поточним реформуванням

(та на підставі того, що ми, центральноєвропейці, знаємо про справжню політику, яка реалізується в царинах охорони здоров'я, пенсійного забезпечення та інших частинах державного сектора⁷), ця політична стратегія засадничо неоліберальна, про що ми поговоримо згодом⁸. Є ще одна причина, щоби серйозно сприймати зв'язок між державою добробуту та вищою освітою в цій частині Європи – освітня політика, а отже й майбутнє державних університетів можуть піти пліч-о-пліч зі змінами соціальної політики, продиктованими в традиційному формулюванні Світовим банком «третьої хвилі приватизації», за яким зміни в освіті йдуть

соціального добробуту в окремих країнах Центрально-Східної Європи (серед яких Польща – природний і добре вивчений приклад). Християна Лемке в праці «Соціальне громадянство та зведення інституцій: розширення Євросоюзу та реструктуризація держави добробуту в Східно-Центральній Європі» (2001) справедливо припускає, що новопосталі моделі соціальної підтримки і соціальної безпеки «відхиляються від типології, описаної в літературі з порівняльних досліджень систем соціального забезпечення, позаяк перетворення посткомуністичних країн виразно відрізняється від зведення держав добробуту в Європі» (Lemke 2001: 5). Схоже, що вона помиляється, коли заявляє, що країни – претенденти на членство мусять прийняти правила й регуляції ЄС, «серед них і *соціальний доробок*», а також що ідея загальноєвропейських соціальних стандартів «здобула ширшу популярність» (Lemke 2001: 14). На жаль, європейський соціальний доробок видається недосяжним із перспективи одного року після розширення.

⁷ Попри те, що Жужа Ферге виділяє чотири напрямки в соціальній політиці Центрально-Східної Європи, вона визнає домінують неоліберальну тенденцію. Ця тенденція «фактично повсюдна» і, «схоже, продиктована міркуваннями, пов'язаними із глобалізаційними тисками. Її розпізнавальні знаки – прагнення дерегулювати всі ринки, зокрема й ринок праці; потяг до зниження прямої і непрямой вартості праці; а також приватизація і маркетизація колишніх суспільних благ і послуг, які призводять до змаління держави. Ці заходи відбуваються на тлі вимушеної риторики про потребу покласти край «державному патерналізму», зміцнивши опираючись на власні сили та самозабезпечення» (Ferge 2001a: 129–130).

⁸ У цьому місці слід зробити ще одне застереження: якщо розрізняти *державний* соціальний добробут і *приватний* соціальний добробут, то дана частина книги присвячена колишній кейнсіанській моделі, тобто державному варіанту забезпечення соціального добробуту. Це важливе зауваження, позаяк, за неодноразовими коментарями Джуліано Бонолі, Віка Джорджа й Пітера Тейлора-Губі, які, втім, не вилилися у повноцінний аналіз, «якщо глобалізація справляє обмежувальний ефект на державну систему добробуту, то на *приватну систему добробуту вона справляє розширювальний ефект*. В сумарному результаті може виявитися, що *сукупний обсяг соціального забезпечення залишиться незмінним* – просто його більша частина перейде на приватне забезпечення. Всі наявні докази свідчать, що рейтинг країни за сумарними масштабами забезпечення соціального добробуту інколи відрізняється від рейтингу її державного сектора соціального забезпечення», наприклад США (Bonoli et al. 2000: 69, курсив мій). Але приватна система добробуту спирається на ринкові механізми, тоді як у традиційному описі системи добробуту Еспінга-Андерсена з книги «Три світи капіталізму добробуту» говориться, що її визначальною особливістю є «забезпечення себе засобами до існування без покладання на ринок» (Esping-Andersen 1990: 22).

слідом за змінами двох інших претендентів на ресурси держави добробуту: охорони здоров'я та державної системи пенсійного забезпечення (див.: Rama 2000; Torres and Mathur 1996)⁹.

Отже, в контексті дебатів про майбутнє вищої освіти (й університету зокрема) тісний зв'язок між державою добробуту й нацією-державою не отримав заслуженої уваги. Попри скрупульозні дослідження залежності між університетом, глобалізацією та нацією-державою, дискусії про паралельну залежність між університетом, глобалізацією та державою добробуту майже не велися, а причетність університету до держави добробуту недооцінювалася. Слід пам'ятати, що держава добробуту розвинулася й залишається «національним підприємством» (Mishra 1999: 11); що нація-держава була «політичним та операціональним обрамленням для держави добробуту, тобто соціальні реформи означувалися й адмініструвалися як *національні програми*» (Teerle 1995: 18). За словами Ентоні Гіденса з книги «Поза лівницею і правницею: майбутнє радикальної політики»:

Держава добробуту завжди була національною державою, і зв'язок між ними аж ніяк не випадковий. Один з основних чинників, що спонукав розвиток систем добробуту, – це бажання правлячих кіл заохотити національну солідарність. Від самісінького початку і далі системи добробуту створювалися в рамках загальнішого процесу державотворення. *Хто говорить про державу добробуту, говорить про націю-державу* (Giddens 1994: 136, курсив мій).

⁹ Тези Роберта Б. Райха визнавалися надто радикальними на початку 1990-х років, коли побачила світ його книга «Робота нації». Десятиріччям пізніше в (тоді ще невідомому) контексті «знанневих суспільств» (і знанневих економік) вони здаються дуже правдоподібними: «Зараз ми переживаємо трансформацію, котра реорганізує політичне й економічне життя прийдешнього століття. Тоді не буде національних продуктів або технологій, національних корпорацій, національних галузей виробництва. Більше не буде національних економік, принаймні у сенсі нашого нинішнього розуміння цього терміна. *Єдиним, що залишиться пов'язаним із національними кордонами, будуть люди*, з яких складається нація. Першорядним активом будь-якої нації будуть уміння й таланти її громадян». І далі: «В основі подібних дискусій лежить припущення, що всі наші громадяни перебувають в одному велетенському човні, який називається національною економікою. Певна річ, на човні є люди різних рівнів доходу... Але всі ми рухаємося й просуваємося разом. Найбідніші та найбагатші і всі інші між ними користуються вигодами національної економіки, що процвітає, і разом страждають від наслідків економічної депресії» (Reich 1992: 3, 4, курсив мій).

Держава добробуту була інтегрованою національною державою, в якій не існувало помітної розбіжності між багатством і національним багатством – про що, мабуть, зараз уже говорити не випадає. Роберт Б. Райх у книзі «Робота націй» найяскравіше розкрив цей стан справ як перехід від метафори громадян, що перебувають у одному великому човні (який називають «національною економікою») до метафори громадян, котрі дедалі частіше займають окремі дрібніші індивідуальні човни. На думку Райха, американці (або громадяни будь-якої іншої держави подібного типу) вже більше не знаходяться в одному економічному човні; громадяни якоїсь окремої держави вже більше не мають спільної економічної долі. Відцентрові сили глобальної економіки розтягують і ослаблюють узи, що зв'язували громадян національних держав воєдино (див.: Reich 1992)¹⁰.

3.2. Чи настав кінець держави добробуту, яку ми знаємо?

Протягом «золотого віку» післявоєнної кейнсіанської держави добробуту в Європі (приблизно 1950–1975 рр.) вищу освіту вважали дуже важливою, про що свідчить стійке зростання кількості студентів, збільшення числа вищих навчальних закладів, стрімкий зріст кількості науковців та відносно щедра державна матеріальна підтримка університетів. Ця масовізація вищої освіти була в повному розпалі в Європі, маючи на меті досягнен-

¹⁰ Як нещодавно підсумував Йоста Еспінг-Андерсен – провідний світовий спеціаліст у питаннях держави добробуту, – «більшість європейських систем соціального захисту створені тоді, коли була зовсім інша система розподілу й інтенсивності ризиків і потреб, ніж сьогодні. [...] Післявоєнна модель могла розраховувати на міцні сім'ї та злагоджений ринок праці, аби забезпечити левову частку добробуту більшості людей протягом значної частини їхнього життя. До 1970-х років норма залишалася непорушною – це модель сім'ї із чоловіком-годувальником. Чоловік міг розраховувати на стабільну зайнятість, хоч і з деякими перервами, постійне зростання реальних прибутків та довгу кар'єру, а після 65-річного віку наставали кілька років безпечної пенсії. Як правило, жінки припиняли працювати після першого народження, а отже забезпечували догляд за дітьми й кволими літніми в суспільстві. [...] Великою проблемою в новій конфігурації ризику є те, що вона виникла з ослаблення сім'ї та погіршення функціонування ринків праці. Як наслідок, на державу добробуту покладено зобов'язання, для яких вона не була створена» (Esping-Andersen 2001, курсив мій). Ульрих Бек у книгах «Світове суспільство ризику» і «Славний новий світ праці» називає наше суспільство «посттрудолим», яке *догори ногами перевертає засади кейнсіанської держави добробуту*

ня універсализації (хоч за кількісними показниками залученості в освіту Європа досі помітно відстає від Сполучених Штатів). Післявоєнна держава добробуту була життєздатною лише доти, доки тогочасні європейські економіки зростали і були відносно замкненими; але через певний час розміри допомоги й кількість її отримувачів настільки виросли, що на соціальні послуги почали витрачати значну частку ВВП. Коли європейські економіки стали відкритішими назовні, стагнація, яка розпочалася в другій половині 1970-х років у Європі відразу після нафтової кризи, певно, уперше засвідчила, що система добробуту для одного періоду (післявоєнної відбудови Європи) може не спрацювати для іншого періоду¹¹. Істотно змінилися соціальні умови: післявоєнний «суспільний договір» був прив'язаний до індустріальної економіки періоду росту; змінилася модель праці, в якій годувальником виступав чоловік; закриті національні економіки, де конкуренція за інвестиції, товари, вироби й послуги не переступала національні кордони, перетворилися на ділянки міжнародної економіки; симбіоз нації-держави і держави добробуту опинився під натиском зовнішніх сил, тощо. У 1960-ті роки заможні країни Західної Європи в середньому витрачали на соціальні виплати 7,5% валового внутрішнього продукту, тоді як США витрачали 6%. Однак вже на початку 1980-х років середні витрати на соціальні виплати в Європі подвоїлися, досягнувши 14% ВВП, а Сполучені Штати витрачали лише 9,75%. Різниця витрат між США і європейськими країнами продовжувала зростати (Myles and Quadagno 2002: 34). Під дією цих тенденцій соціальна проблематика 1980–1990-х радикально змінилася: після політичного курсу «золотого віку» зростання європейські держави добробуту перейшли до «політики бережливості» (за Полом Пірсоном). Незважаючи на спроби скоротити участь держави у соціальному забезпеченні протягом 1990-х років, «частка ВВП, що йшла на соціальні витрати збільшувалася

¹¹ Втім, треба пам'ятати, що, за словами Карноя, «об'єктивні економічні, демографічні та соціальні дані мають більший або менший вплив на згортання систем соціального добробуту, залежно від того, як їх політично інтерпретують і сприймають у політичному процесі конкретної країни» (Саттоу 1999: 153, курсив мій).

й далі упродовж останнього десятиріччя, хоч і повільніше, ніж раніше» (Bonoli et al. 2000: 1). Ось як зміну соціально-економічного клімату описують Джон Майлз і Джил Кадано:

Сили глобалізації та постіндустріалізму, революція сімейних форм і гендерних відносин, а також тривалий період помірного економічного зростання створили укупі дуже відмінний соціально-політичний клімат від того, в якому визрівали сучасні держави добробуту між 1950-ми й 1970-ми роками (Myles and Quadagno 2002: 35).

Отже бачимо, що риторика «кризи» держави добробуту не полишає нас ще з 1970-х років. Крім того, зріс інтерес до недержавних постачальників добробуту. Звіт ОЕСР «Криза держави добробуту» ще 1981 року заявляв, що «потрібно вигадувати нові взаємозв'язки між державними й приватними заходами; знаходити нових агентів добробуту й достатку; укріплювати відповідальність індивідів за себе й інших» (OECD 1981: 12). Починаючи із 1970-х років, всілякі теоретики заявляли про фіскальну кризу, кризу перевантаженості держави, кризу ліберальної демократії або, за Юргеном Габермасом, «кризу легітимності».

Суспільствознавці мають різні погляди на причини нинішнього тиску на державу добробуту; проте всі вони погоджуються із одним твердженням: сьогодні ми стаємо свідками *кінця держави добробуту, яку знали раніше*. Дозвольте зараз процитувати кілька діагнозів соціологів, економістів і філософів:

Прояви напруження видно скрізь. Немає кінця боротьбі за збалансування бюджетів, тоді як багато урядів мають справу із безприкладним рівнем боргів у мирний час... Попри дивовижну гнучкість держав добробуту протягом понад чвертьстолітньої «кризи», сьогодні вони всі опинилися, на думку загалу, в затяжній облозі (Pierson 2001c: 81, курсив мій).

Держава добробуту нині опинилася в контексті *суттєво перманентної нестачі ресурсів*. Зміни у світовій економіці, різке уповільнення економічного зростання, настання черги урядів виконувати свої зобов'язання та старіння населення разом призводять до істотної фіскальної напруги. Тепер немає підстав припускати, що ці чинники

ослабнуть у наступні кілька десятиріч. В будь-якому разі, вони вірогідно навіть посиляться (Pierson 2001b: 411, курсив мій).

По всій Європі центральною темою сучасної соціальної політики є відступ держави добробуту... Сьогодні всі погоджуються, що корпус соціального законодавства, який запровадили в останні роки, націлений на скорочення ролі держави в галузі соціального добробуту. Ті ж політичні заходи, що ведуть у протилежному напрямку, відіграють другорядну роль (Bonoli et al. 2000: 1).

Із двох причин тривала життєздатність наявних держав добробуту нині ставиться під сумнів у всій Європі. По-перше, статус-кво просто важко підтримувати з огляду на несприятливі демографічні й фінансові умови. По-друге, той-таки статус-кво видається дедалі більш застарілим і неспроможним вистояти проти великих перемін, котрі очікують на нас попереду (Esping-Andersen et al. 2002: 4).

Держава добробуту не зможе вижити у своїй нинішній формі. А якщо й зможе, то її швидше за все сильно деформують чи уріжуть ті ж таки уряди, які віддано підтримували її основоположні принципи (Giddens 1994: 174).

Демонтаж Держави Добробуту (колись – операційного втілення принципу всезагальної участі в індивідуальному щасті й горі), хоч і немислима донедавна можливість для більшості кмітливих голів, сьогодні відбувається повним ходом (Vauman 1993: 243–244).

Хоч би з якого боку розглядати глобалізацію економіки, вона руйнує історичну констеляцію, що тимчасово уможливила компроміс держави добробуту (Habermas 1998: 52).

Широкомасштабне надавання соціального страхування й соціальних послуг з метою перерозподілу багатства й скорочення соціального ризику було, мабуть, визначальною характеристикою змішаних економік післявоєнної ОЕСР. Але нині цей тип держави добробуту вважається віджилою інституцією, розкішшю, яку більше не можна собі дозволити (Garrett and Mitchell 1999: 1).

Загалом кажучи, серед учених немає помітних розходжень з приводу *майбутнього держави добробуту в її поточній європейській післявоєнній формі*: підвалини її через кілька внутрішніх і зовнішніх причин та низку міжнародних і внутрішніх чинників треба нині *перебудувати*. В основному відмінності між поглядами дослідників стосуються різниці у поясненні того, що сталося з європейською державою добробуту після середини 1970-х років до сьогодні; різних шляхів реструктуризації в європейських країнах та різної міри наголошування на масштабах скорочення держави добробуту в конкретних країнах у майбутньому. На загальнішому рівні напевно найцікавішою темою для наших цілей будуть різні версії ролі глобалізації в переформулюванні моделі держави добробуту, яка можлива сьогодні. Зв'язок між глобалізацією і державою добробуту – це те питання, навколо якого найрізкіше розділилися думки сучасних дослідників проблематики добробуту.

Найгарячіші дебати сьогодні точаться не з приводу питання, чи уряди більшості заможних західних демократій, міжнародні організації (скажімо, ОЕСР), світові організації та агенції сприяння розвитку (скажімо, Світовий банк), а також Європейська Комісія визнали за неодмінне урізати системи добробуту, а навколо того, *чому так сталося*¹². Джуліано Бонолі та його колеги вважають, що тиск у напрямку обмеження держави добробуту нині справляють чотири основні чинники: глобалізація, антиподаткові упередження, неоліберальний підхід до політичної економії та дилема «пошуку квадратури круга добробуту»:

¹² Еспінг-Андерсен нагадує про суттєві відмінності між поєднанням держави, сім'ї та ринку в різних країнах (тобто, режими добробуту, за його класичним означенням 1990 року), а відтак стверджує, що «ці відмінності означають неможливість розробки загальних стратегій соціальної реформи на абстрактному пан'європейському рівні. Звідси випливає, що ми грубо помилилися, якщо обмежимо свою увагу тільки роллю уряду в забезпеченні соціального добробуту. Гадаю, що нема сенсу обговорювати питання, чи слід обмежувати соціальні зобов'язання держави, не обміркувавши, які це може мати наслідки для сім'ї та ринкового постачання послуг соціального добробуту. [...] Реформування соціальних зобов'язань держави у Європі на прийдешнє сторіччя передбачає *зміну режиму*, тобто перевпорядкування внесків у соціальний добробут ринків, сімей і держави на такий лад, щоб нова комбінація краще відповідала нашим загальним цілям справедливішої та дієвішої соціальної системи» (Esping-Andersen 2001: 137).

Цими чотирма чинниками є, по-перше, глобалізація, що нав'язує логіку міжнародної конкуренції, якої не можуть уникнути окремі нації-держави і яка накладає обмеження на національну політику, особливо відносно оподаткування й ринку праці; по-друге, віра політиків та інших у те, що загал не стерпить зростання податкового тягара і внесків у фонди соціального забезпечення, аби фінансувати поліпшення добробуту; по-третє, в зарозумілих світах політиків зараз домінує неоліберальний підхід до політичної економії, який наголошує пріоритетність ринкової свободи над соціальним втручанням держави; і по-четверте, існує дилема «пошуку квадратури круга», з якою зіткнулися всі держави добробуту і яка полягає в тому, що нинішні уряди зазнають *одночасних і суперечливих тисків із протилежних напрямків*. Зростання чисельності літнього населення, більший попит на освіту й професійний вишкіл, зріст безробіття й очікування громадян, що суспільний прогрес принесе вищі стандарти соціального обслуговування, вимагають збільшення витрат. Водночас занепокоєння впливом глобалізації, логіка лібералізму і страх антиподаткових заворушень вимагають зменшення розмірів соціального забезпечення (Bonoli et al. 2000: 2, курсив мій).

У такому становищі ми зараз і перебуваємо. Європейські держави добробуту опинилися віч-на-віч із різноманітними комбінаціями перелічених вище чинників у різних країнах. Бонолі та його колеги стверджують, що вирішальну роль в обумовленні форм розгортання цих конфліктів і їхнього розв'язання відіграють відповідні інституційні обрамлення країн (зокрема політичні інституції, робітничий рух, бізнес, фінанси й добровільні сектори тощо)¹³. Оскільки скорочення розмаху держави добробуту важко

¹³ Ось один цікавий напрям таких досліджень переходових країн: «Цей масив соціального законодавства містив кілька взаємонакладних типів. Деякі нові правові норми обмежували рівень матеріальної підтримки, піднімали поріг доступу до неї та скорочували періоди надання цієї підтримки. Інші законодавчі акти піднімали оплату за медичні й освітні послуги та догляд за дітьми й старими. Треті акти переводили надання й адміністрування деяких видів матеріальної підтримки в руки працедавців та інших установ або запроваджували ринкові принципи в управління цими послугами. Нарешті, законодавство повністю приватизувало деякі соціальні й комунальні послуги» (Bonoli et al. 2000: 1). Приклади різноманітних шляхів згортання соціального добробуту можна знайти в нещодавно прийнятих конкретних законах (і Польща, на території якої проживає половина населення десяти нових членів Євросоюзу, – добрий для цього приклад). Відзначимо також, що нові напрямки європейської соціальної політики насправді погано відображені *кількісними* показниками, позаяк частка соціальних витрат у ВВП не зменшилася, про що нагадує нам Бонолі та ін.

виміряти кількісно, аби отримати уявлення про її трансформації в останні роки, найкращий спосіб досягти цього – поглянути на законодавчі зміни, запроваджені в різних країнах, і оцінити їхні вірогідні наслідки для масштабів, рівня та якості постачання послуг соціального добробуту (нові країни – члени ЄС, котрі прийняли неймовірну кількість змін до законодавства про державні системи соціального забезпечення протягом останніх років, – чудовий і досі малодосліджений матеріал для аналізу)¹⁴. Нам слід пам'ятати, що частка соціальних витрат у ВВП не зменшувалася, а, навпаки, продовжувала зростати протягом останнього десятиріччя, хоч темп її зростання істотно уповільнився порівняно з двома попередніми десятиліттями.

Загальні тези Бонолі знаходять відгук у прибічників ідеї «суспільства ризику», зокрема Ульриха Бека і його британських колег. Бекову версію кінця післявоєнного «суспільного договору» між державою та її громадянами, який настає одночасно з кінцем відомої нам держави добробуту, ми обговоримо в наступному розділі; зараз лише зазначимо, що Бонолі називає найцікавішу особливість нового світу, який він описує, *переміщенням тягаря невизначеності на індивіда*. Розширення масштабів приватного постачання означає для індивідів значно вищий рівень і частоту ризиків (приклад Бонолі – ринкові показники пенсійних фондів¹⁵).

¹⁴ Див. у цьому контексті ідею багатоопорних пенсійних систем (що складаються з трьох частин: обов'язковий перерозподільчий компонент, яким управляє держава і фінансує із зібраних податків; обов'язковий ошадний компонент, яким управляє приватний сектор; і вибірковий добровільний компонент для людей, які хочуть магі більший захист у похилому віці) на протипагу традиційним системам відрахунків у пенсійний фонд із доходних надходжень. Чисті багатоопорні системи існують тільки в кількох країнах (і Чилі в цьому питанні – флагман), тоді як кількість країн зі змішаними системами (відрахунки з прибутків у пенсійний фонд плюс багатоопорна схема) зростає. Польща – приклад успішного запровадження змішаної системи. Загальний огляд див. у праці Луїзи Фокс та Едварда Пелмера «Нові підходи до багатоопорних пенсійних систем: що діється у світі?» (1999). Польський випадок розглянуто в книзі Єжи Гауснера «Польща: безпека через розмаїтість» (2000).

¹⁵ За класичним означенням Еспінг-Андерсена в книзі «Три світи капіталізму добробуту», знетоварення – стрижневий феномен кейнсіанської держави добробуту: «Визначним критерієм соціальних прав була міра їхньої здатності дозволити людям гідно жити незалежно від суро ринкових чинників. Саме в цьому сенсі соціальні права зменшують статус громадян як товарів». А в розділі про «права й знетоварення» він стверджує, що «в докапіталістичних суспільствах майже не було робітників, які стали справжнім товаром у тому розумінні, що їхнє виживання повністю залежало від

Рівень безпеки і захист від ризику тут нижчі (Bonoli et al. 2000: 47–48). Залежність людей від ринку зростає, а тягар соціально-го страхування знімається з держави. Отже, нинішні тенденції недвозначно вказують на *повторне стоварення* суспільства, що означає зростання залежності людей від ринкових сил (і, дозвольте додати додатковий штрих, на *десоціалізацію економіки*)¹⁶. Як зазначалося в попередніх розділах, баланс між державою і ринком щодо забезпечення потреб людей (які дотепер задовольняли державні системи охорони здоров'я і пенсійного забезпечення, а інколи й освіти¹⁷) схиляється у бік ринку. За словами Бонолі, це «обернення тенденції, яка домінувала в соціальній політиці протягом більшої частини післявоєнного періоду» (Bonoli et al. 2000: 49)¹⁸.

продажу їхньої робочої сили. І лише коли ринки стали повсюдними й панівними, добробут індивідів почав залежати винятково від грошових відносин. Позбавлення суспільства інституцій, які гарантували соціальне відтворення за межами трудових угод, означало перетворення людей на товар (стоварення). У свою чергу, запровадження модерних соціальних прав вело до ослаблення суто товарного статусу. *Знетоварення відбувається, коли послугу трактують як свого роду право і коли індивід може забезпечувати себе засобами до існування без опори на ринок*» (Esping-Andersen 1990: 3, 21–22, курсив мій).

¹⁶ Директор-розпорядник МВФ заявив у ході представлення «відповідей на виклики», що при реформуванні освітнього сектора «вдатки на освіту можна скоротити шляхом запровадження сучасних технологій і навчальних методик у школах, щоб таким чином замінити традиційне безпосереднє спілкування між учнем і викладачем, а також шляхом переміщення певної частини витрат на приватний сектор, особливо на вищих рівнях освіти» (Camdessus 1998: 6).

¹⁷ Скепсис із приводу державного розв'язання проблем добробуту висловлювали як ліві, так і праві. Фіона Рос твердить, що «попри прив'язаність громадськості до інституцій соціального добробуту, лідери лівого й правого політичних флангів все частіше висловлюють скептицизм щодо державного забезпечення і погоджуються на ринкові підходи до соціальних проблем» (Ross 2000: 4). Гарний приклад дають інтелектуали лівого крила – так звані прихильники «третього шляху» в Британії. Ентоні Гіденс у книзі «Поza лівицею і правинею» пояснює, що «захист держави добробуту здається багатьом представникам лівиці важливим складником цивілізованого суспільства; нужденних і хворих не можна кидати напризволяще, а давати їм можливість вести гідне життя завдяки діяльності уряду. А втім цю справу треба дослідити детальніше, оскільки інституції соціального добробуту лише частково були творінням соціалістів, а радикальніші соціалістичні мислителі багато часу витратили, критикуючи їх» (Giddens 1994: 134). В цьому ракурсі цікаво було б перечитати «Протиріччя держави добробуту» (1984) Клауса Офе.

¹⁸ У «Світовому звіті про державний сектор. Глобалізація і держава» 2001 року Організації Об'єднаних Націй говориться, що рухи за «перевинайдення» і «нове державне керування» «спрямували тон і зміст дискусій про адміністрацію та уряд на шлях, який різко відхилився від напрямку їхнього розвитку протягом більшої частини ХХ сторіччя. [...] Мішенню їхньої критики був світ “бюрократії”, але, в кінцевому

А тепер дозвольте мені коротко представити ідеї «кращого й меншого уряду» та «цілковитого перевинайдення уряду», які підтримував Світовий банк у першій половині 1990-х років. Ці ідеї прямо вели до скорочення масштабів держави та звуження її соціальної відповідальності. Вони аналогічні рухові за «перевинайдення уряду» в Сполучених Штатах та «нове державне керування» в Сполученому Королівстві¹⁹. Із дозволу читачів, я звернуся до двох магістральних публікацій Світового банку – звітів про світовий розвиток 1996 і 1997 років, а саме «Від плану до ринку» та «Держава у перемінливому світі». Обидві публікації досить ясно викладають погляди авторів на державу, які відвертаються від поняття «мінімальної держави», аби звернутися до поняття «дієвої держави». У першій стверджується, що «перехід від планування до ринку ставить питання про цілковите перевинайдення уряду. Держава повинна *перейти від поганого виконання багатьох функцій до якісного виконання своїх кількох стрижневих завдань*. Це означає, що уряд мусить водночас скоротити й внутрішньо перебудувати себе. Вже не будучи першорядним економічним гравцем у багатьох сферах, він повинен натомість полегшувати діяльність приватним гравцям» (World Bank 1996: 110, курсив мій). Найбільш програмовий для переходових країн, напевно, цей фрагмент:

У переходових країнах завдання переозначення уряду одночасно нагальніше і більш страхітливе. По-перше, треба радикально урізати роль уряду у виробництві й розподілі товарів і послуг. *Державне*

рахунку, втручання уряду ґрунтувалося на кейнсіанській економічній теорії та ідеології «нового курсу» (United Nations 2001: 53–54).

¹⁹ Сьюзен Стрейндж у книзі «Відступ держави» пояснює: «Як же можна проголосити відступ уряду та зменшення авторитету держави у межах її територіальних границь? Відповідь... стосується не обсягів авторитету, які матимуть уряди більшості територіальних держав, а якості цього авторитету. Він спричинений *неспроможністю більшості урядів виконати ті базові функції, задля яких держава як інституція і була створена* – підтримання цивільного правопорядку, захист території від спустошень з боку чужоземних зазіхачів, гарантування міцної валюти для економіки і забезпечення чіткої правової інтерпретації правил базових обмінів майном між покупцем і продавцем, позичкодавцем і позичальником, власником і орендарем» (Strange 1996: xii, курсив мій). Як наголошують багато аналітиків, у заможних суспільствах те, що не надає державний сектор, надає приватний сектор як альтернатива.

забезпечення мусить стати радше винятком, аніж правилом. Державне втручання виправдане лише там, де зазнає невдачі ринок – у таких царинах, як оборона, початкова освіта, сільські дороги та базове соціальне страхування – і тільки за умови, що воно удосконалює ринок. По-друге, уряди повинні відмовитися від накладання обмежень і прямого контролю над приватною комерційною діяльністю та утриматися від участі у фінансовому секторі, замість того посередившись на сприянні макроекономічній стабільності й створенні законодавчого та інституційного середовища, яке підтримує розвиток і конкуренцію у приватному секторі. Нарешті, замість того, щоб надавати щедрі гарантії для забезпечення пристойних стандартів життя усім, урядам слід плекати серед населення особисте відчуття відповідальності за дохід і добробут (World Bank 1996: 110, курсив мій).

Ясна річ, вищій освіті не знайдеться місця серед пріоритетних ділянок діяльності «мінімальної» держави, а державна підтримка вищої освіти взагалі (як у коротко-, так і в довготривалій перспективі розвитку переходових країн) не має бути серед «першорядних завдань» держави. Отож, описаний ідеал веде не лише до скорочення (евфемістично названого «оптимізацією») держави, а й до встановлення нової ієрархії пріоритетних витрат. Зміна ролі держави вимагає зміни моделей витрат: «Ціллю є узгодження структури витрат із завданнями уряду в ринковій економіці та сприяння у такий спосіб довгочасному розвитку. Справді, рясні емпіричні докази підтримують думку, що урядові витрати мають продуктивний характер і сприяють економічному зростанню там, де вони виправляють хиби ринку й по-справжньому доповнюють приватну діяльність... але не навпаки» (World Bank 1996: 115). Політичні пропозиції, викладені (цього разу не для переходових держав, а для глобальнішого виднокола) у звіті «Держава у перемінливому світі», в основних рисах указують на той же шлях, але в дещо м'якшій формі. Державі в економічному й соціальному розвитку дедалі частіше приписують роль «партнера, ініціатора й каталізатора» або «каталізатора й регулятора», а не безпосереднього забезпечувача росту. За відповідний пункт у звіті взято положення, що «світ змінюється, а разом із ним змінюються наші

погляди на роль держави в соціально-економічному розвитку». Ринок і держава взаємодоповнюють один одного, таким чином держава має істотне значення для «закладення належних інституційних підвалин для ринку». Сьогодні все частіше визнають, що в багатьох країнах наявна монополія державних постачальників інфраструктури, соціальних послуг та інших товарів і послуг, але вони «навіть чи добре справляються зі своїми обов'язками» (World Bank 1997: 1, 4). Потрібно встановити нові обов'язки держави, а суспільству – їх прийняти. Конче необхідно здійснити «стратегічний відбір дій», які держава намагатиметься заохочувати, а також докласти більше зусиль, аби «зняти тягар із плечей держави»; потрібні «більша перебірливість» у державній діяльності та «більше покладання на громадян і приватні фірми» (World Bank 1997: 3)²⁰. Цікаво було б простежити еволюцію поглядів Світового банку на державу у відповідь на критику та засвоєння ним уроків, здобутих у різних частинах світу. Але зараз немає потреби заглиблюватися в деталі, тож дозвольте ще раз наголосити, що вища освіта опинилася через низку причин під пильним оком громадськості та в розмаїтті контекстів, які не мають

²⁰ Особливо через те, що, як показує Жужа Ферге та ін., «рекомендації ЄС з приводу проведення деяких реформ соціального захисту можуть спрямувати ці країни в більш американському, ніж європейському напрямку» (Ferge 2001b: 1). Відштовхуючись від дбайливого вивчення звітів про вступ від Спільноти десяти країн-кандидатів, Ферге виявляє там «приховану політичну програму»: «Союз має відмінну програму заходів із соціального захисту для країн-членів і країн – претендентів на вступ до ЄС. [...] Схоже, що в цих документах міститься прихована програма заходів для країн-претендентів на вступ, яка не зовсім узгоджується із європейською моделлю або допоміжними принципами. Ця прихована програма заходів пропонує претендентам на вступ здійснити заходи, які суперечать європейській моделі, зокрема приватизувати пенсійне забезпечення й охорону здоров'я або урізати й без того низький бюджет соціальних фондів» (Ferge 2001b: 1, курсив мій). Її висновки зрозумілі: «Імпліцитна модель для Центрально-Східної Європи, яку в багатьох випадках старанно реалізують, відрізняється від європейської моделі, як ми її знаємо, і наближається до багатьох ознаками до початкових намірів Світового банку. По суті високопосадовці Світового банку подають процеси у Центрально-Східній Європі як *модель соціальної політики, якої варто дотримуватися нинішнім членам Євросоюзу*» (Ferge 2001b: 12, курсив мій). Ніта Рудра у розвідці про вплив глобалізації на державу добробуту в менш розвинених країнах стверджує, що «тенденції соціальних видатків у розвинених і розвиваючих країнах пішли різними шляхами. [...] Із настанням глобалізації профспілки в менш розвинених країнах не змогли запобігти демонтажу держави добробуту, на відміну від профспілок у розвинених країнах Західної Європи» (Rudra 2002: 410–411). Центрально-Східна Європа, хоч номінально й належить до Європейського Союзу, швидше за все піде шляхом менш розвинених країн, ніж давніх членів ЄС.

нічого спільного із традиційними дослідженнями вищої освіти. Щоби продемонструвати зв'язок між вищою освітою, державою і державним сектором у цілому, дозвольте провести короткий експрес-курс у американський досвід.

Американська модель державного субсидування вищої освіти відносно проста. Її простота привертає до неї численних прибічників у різних американських і світових агенціях із кредитування та сприяння розвитку. Хоч цей підхід і видається обмеженим у застосуванні територією США та розвиткових країн, які реформують свої системи вищої освіти під егідою різноманітних започаткованих американцями програм розвитку, було би дуже корисно стисло їх розглянути (а для країн Центрально-Східної Європи, яким притаманні постійні бюджетні дефіцити й брак ресурсів для реалізації європейської моделі держави добробуту, уважний і допитливий огляд цього підходу може принести ще більше користі²¹). Дозвольте ще раз послатися на звіт Гаролда Гові, директора Національного центру з питань державної політики та вищої освіти, «Державні витрати на вищу освіту в наступному десятиріччі. Битва за збереження поточної підтримки» (Hovey 1999). Гові відштовхується від тези, що державне фінансування вищої освіти завжди сильно залежало від фіскального становища держави:

зміни фіскального становища держави нерідко примножувалися в масштабах, доки досягали царини вищої освіти. Коли з фінансами сутужно, бюджети вищої освіти, як правило, урізаються непропорційно сильно. Коли ж фінансові умови сприятливі, фінансування вищої освіти часто зростає сильніше, ніж більшості інших програм (Hovey 1999: 1).

²¹ Головна відмінність *перерозподільчої* діяльності урядів Європи і США в тому, що європейські уряди перерозподіляють дохід серед своїх громадян в набагато більших масштабах; європейські соціальні програми набагато щедріші, а європейські податкові системи прогресивніші, ніж американські. Якщо європейські країни постачають більше соціального забезпечення, ніж Сполучені Штати, то американці більше займаються приватним постачанням добробуту (тобто, благодійністю), ніж європейці (див.: Alesina et al. 2001).

Отже, скориставшись американським досвідом, ми можемо екстраполювати цю думку на Європу, або принаймні – Центрально-Східну Європу, стверджуючи, що державне фінансування вищої освіти залежить від валового стану державних фінансів. Немає сенсу зараз розглядати стан фінансування вищої освіти в країнах ЄС-15 порівняно із новими членами Євросоюзу; прірва між цими двома категоріями неймовірна. Прогнози на майбутнє показують, що фінансові умови вимагатимутьощадливості у найближчі роки, а то й стануть ще жорсткішими. В Америці «вища освіта опиниться у середовищі, де проблематичним буде збереження навіть поточних послуг» (Hovey 1999: 9). У США до традиційного переліку фінансованих урядом галузей належать вища освіта, правоохоронна діяльність, охорона здоров'я і середня школа. Фінансовий клімат для вищої освіти в більшості американських штатів може виявитися помітно гіршим у найближчому майбутньому, ніж наприкінці 1990-х років. По суті, уряди опиняються в ситуації гри з нульовою сумою: зростання фінансової частки однієї програми (приміром, вищої освіти) відбудеться лише *за рахунок* інших програм. У такий спосіб можна поставити одне дуже важливе питання, яке переважно оминають у європейських дебатах:

Головним питанням з приводу витрат є таке: чи приносять максимально допустимі витрати на вищу освіту більше користі, ніж максимально допустимі витрати на інші програми. Це питання обов'язково постане в політичному вимірі, маючи несприятливі електоральні наслідки урізання фінансової підтримки вищої освіти порівняно із урізанням фінансування середньої школи, охорони здоров'я та інших ланок державної політики. У змістовному вимірі це питання постане з приводу цінності поліпшення вищої освіти порівняно із цінністю поліпшення якості професійного вишколу, дошкільної освіти, профілактики захворювань та інших програм (Hovey 1999: 17–18).

Ця безвихідна ситуація дуже очевидна у більшості посткомуністичних переходових країн: у трансформаційних процесах існують певні пріоритети, але пиріг, який треба поділити на всіх, занадто малий, а те, як він ділиться, визначає головним чином поточна політична гра, а не чітко сформульований довгочасний

урядовий політичний курс. Як сумно зазначив Андрей Марга в дослідженні про «реформування посткомуністичного університету», «розглянуті були всі: політика й правосуддя, макроекономіка й фінанси, громадянські права й свободи, церква й родина. Але університет – попри його життєво важливу роль у забезпеченні суспільства дослідженнями й експертним знанням та відбір і формування лідерів завтрашнього дня – не був розглянутий як кандидат» (Marga 1997: 159). Подібно склалося із соціальною політикою європейських переходових країн: Боб Дикон зауважує: «Відразу стало видно... що всі дебати про соціальну політику були відтіснені мало не на останнє місце в ієрархії пріоритетів багатьох нових урядів» (Deacon et al. 1997: 92).

Вища освіта мусить конкурувати з іншими об'єктами державних видатків, а вартість інших соціальних потреб стрімко зростає; про це недвозначно говорить статистика безробіття, доступу до державних систем охорони здоров'я, рівня фінансової підтримки літніх людей через наявні схеми пенсійного забезпечення тощо. І вища освіта аж ніяк не була фаворитом порівняно з іншими програмами упродовж останнього десятиріччя в більшості країн Центрально-Східної Європи. Щоби переконатися в цьому, достатньо переглянути дані падіння державної підтримки вищої освіти й науково-дослідної діяльності та інновацій у багатьох країнах цього регіону. Американська реакція на невпинне зростання вартості утримання всіх урядових програм постала на ґрунті усвідомлення, що фактично не існує межі потенційному споживацькому попиту, а отже й витратам з урядового бюджету; «задовольнити ростучий попит практично неможливо, тому уряди шукають способів обмежити споживання того, що вони виробляють» (Hovey 1999: 28)²². Втім у випадку вищої освіти (а також

²² Цікавим процесом є перехід від «постачання послуг, в якому домінує виробник», до підходу, «більш орієнтованого на споживача». Цей процес можна легко прикласти й до навчання і вищої освіти зокрема. Як стверджує Пол Вайлдинг у своєму пророчому дослідженні європейського добробуту, «могутність виробника не може вистояти в умовах більшої доступності інформації для споживачів через, наприклад, всесвітню павутину. Пацієнти нині можуть власними силами вивчати свої проблеми зі здоров'ям і йти до своїх терапевтів із цілою текою інформації. [...] Професійне домінування й професійна вага, а відтак і підлеглисть споживача істотно залежать від *нерівності*

послуг державних шкіл, поліції, бібліотек тощо) давня традиція вимагає, щоби вона була доступна всім громадянам, а не лише обраним індивідам. Через це вища державна освіта не завжди відповідає вищим стандартам якості, що підштовхує багатьох заможніших і амбіційніших «користувачів» в обійми приватного сектора постачальників аналогічних послуг²³. Держава гарантує лише відповідність принаймні *мінімальним стандартам*. Вища освіта, аби здобути собі більшу частку урядових коштів, муситиме успішно змагатися з іншими фінансованими державою програмами, хай там податки виростають (досить складний, хоч і припустимий сценарій) або ні²⁴. Як нещодавно висловилися Джуліано Бонолі та його колеги, у європейському контексті «вихідним положенням прийняття рішень у нинішній політиці добробуту є те, що податки підвищувати не можна» (Bonoli et al. 2000: 72). Програми, з якими вищій освіті доводиться змагатися, дуже вразливі в соціальному сенсі. В американському контексті до їхнього переліку входять освіта від народження до дванадцятого класу, програми для літніх осіб (головним клопотом є зростання кількості людей похилого віку і забезпечення їх доглядом), охорона здоров'я (кардинальними проблемами якої є підвищення вартості послуг, зокрема тих, що лежать на плечах уряду – тобто, 40 мільйонів осіб не мають медичної страховки), програми для незабезпечених людей і мережа безпеки та, нарешті, правоохоронна система²⁵. Разом із тим жодна з цих програм не зацікавлена у тому, щоб асоціюватися зі зростанням податків;

доступу до знання. Проте ця нерівність почала виправлятися на користь споживача» (Wilding 2000: 8, курсив мій).

²³ «Податкове змагання» в більш або менш відкритій формі здається неминучим у дедалі відкритіших економіках, де все менше й менше протекційних торговельних бар'єрів. Через глобалізацію країнам стане дедалі важче утримувати у себе податки на *сумтсво* вищому рівні, ніж у країнах, із якими вони змагаються (див.: Camdessus 1998).

²⁴ Разом із тим, як свідчать останні дані ЄВРОСТАТУ, в країнах ЄС–15 18% населення, тобто близько 65 мільйонів громадян, живуть у бідності (див.: Ferrara et al. 2001).

²⁵ Втім, одна річ не викликає сумнівів: «Науковці, що вивчають постсоціалістичний перехід, повністю погоджуються, що центральне завдання, яке чекає в майбутньому такі країни, – це реформа пенсійної системи, охорони здоров'я, підтримки дітей і літніх, соціальної допомоги та інших царин системи добробуту», за словами Яноша Корная (Kornai 1997: 339).

обережніший підхід пропонує фінансувати конкретну програму, «наділивши її певним рівнем пріоритетності у прийнятті рішень про видатки» (Hovey 1999: 40). Пріоритети в розподілі коштів між різними програмами – дуже заполітизоване питання в кожній країні. Європа і країни Центрально-Східної Європи зокрема – не виняток²⁶. У дійсності перспективи збільшення фінансування державної вищої освіти, зокрема університетів, дуже тьмяні на майбутнє. Навіть акти Європейської Комісії, про які поговоримо в Частині V, не пропонують таких заходів ні для вищої освіти, ні для науково-дослідної діяльності й інновацій. Натомість вони пропонують, зокрема у випадку із метою досягнення 3-відсоткового рубежу витрат ВВП на науково-дослідну діяльність і інновації у кожній країні – члені ЄС до 2010 року, щоб *приватні* джерела робили свій внесок у досягнення цієї цілі²⁷. Отож, підсумуємо, що розглядати політику в галузі вищої освіти окремо від ширшої політики в галузі соціального добробуту було би надто короткозорою тактикою: вища освіта – це суттєва (і коштомістка) частина державного сектора і частина традиційної держави добробуту, яка зараз опинилася під жорстким тиском на обидві важливі частини – охорону здоров'я і пенсійне забезпечення²⁸. Знаючи про

²⁶ Відтак, Європейська Комісія заявляє, що «ресурси і політичні заходи, які слід задіяти, не вичерпуються урядовими видатками на наукові дослідження й інновації. Справді, понад 80% різниці між витратами США і Євросоюзу на наукові дослідження й інновації дає фінансова підтримка ділового сектора». Головна проблема із залученням більших приватних інвестицій у наукові дослідження й інновації – зробити цю галузь «привабливішою і прибутковішою» (ЕС 2002с: 5). Не випадково комініке має назву «До 3% ВВП».

²⁷ Під іншим кутом зору ці дві проблеми подають так: «довша тривалість життя коштує більше» і «сьогодні у всьому індустріальному світі пенсійна відставка перетворилася на тривалий період підтриманого державою дозвілля для ростучої категорії пенсіонерів, велика частина яких, завдяки сучасній медицині та безпечнішим умовам праці, залишається фізично повноцінною аж до кінця сьомого десятка. Донині цей стан справ був стерпною формою розкоші, оскільки достатня кількість молодих людей могла нести на собі зрослий економічний тягар» (Hewitt 2002: 14).

²⁸ До цього ж висновку прийшов Рамеш Мішра в праці «Глобалізація та держава добробуту», справедливо охарактеризувавши його як «парадоксальний»: «Поступ глобалізації та конкуренція створюють економічні умови, які вимагають від держави або державного сектора відігравати *більшу*, а не меншу роль у соціальному захисті. [...] Глобалізована економіка залишає державу (національну або понаднаціональну) єдиною стабільною і легітимною організацією, здатною перебрати на себе відповідальність за належний соціальний захист» (Mishra 1999: 32). Як ще буде зазначено нижче, в європейському контексті найбільші надії на майбутнє соціального добробуту

«гру з нульовою сумою» фіскальних рішень національних урядів, корисно було би дізнатися про мотиви, аргументи й дебати у ширшому контексті даної проблематики.

3.3. Глобалізація і держава добробуту: загальні питання

Тепер дозвольте перейти до проблеми, котру означимо як «глобалізація і держава добробуту». В цьому питанні змагаються одна з одною дві антагоністичні позиції, а також ціла низка проміжних напівтонів з приводу негативного впливу глобалізації на державу добробуту. Ось ці антагоністичні позиції: одні вважають, що глобалізація була *головним* визначальним чинником, який стояв за поступовим відступом держави добробуту, тоді як всі інші чинники значно менш значущі; другі ж схиляються до думки, що роль глобалізації значно переоцінено: можливо, вона й важливий чинник, але кардинальне значення у цьому процесі мав *внутрішній* розвиток західних держав добробуту останніх десятиріч. Всі інші позиції, схоже, є м'якішими варіаціями або конкретнішими версіями першої чи останньої парадигмальної позиції. Торбен Іверсен у праці «Динаміка розширення держави добробуту» проводить розрізнення між «песимістами» й «оптимістами»: песимісти вважають глобалізацію серйозною загрозою для подальшого виживання кейнсіанської держави добробуту, а оптимісти схильні вважати глобалізацію сумісною, а то й сприятливою для держави добробуту (див.: Iversen 2001). Найвідомішими представниками табору (відносно малого) «оптимістів» є Джефрі Гарет і Дені Родрик – двоє впливових політекономів і політологів. Ось що, приміром, стверджує Гарет:

Дещо дивує поширеність уявлення, нібито глобалізація розкитує державу добробуту, якщо взяти до уваги результати більшості систематичних емпіричних досліджень цієї проблематики. Кількісні дослідження не виявили певних чітких або стійких обмежень, які глобалізація накладає на урядові витрати чи оподаткування в країнах

покладаються на нову форму Європейського Союзу. Ця візія транснаціонального/транс'європейського соціального добробуту спільна для Ульриха Бека і Юргена Габермаса, чії ідеї розглянемо в Частині IV.

ОЕСР. І навіть у багатьох випадках виявився позитивний зв'язок між глобалізацією і розміром уряду. Ці результати узгоджуються із поглядом, що глобалізація має окрему політичну логіку «компенсації», котра може нехтувати найменшим спільним знаменником економічної «ефективності», на якому наголошують у широких дискусіях про державу добробуту. «Компенсаційний» погляд виділяє три аспекти. По-перше, інтеграція ринків має тенденцію загострювати нерівність і знижувати рівень економічної безпеки населення в розвинених індустріальних країнах. По-друге, на цьому ґрунті виникають потужні приводи для урядів виправляти огріхи ринку через політичні інструменти держави добробуту. Нарешті, по-третє, ці політичні заходи не обов'язково мають шкодити макроекономічним успіхам чи інтересам фінансових і промислових кіл (Garrett and Mitchell 1999:1).

Гарет і Мітчел оцінили відносний вплив обох підходів на зв'язок між глобалізацією і державою добробуту на основі даних із 18 країн, що входять до складу ОЕСР, за період між 1961 і 1994 роками. Гіпотеза про примат ефективності підкреслює протиставлення конкуренції на міжнародних ринках за товари й послуги та в мобільності капіталу, але вона зосереджується тільки на одному аспекті залежності між глобалізацією та державою добробуту – «економіці великих урядів» (Garrett and Mitchell 1999: 8). Вона нехтує тезами, які висували мислителі від Карла Полані (1944) до Дені Родрика (1997), що «існують також явні політичні стимули збільшувати оберти заходів із забезпечення соціального добробуту у відповідь на інтернаціоналізацію». Отож, під кутом зору оптимістів, «інтеграція ринків може в довгочасній перспективі принести користь усім сегментам суспільства завдяки ефективнішому розподілу й спрямуванню виробництва й інвестицій. Утім, короткотермінові ефекти глобалізації, мабуть, будуть дуже відмінними..., посилюючи нерівність та економічну незахищеність» (Garrett and Mitchell 1999: 9). «Компенсаційна гіпотеза» припускає, що глобалізація в дійсності може збільшувати вимоги до урядів у справі пом'якшення породженої ринками нерівності й незахищеності за рахунок розширення системи добробуту. Проте такий оптимізм досить рідкісний поміж дослідників проблематики соціального добробуту і варто шукати додаткові

докази позитивного зв'язку між торговельною відкритістю й компенсаційними соціальними видатками.

Фрітц Шарпф блискуче вловив і відтворив традиційну картину стосунку між країнами та їхніми економіками, яку поставили під великий сумнів сили глобалізації: «В історії капіталізму десятиліття після Другої світової війни були *незвичайними* за мірою збігу між кордонами *територіальних держав* і кордонами *ринків для капіталу, послуг, товарів і робочої сили*. Ці кордони аж ніяк не були непроникними, але операції, що здійснювалися із перетином цих кордонів, перебували під чинним контролем національних урядів. Як наслідок, власники капіталу мусили в основному обмежуватися можливостями інвестування лише в рамках національних економік, а конкуренцію фірмам складали переважно внутрішні конкуренти» (Scharpf 2000a: 254, курсив мій). Далі він заявляє:

Таким чином, упродовж цього періоду індустриальні країни Західної Європи *мали можливість розвинути особливі національні версії капіталістичної держави добробуту* – і обрані ними шляхи дуже різнилися між собою. [...] Проте в той час ще повністю не усвідомлювали, наскільки *успішність політики виправлення огрехів ринку фактично залежала від здатності територіальних держав контролювати свої економічні кордони*. Як тільки цю здатність було втрачено через глобалізацію ринків капіталу й транснаціональну інтеграцію ринків товарів і послуг, *«золоті роки» капіталістичної держави добробуту добили кінця* (Scharpf 2000a: 255, курсив мій).

Хоч твердження дещо різке, але воно відображує суть справи. Зараз уже неможливо нехтувати глобалізаційними силами при обговоренні майбутнього держави добробуту, хоч у деяких концепціях їхню роль істотно применшують, як побачимо далі.

На концептуальному рівні Джуліано Бонолі та його колеги (по книзі «Майбутності європейського добробуту») вказують чотири різні позиції реакції держав добробуту на тиски глобалізації. Перші три визнають факт, що окремі держави є частинами світового економічного простору і що їхні системи добробуту мусять пристосовуватися до цієї нової ситуації, хоч і відрізняються

за видом адаптації, який пропонують. Четвертий підхід не визнає, що глобалізація є основною обмежувальною силою, або твердить, що уряди можуть на рівних протистояти багатонаціональним підприємствам. Перелічимо три адаптивні позиції. Першу описують заголовком «конкурентоспроможність вимагає держави добробуту»: глобалізація примушує до *більшого*, а не меншого урядового забезпечення суспільних послуг; для цього існує дві взаємопов'язані причини – індустріальні суспільства в глобалізованій економіці мусять конкурувати одне із одним, через що потребують першокласної системи освіти й професійного вишколу для всіх своїх громадян; а гнучкість робочої сили на національному рівні державам слід компенсувати політикою соціального захисту (щоб підтримувати соціальну справедливість і суспільну гармонію)²⁹. Друга позиція називається «глобалізація проти добробуту»: вона спирається на теоретичне положення, що глобалізація підсилює проблеми, породжені високим рівнем державних витрат; у цілому це неоліберальний погляд. Третя позиція полягає у «компромісі між добробутом і конкурентоспроможністю»: цей підхід лавірує серединним курсом; визнаючи позитивний внесок забезпечення добробуту в життя націй, він наполягає, що сили глобалізації роблять неодмінним певне пристосування й модифікацію наявних схем забезпечення добробуту. За цим підходом, пропагованим ЄС і ОЕСР, потрібні лише «косметичні поправки» у постачання державних послуг, аби покращити їхню конкурентоспроможність³⁰. Нарешті, четвертий підхід не вважає

²⁹ Згідно з Алесина й Перотті (Alesina and Perotti 1997: 921), «конкурентоспроможність» можна означити простими економічними категоріями як «витрати на робочу силу, закладені в одиницю продукції, виробленої в одній країні, порівняно з її конкурентами». Отже, підвищення конкурентоспроможності означається як зниження відносної вартості робочої сили в одиниці продукції. З приводу держави добробуту й конкурентоспроможності економісту відразу спаде на думку таке міркування: «Збільшення податків на працівників з метою перерозподілу фінансів на пенсіонерів та/або безробітних змусить профспілки домогтися підвищення оплати праці, що своєю чергою призведе до підвищення вартості праці та втрати конкурентоспроможності. Як наслідок, попит на експорт і працівників упаде» (922).

³⁰ Мішра описує соціальні обставини, за яких постала кейнсіанська держава добробуту, наголошуючи на викликові, що його кинув капіталістичній системі соціалізм у той час, а також у міжвоєнний період: «Економічна й політична криза західного капіталізму протягом міжвоєнного періоду, яка кульмінувала "великою депресією"»

глобалізацію головною силою, яка справляє вплив на нинішні проблеми держави добробуту (див.: Vonoli et al. 2000: 65–69). Реакції національних урядів на тиски глобалізації – це одна лінія мислення; іншою лінією є дійсний вплив сил глобалізації на поточне переформулювання держави добробуту.

3.4. Глобалізація як визначальний чинник усунення держави добробуту

Прикладом однієї з найрадикальніших позицій, нещодавно зайнятих у дебатах про глобалізацію і державу добробуту, є книга Рамеша Мішри «Глобалізація і держава добробуту» (1999). На думку автора, у найзагальніших рисах крах соціалістичної альтернативи разом із падінням залізної завіси були головними причинами глобалізації, а занепад нації-держави став її наслідком. Отож, сьогодні глобалізація, поза сумнівом, є «важливим контекстом для держави добробуту» (Mishra 1999: 15). Ось як він на загальному рівні описує стан справ:

Три основні процеси на важливий манер переінакшили економічний, політичний та ідеологічний контекст держави добробуту: крах соціалістичної альтернативи, глобалізація економіки та відносний занепад нації-держави. Хоч ці процеси взаємонакладні й взаємопов'язані, кожен із них має своє значення для держави добробуту, яке вимагає переосмислення деяких базових ідей і припущень, що задавали напрям соціальної політики та характер соціального добробуту після Другої світової війни (Mishra 1999: 1).

По-перше, крах соціалізму дав остаточно зрозуміти, що перспектива системної альтернативи капіталізму втрачена. Нерівність і незахищеність у ринкових суспільствах було важко виправдовувати, коли навколо існував соціалістичний світ, а всередині Заходу подавала голос соціалістична опозиція аж до 1970-х років.

і масовим безробіттям, поставила капіталістичний соціальний порядок у ситуацію самозахисту. Прийняття, в загальній панорамі, правими партіями держави добробуту, що зобов'язувалася забезпечити повну зайнятість, було результатом, поміж іншого, наростанням потужності лівої альтернативи. [...] Крім того, постав соціалістичний світ, який кинув моральний і матеріальний виклик (принаймні в перші післявоєнні десятиліття) соціальній системі капіталізму» (Mishra 1999: 2, курсив мій).

Тепер же, після 1989 року, «крах соціалістичної альтернативи та зникнення будь-якої серйозної внутрішньої загрози з боку робітничого руху вможливили повернення класичного капіталізму із його ідеалом вільної ринкової економіки та потягом до дерегуляції і приватизації» (Mishra 1999: 3, курсив мій). По-друге, реальністю стала глобалізація економіки, зокрема фінансова глобалізація: «Найрізкішою і найсуттєвішою зміною для держави добробуту була фінансова глобалізація» (Mishra 1999: 4). Так, в ній не було нічого абсолютно нового, про що свідчить приклад Сполученого Королівства до Першої світової війни, але далі Мішра стверджує: «Проте з погляду держави добробуту фінансова відкритість економіки – цілковито нове й значуще явище. Справа в тому, що до 1914 року, коли економіки були відкритішими, не існувало держави добробуту – ні кейнсіанського макроекономічного управління з метою підтримки повної зайнятості, ні всезагальних соціальних програм, ні високих рівнів оподаткування. Натомість після Другої світової війни, коли постала модерна держава добробуту, західні економіки були відносно замкненими й самодостатніми» (Mishra 1999: 5). Отож, визначальною проблемою є, як наголошував Фриц Шарпф, «структурна залежність держави добробуту від відносно замкненої економіки» (Mishra 1999: 5). І, по-третє, занепала нація-держава: держава добробуту розвинулася як «національне підприємство» і досі значною мірою ним лишається; соціальні реформи, які заклали ґрунт держави добробуту, були націлені на створення національної єдності та національної мети, а універсальна держава добробуту, котра переслідувала ідеал повної зайнятості, інституціоналізувала ідею націй за допомогою «соціального громадянства». Як справедливо стверджує Мішра,

ідея підтримання й консолідації національної спільноти – за допомогою економічних, політичних і соціальних засобів – була головним ідеологічним обґрунтуванням держави добробуту (Mishra 1999: 12).

Проте сьогодні, напевно, спільні національні ідентичності, національна спільнота, солідарність та віра в націю, що були невідмінними для післявоєнних держав добробуту, зникають. Тому

Мішра ставить питання, чи нація-держава «зможе вижити якимось інакше, ніж інституційний спадок минулого, що потихеньку відмирає» (Mishra 1999: 12). Загалом, глобалізація і такі регіональні економічні об'єднання, як ЄС і НАФТА, вже почали відібрали у націй-держав їхні суверенітет і автономію.

Кейнсіанська держава добробуту постала головно у відповідь на людські й фінансові збитки від масового безробіття. Однак, у її виникненні мав місце й політичний мотив, гадає Мішра: комунізм, альтернативна форма соціальної системи і серйозний виклик капіталізму, ліквідував безробіття, гарантувавши кожному право на працю³¹. Післявоєнний соціальний компроміс, досягнутий через загрозу приватній власності як з боку соціалізму, так і робітничого руху, означав «відносно знетоварення» деяких життєвих шансів у капіталістичній системі (Mishra 1999: 1). Гарі Тіпл, автор праці «Глобалізація і занепад соціальної реформи», дотримується схожих погляди: держава добробуту через соціальну політику, програми, стандарти і регуляції була покликана «пом'якшити класовий конфлікт» і задовольнити «суспільні потреби, яким не міг дати ради і які не передбачав капіталістичний спосіб виробництва». В умовах післявоєнного статус-кво держава добробуту стала «політичною та економічною “необхідністю”» (Teerle 1995: 15). Державне втручання допомагало відбудовувати спустошені війною європейські економіки, а також стримувати або ослаблювати зростаючий інтерес до соціалізму після економічних негараздів 1930-х років і принесених Другою світовою війною руйнувань. Він стверджує:

Соціальні реформи того чи іншого кшталту були політично, економічно й соціально *необхідними* та фінансово *здійсненними* із на-

³¹ Пол С. Г'юїт, директор Глобальної ініціативи у справах літніх людей, нагадує нам: «Хай там якою була гуманітарна мета модерної держави добробуту, її створення стало за своєю суттю *прагматичною відповіддю* на соціальний переворот, спричинений масовим безробіттям на початку ХХ сторіччя. Щоби досягти нового розквіту, капіталізм потребував стабільності. [...] Ідеологічне сум'яття 1930-х років підкреслило небезпеки, які накликали на себе демократії, дозволивши безробіттю пауперизувати велику кількість представників молодого покоління. На виборах 1932 року більшість німців віддали свої голоси за кандидатів від нацистів і комуністів. І ті, й інші обіцяли покласти кінець демократичному режиму» (Hewitt 2002: 13, курсив мій).

станням промислового капіталізму, але особливо – протягом періоду післявоєнної відбудови (Teerle 1995: 25).

Новим, на думку Мішри, для держави добробуту є можливість капіталу «виходити із гри», яка зміцнює його становище в переговорному процесі з урядами й робітничими рухами. Тому, говорить він, «новим і значущим явищем глобалізацію роблять не її економічні аспекти, а їхні політичні імплікації. Тобто тепер гроші та інвестиційний капітал можуть висловлювати свою думку шляхом виходу з країни, якщо їм не подобається урядова політика» (Mishra 1999: 6). Що ж ми втрачаємо, на думку Мішри? Три десятиріччя після закінчення Другої світової війни стали свідками істотного поліпшення рівня життя («повна зайнятість, хороша оплата праці і зростання соціального захисту допомогли якоюсь мірою перерозподілити суспільний дохід і життєві шанси, тим самим принісши в життя населення безпеку й певну міру справедливості», Mishra 1999: 29), але сьогодні цей рівень, хоч його й досі підтримують, став *менш надійним*.

В останні роки вирішальну роль у збереженні основних соціальних програм, хоч і з деякими урізаннями, відіграли демократичні інституції; якби не вони, зміни в програмах добробуту були би набагато різкішими й глибшими, як у випадку переходових країн, де виборча демократія і політичні права ще не так зміцнили й укоренилися в суспільстві, як на Заході. На жаль тиски глобалізації на державу добробуту істотно звужують вибір, доступний політичним партіям у вигляді фіскальних і валютних політик і соціальних видатків (Mishra 1999: 54). Кейнсіанські стратегії гарантування повної зайнятості більше не спрацьовують, а безробіття стає хронічним, а не періодичним і пов'язаним із циклами капіталістичного розвитку. В підсумку Мішра виявляє, що в тому становищі, у якому нині опинилися уряди, колишні політичні можливості соціал-демократії (скажімо, націоналізація галузей промисловості, високе перерозподільче й прогресивне оподаткування, створення робочих місць шляхом розширення державного сектора) майже зникли. Як наслідок,

У кращому разі соціал-демократія здатна боротися лише за уповільнення ерозії соціального захисту та за справедливіший процес скорочення, тобто такий, у якому б гарантувався захист слабкішим і уразливішим категоріям населення. В цілому, дякуючи демократичним інституціям та залежності від електорату, зміна була й, напевно, буде відбуватися поступово і помалу. Але *напря*м зміни не викликає сумнівів (Mishra 1999: 55).

Мішра викладає «логіку глобалізації» у вигляді семи положень. Дані тези розтлумачують зв'язок цієї логіки із соціальною політикою і соціальним добробутом. Дозвольте зараз звернутися до них (пам'ятаючи, що погляди Мішри тут представлені як приклад позиції, за якою глобалізація *радикально й засадничо* змінює майбутнє держав добробуту) і докладніше обговорити їх у контексті зміни політики в галузі вищої освіти:

- (1) Глобалізація підриває здатність національних урядів переслідувати мету повної зайнятості й економічного росту через рефляційну політику. «Кейнсіанство в одній країні» припинило бути життєздатною можливістю.
- (2) Глобалізація призводить до зростання нерівності оплати й умов праці через вищу гнучкість ринку праці, диференційовану «постфордистську» робочу силу й децентралізовані колективні переговори. Глобальна конкуренція та мобільність капіталу призводять до «соціального демпінгу» й низхідної динаміки оплати праці й до зміни умов праці.
- (3) Глобалізація справляє руйнівний тиск на системи соціального захисту та соціальні витрати, вимагаючи в першу чергу ліквідації дефіцитів і боргів, а також зменшення податків як першорядних цілей державної політики.
- (4) Глобалізація розхитує ідеологічні підвалини соціального захисту, зокрема систему гарантованих національних мінімумів, підриваючи тим самим національну солідарність і легітимізуючи нерівність винагород.
- (5) Глобалізація ослаблює основу соціального партнерства й трипартизму, зміщуючи баланс влади від праці й держави до капіталу.

- (6) Глобалізація накладає обмеження на політичний вибір націй, фактично унеможливаючи ліві й центристські підходи. У цьому сенсі вона означає «кінець ідеології» в державній соціальній політиці.
- (7) Логіка глобалізації потрапляє в суперечність із «логікою» національної спільноти й демократичного політичного життя. Соціальна політика стає головним яблуком розбрату між глобальним капіталізмом і демократичною нацією-державою (Mishra 1999: 16–17).

Тепер спробуймо проаналізувати, якою мірою тези «логіки глобалізації» у викладі Мішри можуть стосуватися вищої освіти, якщо вони стосуються неї взагалі, почавши із першої.

Його перша теза передбачає поступ приватизації і скорочення держави добробуту (яке може компенсувати приватна підтримка соціального добробуту – але з новим розподілом ризиків і непевностей, про що пише Джуліано Бонолі в руслі досліджень *Risikogesellschaft*, спільного для Бека, Гіденса й Леша); зменшення кількості працівників державного сектора; кінець можливості розвитку держави добробуту шляхом створення нових робочих місць у державному секторі (скажімо, як у скандинавських країнах), зокрема – у вищій освіті; в цілому моделі оподаткування й витрачання ставатимуть дедалі більш схожими (дотримуючись ідеї «інвестиційно сприятливого» або «сприятливого для бізнесу» клімату в конкретних країнах) – такою самою ставатиме й політика фінансування вищої освіти; крім того, не буде можливості уникати «прийнятої в усьому світі» низхідної тенденції в фінансуванні державних послуг загалом та іншої загальносвітової тенденції, яка віддає перевагу ринку, а не державі як постачальнику суспільних послуг узагалі. Отож схоже, що у майбутньому вищу освіту *все більше розглядатимуть як частину суспільного сектора, але її традиційна унікальність залишиться в минулому, що матиме цілий спектр наслідків*. Один зі способів уникнути цієї перспективи – побачити у вищій освіті радше інвестицію, аніж тягар, кардинально важливу для розвитку «опертих на знання» суспільств і економік, або ж поглянути на вищу освіту

крізь призму формування соціального капіталу³². Мартин Карной у своїй книзі про глобалізацію та освітні реформи приходять до досить оптимістичного висновку і його аналіз

свідчить, що головний «відчуваний» вплив глобалізації в тому, що вона змінює роль націй-держав. Нация-держави опиняються в обмеженому становищі, як прямі економічні гравці, а отже, втрачають політичну легітимність. Але разом із тим легітимність націй-держав та інших регіональних і локальних урядів дедалі сильніше залежатиме від їхньої здатності створити умови для соціально-економічного розвитку. В новій глобальній економіці ці умови все більше залежатимуть від того, як держава організує освітню систему. Оскільки знання – найцінніший товар у глобальній економіці, країнам не лишається вибору, як збільшити обсяги інвестицій в освіту (Samou 1999: 82, курсив мій).

Питання в тому, про який рівень освіти йдеться у Карноя; варто зараз згадати аргументи Йости Еспінг-Андерсена проти збільшення інвестицій у вищу освіту в опертих на знання суспільствах (натомість щедро інвестуючи у дітей і сім'ї з дітьми)³³. На його

³² «Соціально-політичний підхід», який відстоює, наприклад, Джеймс Мідлі у праці «Зростання, перерозподіл і добробут: на шляху до соціального інвестування», шукає шляхів гармонізувати соціальну політику з економічним розвитком. Його ідея – визначити й запровадити соціальні програми, які робитимуть позитивний внесок в економічне зростання. Мідлі пропонує припинити захищати традиційну державу добробуту з її зобов'язаннями та мінливими цілями: «Замість намагання захистити перерозподільчу концепцію соціального добробуту, яка більше не спрацьовує, захисникам соціальної політики варто обміркувати переваги підходу соціального розвитку, що закликає гармонізувати соціальну політику з економічним розвитком і пропонує концепцію перерозподілу, котрий ґрунтується на інвестуванні в людей і громади. [...] Традиційні обґрунтування перерозподілу, які відштовхуються від альтруїзму та ідеї соціальних прав, втратили свою привабливість» (Midgley 2001: 167).

³³ У звіті 2001 року перед бельгійським головуванням у Європейському Союзі («Нова архітектура соціального добробуту для Європи?» Еспінг-Андерсен доводив, що професійний вишкіл і зростання кількості студентів вищих шкіл *навряд* самі по собі розв'яжуть проблеми, викликані падінням попиту на низькокваліфіковану робочу силу: «Якщо боротьба проти соціальної ексклюзії за допомогою забезпечення зайнятості залишиться центральною метою європейської соціальної моделі на початку XXI століття, освітні заходи слід доповнити стратегіями збільшення можливостей зайнятості для низькокваліфікованих працівників за допомогою інших методів. Протягом 1990-х років багато лівоцентристських урядів експериментували з різними формами заходів "активації" на нижчих шарах системи соціального захисту. Програми активації були розроблені з метою виправлення порушень і зміцнення умовного зв'язку між працею і доходом. В основі цих програм лежала філософія обопільних зобов'язань» (Esping-Andersen et al. 2001: 230).

думку, економіки з інтенсивним використанням знання створять нову соціальну поляризацію й нові дуалізми. У довгочасній перспективі цілковито може стати реальністю «виокремлення “знансвих оаз” у велетенському морі маргіналізованих ізгоїв». Аби уникнути цього похмурого майбутнього, потрібно розвивати розумові здібності й ресурсну базу громадян. У багатьох випадках він рекомендує масове інвестування в дітей і сім’ї з дітьми (Esping-Andersen 2002: 3). Він стверджує, що

Найпримітивніші захисники «третього шляху» вірять, що населення можна адаптувати до ринкової економіки за допомогою освіти і що за рахунок цього зникнуть соціальні проблеми. *Це небезпечний заблуд.* Освіти, професійного вишколу та ціложиттєвого навчання не достатньо. Економіка інтенсивного використання умінь породить нові нерівності; сервісна економіка з повною зайнятістю підсилить їх. А якщо ми не бажаємо вдовольнитися низькопробними послугами, важко буде уникнути зростання безробіття. Хай там як, а освіта не зможе усунути відмінності в соціальному капіталі людей (Esping-Andersen 2001: 134–135, курсив мій).

Багато економістів, соціологів і дослідників політики соціального добробуту сходяться на думці, що межу державних видатків і оподаткування було *вже* досягнуто в багатьох країнах Євро-союзу. Інвестування розвитку знанневого суспільства вже зазнає жорстких зовнішніх обмежень³⁴. Еспінг-Андерсен справедливо вказує на «нові нерівності й соціальні ризики, які неминуче спровокують оперті на знання економіки», «нових щасливців і невдах» та поглиблення прірви між тими, хто має, і тими, хто

³⁴ Кетрін Л. Ман у праці «Нова економіка: кінець держави добробуту?» доводить таке: нова економіка передбачає, що держава добробуту «мусить змінити спосіб свого функціонування, методи встановлення політичних курсів урядами від імені своїх громадян і спосіб реакції громадян на ринок. Новій державі добробуту, створеній для динамічного середовища нової економіки, більш притаманні будуть спонуки й відповідальність, ніж управління й наслідки. У державі добробуту політичні заходи мають бути спрямовані на полегшення перетворення з метою досягнення вищого рівня продуктивності й росту, а не на уникання зміни за рахунок урівноважування можливостей і регулювання наслідків. Дехто може запримітити в цій переорієнтації кінець держави добробуту, якою вони її знали» (Mann 2001: 2).

не має умінь³⁵. Він підказує два базові правила для політичних рішень. Перше: «не треба надто однобоко переслідувати мету створення “суспільства навчання”, цю гуманітарну й капіталомістку стратегію, вірячи, що паводок освіти підніме з мілини усі човни. Така стратегія неминуче залишить менш обдарованих позаду». Друге: «нові виклики перед соціальною політикою не можна розв’язувати за допомогою підвищення рівня оподаткування або частки видатків з ВВП. Нам варто зосередитися на тому, як за таких умов поліпшити статус-кво» (Esping-Andersen 2001: 146–147). Потрібно по-іншому поділити пиріг. Давайте тепер пригадаємо твердження Гаролда Гові про змагання різних програм соціального добробуту, в якому вища освіта останнім часом мала менший успіх, ніж інші претенденти на урядове фінансування. Схоже на те, що *увесь традиційний післявоєнний поділ пирога державного фінансування на скибки доведеться переглядати*. Колишні щасливці можуть виявитися майбутніми невдахами (і навпаки) в умовах зміни пріоритетів, зростання нерівності й можливої появи нових поглядів на те, що є більш або менш суспільно значущим, а відтак і поглядів, як саме необхідно по-новому розділяти пиріг. Сьогодні ми перебуваємо в дуже динамічній ситуації: майбутні політичні тенденції важко вгадати, а надто через те, що вони можуть різнитися від країни до країни або від регіону до регіону, хоч певну бажану суміш політичних заходів, які б задовольняли вимоги «змагальної, привабливої для працедавця й справедливої

³⁵ Давайте пригадаємо зараз цікаве розрізнення, яке було нещодавно проведене у повідомленні Європейської Комісії «Ефективне інвестування в освіту й вишкіл» між «багатими на знання» й «бідними на знання». Як говориться у документі, «зі зростанням винагород за уміння напруження в економіку й соціальну згуртованість принесе поляризація на *багатих знанням і бідних знанням*. Доступи до професійного вишколу, за яку платить працедавець, часто обмежується тими, хто вже володіє доброю кваліфікацією, а інші групи тим часом замикаються на нижньому щаблі ринку праці. Важливим викликом перед нами є завдання розвинути освіту й професійний вишкіл упродовж життя таким чином, щоб зміни й реструктуризація в економіці не мали згубних наслідків для соціальної згуртованості» (ЕС 2003: 8). Хоч європейська соціальна політика значною мірою фокусується на наданні можливості громадянам чимдужче користуватися освітніми можливостями впродовж цілого життя, у більшості (а то й у всіх) переходових країн цей вимір соціальної політики майже повністю відсутній, попри намагання урядів поширювати ціложиттєве навчання. Доступна освіта й досі розрахована на студентів 19–24-річного віку.

держави добробуту», можна встановити заздалегідь (Ferrera et al. 2001: 114)³⁶.

Серед суспільствознавців, які вивчають питання вищої освіти й новопосталого знанневого суспільства, дуже мало таких, що вірять у те, нібито глобалізація може справді-таки заохотити зростання витрат на освіту із державного гаманця за рахунок інших програм держави добробуту. Один із них – Віто Танзі з Міжнародного валютного фонду. У нещодавній розвідці «Податки й майбутнє соціального захисту» він стверджує, що

глобалізація може створювати натиск на уряди, аби збільшувати видатки на освіту, вишкіл, наукові дослідження й інновації, охорону довкілля, інфраструктуру та інституційні зміни, почасти через вимоги підвищення ефективності, а почасти – через вимоги виконувати положення міжнародних договорів. Ці видатки відповідають традиційній або базовій ролі держави за її розподільчою функцією. Таким чином, видатки на соціальний захист, котрий лише нещодавно став частиною ролі держави, можуть опинитися затиснутими між падінням надходжень і зростанням фінансових потреб більш традиційних напрямків витрат. У такій ситуації держава муситиме переглянути свою роль в економіці (Tanzi 2001: 196).

Але до цього висновку приходять досить рідко. Хоч теоретично й можна вимагати збільшення частки коштів на національні державні системи вищої освіти в структурі державних видатків, вдаючись до аргументів побудови «знанневого суспільства», на практиці вони досі не спрацювали в жодній із провідних країн ОЕСР або переходових країн Європи. Справа з фінансуванням вищої освіти нагадує аналогічну ситуацію з підвищенням податків заради зростання стандартів соціального забезпечення: кожен бажав би бачити кращі державні університети, але ніхто не проявляє охоти платити більше податків задля цієї мети (так само

³⁶ Ось як описують цю бажану політичну суміш Ферера, Гемерейк і Роудз у праці «Майбутнє соціальної Європи: реорганізація праці й добробуту в новій економіці»: «Тверда макроекономічна політика; урівноваження оплати праці й гнучкість (що досягається, де можливо, в рамках ширших “суспільних пактів”); приваблива для працевлаштування ефективна соціальна політика; гарантована гнучка зайнятність на ринку праці та нові методи приборкування бідності й соціальної ексклюзії» (Ferrera et al. 2001: 115).

загал позитивно ставився до соціального добробуту, але неохоче сприймав відповідне підвищення податкового тягаря). Майбутні державних університетів Європи окремо обговоримо в Частині V у контексті постановня європейських «опертих на знання» суспільств. Як детально покаже це обговорення, варіант збільшення *державного* фінансування вищої освіти, наукових досліджень і інновацій навіть немислимий на майбутнє³⁷.

Тепер дозвольте повернутися до другої тези Мішри – про «зміну умов праці через вищу гнучкість ринку праці», яку можна безпосередньо прикласти до академічного світу. Проблема діяльності представників академічного світу в умовах нових тисків ґрунтовно обговорювалася останніми роками, і зараз немає потреби поглиблено її аналізувати. Дослідження проводилися як в англосаксонському світі, так і в Європейському Союзі (див. зокрема: Currie and Newson 1998; Leslie and Slaughter 2001; Burbules and Torres 2000; Enders 2000; Altbach 2002; de Weert and Enders 2004). Переміни на академічних робочих місцях також широко вивчалися. Третя теза Мішри, що пов'язує глобалізацію з пріоритетом скорочення дефіцитів і боргів та зниження податків як цілей державної політики, безпосереднім чином стосується державних коштів, доступних для вищої освіти, але це питання ми вже розглянули в поточній частині.

У своєму тлумаченні четвертої тези, Мішра стверджує, що національний мінімальний життєвий рівень у період кейнсіанської держави добробуту був чимось на кшталт *права* усіх громадян,

³⁷ Обговорюючи виникнення Європейського простору наукових досліджень, необхідно коротко нагадати погляди Європейської Комісії: «Важливо усвідомити, що найбільша частка цього дефіциту пояснюється низьким рівнем приватного інвестування у вищу освіту, наукові дослідження й інновації в Європейському Союзі, порівняно зі США. І це при тому, що приватний зиск від інвестицій у вищу школу лишається високим у більшості країн Євросоюзу». Таким чином, головна теза послання «Ефективне інвестування в освіту й вишкіл: імператив для Європи» така: «Зіткнувшись із відносно низьким приватним інвестуванням і високим приватним зиском від університетської освіти, головний обов'язок органів влади – не просто продовжувати забезпечення вищих навчальних закладів і студентів достатнім державним фінансуванням, а й доповнити його шляхом збільшення й урізноманітнення приватного інвестування у вищу освіту». Тобто потрібне «поєднання *цільових державних інвестицій із більшими приватними внесками*» (ЕС 2003а: 13, 15, курсив мій).

фактично похідною від володіння статусом громадянина або члена національної спільноти. [...] Держава добробуту сама по собі стала значною мірою національним підприємством, яке живилося націоналістичними прагненнями й стремлінням до національної інтеграції. Замість нації, поділеної й ослабленої класовими й регіональними нерівностями, держава добробуту прагнула створити єдину націю, об'єднану на ґрунті *соціального громадянства* (Mishra 1999: 99, курсив мій).

Ми вже показували в частинах про модерну ідею університету та зв'язок між університетом, глобалізацією і нацією-державою, що «націоналістичні прагнення та стремління до національної інтеграції», за назвою Мішри, також спиралися саме на підвалини модерних університетів. Протягом періоду післявоєнної держави добробуту, коли швидко зростали набори студентів по всій Європі та інших розвинених країнах, зв'язок між державою добробуту та масовізацією вищої освіти посилювався. Щонайменше в останні два десятиріччя, хоч і різною мірою в різних країнах, вищу освіту в європейському контексті все більше вважали правом громадян, невід'ємною частиною статусу громадянина (у більшості комуністичних країн до того ж конституції гарантували «вільний доступ» до вищої освіти, хоч при цьому треба пам'ятати про елітарний характер вищої освіти та відносно невеликий набір студентів аж до початку 1990-х років³⁸).

П'ята теза Мішри здається мало пов'язаною з освітньою проблематикою, хоч перетікання влади від держави до капіталу непрямим чином явно ослабить «переговорні позиції» університетів. Ми вже наголошували, що хороший «інвестиційний клімат», який особливо цінують капітал і ринки, погано узгоджується із високими (або вищими за середні) державними видатками, зокрема видатками на вищу освіту. Шоста теза так само опосередковано

³⁸ Говорячи про великий чи малий набір студентів, доречно поглянути на цю справу з довшої історичної перспективи, ніж історія сучасного університету: див., наприклад книгу Л. В. Брокліса «Моделі відвідування Паризького університету 1400–1800 рр.» (Brockliss 1978) та *Statistics of the German Universities, from a recent work on German University Education by Dr. Perry, of Göttingen, by James Heywood* (1845). Read before the statistical section of the British Association at Cambridge. 19th June. 1845.

стосується вищої освіти: лише деякі варіанти політичного вибору нині доступні більшості національних урядів, а загальне ставлення до соціального добробуту, подобається воно нам чи ні (і помічаємо ми його чи ні), а надто в переходових країнах, в основі своєї неоліберальне³⁹. В такому контексті політичним ідеалом є, очевидно, мінімальна – або «дієва» – держава із мінімальними (або «дієвими») державними послугами (на протипагу приватним). Нарешті, сьома теза має вирішальне значення. Стисло Мішра викладає її так: «Глобалізація перетворює весь світ на велетенський відкритий базар, де національні кордони значать (або повинні значити) мало» (Mishra 1999: 105). Це справедливо, стосовно вищої освіти, особливо з огляду на переговори щодо ГАТС, на яких торгівлю «освітніми послугами» трактували як будь-яку іншу торгівлю будь-якими іншими послугами. Ми не маємо наміру розвивати цю тему зараз, адже обговорення краху ідеалу «громадського блага» було дуже активним в останні роки у зв'язку з домовленостями з приводу ГАТС⁴⁰.

³⁹ Як зазначає Гарі Тіпл, «неоліберальна політика, запроваджена сьогодні майже в кожній країні світу, стала розпізнавальним знаком переходу між двома епохами. Вона приносить політичні зміни, що “гармонізують” світ національних капіталів і націй держав із глобальною системою інтернаціоналізованого капіталу та наднаціональними інституціями». Отже, «неолібералізм все більше здається *системою ідей*, “час якої настав”, тоді як соціал-демократія, профспілковий рух і кейнсіанська держава добробуту шораз більше й більше здаються анахронізмами» (Teerle 1995: 2, 3, курсив мій).

⁴⁰ У праці «Вища освіта і СОТ: глобалізація виходить з-під контролю» Філіп Альтбах зазначає: «Торгівлю вищою освітою, ясна річ, важче кодифікувати, ніж торгівлю бананами. Але сьогодні вже помітні спроби зробити це – розробити систему правил і приписів, які б започаткували вільну торгівлю вищою освітою. [...] Освітні послуги усіх можливих видів будуть вільно експортуватися з однієї країни до іншої. Авторські права, патенти й ліцензійні порядки, які вже сьогодні увійшли в міжнародні договори, будуть далі зміцнені. Регулювати торгівлю академічними закладами, програмами, ступенями тощо через кордони буде дуже важко. Ті, хто захоче взяти участь у цих експортно-імпорتنих операціях, будуть змушені вдаватися до міжнародних трибуналів і судових позовів. На даний момент повну юрисдикцію над вищою освітою мають національні органи влади» (Altbach 2001: 2). Сьюзен Л. Робертсон нагадує нам, що «на кону стоїть дуже багато, так що вкрай важливо, аби широкі громадські обговорення того, що означає ГАТС для національних систем освіти, і чи ці процеси бажані або ні і для кого, що можна вдіяти, аби уповільнити, спинити їх чи повернути назад, відбулися в усьому спектрі зацікавлених спільнот, зокрема в академічній спільноті» (Robertson 2003a: 260). Див. спеціальний випуск журналу «Глобалізація, суспільства й освіта» на тему «СОТ/ГАТС та глобальна індустрія освітніх послуг» (*Globalisation, Societies and Education*, November 2003). Див. також: Larsen et al. 2001 та Sauvé 2003, а критику їх – у Robertson 2003b.

3.5. Поточні трансформації західних держав добробуту: вплив глобалізації чи вплив внутрішніх процесів?

Протилежний погляд на роль глобалізації у спричиненні згортання держави добробуту представляє гарвардський науковець Пол Пірсон (та його колеги по одній недавній цікавій міжнародній дослідницькій програмі). На початку 1990-х років Пірсон брав участь у дослідженні «згортання» держави добробуту, результатом якого стала новаторська книга «Демонтаж держави добробуту? Рейган, Тетчер і політика згортання» (1994). Слідом за нею з'явилися дві нині вже класичні праці в галузі досліджень соціального добробуту: «Нова політика держави добробуту» (*World Politics*, 1996) та «Жити в умовах перманентної нестачі: реструктуризація держави добробуту в заможних демократіях» (2001a).

У найзагальніших рисах Пірсон стверджує, що теза про глобалізацію *нехтує* соціальними фактами, *переоцінює* роль міжнародного чинника за рахунок унутрішнього та завдячує своєю популярністю серед суспільствознавців збігом у часі між унутрішніми проблемами держави добробуту та поновленням глобалізації. Ось як він формулює свій висновок:

Зміни у світовій економіці важливі, але фінансову напругу породжують у першу чергу соціально-економічні перетворення, які відбуваються *всередині заможних демократій*. Уповільнення темпів економічного зростання у поєднанні з переходом на рейки постіндустріальної економіки, настання черги урядів виконувати свої обов'язки, старіння населення та зміна структури домогосподарств разом породжують контекст *посутньо перманентної нестачі ресурсів* (Pierson 2001a: 13, курсив мій).

Його особливо цікавить наочне причинне пояснення зв'язку між глобалізацією та перетворенням держави добробуту. Він переконаний, що тезу про глобалізацію роблять такою вагомою неспростовні труднощі, яких сьогодні зазнають уряди при оплаті своїх соціальних зобов'язань:

Бережливість скрізь стала темою дня, а інтенсивність фіскальної напруженості продовжує явно зростати. Уряди видаються все менш спроможними задовольняти новий попит. *Збіг у часі* між глобалізацією (з одного боку) та зростанням потреби в бережливості й промовистими свідченнями вграти здатності політичного впливу (з іншого боку) надали переконливості тезам про причиновий зв'язок між глобалізацією та ослабленням нації-держави (Pierson 2001c: 81, курсив мій).

Хоч Пірсон визнає, що держави добробуту зіткнулися нині з безпрецедентними бюджетними дефіцитами, він пов'язує ці дефіцити з «постіндустріальними» змінами, притаманними усім заможним демократіям. У найпромовистішому уривку, він заявляє, що «фокусуватися на глобалізації – означає хибно розуміти засадничу природу даної проблеми. Напевно, можна сказати, що вона не має того значення, яке їй приписують. Хоч би де знаходилося джерело напруги, ця напруга дуже відчутна. Тому так важливо правильно встановити причинову історію проблеми» (Pierson 2001c: 82). Мабуть, найважливішим елементом намальованої Пірсоном картини є питання: чи була би держава добробуту в *докорінно відмінній ситуації* за відсутності глобалізації, або національна політична еліта була би краще спроможна задовольняти нові громадські запити. Його відповідь заперечна (Pierson 2001c: 82).

Ось центральний пункт проблеми: чи щось було би справді по-іншому без тисків, пов'язаних зі світовою інтеграцією національних економік? Тези Пірсона безсумнівно міцні, але я не зовсім упевнений, що ми отримали від нього переконливі аргументи малозначущості глобалізації. Переконаний, що становище, в якому знаходяться заможні індустріальні країни, сильно обумовлене глобальними тисками, наприклад, вибір серед політичних курсів, які їм доступні, щоб задовольнити нові запити. Напевно, зараз ми маємо справу зі складним плетивом міжнародних і внутрішніх чинників, які дуже важко дистилювати в сьогоденному світі. Адже справа не тільки в реальному впливі, який глобалізація справляє на суспільства; велике значення має також, на мою думку, те,

як соціальні, політичні та економічні проблеми насправді *сприймаються* як проблеми, тобто ідеологія. Можливо, Пірсон має рацію щодо дійсного вимірюваного впливу інтернаціоналізації економіки та держави добробуту. Йому важко відмовити у правильності з приводу зростання внутрішніх тисків, спільного для всіх основних заможних демократій, і що вони мають небагато спільного із глобалізацією. Але критично важливим нам видається спосіб, у який їх сприймають уряди й політичні сановники; спосіб їхньої подачі в громадських обговореннях; спосіб їхньої появи у суспільному житті через науки про суспільство, експертів і медіі. У цьому плані глобалізація – це набагато більше, ніж просто економічне явище; вона стосується того, як протікає політичне життя і як ми ведемо свій бізнес, як ми мислимо про наші держави та наші університети; як ми сприймаємо самих себе.

Ті суспільні феномени, які становлять найбільший інтерес для даної книги – повторне стоварення суспільства, десоціалізація економіки, денационалізація суспільств і економік, детериторизація і знепросторовлення економічної діяльності, зміна розподілу ризиків у суспільстві, невинна індивідуалізація, зростання ринкових орієнтацій у поглядах на державу й державні соціальні послуги, втрата нацією-державою влади, глобалізація і транснаціоналізація моделей соціального забезпечення, детрадиціоналізація національної та громадянської приналежності, – впливають на сприйняття теми соціального забезпечення, означення її проблем і прийняття рішень для розв'язання цих проблем. Глобалізація *щонайменше підсилює* ці процеси (як нагадує нам Мартин Карной у книзі про глобалізацію та освітню політику, «*суть глобалізації*» полягає в «новому способі мислення про економічний і соціальний простір і час. Фірми, працівники, студенти і навіть діти, які дивляться телебачення або користуються Інтернетом у школі, здійснюють реконцептуалізацію свого “світу”») (Carney 1999: 19). Тому я дуже неохоче знехтував би впливом глобалізації на сьогоденне становище держави добробуту, адже те, що і як ми бачимо в цьому питанні вже значною мірою було оформлене процесами, феноменами й тлумаченнями, які раніше принесла глобалізація.

Пірсон вирізняє чотири головні перетворення в західних демократіях соціального добробуту й обговорює їхній стосунок до глобалізації: «падіння темпів росту продуктивності (а відтак і економічного росту), пов'язане із масовим переходом робочих місць із виробництва до сфери послуг; поступове розширення, дозрівання й “доростання до крайніх меж” урядових зобов'язань; демографічне старіння, а також реструктуризація домогосподарств і їхнього стосунку до світу оплачуваної праці. Кожне з перетворень є могутнім і тривалим джерелом тиску на державу добробуту в заможних демократіях. Глобалізація у суттєвій спосіб не пов'язана з останніми трьома з цих перетворень, а її зв'язок із першою трансформацією в кращому разі незначний» (Pierson 2001c: 83). На його думку, глобалізація *супроводжувала* ці перетворення; вона *акцентувала й модифікувала* тиски на державу добробуту. Але саме ці перетворення в рамках переходу до постіндустріалізму «породжували реальну зміну» (Pierson 2001c: 83).

Схоже, його пояснення висвітлюють лише частину загальної картини, тоді як іншу частину, яку набагато важче виміряти і яка набагато менш економічна за своєю природою, вони гублять із поля зору:

базові симптоми деякого падіння можливостей урядів та зростання бюджетних дефіцитів явно не зникли б за відсутності тенденцій, пов'язаних із глобалізацією. Це не значить, що поступ економічної інтеграції взагалі не має ніякого значення. Так само це не означає заперечення зв'язку між міжнародними і внутрішніми процесами. Проте цей зв'язок, мабуть, незначніший, складніший й обопільніший, ніж зазвичай вважається. Нам варто звернути більшу увагу, ніж останнім часом, на докорінні соціальні перетворення, які *засадничо внутрішні* за своєю природою. Суспільства все більше виробляють послуги, а відтак зазнають падіння темпів зростання продуктивності. Настав час виконувати взяті урядами на себе соціальні зобов'язання. Населення старіє. А структура домогосподарств різко змінюється. Ці тенденції, які досить довільно згромаджують під рубрикою постіндустріалізму, пояснюють більшу частину тисків, із якими зіткну-

лися держави добробуту заможних суспільств (Pierson 2001c: 98–99, курсив мій).

Для даної книги важливий поточний стан справ, хоч би якою мірою Пірсонова причинова модель була правильна. Незалежно від того, якої з крайніх позицій у дебатах про стосунки між глобалізацією і державою добробуту ми дотримуємося (версії сильного зв'язку, представлені Мішрою, чи версії слабого зв'язку, представлені Пірсоном), ми прийдемо до однакового пункту:

Доводити, що роль глобалізації у перетворенні держав добробуту перебільшено, не означає заперечувати реальність фіскальних напружень держав добробуту. Якраз навпаки. Держави добробуту опинилися в сильній бюджетній скруті – і вона, певно, збережеться й навіть посилиться. В цьому наш аналіз перегукується з головною мораллю історії про глобалізацію: *на практичному рівні ми досягли ситуації перманентної нестачі ресурсів* (Pierson 2001c: 99, курсив мій).

3.6. Висновки

Отже, насправді немає великого значення, які чинники були важливішими на шляху до того стану справ, у якому ми нині перебуваємо. Майбутні держави добробуту та її послуг, серед них – державної вищої освіти, виглядає приблизно однаковим з різних кутів зору. Для мене важливо усвідомити, де ми є і куди можемо попрямувати в найближчі десятиліття. На жаль, більшість доводів указують в одному напрямку, хоч і послуговуються різними поняттями. Крім того, дана історія стає ще послідовнішою, коли виходимо за межі категорії «заможних» демократій, які успадкували свої системи державного забезпечення добробуту із «золотого віку», і потрапляємо на територію більшості розиткових країн і переходових країн Європи, які й цікавлять мене найбільше. В такому новому контексті переважна частина дискусій з приводу майбутнього соціального добробуту видається суто академічною: те, що в них нерішуче прогнозують заможним демократіям у майбутньому, *фактично* вже відбувається з переходовими економіками; і відбувається у повному обсязі, навіть без обмірковування якихось альтернативних політичних варіантів; інколи навіть без

підтримки, захисту чи проголошення альтернативних політичних варіантів тими-таки заможними демократіями. Звісно, в переходових країнах проводять багато експериментів із системами соціального добробуту. Можна навіть стверджувати, що майбутні напрямки трансформації цих систем у західних демократіях нині експериментально випробовуються з різною мірою успіху в переходових країнах; у деяких країнах, як-от пенсійна реформа на триопорною моделлю, розробленою Світовим банком і застосованою в деяких країнах Латинської Америки і переходових країнах Європи, цей намір було недвозначно задекларовано.⁴¹

⁴¹ Натомість, міжнародний незалежний капітал «вільний від обов'язку залишатися вдома, шукаючи інвестиційних можливостей та спекулятивного зиску, тому може пригрозити перспективою свого виходу, як тільки уряди накладуть обтяжливі обмеження на умови внутрішнього інвестування, намагаючись захистити соціальні стандарти, зберегти робочі місця або втримати за собою здатність регулювати попит» (Habermas 2000: 53).

Частина IV. Глобалізація, держава добробуту та майбутнє демократії

4.1. «Постнаціональна констеляція» і кінець післявоєнного компромісу держави добробуту (Юрген Габермас)

Розглянувши майбутнє держави добробуту з погляду (головним чином) політологів і дослідників проблематики добробуту, тепер хочу перейти до загальнішої частини соціальної картини, яка нині народжується на наших очах: я хочу обговорити зв'язок між нашим баченням глобалізації, майбутнім держави добробуту та майбутнім демократії, як його аналізували три провідні європейські суспільствознавці – два соціологи й один філософ. Вони розглядають проблему з іще ширшої перспективи і своїм переосмисленням держави добробуту надають додаткові аргументи на підтримку моєї думки, що трансформація державної вищої освіти у загальносвітових масштабах неминуча, якщо перетворення держави, зокрема держави добробуту, піде шляхом, окресленим у даній книзі.

Мислителями-суспільствознавцями, про яких іде мова, є Юрген Габермас – мабуть найзнаменитіший з-поміж живих німецьких філософів завдяки книзі «Постнаціональна констеляція»; Ульрих Бек – чи не найзнаменитіший з-поміж живих німецьких соціологів, автор кількох вагомих нещодавніх книг, зокрема «Що таке глобалізація?», «Славний новий світ праці» та «Світове суспільство ризику»; і нарешті Зигмунт Бауман – один із найзнаменитіших британських соціологів (за словами Ентоні Гіденса, *головний соціолог постмодерності*), автор праць «Індивідуалізоване суспільство», «Змарноване життя: модерність та її ізгой» та «Глобалізація: наслідки для людей і суспільства».

Дозвольте розпочати з Юргена Габермаса. На його думку, глобалізація провіщає кінець домінування нації-держави як

основної моделі політичної організації. Глобалізація *на фундаментальному рівні* ставить під сумнів релевантність нації-держави, але, разом із тим, немає гарантії, що націю-державу замінить щось *краще*, як зазначає Макс Пенскі в його передмові до книги «Постнаціональна констеляція. Політичні есеї». У ХХІ сторіччі всі ми зіткнемося із такою проблемою: «Чи зможуть демократії, оперті на системи соціального добробуту, вижити, переступивши національні кордони?» Відповідь на це питання – федеративний, соціально й економічно ефективний Європейський Союз (Habermas 2001b: xix). У цих же есеях Габермас також вказує на «кінець» та «скасування» післявоєнного компромісу у вигляді держави добробуту в Європі, яка стала визначальною характеристикою становища заможних західноєвропейських демократій. Ось як він узагальнює сучасну проблему держави добробуту:

За іронією історії, розвинені суспільства у ХХІ столітті стикаються з поверненням проблеми, яку вони нещодавно, здавалося, розв'язали під тиском систематичного змагання. Ця проблема така ж давня, як і сам капіталізм: як найдієвіше скористатися ресурсорозміщувальною та інноваційною функціями саморегульованих ринків і водночас уникнути нерівномірних моделей розподілу й інших соціальних потреб, які несумісні з умовами соціальної інтеграції в демократичних державах. У змішаних економіках Заходу держави мають у розпорядженні істотну частину внутрішнього виробництва, а отже, можуть використовувати трансфертні платежі, субсидії та дієве втручання в царинах інфраструктури, зайнятості та соціального захисту. Вони були спроможні справляти певний вплив на загальні умови виробництва й розподілу, маючи на меті підтримання росту, стабільних цін та повної зайнятості. Інакше кажучи, завдяки застосуванню заходів стимулювання росту, з одного боку, та соціальної політики, з іншого боку, *регуляторна держава могла одночасно стимулювати економіку та гарантувати соціальну інтеграцію* (Habermas 2001b: 50, курсив мій).

Утім, «золотий вік» західноєвропейської кейнсіанської держави добробуту вже явно минув, а перед нацією-державою, гадає Габермас, стоїть дедалі вужчий політичний вибір; наявні дані не залишають по собі жодних шансів витлумачити їх інакше.

У питанні майбутнього нинішньої держави добробуту Габермас цілковито згоден із Ентоні Гіденсом та Ульрихом Беком, Скотом Лешем і Зигмунтом Бауманом, а також багатьма іншими сучасними соціальними мислителями. Він анітрохи не вагається, стверджуючи, що «масові демократії західної моделі, оперті на держави добробуту, сьогодні опинилися наприкінці 200-літнього процесу розвитку, який розпочався із революційного народження модерних націй-держав» (Habermas 2001b: 60). Досі ідея держави добробуту реалізовувалася тільки в рамках нації-держави, але остання сьогодні досягла «меж своїх можливостей» у новому контексті, визначеному глобальним суспільством і глобальною економікою, як він доводить у розвідці «Перетинаючи “долину сліз” глобалізації» (Habermas 2000: 51).

За традиційною, а особливо післявоєнною моделлю, держава, суспільство та економіка були рівнопротяжними, збігаючись один із одним у межах *національних* кордонів¹. Габермас охрестив нову реальність і докорінно нову історичну конфігурацію *постнаціональною констеляцією*, яка виправдовує розвиток нового «постнаціонального» політичного проекту, котрий супроводжуватиме перехід до нового космополітичного права². Назагал, Габермасів політичний проект, представлений у «Постнаціональній констеляції», передбачає думку, що глобалізацію можна опанувати лише шляхом делегування державних прерогатив до регіональної понаднаціональної організації; у випадку Європи – до

¹ Натомість, міжнародний незалежний капітал «вільний від обов'язку залишатися вдома, шукаючи інвестиційних можливостей та спекулятивного зиску, тому може пригрозити перспективою свого виходу, як тільки уряди накладуть обтяжливі обмеження на умови внутрішнього інвестування, намагаючись захистити соціальні стандарти, зберегти робочі місця або втримати за собою здатність регулювати попит» (Habermas 2000: 53).

² Різку критику Габермасового ставлення до глобалізації див. у книзі Клауса-Герда Гізена «Постнаціональна констеляція: Габермас і “друга модерність”» (Giesen 2004). Його концепція космополітичного права «засадничо антидемократична». Коментуючи останні праці Габермаса, Гіденса та Бека, він твердить, що «політичний перехід до космополітичного права, який відстоює Габермас, точно відповідає рухові в напрямку другої модерності, “постнаціональної доби” загальносвітового врядування. Якщо новий Габермас знайде достатньо прибічників, нам, можливо, доведеться змиритися з існуванням в добу, коли інтелектуали всіх переконань один за одним задкуватимуть перед лицем вимог сильного. Після Віку Розуму ми, схоже... вступаємо у Вік Зречення» (Giesen 2004: 6, 13). Таки різке зауваження.

Європейського Союзу (див.: Giesen 2004: 8ff). Ось як виглядає його діагноз: «Феномени територіальної держави, нації та народного господарства, що склалися в межах національних кордонів, утворювали історичну констеляцію, в якій демократичний процес набував більш або менш переконалих інституційних форм». Сьогодні стається те, що процеси, підсумовані рубрикою «глобалізація», *поставили під питання всю цю констеляцію* (Habermas 2001b: 60). Постнаціональна констеляція кладе кінець ситуації, в якій політичне життя та правова система були зчеплені із економічними циклами та національними традиціями в межах кордонів націй-держав (Habermas 2000: 52). Дилема, із якою сьогодні зіткнулися національні уряди, сягає корінням тієї гри з нульовою сумою, в яку їх примусово вплутали і яку Габермас описує таким чином: обов'язкових *економічних* цілей можна досягти тільки за рахунок *соціальних* та *політичних* цілей. Всю цю дилему можна викласти у формі двох тез:

По-перше, економічні проблеми, що сьогодні обтяжують заможні суспільства, можна пояснити структурною трансформацією, яку характеризує термін «глобалізація». По-друге, ця трансформація настільки *радикально урізас спроможність націй-держав* до дії, що можливості вибору, які залишаються доступними їм, *не достатні, аби захистити їхнє населення від небажаних соціальних і політичних наслідків транснаціональної економіки* (Habermas 2001b: 51, курсив мій).

Габермас повністю визнає значущість впливу нинішніх глобальних перетворень на традиційні європейські моделі держави добробуту і на дедалі більшу неспроможність національних урядів здійснювати національну політику, що була традиційною особливістю націй-держав. Ці висновки досить чіткі й набувають глибокої історичної обґрунтованості, якщо поглянути на останнє півсторіччя в Європі:

хоч би як її розглядали, глобалізація економіки руйнує історичну констеляцію, що *тимчасово* уможливила компроміс у вигляді держави добробуту. Навіть попри те, що цей компроміс ніколи не

був ідеальним розв'язанням вродженої вади капіталізму, він все-таки *утримував соціальні витрати капіталізму в терпимих межах* (Habermas 2001b: 52, курсив мій).

Що, мабуть, особливо важко було визнати такому універсально мислячому соціальному філософу, як Габермас, так це *випадковість* післявоєнних соціальних процесів у Європі (яка, до речі, зближує його із загальними філософськими принципами Річарда Рорті, серед яких поняття випадковості відіграло вирішальну роль; див.: Kwiek 2004a, 2003d, 1998b, 1996). Йоста Еспінг-Андерсен блискуче спостеріг, що *теперішня держава добробуту спрямована на минулий соціальний порядок* (Esping Andersen 1996: 9). Поява та еволюція європейської держави добробуту в тому вигляді, у якому вона в дійсності постала й розвинулася, не була історично неодмінною; вона *сталася* лише через непередбачувані історичні обставини, а більшість європейців уже забула, що ці обставини були пов'язані з конкретним місцем і часом: це соціальні, політичні та економічні умови, які склалися після Другої світової війни³. Отже, у своїх есеях Габермас пропонує історичну й політичну оповідь, що має початок (постання післявоєнної «національної констеляції», яка дала поштовх розвитку кейнсіанської держави добробуту в Європі) та кінець (постання сучасної, пов'язаної з глобалізацією «постнаціональної констеляції», у якій ставиться під сумнів традиційна форма держави добробуту). Дозвольте зараз процитувати його *in extenso*:

³ Ці незвичайні обставини протягом десятиліть після Другої світової війни, за формулюванням Фріца Шарпфа з книги «Глобалізація та держава добробуту. Межі, виклики та вразливість», охоплювали умови, «за яких нація-держава мала змогу здійснювати історично виняткову міру контролю над її економічними кордонами. Оскільки уряди були спроможні регулювати рух капіталу, встановлювати обмінні ставки та пристосовувати мита до імпорту, зовнішні економічні чинники мали незначний вплив або жодного впливу взагалі на вибір внутрішньої політики» (Scharpf 2000b: 1, курсив мій). Нині навіть в умовах ліберального режиму СОТ уряди не зреклися можливості контролювати кордони, а свобода світової торгівлі досі обмежена. Інакша справа – в Європейському Союзі, де законодавчі й адміністративні обмеження на свободу руху товарів і капіталу повністю ліквідовані. Як відзначає Шарпф, «відтак, зникла здатність національних урядів захищати вітчизняні фірми від конкурентів, котрі виробляють свою продукцію в інших регуляторних режимах за кордоном, а їхня здатність оподатковувати й регулювати вітчизняний капітал і ділові фірми сьогодні обмежена побоюванням, що цей капітал втече чи перенесе виробництво в інше місце» (Scharpf 1996: 6).

У деяких привілейованих регіонах світу та за сприятливих умов післявоєнного періоду нація-держава – яка тим часом уже стала загальносвітовою моделлю для політичної організації – успішно перетворилася на соціальну державу добробуту завдяки регулюванню національної економіки без втручання в її механізми самокорекції. Але зараз цій успішній комбінації загрожує глобальна економіка, яка все більше уникає контролю регуляторної держави. Ясна річ, що функції держави добробуту можуть здійснюватися в колишніх обсягах, тільки якщо вони будуть передані від нації-держави до більших політичних утворень, які будуть спроможними йти в ногу із транснаціональною економікою (Habermas 2001b: 52, курсив мій).

Можливий розв'язок соціальних проблем, на думку як Габермаса, так і Бека, лежить у інтегрованій Європі майбутнього – тобто на рівні наднаціональних владних органів федеративної європейської держави («Європейський Союз як початкова форма постнаціональної демократії») у випадку Габермаса або, за формулюванням Бека, «без Європи не буде ніякої відповіді на глобалізацію... Не існує національного виходу із глобальної пастки»⁴).

⁴ У своїй праці «Демократична держава добробуту» (2000) Клаус Офе показує, як важко буде знайти основи для європейської «ідентичності» в умовах європейського «демократичного дефіциту». Він твердить, що «в оптимістичному баченні Європи Європейський Союз поступово набуватиме більшої легітимності за рахунок своїх видимих здобутків, зростання близькості європейських громадян та поступового інституційного оновлення. Іншими словами, демократичний дефіцит сам поступово вивітриться. Менш оптимістичну, але, певно, реалістичнішу альтернативу можна узагальнити твердженням, що горизонти довіри й солідарності та потенціал створення спільноти на громадянсько-суспільній і республікансько-політичній основі звужуються мірою того, як система координат відносин змагальності та взаємозалежності розширюється». Спираючись на факт, що в історичному плані найбільшим соціальним тілом, здатним приносити перерозподільчі жертви, була нація-держава, він приходить до висновку, що «нам слід очікувати опір збільшенню, коли вимоги розподілу переступлять межі цього тіла. Індивіди почнуть почуватися, нібито до них висуваються надмірні моральні вимоги, тож вони реагуватимуть тим, що в моральному сенсі будуть поблажливішими до себе». Таким чином, соціальну державу добробуту та демократію можна здійснити «тільки “в межах кордонів”»; тобто, в межах одного режиму соціалізації, обмеженого нацією-державою, представники якої вважають один одного вартими довіри й солідарності, а також сприймають один одного рівними учасниками в спільноті, об'єднаній одним правом, яке постійне й обов'язкове для всіх» (Офе 2000: 24–25). В контексті книги «Функціонування націй» (1992) Роберта Б. Райха, ідея довіри та солідарності між різними сегментами населення нації-держави, виражена в метафорі перебування у спільному національному човні, який називаємо національною економікою, опинилася також під загрозою. Клас транснаціональних капіталістів [КТК], який постає зараз і який нещодавно вивчив Леслі Склейр, схоже, має інші об'єкти лояльності та дотримується цінностей, які не є національними; як доводить

Застосування заходів коригування ринку та встановлення перерозподільчих регуляторних механізмів в умовах глобалізаційних тисків можливе, гадає Габермас, тільки якщо Європейський Союз піде далі своєї поточної форми міждержавного альянсу в напрямку «справжньої федерації» (Habermas 2000: 55). Цікаво також віднести Габермасові «привілейовані регіони світу» та «сприятливі умови» до посткомуністичних переходових країн Центрально-Східної Європи наших днів. З історичної перспективи питання досить ясне: ні так звана «європейська соціальна модель»⁵, ні жоден із європейських «режимів держави добробуту» (Еспінг-Андерсен), наявних сьогодні, недоречні в більшості переходових країн, про які йде мова, принаймні в їхніх повних формах, які обговорювалися або запроваджувалися на Заході в післявоєнні роки⁶. Із глобальної перспективи постання повноцінних континентальних держав добробуту в цьому регіоні виглядає просто-таки неймовірним. Більшість нових членів ЄС із Центрально-Східної Європи не потрапляють у жоден із трьох типів режимів держав добробуту Еспінг-Андерсена: ні ліберальний, ні соціал-демократичний, ні континентальний; найближчим досяжним на майбутнє для них є, напевно, ліберальний режим, приклади якого

Склеір, КТК «не мешкає і не ідентифікує себе із якоюсь конкретною країною, а натомість ідентифікується із глобальною капіталістичною системою» (Sklair 2001: 10). В цьому сенсі іншим цікавим об'єктом дослідження можуть бути євробюрократи.

⁵ «Соціальний вимір» у законодавстві Євросоюзу можна простежити аж до Римського договору, Соціальної хартії 1961 року та Маастрихтської угоди. У новому Проекті договору про запровадження Конституції для Європи (який досі не прийнято) в Частині III («Політика й функціонування Союзу») є розділи щодо внутрішнього ринку (I), економічної та грошової політики (II) та політики в інших специфічних галузях, як-от свобода, безпека та юстиція, а також «галузях, де Союз може вживати заходів координації, доповнення та сприяння» (III). Соціальну політику знаходимо в секції 2 Частини III – разом із такими іншими секціями, як, приміром, зайнятість, захист споживачів, транспорт, наука та енергетика. Частина IV («Солідарність») по суті дублює положення Хартії засадничих прав Європейського Союзу 2000 року.

⁶ Повністю погоджуюся із Жужею Ферге, що в переходових країнах немає якоїсь унікальної мітки для постання системи добробуту (хіба за винятком їхньої неоліберальної природи), але їм спільна одна риса: «Відсутність проекту системи добробуту, яка суттєво пом'якшить затрати переходу в короточасній перспективі та сприятиме емансипаційному виміру соціальної політики й формуванню інтегрованого суспільства в довгочасній перспективі» (Ferge 2001a: 131). Польща, із її 20-відсотковим рівнем безробіття в останні роки, – гарний приклад. Доводом соціал-дарвіністів, мабуть, буде те, що це якраз і є (неодмінна) плата за в усьому іншому переважно досить успішний перехід від командної економіки.

втілюють Австралія, Канада, Нова Зеландія, США та Сполучене Королівство⁷. Габермас дуже добре усвідомлює, що самих лиш економічних очікувань європейського населення від розширеного Європейського Союзу, особливо очікувань нових членів ЄС, недостатньо; потрібна ще й «легітимізація спільних цінностей», як він пояснює в праці «Чому Європа потребує Конституції». Упродовж третьої чверті ХХ століття громадянам Західної Європи пощастило розвинути «особливу форму життя», оперту на «багату матеріальну інфраструктуру». Сьогодні, в умовах глобалізації, вони готові відстоювати ядро держави добробуту в суспільстві, орієнтованому на соціальне, політичне та культурне залучення (Habermas 2001a: 8–9). Головна теза «Постнаціональної констеляції та майбутнього демократії» переформулюється в розвідці, присвяченій європейській Конституції:

Національні уряди, хоч би якого курсу вони дотримувалися всередині країни, дедалі міцніше вплутуються в транснаціональні мережі, а відтак все більше узалежнюються від *асиметрично розподілених* наслідків. Обираючи будь-яку соціальну політику, вони мусять пристосовуватися до соціальних обмежень, які накладають дерегульовані ринки, а надто світові фінансові ринки. А це означає низькі податки й фіскальну скруту, які змушуватимуть їх прийняти зростання

⁷ Аналізуючи перехід у сфері соціального добробуту в країнах Центрально-Східної Європи, Гай Стендинг зазначає, що в основі дискусій лежала базова дилема: «Як надати кращий соціальний захист для зрослої кількості нужденних людей, коли загальні соціальні видатки скоротилися через дійсний або уявний брак ресурсів» (Standing 1996: 225). У цьому контексті цікаво згадати, що Мартин Карной пише про дійсний та уявний вплив глобалізації на освітню політику: «Підхід урядів до освітньої реформи, а отже, їхня освітня реакція на глобалізацію, залежить від трьох першорядних чинників: їхнього *об'єктивного* фінансового становища, їхньої *інтерпретації* цього становища та їхньої *ідеологічної* позиції щодо ролі державного сектора в освіті. Ці три елементи проявляються в тому, як країни "структурно пристосовують" свої економіки до нового глобалізованого середовища». Як наслідок, «те, якою мірою дійсно не можна збільшити державні ресурси на освіту в конкретній країні та якою мірою "недостача" державного фінансування відображає ідеологічну преференцію приватним інвестиціям у освіту, має вирішальне значення для прийняття політичних рішень у царині освіти в новому глобальному середовищі. Головне значення для постачання освіти має те, як відіграє свою роль у розширенні та поліпшенні освіти державний сектор» (Carnoy 1999: 47, 51). Подібний погляд відстоює Пол Вайлдинг: «Звісно, точиться чимало дебатів з приводу того, що таке глобалізація і чи існує вона взагалі. У певному сенсі, це не має значення. Якщо уряди вірять, що вона відбувається і має певні наслідки, вона реальна, бо впливає на погляди й політику» (Wilding 2000: 15, курсив мій). Див. також: United Nations 2001.

нерівності в розподілі валового національного продукту. Отже, питання стоїть наступним чином: чи зможуть якісь наші малі або середні, *вплутані й пристосовницькі* нації-держави зберегти поодинокі спроможність уникати вимушеної асиміляції в соціальну модель, яку нині нав'язує панівний глобальний економічний режим? (Habermas 2001a: 11).

Відповідь на останнє питання, звісно, негативна, а звідси випливає тим більша значущість європейського проекту для Габермаса.

На думку Габермаса, найвагомішим виміром глобалізації є *економічний* (Habermas 2001b: 66). Основні його запитання: які аспекти глобалізації можуть погіршити спроможність до демократичного самоуправління в межах окремого національного суспільства та чи існують на понаднаціональному рівні певні «функціональні еквіваленти», здатні компенсувати недостачі, що виникають на рівні націй-держав. Звичайна модель держави все менше придатна в поточній ситуації:

Роздумуючи про «втрату повноважень» [disempowerment] нацією-державою, ми, в першу чергу, маємо на увазі давно започатковані перетворення модерної держави, яка вперше з'явилася після Вестфальського миру. [...] За цією моделлю, світ держав складається із націй-держав, які вважаються незалежними дієвцями в анархічному середовищі і які приймають більш або менш раціональні рішення з метою збереження та розширення своєї влади. Ця картина не сильно зміниться, якщо дивитися на держави як на суб'єктів максимізації економічної корисності, а не суб'єктів нагромадження політичної влади (Habermas 2001b: 69).

Глобальна доба запроваджує нову якість (або, згідно з «маніфестом» Бекової серії, що виходить у видавництві «Suhrkamp», «яку зробили свій внесок і Гіденс із Габермасом, «світовий порядок розпався! Яка чудова нагода для того, щоб знову започаткувати другу модерність!»), як нагадує нам ще й Гізен: Giesen 2004: 12); цитуючи дві незабутні фрази Габермаса, «владу можна демократизувати; але не гроші» та «гроші заміщують владу» (Habermas 2001b: 78). В умовах тиску глобалізаційних ринків, національні

уряди втрачають спроможність впливати на економічні цикли, так що для ефективного здійснення легітимізованої внутрішньої політики лишається мало простору.

Мірою того, як ринки стають дедалі важливішими, ніж політика, нація-держава все більше втрачає свою спроможність підвищувати податки та стимулювати зростання, а разом із тим і здатність «забезпечувати значущі підвалини своєї власної легітимності» (Habermas 2001b: 79). «Денаціоналізація» примушує суспільства, що склалися як нації-держави, «відкрити» себе перед економізованим світовим суспільством. Нації-держави, схоже, втрачають як свою спроможність до дії, так і стабільність своїх колективних ідентичностей, а отже, побоювання з приводу «втрати повноважень» як ефекту глобалізації аж ніяк не безпідставні. Згасання «національної констеляції» дає початок далекосяжним наслідкам для кейнсіанської моделі держави добробуту – «компроміс», досягнутий після Другої світової війни, закінчився; так само може бути і з приборканням капіталізму, здійсненим завдяки економічним обставинам того періоду. Європейські держави вже більше не мають потрібних ресурсів, щоб перенести в майбутнє традиційну європейську модель держави добробуту, а з огляду на вплив глобалізаційних чинників, давня проблема як поєднати саморегульовану природу ринків із соціальним виміром, особливо змінні зразки розподілу валового національного продукту, виникає наново. У європейському контексті будь-яка згадка про державу добробуту за означенням передбачає державну вищу освіту та її традиційні післявоєнні способи функціонування. Очікуване переформулювання держави добробуту – мабуть, різне в різних європейських економіках або узгоджене із певним спільним європейським знаменником, над яким зараз експериментує Європейська Комісія – неодмінно приведе до нових концептуалізацій того, як наші університети функціонуватимуть за змінених соціальних і економічних реалій.

4.2. «Друга модерність» і порушення історичного зв'язку між капіталізмом, державою добробуту й демократією (Ульрих Бек)

Дозвольте тепер перейти до Ульриха Бека, другого з-поміж трьох соціальних мислителів, яких ми стисло обговорюватимемо в контексті майбутнього держави добробуту та впливу глобалізації на нього. Загалом, у дискусіях про радикальні перетворення сучасного суспільства виникло чимало стрижневих соціологічних і філософських понять упродовж останніх двадцяти років, а інколи й трішки більше (деякі з них розглядалися в цій книзі): «постіндустріальне суспільство», уперше розвинене Деніелом Белом; «постмодерність», запропонована Жаном-Франсуа Ліотаром, та «постмодерність» і «плинна модерність» Зигмунта Баумана; «пізня модерність», представлена Ентоні Гіденсом; «постнаціональна констеляція», розроблена в політичних есеях Юргена Габермаса; «космополітична демократія», побачена Дейвідом Гелдом; «мережеве суспільство» зі знаменитої трилогії Мануела Кастелза «Інформаційна доба», а також «постфордизм», «посттейлоризм», «посттрудове суспільство» тощо. Їх супроводжують поняття «знанневого суспільства» і «знанневої економіки», які нещодавно зринули в міжнародних і транснаціональних дискусіях про нинішні економічні й політичні зміни в розвиненому світі, концептуалізовані, зокрема, в звітах ОЕСР та Європейської Комісії. Як правило, вони підкреслюють різні аспекти стрімко перемінливої соціальної реальності; однак всі вони пронизані відчуттям *прунтового* соціального перетворення, а в поодиноких випадках навіть відчуттям *радикального* розриву із минулим. У випадку Ульриха Бека, магістральним поняттями для опису сучасності є «суспільство ризику» та «друга, постнаціональна модерність».

Бек гадає, що нашу нинішню реальність визначають процеси глобалізації. У парадигмі другої модерності він наполягає: «Глобалізацію більше не вважають чимось зовнішнім і додатковим; натомість вона заміняє образ суспільства й держави як «вмістилищ». Вона позначає транснаціональну, вивільнену від

простору гри сил, правила й межі, парадокси й дилеми якої слід для початку розшифрувати» (Beck 2000b: 28–29). Між соціальними діагнозами наслідків глобалізації, представленими Ульрихом Беком, Зигмунтом Бауманом і Юргеном Габермасом, існує далекосяжна схожість, хоч корисно поглянути і на відмінності між ними. Основні теми останніх праць Бека, які становлять для нас найбільший інтерес, такі: перехід від першої, *національної*, до другої, *постнаціональної*, модерності; перехід від трудового суспільства до суспільства ризику (Risikogesellschaft); загальна невизначеність, незахищеність і неясність індивідуального та колективного майбутнього⁸; перша, індустріальна, модернізація та друга, рефлексивна, модернізація; кінець історичного зв'язку між капіталізмом, державою добробуту й демократією; майбутнє політичної свободи та демократії у посттрудовому європейському суспільстві; демократія як «трудова демократія» – матеріальна безпека громадян в обмін на їхню політичну свободу; взаємодія транснаціонального і національного вимірів соціального; майбутнє соціальної справедливості в добу глобальності; та, певна річ, майбутнє європейських держав добробуту. Всі ці теми дуже тісно переплетені між собою і вкупі становлять зв'язне соціологічне й політологічне трактування нинішніх реалій.

Бек у своїх аналізах рухається вперед і назад між результатами емпіричних досліджень, поєднаних із міжнародними даними, та соціологічними теоретичними висновками вищого рівня (називаючи свій жанр письма «фантазійна документалістика», Beck 2000a: 8). Дуже цікаво спостерігати, як ці дві площини підсилюють одна одну, надаючи інтелектуальної переконливості його доводам. В цілому нас понад усе цікавить наголос в його аналізі на *радикальності* поточних соціальних перетворень: стисло кажучи

⁸ У книзі «Облудний світанок. Ілюзія глобального капіталізму» Джон Грей доводить, що не тільки індивіди, а й нації-держави мусять нині діяти «у світі, де всі варіанти вибору непевні. [...] Національні уряди опиняються не просто в середовищі ризику, а й радикальної непевності. В економічній теорії ризик означає ситуацію, в якій ціна різних учинків відома із прийнятною ймовірністю, а непевність – це ситуація, в якій такі ймовірності невідомі. [...] Уряди перебувають у становищі, коли їм невідомий навіть спектр доступних варіантів вибору. Ця нескінченна радикальна непевність – найбільш потратне обмеження могутності суверенних держав» (Gray 1998: 75, курсив мій).

і спрощуючи в сторону загострення його погляди, картина суспільства драматично змінюється просто у нас на очах; глобалізаційні процеси незворогні; державу добробуту неможливо відродити на національному рівні (хоч її, либонь, можна відродити на регіональному, європейському рівні); трудове суспільство, оперте на територіальні нації-держави, прямо сьогодні розпадається на частинки; суспільний договір між капіталізмом, державою добробуту та демократією зламано⁹; ми живемо у світі *ендемичної загроженості*; і, нарешті, не існує способу уникнути постання *суспільства ризику* (визначальна риса якого – не стільки зростання масштабів ризику, як радше змінена природа невизначеності). І всі ці перелічені вище процеси йдуть рука-в-руку із процесом індустріальної модернізації, будучи його прямими наслідками (Esping-Andersen у звіті «На шляху до держави добробуту для XXI сторіччя» описує гордіїв вузол, із яким ми зіткнулися, в такий спосіб: «Як підтримувати нормативну відданість Європи соціальній справедливості, водночас прагнучи бути справді конкурентоспроможною силою в знаннєвій економіці, яка зараз постає», Esping-Andersen 2002: 1). Головна сила, що тут діє, – глобалізація. Які основні відмінності між першою та другою модерністю? Прочитуємо Бека in extenso:

⁹ Асар Ліндбек справедливо твердить у праці «Жінець серединного шляху? Велика держава добробуту в Європі. Небезпечна динаміка держави добробуту», що реформування держави добробуту неминуче породить серйозні проблеми для населення, «оскільки зобов'язання, взяті на себе державою добробуту, можуть розглядатися як довготермінові угоди між урядом і громадянами. 60-річна особа, якій скажуть, що уряд не може виконати своїх раніших обіцянок щодо лікарняних виплат, допомоги по безробіттю або пенсії, навряд чи зможе знову пройти шлях заощадження від свого доходу на спокійну старість! Таким чином, політика держави добробуту не просто пом'якшує ринкові ризики, а й також створює нові типи ризиків у формі непередбачуваних змін у політично обумовлених правилах...» (Lindbeck 1995: 13–14). Саме це і є один із побічних наслідків краху комуністичного (державного, бюрократичного і колективістського) «добробуту» і одна з найістотніших потрат трансформаційного процесу від соціалізму до ринкових економік у країнах Центрально-Східної Європи. Деякі аналітики доводять, що цю потрату було враховано і що серед тих, хто впливає на реформування соціальної політики в Центрально-Східній Європі, часом трапляється цинічне ставлення до ситуації, яке можна описати так: «Країни цього регіону не можуть дозволити собі розбудови ґрунтовної системи соціального захисту, але їм важливо забезпечити, щоб "середні класи" підтримували розвиток "демократії" в довготерміновому вимірі. Цим класам потрібно надати адекватний соціальний захист, щоб вони не розчарувалися. Це, мабуть, означає, що забезпечити адекватну допомогу біднякам не владється, бо на неї не вистачить ресурсів» (Standing 1996: 251).

Перший термін я використовую для опису модерності, опертої на суспільства націй-держав, у яких соціальні відносини, мережі та громади розуміються в засадничо територіальному сенсі. Колективні взірці життя, поступу й контрольованості, повної зайнятості та експлуатації природи, що були типовими для цієї першої модерності, сьогодні підірвані п'ятьма взаємопов'язаними процесами: глобалізацією, індивідуалізацією, гендерною революцією, неповною зайнятістю та глобальними ризиками (екологічна криза або крах світових фінансових ринків). Реальний теоретичний і політичний виклик перед другою модерністю – факт, що суспільство мусить відреагувати на ці зміни одночасно (Beck 1999a: 1–2).

Що спільного мають ці п'ять процесів? Усі вони – непередбачені наслідки тріумфу першої індустріальної модернізації, опертої на національну державу (Beck 1999a: 2). Через це нинішня картина соціальної реальності таки дуже радикальна, і ця реальність вимагає нового концептуального обрамлення для її аналізу; у досить різкому формулюванні її можна назвати так:

Новий різновид капіталізму, новий різновид економіки, новий різновид глобального порядку, новий різновид суспільства й новий різновид особистого життя виникають сьогодні. Всі вони відрізняються від своїх відповідників на попередніх етапах суспільного розвитку. Отже, в соціологічному й політичному сенсах *ми потребуємо зміни парадигм, нових рамок референції*. Це не «постмодерність», а друга модерність. Завдання, що стоїть перед нами – реформувати соціологію, аби вона могла забезпечити нове обрамлення для того, щоб наново винайти суспільство та політику (Beck 1999a: 2, курсив мій).

Ніщо в соціальній сфері на початку XXI сторіччя не лишиться недоторканим; світ радикально й суттєво відмінний. Нічого не лишиться тим самим, стверджує Бек. «Друга модерність» – це «чарівне гасло», яке «відкриє двері до нових концептуальних ландшафтів»:

Скрізь під поверхнею продовжують клетотіти великі вулканічні питання. Якщо суспільство повної зайнятості дійшло кінця, тоді ми мусимо нарешті зіткнутися із крахом пенсійної системи через дисбаланс між робочою силою, яка скорочується, та дедалі більшими

й старішими масами людей похилого віку. У той же час, *увесь концептуальний світ національного суверенітету сходить нанівець – світ, складником якого було приборкання капіталізму в Європі післявоєнною державою добробуту* (Beck 2000b: 17, курсив мій).

Бек жодного разу не вдається до катастрофічних обертонів, коли говорить про взаємопов'язані процеси глобалізації, які він вважає ненавмисними, але незворотними, неприємними, але невід'ємними для розвитку світу першої модерності, який сьогодні розлітається на друзки. Як він ефектно формулює, при переході від першої до другої модерності ми маємо справу із «фундаментальним перетворенням, зміною парадигми, відправленням у незнаний світ глобальності, а не з “катастрофою” або “кризою”, якщо поняття кризи означає, що ми можемо повернутися до попереднього становища, вживши “правильні” (=звичайні) заходи» (Beck 2000a: 123). (Важливо відзначити, що Бек ніколи не подає себе песимістичним візіонером, котрий малює похмуру картину нової, ворожої та важкозрозумілої реальності. Теоретичний фундамент його останньої книги був закладений майже два десятиліття тому і вперше представлений у книзі «Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne» 1986 року; на той час, в істотній частині його соціальної критики, ключем до розуміння перемін у світі слугувало туманне поняття «постмодерність», а глобалізація помалу зринала як основне теоретичне поняття 1990-х років).

Бек у своїх спробах оживити соціологічне мислення, яке за традицією було вкорінене в ідеї нації-держави, закликає до *перегляду* основ першої модерності. У найзагальніших рисах його фундаментальні питання звучать так:

Що означає толерантність? Що повинні охоплювати права людини в контексті культурної відмінності? Що підтримуватиме права людини у світі, який лишив національну державу в минулому? Як можна соціальні гарантії, які забезпечувала переважно національна держава, перенакреслити і зберегти у світі ростучої бідності та занепаду оплачуваної зайнятості? Якщо національна держава розсиплеться, чи настануть після цього нові релігійні війни, можливо, підсилені

екологічними катастрофами? Чи прямуємо ми до світу без насилля, нарешті умиротвореного після тріумфу світового ринку? Чи, можливо, ми на порозі другого Просвітництва? (Beck 2000a: 15).

У трактуванні Бека, глобалізація ставить під питання базові засади першої модерності, згідно з якими «контури суспільства в основному збігаються із контурами національної держави». На світ з'явилися не тільки нові зв'язки і взаємозв'язки: «Набагато далекосяжнішим є руйнування базових припущень, за якими суспільства й держави сприймалися, організовувалися та переживалися як *відокремлені одна від одної територіальні одиниці*» (Beck 2000a: 21). Який спільний знаменник для різних вимірів глобалізації і що означає зміна значення кордонів для соціальних гравців сьогодні:

Одна незмінна риса – це повалення центральної засади першої модерності: а саме, ідеї, що *ми живемо і діємо на взаємно відгороджених ділянках національних держав та їхніх відповідних національних суспільств*. Глобалізація означає, що кордони стають дедалі менш значущими для повсякденної поведінки в різноманітних сферах економіки, інформації, екології, технології, міжкультурних конфліктів та громадянського суспільства (Beck 2000a: 20).

Бекове поняття «рефлексивної модернізації», попервах розвинене в «Risikogesellschaft» 1986 року, робить наголос на самоперетворенні та розкритті першої, національної модерності. Ці переважно ненавмисні й непередбачені процеси сигналізують про зміну всього суспільства, зміну, що вражає «основи цілих модерних суспільств» (Beck 2000b: 19). А отже,

Термін «рефлексивна модернізація», відтак, позначає перехід від першої модерності, замкненої рамками національної держави, до другої, відкритої, сповненої ризику модерності, яку характеризує всезагальна незахищеність. Цей перехід відбувається як продовження «капіталістичної модернізації», яка нині перебуває в процесі скидання оков національної держави та держави добробуту (Beck 2000b: 19).

«Рефлексивна модернізація» означає можливість творчого (само)знищення цілої епохи: епохи індустріального суспільства. «“Джерело” цього творчого знищення – не революція, не криза, а перемога західної модернізації» (Beck 1994: 2; див. також впливову книгу Гіденса «Наслідки модерності»: Giddens 1990). Модернізація скасовує контури індустріального суспільства і дає початок новому історичному буттю (Beck 2002: 17). Кінець холодної війни приніс із собою відродження Європи, але він не зробив унеску до відродження ідей Європи, ведучи радше до «всезагального паралічу» (Beck 1999a: 24). Відповідаючи на загальний консенсус між песимістами й оптимістами, що модерність має лише одну форму – форму індустріального суспільства (споживацьке суспільство, поєднане із демократією), теорія рефлексивної модернізації твердить: «можливо багато модерностей» (Beck 1994: 24). Дозвольте перейти до основоположних засад першої та другої модерності у формулюванні Бека.

Перша модерність, яка набрала своєї форми в післявоєнній Європі, спирається на сім положень:

1. Кожна країна сама організовує свою «національну» економіку.
2. Повсюдне вилучення жінок із ринку праці.
3. Відмова в певних базових правах жінкам і дітям.
4. Існування незайманих невеликих сімей як основи відтворення робочої сили – товару головно чоловічого роду.
5. Відносно закриті життєвіти пролетаріату й буржуазії як соціальна або «статусна» передумова формування класів.
6. Ієрархія експертів і любителів, базована на породжених професійним розподілом і підтримуваних професіоналами монополіях на знання.
7. Географічно фіксовані виробництво, співпраця та діяльність компаній – як буцімто «природна» арена, на якій виникають і піддаються організаційному оформленню та втихомиренню протиріччя праці й капіталу (Beck 2000b: 20).

Це базові положення в тому сенсі, що вони вважаються інституційно та індивідуально самоочевидними – «свого роду друга природа» (Бек 2000b: 20). У другій модерності процес модернізації рефлексивний. Це означає, що модернізація стикається із ненавмисними й небажаними наслідками свого власного успіху. Соціальні умови, які надали обрисів першій модерності, руйнуються в ході модернізації. Ось приклади того, як Бек бачить другу модерність:

1. Корпоративна внутрішня структура класів, а отже, й класового суспільства в цілому, має тенденцію до розпаду в міру зростання соціальних нерівностей.
2. Відкриті обговорення екологічних криз роблять громадськість свідомішою в культурному сприйнятті та оцінці значення «природи».
3. Статеві й міжпоколінневі відносини між чоловіками та жінками, дорослими та дітьми позбавлені їхньої базової псевдоприродної засади, так що поступова революція перевертає весь світ малої сім'ї із його концепціями поділу праці, любові та домашнього життя.
4. Суспільство формальної праці та повної зайнятості, а також пов'язаний із ним комплекс держави добробуту вступають у кризу, коли виробництво та кооперація втрачають свої чітко означені локальні зв'язки.
5. Уявний світ приватної сфери, у сенсі «нормальних біографій», винятково припасованих до ринкових можливостей, знову стає політизованим.
6. Досвід глобальних ризиків для цивілізації ставить під питання традиційне правління експертів у галузях економіки, політики та науки. Основні демократичні рухи, що вимагають технократичного громадянства, таким чином прориваються у громадські дебати експертів і контрекспертів (Бек 2000b: 21).

Ці зміни спонукають нас частіше вживати такі поняття як «амбівалентність», «неясність», «суперечливість» або «дезорієн-

тація» для опису соціального. Інституційні відповіді на проблеми, із якими зіткнулося суспільство в часи першої модерності, вже більше не переконливі, «адже сучасні суспільства проходять через фундаментальне перетворення, яке кидає радикальний виклик розумінню модерності, що сягає корінням європейського Просвітництва. Поле референції сьогодні складається із багатьох різних варіантів вибору, і нові, неочікувані соціальні й політичні форми постають на цьому полі» (Beck 2000b: 22).

Це якраз точнісінько те становище, в якому опинилася вища освіта в глобальну добу, яке я аналізую в цій книзі: нові точки референції для аналізу, нові дієві на сцені, нові сили в дії в національних, регіональних (у Європі, в нашому випадку) і світових масштабах, і нарешті нові варіанти вибору, як діяти далі в ці кардинальні часи. Було б цікаво побачити, як вищенаведений синтетичний опис першої та другої модерностей стосується наших освітніх питань, котрі є темою даної книги. Бек стверджує, що «в моделі першої модерності все неперервно змінюється, але не базові категорії та поняття соціальної зміни як такої. Однак у другій модерності цим категоріям і поняттям кидають відкритий виклик. Понад усе джерелом цього виклику править переконання, що в кінцевому рахунку існує раціональне розв'язання кожної проблеми, породженої глобалізацією. Цей виклик відбувається як на рівні *інституцій*, так і на рівні *дискурсу*» (Beck 2000b: 24, курсив мій). У царині політики в галузі вищої освіти майбутні виклики також постануть як на рівні інституцій, так і на рівні дискурсу; перемінливі реалії функціонування (переважно фінансованих державою) вищих навчальних закладів дедалі частіше аналізують у зміненому дискурсі, зокрема в глобальних дискурсах, чужих для традиційного гумбольдтівського набору ідей, який використовували ще 20–30 років тому¹⁰.

¹⁰ Досить лиш порівняти дискурс *Magna Charta Universitatum* [Велика хартія університетів], підписаної 1085 року в Болоньї, та дискурс Болонської декларації, підписаної десять років по тому (вміщеної в ширший контекст у Частині V). Чудовий коментар див. у: Brzeziński 1997.

У парадигмі першої модерності глобалізацію трактують крізь призму «територіальної» держави, політики, суспільства та культури; але в парадигмі другої модерності глобалізація змінює стосунок між націями-державами та поза їхніми межами, а також внутрішню «якість» соціального як такого. В добу глобальності сумнівним стає сам принцип територіальності. З цього погляду ядром глобалізації є «детериторіалізація соціального». Отож, у другій модерності

Під знаком питання опинилася внутрішня узгодженість соціального конструкту, що складається з антропологічних констант і функціональних імперативів першої модерності. Територіально фіксований образ соціального, котрий два сторіччя захоплював і надихав політичну, культурну та наукову уяву, сьогодні в стані розпаду. Відповідником глобального капіталізму є процес культурної та політичної глобалізації, що виходить за межі територіальності, правлячи за принцип упорядкування суспільства (Beck 2000b: 26–27).

Суть детериторіалізації (або знепросторовлення) соціального й політичного, стверджує Бек, найкраще ілюструє приклад майбутнього праці. Наше суспільство праці перетворюється на суспільство ризику. Цей процес супроводжують нові поняття в академічних і громадських дебатах: «постіндустріалізм», «постфордизм», «посттейлоризм» або «неофордизм». У другій модерності ризик превалює скрізь: «в економіці, суспільстві, політиці. Тому слушно розрізняти не індустріальну й постіндустріальну або фордистську й постфордистську економіку, а захищеність, визначеність і чітко проведені кордони першої модерності та незахищеність, невизначеність і втрату кордонів у другій модерності» (Beck 2000b: 70). Можливий наслідок утопії вільного ринку – те, що в книзі «Славний новий світ праці» він називає «бразилізацією Заходу» (Beck 2000b) або «бразилізацією Європи» в праці «Що таке глобалізація?» (Beck 2000a: 161). Загальний опис подібностей підкреслює розмаїтість і незахищеність життя й праці людей¹¹. Бек

¹¹ «Незахищеність» стає однією із визначальних характеристик як життя, так і праці в постдобробутному середовищі; як стверджує Джефрі Гарет, «мабуть, найважливіший ефект глобалізації – зростання соціальних розладів у результаті економічної незв

проводить паралелі між переминами в європейському середовищі праці та нинішніми реаліями в Бразилії, де

ті, хто залежить від заробітної плати чи окладу на місці повної зайнятості, становлять меншість економічно активного населення; більшість заробляє на життя в менш надійних умовах. Люди працюють комівояжерами, дрібними торгівцями або кустарними ремісниками, пропонуючи всі види особистого обслуговування, або ж сновигають туди-сюди між різними нивами діяльності, формами зайнятості та професійного вишколу (Beck 2000b: 1–2).

Те, що Бек назвав «кочовою “мультидіяльністю”», швидко поширюється в пізніх трудових суспільствах, в яких добре оплачувана повна зайнятість стає рідкістю (Beck 2000b: 2)¹². Отже, незахищеність переважає майже на всіх позиціях у рамках сьогодняшнього західного суспільства. На цьому ґрунті може постати те, що Віл Гатон у розвідці «Стратегія високого ризику» назвав «суспільство 30/30/40», описуючи формування нової стратифікації британського суспільства: «На низу перебувають 30% безробітних та економічно неактивних, які стають маргіналами; за ними йдуть

хищеності, мірою того, як розподіл прибутків і вакансій між фірмами та галузями стає дедалі мінливішим. Як наслідок, *дедалі більша кількість людей мусить витратити все більше часу та грошей, намагаючись зробити своє майбутнє більш захищеним*» (цит. за: Iversen 2001; курсив мій).

¹² Подібні висновки, хоч і не настільки драматичні, можна зробити щодо теперішнього та майбутнього праці на академічних посадах. Як відмічав Філіп Альтбах у вступі до дослідження академічних професій у розвиткових країнах і країнах із середніми прибутками «Занепад гуру», «центральні реалії вищої освіти у ХХІ сторіччі – масифікація, підзвітність, приватизація та маркетизація – повсюди, хоч і різною мірою, задають обриси університетів і тих, хто в них працює. Масифікація, поміж іншого, спричинила чисельне розширення академічної професії та створила академічну спільноту, яку дедалі важче вирізнити. Підзвітність обмежила традиційну автономію цієї професії, призвівши до детальнішого регулювання академічної діяльності та зруйнувавши одну з найважливіших спокон академічної професії. Приватизація, в деяких контекстах, вимагає від представників академічних професій приносити зиск собі та своїм університетам через консультування та іншу невикладацьку діяльність. Маркетизація примусила професорів більше цікавитися уподобаннями студентів при розробці навчальної програми і можливостями підприємницької діяльності. Сумним фактом в добу масової вищої освіти є те, що *умови академічної діяльності скрізь погіршилися*» (Altbach 2002b: 3, курсив мій). Мені дуже кортить тісно пов'язати шонайменше три процеси, які перелічує Альтбах, із, поміж іншого, глобалізацією: а саме, підзвітністю, приватизацію та маркетизацію. Ці ефекти глобалізації на вищу освіту більшою мірою опосередковані, ніж прями – вони справляють свій вплив через дію на державу та уряд у цілому.

30% тих, котрі, хоч і працюють, мають структурно незахищену зайнятість; і тільки 40% можуть вважати себе посідачами штатних робочих місць, які дозволяють їм із певністю оцінювати перспективи своїх доходів» (Hutton 2000: 337). У трактуванні Бека, глобальний капіталізм покінчив із працею, так що безробіття вже більше не *маргінальний* жереб: воно зачіпає кожного, а також сам наш «демократичний спосіб життя» (Beck 2000a: 58)¹³. Отже, Бек задається питанням – чи можливою буде демократія, коли завершиться суспільство повної зайнятості, або чи є шанс для політичної свободи та демократії *без* матеріальної захищеності: коротко кажучи, «як можлива демократія без захищеності суспільства праці» (Beck 2000a: 63). Риторика «незалежного підприємницького індивідуалізму» не може приховати, що

Основи часто славленої держави добробуту та живої повсякденної демократії, а разом із ними і цілий самообраз суспільства працівників-громадян, побудованого на «інституціоналізованому компромісі класів», розпадаються (Beck 2000b: 4).

Спрямований винятково на зиск капіталізм, що не бере до уваги права працівників, державу добробуту та демократію, – це капіталізм, який підриває свою власну легітимність, стверджує Бек: «Неоліберальна утопія – це щось на кшталт демократичної безграмотності, адже ринок не може сам себе виправдати. Ринок – лише економічна форма, життєздатна тільки в поєднанні з матеріальною захищеністю, соціальними правами та демократією, а відтак із демократичною державою. Поставити все на вільний ринок – значить зруйнувати, разом із демократією, увесь цей економічний режим» (Beck 2000b: 4).

Бек пропонує здійсненню антитезу трудовому суспільству минулого: суспільство *активних громадян*, яке «більше не закріплене у вмістилищі національної держави» і діяльність якого здійснюється як на локальному рівні, так і крізь кордони. Воно

¹³ Еспінг-Андерсен підсумовує відмінність: «Звичайний промисловий робітник або низькокваліфікований працівник могли, хай там що, розраховувати на пристойну оплату праці та гарантоване робоче місце в добу капіталістичного соціального добробуту. Малоімовірно, щоб так само було в XXI сторіччі» (Esping-Andersen et al. 2002: 3).

здатне дати відповіді на нові виклики індивідуалізації, глобалізації, падіння показників зайнятості та екологічної кризи (Beck 2000b: 5). Ангитезою трудового суспільства має бути суспільство мультидіяльності; самодіяльне, самосвідоме, політичне громадянське суспільство.

Бек ретельно проводить розрізнення між глобалізацією, глобалізмом і глобальністю. Глобалізацією називається процес, в ході якого транснаціональні гравці розхитують суверенні нації-держави (Beck 2000a: 11). Глобалізм – це погляд, що світовий ринок «скасовує або витісняє політичну дію», тобто це ідеологія неолібералізму. Глобалізм – це монокаузальна й економістична система поглядів, яка «редукує багатовимірність глобалізації до єдиного – економічного – виміру» (Beck 2000a: 9). Глобалізм – це «світоглядний вірус», головна догма якого в тому, що «всі і все – політика, наука, культура – має підлягати примату економіки» (Beck 2000a: 122). Нарешті, глобальність означає, що

Віднині й надалі жодна подія, яка відбудеться на нашій планеті, не буде вузькою локальною подією. Всі винаходи, перемоги й катастрофи вражатимуть увесь світ. Нам слід переорієнтувати й реорганізувати своє життя і вчинки, свої організації та інституції уздовж осі «локальне–глобальне». У цьому розумінні глобальність позначає нову ситуацію другої модерності (Beck 2000a: 11–12).

Це нова глобальність, яку вже не можна розвернути назад; це «неминуча умова спілкування людей наприкінці ХХ сторіччя» (Beck 2000a: 15).

Для проблематики даної книги особливо цікава переконливо сформульована теза, що сьогодні «розладнаний історичний зв'язок» між капіталізмом, державою добробуту та демократією (який нагадує кінець післявоєнного «компромісу вкоріненого лібералізму» Джона Джерарда Парі)¹⁴. У формулюванні Бека, якщо глобальний капіталізм анулює осьові цінності трудового

¹⁴ Стисло нагадаю погляди Парі: «Надзвичайний успіх післявоєнної економічної лібералізації тримався на конвенції між державою та суспільством згладжувати її руйнівні внутрішні ефекти» (Ruggie 1997: 1). Це те, що він раніше (в 1982 році) називав «компромісом укоріненого лібералізму» (див.: Ruggie 1982).

суспільства, то розпадеться й історично складене з'єднання капіталізму, держави добробуту та демократії. Він стверджує, в Європі та Північній Америці демократія з'явилася на світ саме як *трудова демократія*: вона спиралася на оплачувану зайнятість. Зайнятість вдихнула життя в політичні права та свободи:

оплачувана праця завжди підтримувала не тільки приватне, а й політичне існування. Тому на кону сьогодні не «просто» мільйони безробітних, не просто майбутнє держави добробуту, боротьби з бідністю чи можливість ліпшої соціальної справедливості. *Все, що ми маємо, поставлено на карту. Політична свобода й демократія в Європі – на карті* (Beck 2000a: 62, курсив мій).

Зв'язаність капіталізму із основними політичними, соціальними та економічними правами, на думку Бека, «не просто “дрібна послуга”, якою можна знехтувати, опинившись у фінансовій скруті». Радше такий капіталізм із соціальним буфером був відповіддю на досвід фашизму та виклик комунізму, як вперше довіл Карл Полані у книзі «Велика трансформація». Таким чином, без матеріальної захищеності не може бути й мови про політичну свободу та демократію (Beck 2000a: 62–63)¹⁵.

Хоч у давній Греції та Римі свобода розумілася як (поміж іншого) свобода від праці, у Новий час під громадянином мали на увазі *громадянина, який працює* (це правда, якщо ще врахувати той факт, вирішальний для наших розмірковувань у Частині II, що він, крім того, був і громадянином нації-держави). Ідея демократії прийшла у світ як «трудова демократія»; отже, проблеми сьогодні не тільки в хронічному безробітті і не в долі держави добробуту, а також у «майбутньому політичної свободи та демократії в Європі» (Beck 2000b: 13).

¹⁵ Ось як цю думку формулює Ентоні МакГрю: «Адже якщо державний суверенітет більше не вважається неподільним, а спільним із міжнародними агенціями; якщо держави вже більше не мають контролю над своїми національними територіями; і якщо територіальні й політичні кордони втрачають колишню герметичність, тоді *стrijиміи іи принципи демократичної свободи – самоврядування, народ, згода, представництво та народний суверенітет – стають явно проблематичними*» (McGrew 1997: 12, курсив мій).

Бек визнає вагу краху комунізму в Східній Європі 1989 року (*annus mirabilis*^{*}, як описав його інший провідний німецький соціолог Вольф Лепеніс; див.: Kwiek 2004a та 2003h). У баченні тих політологів і соціологів, котрі мають справу із пришествям глобалізації та крахом держави добробуту, цей історичний феномен вимагає окремої уваги. Втім, зараз достатньо сказати, що Бек (подібно, поміж інших, Зигмунту Бауману та Рамешу Мішрі) простежує істотний зв'язок між 1989 роком, капіталізмом, демократією та державою добробуту. Після 1989 року, доводить він, основні риси капіталістичного способу виробництва, приховані в післявоєнному західному капіталізмі добробуту, зринули на поверхню в «різкішій формі» (Beck 2000a: 96). Він стверджує:

Вже не викликає сумніву, що Захід не уникнув наслідків колапсу Сходу. [...] Захід стикається із питаннями, які оспорожують фундаментальні основи його власної соціально-політичної системи. Осьове питання, із яким ми сьогодні зіткнулися – чи можна екстраполювати на глобальні терени історичний симбіоз між капіталізмом і демократією, раніше притаманний Заходу, не виснаживши його фізичних, культурних і соціальних основ. [...] І чи не слід нам, після закінчення холодної війни та повторного відкриття гірких реалій «конвенційного» соціального добробуту, зробити висновок, що потрібно переглянути, навіть наново винайти, нашу інституційну цивілізацію – саме зараз, коли давня система індустріалізованого суспільства розпадається в процесі свого-таки успіху? Чи не повинні постати нові суспільні договори? (Beck 1994: 1)

Звісно, більшість наших соціальних інституцій нині перебувають у процесі перевинайдення, починаючи із самої інституції держави (від «управлінської» до «мінімальної» або «ефективної»), але питання нових суспільних договорів лишається до цього дня відкритим. Якимось чином площина мислення про суспільні договори змістилася – від національної, обмеженої окремими націями-державами, до регіональної, а то й загальносвітової (і ЄС – добрий цьому приклад). Відтак, наукам про

* Рік чудес (*лат.*).

суспільство, можливо, доведеться піддати суттєвій ревізії свої фундаментальні постулати та переорієнтувати своє мислення; приміром, соціологія традиційно – із сьогодишнього ретроспективного кута зору – була соціологією тільки першої модерності, переважно, якщо не винятково, зосередженою на нації-державі. Словами Бека, «попри всі свої відмінності, такі теоретики, як Еміль Дюркгайм, Макс Вебер і навіть Карл Маркс поділяли територіальне означення модерного суспільства, а отже, й модель суспільства, зосереджену на національній державі, яку сьогодні похитнули глобальність і глобалізація» (Beck 2000a: 24).

Свою політекономію незахищеності або «політекономію світового суспільства ризику» Бек окреслює п'ятьма положеннями. По-перше, сьогодні розігрується нова гра сил між «територіально фіксованими» політичними гравцями та «територіально нефіксованими» економічними гравцями (тобто, між урядами, парламентами і профспілками, з одного боку, та капіталом, фінансовими ринками і торгівлею – з іншого). По-друге, простір, доступний окремим державам для маневру, обмежується дилемою: або платити вищим безробіттям за зниження показників бідності (як у більшості європейських країн), або прийняти більшу бідність в обмін на нижче безробіття (як у США). По-третє, трудове суспільство наближається до свого кінця. Як наслідок, більше не існує «довічних посад», а зростанням безробіття слід завдячувати успіху технологічно передового капіталізму. По-четверте, ми сьогодні стаємо самовидцями того, що він називає «ефектом доміно»:

ті чинники, що в добрі часи зазвичай доповнювали та підкріплювали один одного – повна зайнятість, гарантоване пенсійне забезпечення, великі державні надходження від оподаткування, свобода дій державної політики – нині стикаються із лобовими загрозами. Оплачувана зайнятість стає ненадійною; основи держави соціального добробуту розпадаються; звичні біографії розсипаються на фрагменти; бідність у похилому віці гарантована наперед; а зрплий попит на соціальний захист не можуть покрити порожні скарбниці місцевих органів влади.

І нарешті, по-п'яте, «гнучкість ринку праці» стала політичною мантрою. Для нас у цей момент особливе значення має загальніший висновок, що «гнучкість також означає перерозподіл ризиків від держави та економіки до індивіда». Не полишає сумнівів майбутня тенденція: «ендемична незахищеність» для більшості людей (Beck 2000b: 2–3, курсив мій)¹⁶.

Бек твердить, що соціальні наслідки глобалізації торкаються самісінької суті свободи та демократії. Між політичною свободою та новою політекономією ризику й непевності існує «засаднича суперечність» (Beck 1999a: 12). Глобалізація уможливила речі, що лишалися схованими протягом стадії «приборкання» капіталізму за допомогою соціального добробуту та демократії¹⁷. Глобальні корпорації відіграють провідну роль «у наданні конгрівів не тільки економіці, а й суспільству в цілому» (Beck

¹⁶ Гарвардський економіст Янош Корнай підсумував ставлення громадськості до системи соціального добробуту в Угорщині: «Члени постсоціалістичних суспільств поки що не засвоїли думки, що вони самі мусять нести на своїх плечах основну відповідальність за своє життя. Хіба ж десятиліттями їм не втовкмачували в голови, що держава подбає про них, коли вони захворіють, стануть інвалідами чи зістаряться? Вони досі не прийняли, що в першу чергу вони самі повинні підготувати себе до таких випробувань» (Kornai 1997: 339). Він – явний представник американського погляду; загалом-то, я б не очікував знайти якісь суттєві відмінності між континентальною Європою (скажімо, Францією) та Угорщиною, звідки були взяті результати дослідження. Я ладен літи навіть далі і заявити, що сьогодні, через кілька років після цього коментаря, усвідомлення власної відповідальності за свій добробут у Центральній Європі, в середньому, навіть вище, ніж у традиційних європейських режимах соціального добробуту.

¹⁷ Разом із тим, у Центрально-Східній Європі після 1989 року вперше в історії соціальна політика формувалася під впливом міжнародних фінансових агенцій і світових організацій (див.: Standing 1996). Ось як описує початкові роки переходу один із небагатих західних аналітиків, що вивчають проблеми соціального добробуту в цьому регіоні, Боб Дикон: «В умовах вакууму національної політики, що настав після 1989 року, сюди прийшли міжнародні організації. [...] Якою стане Східна Європа – сприятливою для жінок, перерозподільною, соціально справедливою та добре регульованою капіталістичною системою на кшталт Швеції; жорстоким капіталістичним казино, в якому невдач оббирають до останньої нитки, подібно США або, ще гірш, Бразилії; чи то соціально орієнтованим капіталізмом із нерівністю на зразок Франції чи Німеччини – принаймні почасти залежало від армії спеціалістів з питань людських ресурсів, що працювали на різні міжнародні організації, яка мала от-от розгорнути свої фланги у регіоні» (Deacon et al. 1997: 92–93; див. також: Brusis 2003). Утім, з одного погляду, вибір політики в царині соціального добробуту, доступний в більшості перехідних країн, був таки дуже обмежений, хай там хто грав головну дорадчу роль. Сьогодні, через півтора десятиліття, ті варіанти політики добробуту, які Дикон виразив за допомогою прикладів Швеції, Німеччини та Франції, виглядають фактично недосяжними. Я знову дуже схильний прийняти трактування Жужи Ферге, яке наголошує на посиленні неоліберального забарвлення (Ferge 2001a, 2001b).

2000a: 2). Транснаціональні корпорації розпочали наступ на *матеріальні* життєві траєкторії модерних національних суспільств (Beck 2000a: 3). Транснаціональні корпорації прощаються із нацією-державою, надалі відмовляючи їй у лояльності:

Проте це знижує рівень *внутрішньої* соціальної інтеграції, тим більше що її основа була суто економічною. Найбільша скрута загрожує якраз добре забезпеченим державам добробуту. Їм доводиться надавати обов'язкову допомогу дедалі більшій кількості безробітних... хоч вони в той же час втрачають контроль над податками, позаяк ТНК виклопотали собі безприкладні умови у грі за місцеві зобов'язання й повинності. [...] Низхідний тиск на державу добробуту, відтак, походить не тільки від поєднання скорочення ресурсів із зростанням видатків, а й від того, що їй бракує засобів задовольнити поставлені перед нею вимоги якраз тоді, коли прірва між багатими й бідними поглиблюється. *Мірюю того, як національне обрамлення втрачає свою зв'язувальну силу, щасливіці й невдахи глобалізації припиняють сидіти за одним столом.* Нові багатії більше не «потребують» нових бідарів (Beck 2000a: 7, курсив мій).

У процесі глобалізації вирішальною особливістю транснаціональних корпорацій, які ростуть у кількості й розмаїтті, виявляється їхня здатність нацьковувати нації-держави одна на одну. Бек доводить: якщо поглянути ззовні, все нібито лишилося, як і раніше – компанії виробляють, наймають і звільняють, платять податки. Однак суть у тому, що вони *«більше не роблять все це за правилами гри, які встановили національні держави, а продовжують грати у стару гру, анулювавши й переписавши ці правила.* Таким чином, ця гра лише *здається* знайомою нам грою праці й капіталу, держави й профспілок, адже хоч один гравець і продовжує грати в рамках національної держави, інший – уже грає в рамках світового суспільства» (Beck 2000a: 64–65, курсив мій). Соціальні наслідки цього разючі. Виростає наново й загострюється *«конфліктна логіка капіталістичної гри з нульовою сумою»,* тоді як *«держави втрачає свої звичні засоби примирення і погодження за допомогою збільшення розмірів пирога, доступного для розподілу»* (Beck 2000a: 7).

Особливий інтерес для нашої освітньої проблематики становить одна конкретна форма реакції на глобалізацію, доступна сьогодні державам – переорієнтація освітньої політики (освіта грала важливу роль у Бековому «Суспільстві ризику»). Один із головних відгуків на глобалізацію – «побудувати й розвинути освіту та знаннєве суспільство; зробити професійний вишкіл тривалішим, замість того щоб скоротити його; послабити або позбутися його прив'язаності до конкретної роботи чи фаху, натомість припасовуючи його до основних кваліфікацій, які можна широко використовувати на практиці» (Beck 2000a: 137–138). Цінується передусім соціальна компетентність, здатність працювати в команді, розв'язувати конфлікти та розуміти інші культури (Beck 2000a: 138)¹⁸. Тут натрапляємо на цікавий парадокс: підтверджуючи неминучий колапс держави добробуту, якою ми її знаємо зараз, під тиском глобалізації, Бек, схоже, не розпізнає зв'язку між фінансованою державою вищою освітою та державою добробуту. Таким чином, вище наведений постулат може видаватися дієвим у найзагальнішому вигляді, але його доведеться детально переформулювати, переносячи на практику. Потрібно пам'ятати про зв'язки між європейським поняттям держави добробуту, державним сектором і європейськими закладами освіти, які фінансуються із державного гаманця.

4.3. Глобалізація: наслідки для людей і суспільства (Зигмунт Бауман)

Дозвольте, нарешті, перейти до останнього із трьох провідних європейських мислителів, які обговорюються в даній частині у зв'язку з питанням майбутнього держави добробуту, а отже й впливу глобалізації на вищу освіту – Зигмунта Баумана. Бауманове обговорення наслідків глобалізації «для людей і суспільства»,

¹⁸ А ризику й непевності другої модерності дуже вагомі. За надто яскравим описом британського суспільства у виконанні Віла Гатона, «британці все більше опиняються в ситуації ризику. Ніколи ще після війни шанси того, що їхні робочі місця скоротять, їхній дохід упаде, власники їхніх осель зміняться або що ці оселі неможливо буде продати, що їхні сім'ї розпадуться, а компанії друзів розсиляться, не були вищими» (Hutton 2000: 337).

в контексті наших зацікавлень, притягує нашу увагу до нової поляризації населення світу на глобалізованих багатіїв і локалізованих бідарів. Мобільність стала одним із вирішальних вимірів людського життя. Як пише Бауман, «всі ми... перебуваємо в русі. [...] “Глобальні” задають тон і визначають правила життєвої гри. Бути локальним у глобалізованому світі – це ознака соціальної депривації та деградації» (Bauman 1998: 2). Тенденції глобалізації та локалізації існують поруч – те, що одним являється як глобалізація, означає локалізацію для інших. Головним чинником стратифікації стає в наш час мобільність, свобода пересування. А відтак виникають глобальні щасливці й локальні невдахи, «дедалі глобальніша й екстратериторіальніша еліта» та «все більш “локалізована” решта» (Bauman 1998: 3). Інвестиційна мобільність – це радикальне розлучення між *економічними інтересами* та *соціальними зобов'язаннями*: вона означає, стверджує Бауман, «свободу від повинності робити внесок у щоденне життя й збереження громади» (Bauman 1998: 9).

Бауман підкреслює наслідки процесів знепросторовлення та детериторіалізації економіки, називаючи останню чверть ХХ століття періодом «Великої війни за незалежність від Простору». Наслідки знепросторовлення економічної арени для людей і суспільства далекосяжні; описуючи асиметричні стосунки між глобальними та локальними, він зазначає:

працедавці, постачальники та речники громади не мають голосу при прийнятті рішень, які роблять «інвестори». [...] Тому від останніх повністю залежить, чи переїде компанія куди-небудь, де вони вистежать або зачують можливість більшого зиску, полишивши на інших – так би мовити, прив'язаних до місцевості – завдання загоїти рани, ліквідувати шкоду та утилізувати відходи. *Компанія вільна перебиратися куди-інде, але наслідки її переїзду залишаться на старому місці* (Bauman 1998: 8–9, курсив мій).

Це головна відмінність від класичного періоду капіталізму добробуту: як вказує Боб Дикон у праці «Глобальна соціальна політика», впродовж періоду класичного кейнсіанства, коли конкуренція між фірмами відбувалася головним чином усередині на-

ціональних кордонів, такі самі правила можна було застосувати до соціальних потрат; проте «як тільки почалися глобальні переміщення капіталу, а уряди, відтак, втратили контроль над інвестиційною політикою через кейнсіанське управління економікою, капітал фактично може відправитися «на купівлю вигідного режиму» і зайнятися «соціальним демпінгом» (Deacon et al. 1997: 11). Утеча з місцевості рівносильна втечі від (соціальних) наслідків. Центри прийняття рішень вільні від територіальних обмежень, тоді як безпосередні «наслідки для людей і суспільства» завжди прив'язані до конкретної місцевості. Особливостями обіймачів влади є «безтілесність» та «позаземність» (Bauman 1998: 19).

Під глобалізацією Бауман головно розуміє радше нові глобальні ефекти, аніж глобальні ініціативи або заходи. «“Глобалізація” – це не те, що всі ми... прагнемо чи сподіваємося зробити. Це те, що відбувається із усіма нами» (Bauman 1998: 60). Не дивно, що «найглибший сенс, який несе в собі ідея глобалізації, – це відчуття невизначеного, некерованого й саморушного характеру світових справ; відсутність центру, панелі керування, кабінету начальника» (Bauman 1998: 59, курсив мій). На думку Баумана, глобалізація (у ракурсі детериторіалізації) та територіалізація (у значенні локалізації) – процеси, що взаємодоповнюють одне одного; це два боки одного процесу нового повсюдного перерозподілу суверенності, влади та свободи дій, запущеного (але не обумовленого) новими технологіями (Bauman 1998: 69ff). Сьогодні ми стаємо свідками процесу повсюдної «рестратифікації» у світових масштабах, постання нової соціокультурної ієрархії¹⁹. Згідно з тим, що Бауман називає «фольклористичними віруваннями», спільними для цього нового покоління «просвічених класів»,

¹⁹ Як він твердить, «квазісуверенні утворення, територіальні поділи та сегрегація ідентичностей, які стимулює та робить обов'язковими глобалізація ринків та інформації, не відображають розмаїтості рівних партнерів. Те, що приходить до одних як вільний вибір, на долю інших випадає як жорстока доля. А позаяк ці “інші” мають тенденцію до невпинного чисельного зростання та все глибшого занурення в безодню відчаю, породженого безнадійністю існування, цілком доречно було б говорити про “глокалізацію”... означуючи її як головним чином процес концентрації капіталу, фінансів та інших ресурсів для вибору та ефективної дії, але також – а може, й у першу чергу – концентрації свободи пересування та дії» (Bauman 1998: 70, перший курсив мій).

Свобода (торгівлі та мобільність капіталу в першу чергу) – це оранжерея, в якій багатство зростатиме швидше, ніж раніше; і як тільки багатство примножиться, його стане більше для кожного. Бідарі світу – хай старі чи нові, спадкові чи жертви комп'ютерів – навряд чи побачать своє становище в цій фольклористичній вигадці. [...] У віртуальній реальності народжуються, ростуть і процвітають нові статки, щільно ізольовані від колишніх грубих реалій бідарів. Творення багатства нарешті вийшло на шлях звільнення себе від одвічних – обмежувальних і надокучливих – зв'язків із виробництвом предметів, обробкою матеріалів, створенням робочих місць та керуванням людьми. Багатії минулого потребували бідняків, які б робили й утримували їх багатими. Ця залежність колишніх часів пом'якшувала конфлікт інтересів і заохочувала певні спроби, хай там як незначні, піклування про бідних. Нові багатії вже більше не потребують бідарів (Bauman 1998: 72).

Отож, Бауман презентує візію радикально поляризованого світу: світ «глобально мобільних» та світ «локально прикріплених». Перші перебувають у безперервному русі, світ для них знепросто-рвовлений; останнім заборонено переміщатися, тому вони пасивно зносять «будь-які зміни, які можуть завітати у місцевість, до якої вони прикріплені». Мешканці першого світу живуть у часі; простір вже не має для них ніякого значення. Мешканці другого світу живуть у просторі. У споживацькому суспільстві чи то в суспільстві «туристів» вони непотрібні, а відтак – небажані. Глобалізація та локалізація – це два боки однієї монети; вони роблять одних щасливцями, а інших – невдахами. Це не зовсім та сама різниця, що між «багатими на знання» й «бідними на знання»; якщо точніше, вона проходить між тими, чиї уміння високо цінуються на світових ринках, і тими, чиї уміння нічого не варті. Як наполягає Роберт Б. Райх у «Функціонуванні націй», якість життя громадян конкретної країни залежить від «попиту у світі на їхні уміння та прозорливість» (Reich 1992: 77). У нижче цитованому уривку Райх веде мову про американців, але його зауваження справедливе щодо будь-якої країни:

Отож, коли ми говоримо про «конкурентоспроможність» американців у цілому, ми маємо на увазі, скільки світ готовий витратити,

в середньому, на послуги, які надають американці. Деякі американці можуть отримати досить високу винагороду, а інші – набагато нижчу. Американці вже більше не підіймаються чи падають разом, неначе-то вони в одному великому національному човні. Ми дедалі частіше опиняємося в різних дрібних човниках (Reich 1992: 173).

Хто ж ці щасливці? Це «символічні аналітики», які «розв'язують, ідентифікують і оцінюють проблеми, маніпулюючи символами» (Reich 1992: 178)²⁰. Проте для всіх «глобалізація» – це важкозбагненний жереб світу, незворотний процес; це також процес, який вражає нас усіх однаковою мірою і в однаковий спосіб. Всіх нас “глобалізують”, а бути “глобалізованим” має однакове значення для всіх, хто “глобалізував” нас» (Bauman 1998: 1).

На думку Баумана, як і багатьох інших соціальних мислителів, крах комунізму в 1989 році мав вирішальне значення для подальшого розвитку глобального капіталізму. Ця подія позначила початок «життя без альтернативи» (Bauman 1992: 175). Скоро після 1989 року Бауман висловив свої занепокоєння, дуже далекі від риторики «кінця історії» Френсиса Фукуями:

Комунізм помер. Дехто твердить, що від старості. Інші доводять, що через ганебні недуги. Всі сходяться на тому, що він лишатиметься мертвим довгий-довгий час. [...] Тема тріумфу добре відома: «наша форма життя» раз і назавжди для всіх довела свою життєздатність та вищість над будь-якою іншою реальною або уявною формою. Наша суміш індивідуальної свободи та споживацького ринку виявилася неодмінною та достатньою, справді універсальним принципом

²⁰ До Райхових «символічних аналітиків» входять, поміж інших: науковці-дослідники, інженери-дизайнери, інженери-програмісти, спеціалісти із зв'язків із громадськістю, інвестиційні банкіри, юристи, забудовники та спеціалісти з креативної бухгалтерії. Крім того, до символічно-аналітичних послуг слід зарахувати роботу, яку виконують консультанти з питань менеджменту, фінансові консультанти, консультанти з питань податків, архітектурні консультанти, спеціалісти з управлінської інформації, спеціалісти з організаційного розвитку, стратегічні планувальники, корпоративні «мисливці за головами» та спеціалісти із системного аналізу. А також рекламісти й маркетологи, художники-постановники, архітектори, кінематографісти, продюсери, дизайнери продукції, видавці, письменники та редактори, журналісти, музиканти, відео- та кінорежисери («і навіть університетські викладачі») (Reich 1992: 177–178). Однак їхня вирішальна особливість – відсутність залежності від економічних успіхів інших американців (або інших співвітчизників, хоч би ким вони були) та «відокремленість від решти населення» (Reich 1992: 253).

соціальної організації. В історії більше не буде травматичних поворотів і навіть ніякої історії, вартої згадки. Завдяки «нашій формі життя» світ став безпечним місцем. Століття, яке закарбувалося в пам'яті запеклим відстоюванням різних виборів на полях бою, закінчилося – за десять років до визначеного йому часу. Віднині й надалі ставатиме дедалі більше кращого, ніж є зараз. Серед триумфального галасу тим кільком голосам, що висловлюють сумнів, ледве вдається бути почуваними. Деякі навіть не наважуються озвучити свої сумніви. Деякі неартикульовані занепокоєння навіть не визріли в сумніви, достойні, щоб їх вкласти у слова. Людям лишається тільки гадати, до чого ці відчуття (Bauman 1992: 175).

Новим аспектом ситуації, в якій опинилася західна форма життя після краху комуністичної альтернативи, є «безпрецедентна свобода», котру вона віднині й надалі матиме в означенні своєї ідентичності. Насправді, застерігає Бауман, ми ще не знаємо, які плоди принесе така свобода; ми не можемо дізнатися цього з історії. Капіталізм мав собі альтернативи майже від самісінького початку, коли цю роль відігравали соціалістичні рухи²¹. Нас зараз особливо цікавить зв'язок між внутрішніми змінами капіталізму та існуванням альтернатив йому. Як твердить Бауман,

Яскраві прояви соціальної організації, яка зосереджувалася на цілях, котрими капіталістична модерність знехтувала, зробили необхідним розширення системно-організаційної програми і нав'язали корекції, що запобігли накопиченню потенційно смертельних дисфункцій. (Держава добробуту була серед них найпоказовішим, але аж ніяк не єдиним прикладом). Ця відносна розкіш автономної, самосформованої критики сьогодні вже недоступна (Bauman 1992: 183–184).

Цієї альтернативи немає вже півтора десятиріччя; якщо забути про внутрішні чинники, що постали на ґрунті соціально-економічних перетворень, які відбуваються в західноєвропей-

²¹ Як твердив Бауман майже відразу після падіння комунізму в Центральній-Східній Європі, «альтернативи виявлялися реальними конкурентами та винахідливими суперниками. Вони становили собою загрозу, із якою доводилося рахуватися, уживатися і боротися. Альтернативи були джерелами принаймні тимчасового динамізму, хоч здатність до змін у кінцевому рахунку виявилася обмеженою запобіганням остаточній поразці» (Bauman 1992: 183).

ських демократіях (уповільнення темпів економічного росту, великі політичні зобов'язання урядів, взяті на себе в попередні десятиліття, старіння населення та його змінений демографічний профіль, еволюція домогосподарств і родинної структури; див.: Pierson 2001), «життя без альтернативи» мало приголомшливий вплив на наші погляди на державу добробуту. Не тільки у країнах Центрально-Східної Європи, які поривають із державним патронажем і натхненною модерністю, надміру амбітною та протекціоністською моделлю держави, а й у західних країнах. Перед крахом комуністичного блоку в Європі,

Все у світі мало значення, і це значення променіло із розколотого, але єдиного центру – із двох велетенських блоків, примкнених, приклепаних і приклеєних один до одного в тотальній боротьбі за виживання. Тепер, коли Великий Розкол усунуто з нашого шляху, світ не виглядає колишньою цілісністю; він радше виглядає як поле розсіяних і несумірних сил... Висловлюючись лаконічно, *здається, сьогодні ніхто не наділений контролем*. Ще гірше те, що навіть незрозуміло, яким може бути “контроль” за таких обставин (Bauman 1998: 58).

У «Глобалізації» Бауман, схоже, пов'язує ідею зрілої держави добробуту із ідеєю держави-покровителя в комуністичному стилі. Комунізм не намагався урівноважити свободу та захищеність. Система, демонтована після 1989 року, була «адміністративним державою патронажем: таким примусово нав'язаним вибором між свободою та захищеністю»²². Він уловив думку, яка

²² Так Бауман описує взаємозв'язок між відсутністю забезпечення соціального добробуту, свободою та ставленням до комунізму в післявоєнній Польщі: «Той же самий хід думки стояв за комуністичним експериментом, і саме тому останній в дійсності спокусив так багато людей. Значна частина польської інтелігенції була приваблена ним через те, що їхня країна була, зрештою, в іншому становищі, ніж Англія. 1939 року, коли прийшов кінець незалежному існуванню Польщі, у країні було вісім мільйонів безробітних. Десь третина населення не мала роботи. Бідність була просто неймовірною за британськими стандартами: ніяка допомога безробітним не надавалася, так що люди просто бездіяльно сиділи на вулицях, не маючи ні надії, ані енергії щось робити або шукати. Тому, заїкнувшись про свободу як про річ, якої бракує, означало миттєво викликати іронічну посмішку. [...] Про що більшість людей справді турбувалася, так це про шоденний хліб і гарантованість робочого місця, певність, що їхні діти отримають роботу – ось які речі їх переймали. [...] Свобода, насправді, не була найнагальнішим пунктом порядку денного; натомість в його перших рядках стояло забезпечення людей цими умовами для життя» (Bauman 1992: 220).

має вирішальне значення для розуміння доволі дивних результатів виборів останніх років у багатьох країнах Центрально-Східної Європи – поширену «ностальгію» за старим режимом. Грубо кажучи, широким масам виборців поки що важко вдається віднаходити рівновагу між філософським набутком відновлення індивідуальної відповідальності за своє життя (і політичним набуттям свободи) та соціальною втратою колективної захищеності і гарантій (інша опозиція, що відображає відмінність держави патронажу/держави добробуту від новоюсталої форми держави, – «спільність долі» проти «розмаїтості доль»; Bauman 1993: 243). Бауман гадає, що «сильними, зухвалими та рішучими держава-покровитель сприймається як найзловісніше втілення “залізної клітки” Вебера; але багато слабких, боязких та менш рішучих знаходять у ній притулок. Якщо кінець деспотичного нагляду з боку державних агенцій і відкриття простору для індивідуальних ініціатив – зміна, яку, напевно, радо зустрінуть усі, то знищення старих гарантій та перекладення на плечі індивідів відповідальності, яку раніше брала на себе держава, цілком імовірно викличе змішані почуття» (Bauman 1992: 163).

В інтерв'ю із Ричардом Кілмінстером та Яном Варкоє, доданому до «Натяків постмодерності», Бауман представляє своє бачення ідей, що лежать в основі держави добробуту, тісно пов'язуючи їх з амбіціями модерної держави або, загальніше, модерності. Він стверджує:

Ідея допомоги з боку держави добробуту насправді націлювалася на залучення держави з метою створення для пересічних людей, які не мали свободи, умов для неї. Вона дуже нагадувала погляди Енюринна Бівена на Національну службу охорони здоров'я: це мав бути «одноразовий» видаток. Ви його запроваджуєте – кожен стає здоровим; а після цього вже не буде потреби у видатках на охорону здоров'я в національних масштабах – принаймні, вони зменшуватимуться рік за роком. Такою була основна ідея. Так само і з державою добробуту. Її задумували як інституцію, що надає початкового імпульсу; як тимчасовий захід, що править за своєїрідну страхувальну подушку, яка захистить від травми людей; таким чином, люди

знали, що вони можуть наважитися на щось, ризикнути, проявити себе, адже їх у випадку невдачі захистять ці страхувальні послуги (Bauman 1992: 219–220; цит. за: Mann 2000).

У подібному дусі, Бауман у післяслові до польського перекладу «Свободи» (1988) пов'язує постановня держави добробуту зі спільною соціальною відповідальністю за тих, хто не годен дати собі раду. Держава добробуту була призначена потурбуватися про тимчасово нездатних провадити своє окреме життя, аби вони могли згодом повернутися до «нормального» життя. Але нині, схоже на те, для деяких людей допомога по безробіттю більше не грає ролі засобу позбутися тимчасових екзистенційних проблем, а «грошей на життя». Далі Бауман доводить: «Не дивно, що в усіх заможних суспільствах повільно, але все явніше згасають амбіційні наміри, які підживлювали зобов'язання держави добробуту». Бауман розуміє, хоч і не виказує готовності прийняти, ідеал кінця колективної солідарності.

Подібно Ульриху Беку чи Ентоні Гіденсу, Зигмунт Бауман, наголошуючи інші аспекти держави добробуту, не відстоює традиційної кейнсіанської версії. У світі «без альтернативи» держава добробуту як інституція – в її традиційній версії – виглядає все більш *нежиттєздатною*, навіть попри те, що процес її поступового демонтажу на Заході заскочив багатьох знаєцька. Понад двадцять років тому Клаус Офе припустив (у переліку «протирич держави добробуту»; див.: Offe 1984), що після того, як державу добробуту запроваджено, позбутися її буде нелегко: у відповідь на це Бауман через двадцять років пише, що немислиме стало мислимим «... і держава, яка не переймається проблемами соціального добробуту, та капіталістична економіка, яку не супроводжує страхувальна сітка державних гарантій, стала виразною можливістю, а то й реальністю в більшості заможних і “економічно успішних” суспільств» (Бауман, цит. у праці: Abrahamson 2000: 174).

Бауман дуже тісно пов'язує амбіції модерної держави (цього продукту модерності, живописно представленого на сторінках цілої низки праць, написаних протягом останнього десятиліття,

але в першу чергу – в «Законодавцях і толмачах», «Модерності й Голокості» та «Модерності й амбівалентності») із політичним курсом, запровадженим у рамках держави добробуту. Образи держави – доглядача саду, держави-покровителя та комуністичної держави як втілення модерного бойового кличу «Царство Розуму – зараз!» (комунізм «сприйняв заповіді модерності з усією серйозністю і поставив за мету втілити їх у життя якнайретельніше»; Bauman 1992: 179) – і його загальна візія модерності дуже схожі між собою. Зрештою, в праці «Постмодерна етика» Бауман пропонує своє похмуре трактування демонтажу держави добробуту (який він розглядає як частину і складник філософського демонтажу модерності в його розумінні) в західних країнах:

Демонтаж Держави Добробуту (раніше – операційного відображення принципу всезагальної участі у відповідальності за щастя й горе індивіда) – перспектива, яку б іще кілька років тому визнали за немислиму більшість проникливих аналітиків – сьогодні відбувається повним ходом. [...] Якщо створення Держави Добробуту було спробою мобілізувати економічні інтереси на службу моральній відповідальності, то її демонтаж використовує економічні інтереси як засіб звільнити політичні розрахунки від моральних обмежень. Моральна відповідальність знову стала чимось, за що «треба платити», а відтак, і чимось, чого дехто «не в змозі собі дозволити». [...] У своїй суті демонтаж Держави Добробуту – це процес «розкладання моральної відповідальності по місцям, яким вона належить» – тобто, по приватним сферам окремих індивідів. [...] Це ситуація «ти ціниш мене за мої гроші»: бути громадянином означає отримувати кращі послуги за менші гроші, право платити менше в державний фонд і отримувати більше із нього. Відповідальність не є складником цього статусу ні як причина, ні як мета. Ідеал громадянина – задоволений споживач. Суспільство існує заради того, щоб індивіди шукали й знаходили задоволення своїх власних жадань (Bauman 1993: 243–244).

Якщо протягом кількох років у низці магістральних книг Бауман послуговувався терміном «постмодерність» для описання сучасного суспільства (див. зокрема: Bauman 1987, 1992, 1993, 1995), то останнім часом він прийняв поняття *плинної модерності*. Плинна модерність набагато тісніше пов'язана із глобальною

добою: в ній не існує стабільних інституцій і стабільних умов, оскільки усе перебуває у процесі. Якщо довіра й упевненість були основоположними компонентами ранньої модерності, то розпізнавальними знаками плинної модерності слугують ризик і непевність (Abrahamson 2004: 171–172). Бауман виклав свої останні погляди на бідність та соціальний добробут у книгах «Праця, споживацтво та нова бідність» (1998) і «Змарноване життя: модерність та її ізгої» (2004). Він переконаний, хоч і не може прийняти цієї зміни, що ми вже перейшли від соціальної держави до держави, що вилучає. Держава добробуту не втратила в «ритм» зі споживацьким суспільством, в якому ми живемо сьогодні. Неолібералізм загрожує привабливості держави добробуту через ідеологію споживацтва. Слідом за Клаусом Офе Бауман пропонує запровадити схему гарантованого доходу для розв'язання поточної соціальної кризи: потрібно всім громадянам *яко людським істотам* гарантувати якийсь скромний дохід, і це базове право буде закріплене за ними в силу їхнього статусу людини і з метою збереження їхньої людської гідності. Держава повинна гарантувати своїм громадянам гідне життя. Разом із тим, Бауман усвідомлює, що ми перебуваємо на роздоріжжі – в пункті вибору майбутнього соціального добробуту, перед яким стоїть нинішній світ; і вибір за нами. Але, схоже, в світі, де домінує ідеологія споживацтва, немає місця для держави добробуту (принаймні держави-добробуту-якми-її-знаємо). Його песимізм із приводу майбутнього держави добробуту далі підсилює переконання, що «перекласти соціальні проблеми в ефективну колективну дію» стає дедалі важче, а може й абсолютно неможливо (Bauman 1998: 69).

4.4. Висновки

Попри походження з різних філософських і соціологічних традицій, Габермас, Бек і Бауман змушені погодитися з однією тезою щодо майбутнього держави добробуту в Європі: перетворення, які ми нині спостерігаємо, *незворотні*, а ми переходимо в нову добу співвідношення між економічним і соціальним. Якщо говорити про майбутнє соціального добробуту, то постановня Габермасової

«постнаціональної констеляції» несе приблизно таке саме послання, що й виникнення Бекової «другої, постнаціональної модерності» та Бауманової «плинної модерності»: традиційна післявоєнна держава добробуту (із її потужним компонентом у вигляді нації-держави) приречена. На думку всіх трьох мислителів, винуватець кінця цього соціального проекту в Європі – глобалізація, її теорії та практики. Жоден із них не зосередився на внутрішніх процесах європейської держави добробуту (зокрема, зміні демографічного профілю, старінні, західних суспільств; перетворенні сімейних структур; тягарі минулих прав у рамках міжпоколінневого договору між дорослими й молодими, зайнятими й безробітними тощо), тим самим недвозначно пов'язавши нову географію соціальних ризиків та непевностей із пришествям – головню економічної – глобалізації. У той же час вони таки наголошують на значенні переміни суспільного ставлення до соціальних ізгоїв, нових бідняків та інших, вилучених із громадського життя (Бауман); або до високого рівня оподаткування й соціал-демократичної перерозподільчої політики (Бек). Виникнення «індивідуалізованого суспільства» (Бауман) супроводжується засиллям споживацьких ідеологій, які далі підкріплює загальна неоліберальна тенденція десоціалізувати економіку та наново стоварювати соціальне. Хоч їхня віра в майбутню федеративну Європу яко розв'язання проблем соціального добробуту (Бек, Габермас) або в глобальну схему гарантованого доходу яко права людини (Бауман) цілком зрозуміла в європейському, зокрема центральноєвропейському, контексті, з глобальної перспективи вона виглядає важкоздійсненною з огляду на глобальні тиски. Всі вони помітили перехід від соціальної солідарності до зростого індивідуалізму і від ідеалу соціальної згуртованості – до ідеалу економічної конкурентоспроможності (навіть на регіональній основі у розширеному ЄС), але не готові прийняти ці зміни на філософському, соціальному та, нарешті, моральному ґрунті (тож не випадково, що їх ніколи не залучали як «спеціалістів» у відповідних царинах їхньої компетенції; особливо це стосується Габермаса, який був традиційним європейським інтелектуалом,

тоді як Бауман переймався «питанням інтелектуала» в більшості своїх книг від середини 1980-х – до середини 1990-х років).

Підсумуймо. Незалежно від наших поглядів на витoki нинішніх переформувань держави добробуту (радикальніших у теорії, ніж на практиці в більшості країн, але вже відчутних у переміні національних політичних стратегій, національних законодавств та загального ставлення до державного сектора) і незалежно від того, чи пов'язуємо ми їх із впливом внутрішніх процесів або зовнішніх і глобальних чинників, заперечувати їх не можна. Як висловився Джуліано Бонолі та ін.,

Якщо коротко, погляди всіх сходяться на тому, що глобалізація зменшила владу урядів. Не чуто голосів, які б доводили, що глобалізація їх зміцнила. [...] Всі згодні, що сили глобалізації мають вагомi наслідки для обсягів, шедрості та структури сучасного забезпечення соціального добробуту в Європі (Bonoli et al. 2000: 65).

Якщо вжити гострий *façon de parler*^{*}, кінець світу-яким-ми-його-знали (а це типовий соціологічний опис глобальної доби) означає також кінець соціально-економічного світу-яким-ми-його-знали разом із його «Кейнсіанською Національною Державою Добробуту» (Боб Джесон), якою ми її знали. Ми ж розглядаємо вплив цих перетворень на університет (або ж на фінансовану державою вищу освіту в цілому) як суспільний інститут. У широкому сенсі поточну ситуацію можна описати як водночас перегляд післявоєнного суспільного договору з приводу держави добробуту та дещо дрібніший, порівняно з попереднім, перегляд модерного суспільного пакту між університетом і нацією-державою (або ж між знанням і владою)²³. Перегляд останнього незрозумілий

* Стиль, манера мовлення (фр.).

²³ У цій проблемі існує також супровідний внутрішній (академічний) вимір, який має вирішальне значення, хоч його досі чомусь ігнорують. Між зменшенням державних субсидій університетам і перетворенням викладачів на «підприємців» або «академічних капіталістів» існує явна взаємозалежність, продемонстрована Шейлою Слотер та Ларі Л. Леслі на прикладі Канади, Австралії, США та Сполученого Королівства. Унікальність інституту університету, схоже, стирається після того, як два вищезгадані процеси поширилися (розпочавшись у 1980-х роках). Ясна річ, що причиновий вектор спрямований від зменшення державного фінансування до зростання академічного підприємництва, а не навпаки. Слотер і Леслі наголошують на значенні залучення

поза контекстом першого, адже фінансована державою вища освіта становить одну із засад європейської системи соціального добробуту. Не можна також забувати про контекст вищої освіти як суттєвого складника державного сектора, про що ми говорили в Частині II.²⁴

академічної галузі в ринок, «яке почало підточувати мовчазну угоду між викладачами вузів та суспільством, бо ринок наголошує на практичних результатах не менше, ніж на задоволеності клієнта. Таким чином підривається *raison d'être* особливого ставлення до університетів – тренувального поприща для професіоналів, – а також їхніх професійних привілеїв, збільшуючи вірогідність того, що до університетів у майбутньому ставитимуться так само, як до інших організацій, а до професіоналів – як до інших робітників» (Slaughter and Leslie 1997: 5).

²⁴ Мартин Лоун означає нову європейську ідентичність за тією вагомою роллю, яку в демократичному суспільстві відіграватимуть творчість, адаптивність, підприємницький дух та освіта. Як він стверджує, «бути європейцем означатиме впливати новий дискурс; нові громадяни будуть інтегрованими, успішними, відповідальними та мобільними. [...] Вони пам'ятатимуть про обов'язок знову і знову вчитися, оскільки це навчання пов'язане зі знанням і громадянством у рамках проекту під назвою Європейський освітній простір» (Lawn 2003: 332).

Частина V.

Університет і нові європейські політичні стратегії щодо освіти та науки

5.1. На шляху до «Європи знання» – оживлення проекту європейської інтеграції через освіту

Обговорення поточних і майбутніх перетворень університету як інституції – паралельне обговоренню поточних і майбутніх перетворень держави – буде неповним без чіткого посилання на специфічну регіональну варіацію цих двох процесів, що відбуваються у Європейському Союзі. В останні роки все частіше обмірковують і пишуть про майбутнє державних університетів у Європі з погляду загальноєвропейської перспективи. Регіональні процеси інтеграції політики в галузях освіти, науково-дослідної діяльності й інновацій надали нового виміру проблемі взаємозв'язків між державою та університетом, яку ми аналізуємо на сторінках даної книги. У ході дискусій з приводу нації-держави та держави добробуту ми натрапляємо на нові транснаціональні ідеї щодо оживлення європейського проекту через освіту та використання європейських університетів з метою створення в Європі конкурентоспроможної на світовій арені знанневої економіки («Європи знання»). Ці ідеї, представлені на різноманітних європейських форумах, виглядають дещо радикально порівняно з традиційними модерними моделями університету. Як Європейський простір наукових досліджень, так і Європейський простір вищої освіти відкривають шлях новому баченню ролі університетів у суспільстві та економіці. Уперше це нове бачення було сформульоване на рівні ЄС і вилилося в практичні заходи, координовані й фінансовані Європейською Комісією. Ось так вища освіта, яку останніми десятиріччями відверто віддавали на відкуп окремим націям-державам, повернулася в перші рядки порядку денного дискусій про майбутнє Європи. На практиці її повернення на європейський рівень має неоднакове значення для різних країн, проте його

наслідки можуть бути відчутнішими в європейських переходових економіках, які, мабуть, всерйоз приймуть останні рекомендації ЄС, побачивши у них всебічний пакет ідей щодо реформування їхніх освітніх систем, котрі балансують на грані краху. На мою думку, вивчення зміни ролей університету в цьому регіональному європейському контексті має кардинальне значення.

Останніми роками проект європейської інтеграції знайшов новий провідний мотив легітимізації: освіта й наука для «Європи знання». В наші дні визначальним складником процесу європеїзації є спроби перетворити Європу на «знаннєве суспільство» (а то й на «знаннєву економіку») в глобалізованому світі. Магістральними технологіями створення нової Європи стали «освіта й професійний вишкіл» (користуючись конвенційним терміном Євросоюзу); а створення особливого й окремого «Європейського простору вищої освіти» та «Європейського простору наукових досліджень (та інновацій)» винесено в ранг цілей, яких ЄС має досягти до 2010 року. Формування особливого європейського простору єдиної освітньої політики, а відтак запровадження відповідної єдиної європейської науково-освітньої політики перетворилося на невід'ємний складник «оживлення» Євросоюзу в рамках широкого культурного, політичного та економічного проекту європеїзації. Як влучно висловився Маргін Лоун,

Європа – не лише географічне місце... Європа – це проект, єдиний простір циркулювання смислів, держава в процесі становлення, а освіта – стрижнева технологія побудови уряду, порядку й смислу в ній. Без освіти не може бути Європи. Постанова «Європейського освітнього простору» має фундаментальне значення для нинішнього структурування ЄС; воно свідчить про виникнення важливого дискурсивного простору, зосередженого на освіті, в якому європейське врядування легітимізує, орієнтує та формує себе (Lawn 2001: 325–326).

Нам випало бути свідками появи «нової Європи», чії основи спираються на такі поняття, як «знання», «інновації», «дослідження», «освіта» та «професійний вишкіл». Ми зводимо новий

«спільний європейський дім», вигляд якого «визначають» такі складники, як вища освіта й наука (за нещодавнім висловом президента Європейського об'єднання університетів; Froment 2003: 27). Освіта, а особливо ціложиттєве навчання стають новою дискурсивною темою, на яку тепер спрямовані мрії про спільне європейське громадянство. Ця нова «оперта на знання Європа» дедалі сильніше *індивідуалізується*; за задумом, вона має складатися з окремих європейських *учнів*, а не *громадян* конкретних європейських націй-держав. За своїми масштабами, амбіціями та, можливо, впливом на національну освітню політику європейській освітній простір, який постає нині, не має історичних прецедентів. В умовах нової знанневої економіки освітня політика, зокрема політика в галузі вищої освіти, не може лишатися винятково у віданні держав-членів хоча б тому, що створення нового загальноєвропейського освітнього простору дає Європі шанс надати нового сенсу європейській ідентичності. В такому контексті «бути європейцем» безпосередньо означатиме «бути європейським (ціложиттєвим) учнем», тобто індивідом, що інвестує свої мрії на майбутнє в конкретну галузь знання – знання для знанневої економіки. Цю нову Європу символізуватимуть не «сховані від інших культурні ресурси націй-держав, а залучені в ціложиттєве навчання індивіди» (Lawn 2001: 177); не прив'язаний до конкретної нації та територіально локалізований громадянин окремої держави-члена, а індивід із власним «багажем знань», що складається з його освіти, умінь та компетенції. Європейське громадянство на дискурсивному рівні закладатиметься в структурі особистості, для якої створюється новий пан'європейський освітній простір. Індивід здобуває членство в цьому просторі тільки за рахунок знання, умінь та компетенції.

Ідею Європи із її основоположними міфами й символами, чільними нормативними наративами та провідними дискурсами, що тримають європейців саме як європейців укупі, сьогодні переписують і переукладають. У цьому новому освітньому просторі (який формує нова загальноєвропейська науково-освітня політика, про що йтиметься в поточній частині книги) створюється нова

європейська ідентичність, і саме навколо нього обертаються дискусії про трансформацію європейських університетів. У новому просторі освіта вже не лише *громадське благо*: вона дедалі тісніше асоціюється з індивідом і його роллю в «Європі знання». Цей факт зафіксований у цілій низці політичних досліджень, зокрема в «білій книзі» Жака Делора «Зростання, конкурентоспроможність, зайнятість. Виклики й шляхи у ХХІ сторіччя» (1993) та «Висновках Голови Європейської Ради в Лісабоні» (2000)¹. Винісши ідею «ціложиттєвого навчання» в категорію пріоритетів Лісабонської стратегії та програми «Освіта й професійний вишкіл – 2010» (див.: ЕС 2000d), Євросоюз переозначив навчання як індивідуальну діяльність, що більше не пов'язана із національними проєктами, котрі ми обговорили в частині про університет і націю-державу. Нове «навчальне суспільство» складатиметься із «(європейських) індивідів-учнів», які хочуть і можуть входити в окремі європейські нації та держави або виходити з них (вирішальною здібністю для всіх буде вміння «навчитися вчитися», як формулює його Європейська Комісія у книзі «На шляху до Європи знання»). Отже, осьове поняття Болонського процесу інтеграції європейських систем вищої освіти – не *зайнятість [employment]*, а *придатність до зайнятості [employability]*, тобто наголос переноситься на *відповідальність індивіда* за знаходження роботи для себе, що кардинально дисонує із традиційною відповідальністю держави в цьому питанні, відповідно до кейнсіанської моделі соціального добробуту із «повною зайнятістю»².

¹ Як сказано у «Меморандумі про ціложиттєве навчання», «самі люди є головними дієвцями знанневих суспільств. Найбільшу вагу має здатність людей створювати та ефективно й розумно користуватися знанням в умовах мінливого середовища. Щоби повністю розвинути цю здатність, *люди мають хотіти й могли взяти своє життя у власні руки*» (ЕС 2000d: 7, курсив мій).

² Як сказано у «Меморандумі про ціложиттєве навчання», «самі люди є головними дієвцями знанневих суспільств. Найбільшу вагу має здатність людей створювати та ефективно й розумно користуватися знанням в умовах мінливого середовища. Щоби повністю розвинути цю здатність, *люди мають хотіти й могли взяти своє життя у власні руки*» (ЕС 2000d: 7, курсив мій). Не можу погодитися із саркастичним коментарем Ніко Гірта на адресу «Меморандуму» в праці «Від Брюсселя до Лісабона...», яка робить наголос на протиріччі між державою та індивідом, що «тепер, якщо ти не можеш знайти роботу, це повністю твоя вина!» або «здатним адаптуватися до мінливого середовища має бути не тільки працівник, а й школа теж» (Hirtt 2001: 5, 8).

В даному контексті Лоун вказує на «зважені спроби розробити проєкт Європи, що одночасно створював би громадянина, працівника й учня, формуючи їх в рамках нового способу врядування» (Lawn 2003: 332).

5.2. Десять років європейської політики в галузі вищої освіти

Європейська Рада в Лісабоні 2000 року (та відразу по тому) здійснила різкий поворот у поглядах на співвідношення національного і загальноєвропейського рівнів компетенції у вищій освіті:

На лісабонському саміті в березні 2000 року Європейська Рада (голови держав – членів Євросоюзу) визнали, що ЄС зіткнувся із масштабними змінами, які постали на ґрунті глобалізації та урухомлюваної знанням економіки. Вони зійшлися на думці щодо стратегічної цілі на 2010 рік: *стати найбільш конкурентоспроможною та динамічною, опертою на знання економікою у світі, спроможною до стійкого економічного росту; створити більше кращих робочих місць і досягти вищої соціальної згуртованості. Досягнення цих орієнтирів вимагає не тільки докорінної трансформації європейської економіки, а й сміливої програми модернізації системи соціального добробуту та освітньої системи* (ЕС 2002d: 7).

Нинішні тенденції, зокрема виникнення Європейського простору наукових досліджень, сформувалися на ґрунті цієї зміни інтересу, що сигналізувала про серйозне ставлення до ідеї опертої на знання економіки та опертого на знання суспільства в Європі³. Все, що потім сталося із вищою освітою і наукою в Європі, слід розглядати в цьому контексті.

³ Термін «оперта на знання економіка», мабуть, уперше означили в 1996 році в книзі ОЕСР під цією ж назвою; у поясненні до нього читаємо: «термін “оперта на знання економіка” постав унаслідок повнішого визнання ролі знання й технології в економічному зростанні. Знання, яким володіють люди (тобто, «людський капітал») і яке втілене в технологіях, завжди було в центрі економічного зростання. Однак лише в останні кілька років визнали його значущість як чинника зростання. Економіки країн ОЕСР сильніше залежать від виробництва, розподілу й використання знання, ніж будь-коли раніше» (OECD 1996: 9; див.: Peters 2001, 2003; Delanty 2001).

Європейські університети рідко потрапляли у фокус уваги на рівні Європейського Союзу упродовж 1990-х років (між 1991 роком, коли був опублікований «Меморандум про вищу освіту в Європейській Спільноті, та 2000, коли була сформульована Лісабонська стратегія). Формальні рамки компетенції Європейської Комісії в питаннях вищої освіти були загалом досить вузькими. Це обмеження витікало з так званого «принципу допоміжності»: у тих царинах, що не входять до виняткової компетенції Спільноти, її політика може розгортатися лише щодо питань, в яких недостатньо самих лише національних політичних заходів (див.: van der Wende 2000: 306)⁴. У 2000 році Повідомлення Європейської Комісії «Прямуючи до Європейського простору наукових досліджень» підтвердило, що «[Маастрихтська] угода [1992 року] надала Європейському Союзові законну основу для здійснення заходів з метою сприяння європейській співпраці в галузях науки й технологічного розвитку. Однак *основна система координат дослідницької діяльності в Європі залишається національною*» (ЕС 2000а: 7, курсив мій).

Маастрихтська угода 1992 року додала дві нові статті у розділ «Освіта, професійний вишкіл і молодь»: у пункті 1 статті 149 йдеться про те, що «Спільнота має сприяти підвищенню якості освіти, заохочуючи співпрацю між державами-членами, а в разі потреби – підтримуючи і доповнюючи їхні дії, але при цьому вона має *повною мірою шанувати відповідальність держав-членів за зміст навчання та організацію систем освіти, а також їхню мовно-культурну розмаїтість*». Крім того, інша теза обмежувала повноваження Спільноти і в питаннях професійного вишколу, заявляючи, що Спільнота повинна підтримувати й доповнювати заходи держав-членів, «але при цьому повною мірою шанувати відповідальність держав-членів за зміст та організацію професійного вишколу». Разом з тим, Європейський Союз повинен вжити

⁴ Залучення ЄС у освітню політику здійснюється, технічно кажучи, на основі так званого «відкритого методу координації» (ВМК) [Open Method of Coordination] – нової, «пострегуляційної» форми врядування, яку вже використали для досягнення домовленості, що зможлила запровадження спільної валюти в деяких країнах ЄС (див.: Dale 2002: 14).

заходів для досягнення цілей, поставлених у цій статті, «не вдаючись до будь-якої гармонізації законодавств держав-членів» (*The Treaty on European Union 1992: art. 149, 150*). Цілі заходів Спільноти в Маастрихтській угоді були викладені стриманою мовою, зокрема такими формулами, як «полегшити», «стимулювати» й «розвивати обмін інформацією»⁵. Ось у чому полягав принцип допоміжності, який накладав формальні обмеження на діапазон інтересів Євросоюзу, наприклад, в освіті:

Спільнота повинна діяти в межах повноважень, наданих їй положеннями цієї Угоди, а також у межах цілей, поставлених перед нею. У царинах, що не потрапили в рамки її виняткової компетенції, Спільнота може вживати заходи за принципом допоміжності: тільки тоді і тією мірою, якщо держави-члени не можуть своїми власними силами досягти результатів пропонованого заходу, а отже, їх краще може досягти Спільнота через масштаби або наслідки даного заходу (*The Treaty on European Union 1992: art. 5*).

Вища освіта – одна з таких царин, що не потрапили до виняткової компетенції Європейського Союзу. Таким чином, участь ЄС у розв'язанні цих питань жорстко визначена й обмежена лише деякими заходами (*de Witt and Verhoeven 2001*).

Новий «Проект договору про запровадження Конституції для Європи», поданий Голові Європейської Ради в Римі (а потім відхилений у грудні 2003 року), у найзагальніших рисах дотримувався таких самих принципів у питаннях освіти й вишколу. Розділ 4 «Освіта, професійний вишкіл, молодь і спорт» (ст. III-182 і ст. III-183) не додає жодних суттєвих змін до положень Маастрихтської угоди. Спільнота має сприяти підвищенню якості освіти, «заохочуючи співпрацю між державами-членами, а в разі потреби – підтримуючи і доповнюючи їхні дії». Так само в дусі попередніх формулювань Спільнота повинна «повною мірою шанувати відповідальність держав-членів за зміст навчання та організацію

⁵ Як прокоментував дві статті Маастрихтської угоди Пет Дейвіс, «коч угода встановила й підтвердила компетенцію ЄС у сфері освіти та професійного вишколу, його повноваження були сильно обмежені, а можливості втручання – неоднозначно сформульовані» (*Davies 2003: 104*).

систем освіти, а також їхню мовно-культурну розмаїтість» (*Draft Treaty* 2003: art. III-182).

Вирішальну роль у привнесенні змін, на думку Андерс-Дж. Гіндела з праці «Освітня політика та європейське врядування», відіграли два періоди: перший тривав із 1993 по 1996 рік (коли Європейська Комісія опублікувала «Білу книгу» Жака Делора про зростання, конкурентоспроможність і зайнятість, а також політичний аналіз «Викладання й навчання – прямуючи до суспільства навчання»), а другий період – від 1997 до 1999 року, котрий вів до нинішнього періоду, що почався з 2000 року: в цей час відбувалося створення Європейського простору наукових досліджень та інновацій (паралельно з Болонським процесом формувався Європейський простір вищої освіти, започаткований 1999 року). З погляду поточних тенденції, можна виділити такі основні документи минулого десятиліття: «Зростання, конкурентоспроможність, зайнятість. Виклики й шляхи у XXI сторіччя» (1993), «Висновки Голови Європейської Ради в Лісабоні» (2000) та «Конкретні завдання на майбутнє для систем освіти і професійного вишколу» (2001). Ці документи нещодавно доповнив звіт Віма Кока «Віч-на-віч із викликом. Лісабонська стратегія зростання й зайнятості» (2004).

Книга Жака Делора вказала нові способи означення ролі освіти та професійного вишколу в економічному зростанні, конкурентоспроможності та зайнятості. Книга розвивала тему «науки й технологічного розвитку» (Частина 4) і спонукала «адаптувати системи освіти і професійного вишколу» (Частина 7), наділяючи освіту важливим значенням у «новій моделі розвитку», яка зараз виникає (Частина 10)⁶. Маючи далекосяжний погляд на майбутнє Європи, ця праця, поміж іншого, дала новий поштовх вивченню ролі освіти й професійного вишколу в створенні робочих місць та економічному зростанні. У вступі до неї говорилося:

⁶ «Білу книгу» Делора називають чи не «найвпливовішим загальнополітичним документом, будь-коли виданим Комісією» (Hingel 2001: 6) і одним із «найвагоміших документів за критерієм проникнення в цілий діапазон різних галузей політики, зокрема в освіту й професійний вишкіл, та подальшого впливу» (Davies 2003: 104).

Так, ми можемо і навіть повинні створювати нові робочі місця, якщо хочемо захистити майбутнє – майбутнє наших дітей... і майбутнє наших систем соціального захисту, які опинилися під загрозою як у короткотерміновій перспективі – через неадекватні темпи зростання, так і в довготерміновій перспективі – через погіршене співвідношення зайнятих і безробітних людей (ЕС 1993: 1).

Це дослідження закликає до створення «здорової», «відкритої», «децентралізованої», «солідарної» і «більш конкурентоспроможної» економіки (ЕС 1993: 12–14), аби відвернути Європейський Союз від «катастрофічного шляху», яким він прямує, і створити 15 мільйонів робочих місць до кінця ХХ сторіччя (ЕС 1993: 11). Саме в цій праці вперше на розсуд європейської аудиторії була переконливо представлена ідея ціложиттєвого навчання (а через три роки цю тему поглиблено в праці «Викладання й навчання – працюючи до суспільства навчання»):

Ціложиттєва освіта – [...] це загальна мета, в досягнення якої національні освітні спільноти можуть робити свої внески. [...] Потрібно поєднати громадські й приватні зусилля, щоби створити в кожній з держав-членів основу для повноцінного права на початкове або постійне навчання упродовж всього життя. Це має бути центральна арена суспільного діалогу на європейському рівні (ЕС 1993: 17, курсив оригіналу).

Жак Делор у своїй книзі відводить освіті (та професійному вишколу) провідну роль у стимулюванні зростання й відновленні конкурентоспроможності європейської економіки, але також підкреслює, що ні освіту, ні професійний вишкіл не можна вважати єдиним розв'язком для найактуальніших питань і найнагальніших проблем: нову політику в галузі освіти та професійного вишколу потрібно поєднувати з новими політичними стратегіями в інших сферах. Однак праця недвозначно наполягає на потребі ретельного перегляду освітніх систем у Європі, маючи на увазі адаптацію їх до нового середовища. Описуючи заходи, яких потрібно ужити, автор вдається до таких лексем, як «адаптувати», «оснастити для виконання (нових) завдань», «переглянути», «переробити»,

«переформувати», «перетворити», «реорганізувати», «наново пристосувати» тощо; у книзі знаходимо такий уривок:

Немає сумніву, що вони можуть відіграти вагомую роль у постанні нової моделі розвитку Спільноти в найближчі роки. Проте європейські системи освіти та професійного вишколу зможуть подужати це завдання, тільки якщо їх оснастити задля його виконання. Тому слід по-новому глянути на місце освіти й професійного вишколу у тканині суспільства та на їхні зв'язки із усілякою економічною і соціальною діяльністю. *У суспільстві, що більшою мірою базується на виробництві й обміні знанням, ніж товарами, доступ до теоретичного й практичного знання неодмінно відіграватиме головну роль* (ЕС 1993: 117, курсив оригіналу).

Ось у яких сферах «переглянути» й «перефокусовані» (а також «належно сплановані») освіта й професійний вишкіл мають принести позитивні результати: боротьба з безробіттям, підтримка економічного росту і започаткування такої моделі зростання, в якій відбувався би й ріст зайнятості. З метою поліпшення систем освіти та професійного вишколу книга дає такі конкретні поради: посилити практичну орієнтацію в професійному вишколі, раціоналізувати освіту, скоротивши період загальної освіти (і краще пристосувавши її до потреб ринку), та покращити координацію діяльності різних рівнів і органів влади (ЕС 1993: 118). Розглядаючи слабкі сторони освітніх систем на європейському рівні, дослідження вийшло на інші виразно «болонські» мотиви «брак повноцінного європейського ринку навичок і професій, брак взаємної відкритості та обмежене взаємовизнання кваліфікацій і спеціальностей на рівні Спільноти; брак повноцінного європейського простору для відкритого і дистанційного навчання» (ЕС 1993: 11). Як стане видно далі в цій частині (у ході обговорення нинішньої стадії інтеграції європейської вищої освіти), дуже схожі загальні мотиви щодо освіти і професійного вишколу пронизували останні півстоліття: від Римського договору до документів Болонського процесу⁷. Осьове поняття в перегляді ролі

⁷ Ще за шість років до Болонської декларації та за п'ять років до Сорбоннської декларації в «Зростанні, конкурентоспроможності та зайнятості» читаємо, що першочергово

вищої освіти й професійного вишколу в суспільстві – «ціложиттєве навчання» – лише промайнуло в цій праці, а далі було поглиблене в окремому повідомленні з питань «суспільства навчання»⁸. Після зустрічей Європейської Ради в Лісабоні 2000 року (що вилилася в «лісабонський порядок денний» перетворення європейської економіки, соціального добробуту й освіти⁹) і Барселони 2002 року (яка поставила за мету вивести європейські університети на рівень «взірця якості для решти світу» до 2010 року) Європейська Комісія помітно розширила своє поле операцій в галузі освіти (див.: van der Wende 2003: 16). Якщо до 2001 року Європейська Комісія не була офіційно запрошена до участі в Болонському процесі (а сам процес свідомо здійснювали *за межами* інституцій Євросоюзу, про що нам нагадують у книзі Balzer and Martens, 2004: 3), то сьогодні Комісія працює у всезагальних рамках програми «Освіта й професійний вишкіл – 2010», до якої в ранзі підструктур входять Болонський процес, Європейський простір наукових досліджень і Брюггенсько-Копенгагенський процес створення європейського простору професійного вишколу (і для всіх

ціль – «поглибити європейський вимір у освіті [...] *встановити істинно європейський простір умінь і вишколу*, збільшивши прозорість і поліпшивши взаємовизнання кваліфікацій і навичок; сприяти загальноєвропейській мобільності викладачів, студентів та інших учасників навчального процесу» (ЕС 1993: 122, курсив мій).

⁸ Як доводить книга, «всі заходи мусять... неодмінно спиратися на *ідею розвитку, поширення та систематизації ціложиттєвого навчання і неперервного вишколу*. Це означає, що системи освіти й професійного вишколу потрібно реорганізувати, щоб адекватно відповісти на потребу... *постійної реструктуризації та оновлення знання і нау-хав*» (ЕС 1993: 120, курсив оригіналу).

⁹ У найзагальніших рисах Лісабонську стратегію можна представити за допомогою її структурних індикаторів у різних царинах політики. Не заглиблюючись детально в цілі стратегії на 2010 рік, дамо перелік лише її пріоритетних царин політики та відповідних індикаторів: економічне тло (ВВП на душу населення, продуктивність праці на одну зайняту особу), зайнятість (сукупна частка зайнятих серед вікової групи від 15 до 65 років і сукупна частка зайнятих серед старших працівників – 55–64 роки), інновації й наука (валові внутрішні витрати на науку й інновації як частка ВВП та охоплення молоді освітою – осіб віком 20–24 роки, які щонайменше закінчили старші класи загальноосвітньої школи), економічна реформа (співмірні рівні цін, інвестування приватного сектору в бізнес як частка ВВП), соціальна згуртованість (рівень ризику бідності після отримання соціальних платежів, розсіяння показників зайнятості по регіонам, в межах країн і сумарний довготерміновий показник безробіття) та довкілля (сумарні викиди газів, що зумовлюють парниковий ефект, енергомісткість економіки і транспорт – обсяги вантажних перевезень (див.: ЕС 2004b: 15). Порівняння успіхів країн ЄС–15 і нових членів ЄС за цими структурними індикаторами представлено в додатках до звіту Кока (ЕС 2004a: 48ff).

цих процесів, разом із Лісабонською стратегією, встановлений єдиний крайній термін – 2010 рік)¹⁰.

Причину оновлення інтересу ЄС до вищої освіти чітко сформулювала Комісія: при тому, що відповідальність за університети покладено на національний (чи регіональний) рівень організації, найважливіші виклики в цих галузях мають «загальноєвропейський, або навіть міжнародний чи загальносвітовий характер» (ЕС 2003b: 9). Розбіжність між організацією університетів на національному рівні та виникненням викликів, що переступають межі національних границь, зростає і продовжуватиме зростати в майбутньому. Отже, потрібно порушити цей баланс, твердиться далі, і Лісабонська програма дій загалом, разом зі створенням Європейського простору наукових досліджень зокрема, готує новий ґрунт для політичної роботи на загальноєвропейському рівні, хоч би що на цю тему думали окремі держави-члени і хоч би як вони сприймали обмеження участі в розв'язанні освітньої проблематики, накладені на ЄС принципом допоміжності із Маастрихтської угоди¹¹.

¹⁰ Брюггенсько-Копенгагенський процес започаткували в 2002 році, і на сьогодні він охоплює понад 30 держав (а також, на відміну від Болонської декларації, Копенгагенська декларація була-таки підписана Європейською Комісією). Як декларація, так і процес певним чином наслідують розвиток Болонського процесу. Приміром, у вступних абзацах говориться, що співпраця на європейському рівні в питаннях освіти й професійного вишколу «відіграє вирішальну роль у створенні майбутнього європейського суспільства». Системи професійної освіти та вишколу мають неперервно адаптуватися до «нових процесів і змін у суспільних запитах». Основні пріоритети Копенгагенського процесу – європейський вимір (перетворити Європу на «орієнтир для учнів і студентів усього світу»); прозорість, інформація та орієнтація (зокрема уніфікація CV, сертифікатів і додатків до дипломів у Європі, спільні європейські мовні стандарти та єдина система EUROPASS); взаємовизнання умінь і кваліфікацій (розробка спільних принципів сертифікації та конвертації кредитів у професійній освіті й вишколі); а також гарантування якості (обмін моделями й методами, спільні критерії та принципи). Основні принципи процесу такі: цільова дата – 2010 рік, заміри повинні здійснюватися добровільно і, що важливо, принципово дотримуватися співпраці «знизу вгору», ініціативи мають зосереджуватися на «потребах громадян та користувацьких організацій», а доступ до співпраці має бути відкритим (див.: Copenhagen Declaration 2002: 1–3). Щодо місця професійної освіти в Лісабонській програмі див. нещодавній звіт Європейської Комісії «Досягнення лісабонської мети: внесок професійної освіти та вишколу» (ЕС 2004b), зокрема перший розділ про загальний контекст.

¹¹ Варто пам'ятати про розрізнення «жорсткого» й «м'якого» методів координації з боку Європейської Комісії. У тих царинах, де держави-члени делегували відповідальність Європейській Комісії, використовуються перший тип методів. У випадках, коли діє принцип допоміжності (скажімо, зайнятість і освіта), Європейська Комісія вдається

Лісабонська зустріч Європейської Ради 2000 року описала новий соціально-економічний виклик останнього десятиліття як

масштабні зміни, що постали на ґрунті глобалізації та урухомлюваної знанням економіки. Ці зміни зачіпають кожен аспект життя людей і вимагають докорінної трансформації європейської економіки (Lisbon Council 2000: 1, курсив мій).

Досягнення цієї «стратегічної мети» протягом наступного десятиріччя (яку дуже часто цитують і яку ми вже згадували вище – «стати найбільш конкурентоспроможною та динамічною, опертою на знання економікою в світі, здатною до стійкого економічного росту; створити більше кращих робочих місць і досягти вищої соціальної згуртованості») вимагає започаткування програм створення знанневої інфраструктури, інноваційного поступу та економічної реформи, а також – що найцікавіше для нас – «модернізації соціального добробуту та освітніх систем» (Lisbon Council 2000: 1). Перехід до цифрової, опертої на знання економіки буде

до ВМК («відкритого методу координації»), який уперше застосували до питань освіти й соціального добробуту у «Висновках Голови» 2000 року. ВМК, котрий нині застосовують у справах освітньої політики на європейському рівні, – це *нова форма врядування*. Цей метод передбачає висунення рекомендацій, часових графіків, індикаторів, орієнтирів, цілей, заходів, здійснення моніторингу та оцінки. У «Висновках» читаємо: «Визначити рекомендації для Союзу разом із особливими часовими графіками... встановити, де доречно, кількісні та якісні індикатори та орієнтири на рівні кращих взірців у світі ... перевести ці загальноєвропейські рекомендації у національні та регіональні політичні заходи, встановивши конкретні цілі й показники... періодичні моніторинг, оцінка та розгляд іншими колегами мають бути організовані як процес взаємного навчання» (Lisbon Council 2000: para. 37, курсив мій). Дещо загальніше описали цю ідею Белзер і Мартенз у праці «Міжнародна вища освіта і Болонський процес. Яку роль грає Європейська Комісія?»: «Урядування за допомогою “координації” позначає здатність Європейського Союзу надавати засоби для організації, управління й контролю процедур, які сприяють ініціативам в освітній політиці. Врядування за допомогою координації – це особлива спроможність “одночасно натискати на важелі”. Вона охоплює такі заходи, як влаштування конференцій і зустрічей, на яких збиратимуться різноманітні й важливі гравці, але має також власну інфраструктуру, численний персонал (людські ресурси), професійний вишкіл і мережу контактів, яку вони приносять із собою в організацію. Через таке координаційне врядування Європейський Союз може створювати стимули, ініціювати проекти та структурувати майбутні процеси. Він здатний впливати на політичні процеси, організовуючи, спрямовуючи та прискорюючи програми і процеси в освітній політиці» (Balzer and Martens 2004: 6–7). Варто також ознайомитися з критичною позицією Роджера Дейла у роботі «Лісабонська декларація, реконцептуалізація врядування та реконфігурація Європейського освітнього простору» (2003: 13–15), котрий доводить, що ВМК перетворює політичні рішення на «технічну» справу – предмет затяжних переговорів між «експертами», які не просто «денационалізовані», а й «європеїзовані».

потужним рушієм зростання й конкурентоспроможності, доводить повідомлення. Таким чином, ідея Європейського простору для науки й інновацій знайшла підтримку, зокрема було згадано і про роль науки й технологічного поступу в «обумовленні економічного зростання, зайнятості та соціальної згуртованості». Послання закликала Європейську Комісію до вичерпного використання «інструментів, передбачених Угодою, та всіх інших відповідних засобів» (Lisbon Council 2000: 3).

Цікаво відзначити, що у випадку висновків Голови Лісабонської Ради (2000 р.) та Барселонської Ради (2002 р.), які в один голос підкреслювали роль освіти, науки й інновацій, *університети* як такі (на відміну від систем освіти й професійного вишколу в цілому) *ними не згадувалися*; це слово для них просто не існує, за винятком двох дріб'язкових випадків: університетських ступенів та зміцнення комунікаційної мережі для бібліотек, університетів і шкіл.

До переліку неодмінних кроків, згаданих у лісабонських висновках з приводу створення Європейського простору для науки й інновацій, увійшли: розробка механізмів формування інституційних мереж; поліпшення середовища для приватного інвестування в науку, для дослідницьких та інноваційних партнерств і високотехнологічних стартових проєктів; заохочення розвитку «відкритого методу координації» як еталона для національної науково-інноваційної політики та високошвидкісної транс'європейської комунікаційної мережі; вживання заходів з метою підвищення мобільності дослідників; та запровадження загальноспільотної системи патентування (Lisbon Council 2000: 3–4). І знов: університети не згадуються як окрема тсма чи об'єкти цих заходів. У розділі про «модернізування європейської соціальної моделі шляхом інвестування в людей і розбудову активної держави добробуту» знаходимо підрозділ про «освіту і професійний вишкіл задля життя й навчання в знанневому суспільстві». Центральний абзац цього підрозділу містить таку думку:

Європейські системи освіти та професійного вишколу потребують адаптації як до вимог знанневого суспільства, так і до потреби в кращих рівні та якості робочої зайнятості. Вони повинні пропонувати

можливості навчання і фахового вишколу, скроєні для цільових груп різних стадій життя: молоді, безробітних дорослих і зайнятих дорослих, яким загрожує застаріння їхніх навичок у результаті швидких змін. Цей новий підхід повинен містити три головні складники: розвиток локальних навчальних центрів, сприяння розвитку нових базових умінь і навичок, зокрема в галузі інформаційних технологій, та збільшення відкритості кваліфікацій (Lisbon Council 2000: 7).

До списку висунутих в Лісабоні конкретних завдань увійшли: суттєве щорічне середньодушове збільшення інвестицій у людські ресурси; двократне скорочення чисельності осіб 18–24-річного віку, які не отримують подальшої освіти чи професійного вишколу; перетворення шкіл і навчальних осередків на «багатоцільові локальні навчальні центри», доступні для кожного; та розробка загальноєвропейського фундаменту для означення нових базових умінь і навичок, що їх надаватиме ціложиттєве навчання, і визначення спільного європейського формату для *curriculum vitae**. Нарешті Європейська Рада зверталася до Освітньої ради з проханням зайнятися «загальним обмірковуванням конкретних завдань освітніх систем на майбутнє, зосереджуючись на спільних проблемах і пріоритетах, але шануючи й національні особливості» (Lisbon Council 2000: 7–8). І Освітня рада в 2001 році справді-таки оприлюднила результат цього загального обмірковування – звіт «Конкретні завдання на майбутнє систем освіти й професійного вишколу».

Звіт вказує на три стрижневі цілі, які суспільство ставить перед освітою і професійним навчанням: розвиток *особистості*, розвиток *суспільства* та розвиток *економіки* (Council of the European Union 2001: 4). Виділено три головні завдання на найближче десятиліття: підвищення якості й результативності систем освіти та професійного навчання; полегшення доступу до них для будь-кого; та відкриття їх перед ширшим світом (Council of the European Union 2001: 7). У найзагальніших рисах, визначальні теми звіту – розвиток умінь і навичок для знанневого суспільства,

* Професійна біографія; дослівно – життєвий шлях (лат.)

вагомість «здатності до навчання» та ціложиттєвого навчання, відкриті навчальні центри і привабливе навчання та, зрештою, розвиток «підприємницького духу» в європейських суспільствах¹². Звіт не присвячує спеціальної уваги університетам, але доводить, що потрібні зміни в загальних способах здійснення своїх функцій системами освіти та професійного вишколу: «всі частини цих систем мають стати демократичнішими та привітнішими в своєму ставленні до охочих учитися, а надто це стосується вищої освіти» (Council of the European Union 2001: 12). Фундаментальну роль освіти підтверджено, разом із потребою пристосувати її до нового знаннєвого суспільства. Майбутнє Європейського Союзу, доводить звіт, вимагає

капітальних внесків з боку освіти й професійного вишколу... щоб ці системи були налаштовані й розвинені таким чином, аби поширювати уміння, навички й компетенцію, потрібні кожному в знаннєвому суспільстві; щоби зробити ціложиттєве навчання привабливим і корисним; а також – дістатися до кожного в суспільстві (Council of the European Union 2001: 16).

Дещо скоротимо довгу історію запровадження Лісабонської стратегії. У листопаді 2004 року був представлений звіт Віма Кока, який піддав її перегляду. Головна ідея звіту була зрозумілою: здійснення стратегії ледь просунулося вперед, розчаровуючи своїми результатами. Причину невдачі побачили у «надмірній кількості передбачених заходів, поганій координації та конфлікті пріоритетів», а також у бракові вольової політичної дії (ЕС 2004а: 6). Звіт вказує, що на півшляху до 2010 року (крайнього терміну реалізації Лісабонської стратегії) загальна картина викликає «дуже змішані» почуття, так що потрібно зробити багато, щоби «запобігти перетворенню лісабонських намірів на символ провалених завдань і невиконаних обіцянок». Відтак, звіт закликав до «оживлення» цієї стратегії (ЕС 2004а: 10, 39). Європа, якщо вона

¹² Або, згідно з лісабонськими висновками, потреба створити «сприятливе середовище для започаткування й розвитку інноваційного бізнесу» чи, за відлунням цієї теми у звіті Віма Кока про Лісабонську стратегію, Європа потребує підприємництва, але вона має «не достатньо підприємницького духу» (ЕС 2004а: 28).

прагне захистити й зберегти свою особливу соціальну модель, повинна діяти, до того ж негайно¹³. Перспектива викликів майбутнього вселяє зневіру, але нам треба розглядати європейську освітню політику (і освітню політику Євросоюзу – не варто забувати про це розрізнення) в цьому контексті:

На кону – в середній і віддаленій перспективі – стоїть щонайменше стійкість і виживання суспільства, створеного у Європі. Європейці зробили вибір щодо форми вираження спільних для них цінностей: *відданість суспільному договору*, який страхує від ризиків безробіття, поганого здоров'я та похилого віку, дає шанс усім за рахунок високоякісної освіти, підтримки громадських інституцій, державного сектора та суспільних інтересів і гарантує, що економіка дотримуватиметься норм справедливості й враховуватиме проблеми довілля. Ці цінності виражені в системах соціального добробуту, громадських інституціях і правилах, які *дорого обходяться у світі, де недорогі й високопродуктивні виробники кидають виклик старому порядку*. Якщо Європа не зможе адаптуватися, модернізувати свої системи та достатньо прискорити темпи свого зростання і обсяги зайнятості, тоді стане неможливо реалізувати цей вибір європейців (ЕС 2004a: 16, курсив мій).

Мораль досить недвозначна: якщо Європа не зосередиться на зростанні та зайнятості, *новий глобальний порядок може змести зі сцени старий порядок, зокрема його недешеvu соціальну модель*. Саме острах перед вищеокресленою картиною відіграє засадничу роль у нинішніх поглядах Євросоюзу на майбутню роль систем вищої освіти, науки і технологічних інновацій. Засадниче обґрунтування програми ЄС «Освіта й професійний вишкіл – 2010» має явно *економічний* характер і на пряму впливає з Лісабонської стратегії. Але разом із тим, ставки ще ніколи не були такими високими: питання стоїть «бути чи не бути» Європейській соціальній моделі і, за логікою, освітній системі, яку ця модель уможливить.

¹³ Нещодавній об'ємний том (майже 250 сторінок) звіту Європейській Комісії про роль професійної освіти в Лісабонській програмі («Досягнення лісабонської мети: внесок професійної освіти та вишколу») менш песимістичний щодо лісабонських цілей: «Попри невідрадний і проблематичний загальний прогноз, деякі цілі явно в межах досяжності і деякі країни досягли помітного прогресу на певних ділянках роботи» (ЕС 2004b: 12).

На жаль, невідомо, якою мірою самі заклади освіти свідомі ціля ставок.

Звіт Кока рекомендував чотири основні царини діяльності з метою підвищення рівня зайнятості та покращення продуктивності в Європі: зростання адаптивності працівників і підприємств; приваблення більшої кількості людей і на триваліший час у ринок праці; більше й ефективніше інвестування в людський капітал, зокрема через підтримку ціложиттєвого навчання; та поліпшення системи врядування, щоби гарантувати кращу імплементацію (див.: ЕС 2004а: 15). Нас зараз цікавить тільки одна з п'яти пріоритетних царин політичної дії: реалізація знанневого суспільства в Європі¹⁴. Позаяк майбутній економічний розвиток Європи залежить від її здатності створювати інноваційні та наукомісткі галузі економіки, спроможні успішно конкурувати на світовій арені, одна з передумов їхнього постання – збільшення видатків на науку й інновації. Звіт Кока приходить до висновку, що одне з «найбільших розчарувань» Лісабонської стратегії, яке на сьогодні вже стало очевидним, полягає в тому, що вагомість науки й інновацій досі «дуже погано розуміють і надто мало роблять для досягнення поступу в цій сфері» (ЕС 2004а: 19). Звіт несподівано заходить настільки далеко, що рекомендує Європі «значно» покращити свою привабливість для науковців, а державам-членам – переглянути питання фінансування університетів (зокрема оплату праці науковців) і «збільшити» державну підтримку науково-інноваційної діяльності (ЕС 2004а: 21). На противагу іншим важливим публікаціям Євросоюзу на цю тему – і явно наперекір традиції, започаткованій «Білою книгою» Делора, який стояв на позиції, що «справа не просто у збільшенні державного фінансування»; ЕС 1993: 121) – звіт Кока перекладає основну частину відповідальності за фінансування науки й інновацій назад на державу, хоч і в спілці з приватним сектором.

¹⁴ До чотирьох інших входять завершення формування внутрішнього ринку і заохочення конкуренції (зокрема в послугах і фінансових послугах), створення сприятливого клімату для бізнесу й підприємництва, формування адаптивного й відкритого ринку праці та сприяння взаємовигідним екологічним стратегіям (див.: ЕС 2004а: 18).

5.3. На шляху до переформулювання ролі й завдань модерного університету

Процес створення Європейського простору вищої освіти та паралельне формування Європейського простору наукових досліджень мають один спільний вимір: вони передбачають *переформулювання* ролі, місії, завдань і обов'язків інституту університету в європейських суспільствах і економіках, які зазнають швидких змін, що перетворюють їх на більш ринкові та знаннєві. Освіта й наука переживають сьогодні сутнісну трансформацію, так що інститут університету найвирогідніше не зможе уникнути процесу істотної трансформації свого функціонування – почасти планованої, а почасти безладної.

Ці два паралельні процеси зайшли вже досить далеко в деяких країнах і їм активно сприяють по всій Європі, зокрема в Центральній-Східній і на Балканах. Якщо ефект постановня Європейського простору наукових досліджень обмежений переважно одержувачами дослідницьких грантів, які надає ЄС, то Болонський процес має потенціал вплинути на хід реформування національних систем вищої освіти в понад 40 країнах – як членах Євросоюзу, так і кандидатах на членство та інших країнах – сягнувши аж до Кавказу. Якщо Сорбонську декларацію (1998 року) підписали міністри освіти чотирьох країн (Франція, Італія, Сполучене Королівство та Німеччина), то під Болонською декларацією (1999 р.) підписи поставили міністри 29 країн. Врешті-решт, на Берлінській (вересень 2003 року) та Бергенській (травень 2005 року) конференціях до Болонського процесу долучилося ще більше учасників¹⁵. Зважаючи на те, що офіційні

¹⁵ Зокрема, Албанія, Боснія і Герцеговина, Вагикан, Росія, Сербія та Чорногорія, Македонія, Вірменія, Азербайджан, Молдова й Україна. Цікаво відзначити (головною мірою, лише останнім часом), що ініційований Євросоюзом процес може потенційно вплинути на національні системи вищої освіти *далеко за межами ЄС-25*, досягнувши Кавказу. Це не директива ЄС і не європейський закон, а просто заява про наміри. Як стверджує Павел Згага, «вступ до “Болонського клубу” – серйозне рішення. Це не просто словесний жест сусідам; він вимагає також важкої праці на національному рівні, аби поєднати місцеву інфраструктуру із раніш домовленими “спільними шляхами”: конвертовані й порівнювані ступені, гарантування якості, сприяння мобільності тощо» (Zgaga 2003b: 253).

болонські документи зазвичай наголошують у цьому контексті на «розмаїтості» залучених країн та інституцій, сам процес з огляду на географічний, економічний і політичний склад його учасників зіткнувся із колосальним викликом: як підтримати однаковий темп змін в усіх залучених країнах. Пам'ятаючи про досвід соціально-економічних перетворень у Центрально-Східній Європі та на Балканах, зберегти єдність просування процесу в різних регіонах буде дуже важко. Найімовірніше, що в найближчі роки Болонський процес піде різними траєкторіями, а отже, його доведеться доповнювати окремими описами найнагальніших реформ і різних викликів, що спіткають різні країни, та, найголовніше, окремими списками політичних рекомендацій для груп країн, що запроваджують реформи з різною швидкістю – якщо тільки ці реформи не виявляться просто теоретичними вправами для багатьох із них.

Болонська декларація поставила такі основні завдання перед процесом, що розгорнувся після її підписання:

- (1) Прийняття системи взаємозрозумілих і легко конвертованих ступенів, зокрема шляхом введення додатка до диплома.
- (2) Прийняття двоступеневої системи вищої освіти – бакалаврату й магістратури.
- (3) Встановлення кредитної системи... як адекватного засобу сприяння найширшій географічній мобільності студентів.
- (4) Сприяння мобільності за рахунок усунення перешкод для фактичного переміщення студентів.
- (5) Сприяння загальноєвропейській співпраці в гарантуванні якості через розробку системи порівнянних критеріїв і методологій.
- (6) Сприяння обов'язковим загальноєвропейським вимірам у вищій освіті, зокрема в питаннях розробки навчальних програм, міжінституційної співпраці, схем мобільності та інтегрованих програм навчання, професійного вишколу та дослідження (Bologna Declaration 1999: 4).

Одна з найбільших проблем у тому, що «Болонський клуб» (так Павел Згага назвав країни, котрі підписали Декларацію)

охоплює системи вищої освіти, які не тільки *розмаїті* (приміром, у рамках ЄС–15), а й *абсолютно несумірні* (скажімо, країни, що утворилися із колишніх радянських республік Східної Європи, або балканські країни порівняно з державами Євросоюзу). Як наслідок, цілі запровадження реформ в окремих групах країн будуть різними: більшість переходових країн переживають ті проблеми, які більшість членів ЄС–15 пройшла в 1970-х роках, наприклад, масифікація вищої освіти зі стрімким чисельним зростанням набору студентів і низька кореляція між уміннями й компетенцією, яку здобувають у освітньому секторі, та потребами ринку праці. До поточних проблем також належать переважно відсутня науково-інноваційна діяльність у галузях, що мають вирішальне значення для появи знанневих суспільств; мізерний вплив глобалізаційних чинників на освітню політику; дуже високий рівень безробіття (часом до 60%, а то й більше) в деяких переходових країнах; відсутність наміру зберігати європейську соціальну модель, оскільки європейський соціальний добробут ніколи не існував у більшості таких країн і т. д. Економічне обґрунтування всього набору європейських трансформацій політики в галузях вищої освіти, науки й інновацій¹⁶, нещодавно підсумоване в програмі «Освіта й професійний вишкіл – 2010», яку можна безпомилково вивести із Лісабонської стратегії 2000 року і яка охоплює Болонський процес, Брюггенсько-Копенгагенський процес інтеграції фахової освіти та Європейський простір наукових досліджень, підтриманий Шостою рамковою програмою ЄС, може насправді виявитися порожнім словом у таких країнах, як Росія, Боснія і Герцеговина, Албанія, Вірменія, Молдова

¹⁶ Як твердить Пет Дейвіс у праці «Розширення участі та Європейський Союз: пряма дія – непряма політика?», «Євросоюз походить із ідеї економічного союзу, який попервах розвивався навколо вугільної та сталеливарної галузей промисловості... Попри те, що сучасний Європейський Союз дуже відрізняється від свого раннього попередника, економічне зростання й конкурентоспроможність залишаються в осерді проекту ЄС, хоч і в іншому економічному контексті – в умовах глобалізації та знанневого суспільства, а не післявоєнної відбудови» (Davies 2003: 99). За цей час змінилося і помітно прискорилося в ході останнього десятиріччя не що інше, як думка, що певний європейський науково-освітній простір *може бути в самісінькому осерді європейського проекту* і може безпосередньо робити внесок у зростання, конкурентоспроможність і зайнятість (знову апелюючи прямо до «Білої книги» Жака Делора).

та Азербайджан. Ідеї, що зародилися в країнах західноєвропейського ядра і були підтримані щедрими інтелектуальними та фінансовими вливаннями з боку Європейської Комісії, тепер поширюються із разуючою швидкістю (в ході процесу, який вимагає своєрідної «епідеміології» для свого пояснення: Amaral and Magalhães, 2002). Але водночас нам слід пам'ятати, що глобальна ситуація у сфері вищої освіти дуже динамічна: як нещодавно висловився Пітер Скот, «перехід відбувається не лише у вищій освіті Центрально-Східної Європи; уся вища освіта здійснює нині перехід» (Scott 2002b: 151)¹⁷.

Попри те, що траєкторії виникнення (чи то створення) Європейського простору вищої освіти та Європейського простору наукових досліджень були окремими, в останні роки вони явно злилися воедино¹⁸. (У найзагальніших рисах можна виділити три різні траєкторії: міжінституційну, міжурядову та наднаціональну. Спершу підписана в Болоньї 1988 року ректорами європейських університетів «Magna Charta Universitatum» (Велика хартія університетів) поклала початок міжінституційній траєкторії інтеграції вищої освіти. Її продовжили з'їзди європейських закладів вищої освіти, проведені в Саламанці 2001-го та Граці 2003 року¹⁹. Потім відбулися зустрічі національних міністрів освіти або інших представників національних урядів у Сорбоні,

¹⁷ Інша фундаментальна відмінність між змінами систем вищої освіти в Західній і Центрально-Східній Європі була означена Гарі де Буром і Лео Худехебуур (в ході аналізу цих систем у Чеській Республіці, Угорщині, Польщі та Словенії у праці «Нові правила гри? Міркування щодо врядування, управління і системних змін») як відмінність між «еволюцією» і «революцією». Окрім темпу самих змін, відмінність пролягала ще й між вірою і повною втратою віри в роль держави у суспільних перетвореннях та глибиною вірою і практичним покладанням на ринкові механізми координації (De Boer and Goedegebuure 2003: 227).

¹⁸ Не менш цікаво відслідкувати один мотив, нещодавно піднятий Роналдом Дж. Погодилесом – звідки «створення» або «заснування» Європейського простору наукових досліджень? Чому Шоста рамкова програма передбачала «радикальний розрив» із заходами попередніх рамоквих програм? Цей простір, доводить він, «вже наявна реальність, а не теоретичний конструкт» (Pohoryles 2002a: 391). Основна відмінність, безумовно, політична (Лісабонська програма) і обіймає такі поняття, як «оперте на знання суспільство» та «оперта на знання економіка».

¹⁹ Ґрунтовне обговорення «Хартії» див. у «Міркуваннях про університет» Сжи Бжезинського (Brzeziński 1997). Автор подає цікаву таблицю: вісім двополюсних ціннісних шкал, на яких можна розмішувати інституції.

Болоньї, Празї та Берліні, які пролягли уздовж міжурядової траєкторії. Нарешті остання траєкторія пролягала у площині самого Євросоюзу, проходячи через такі пункти, як різноманітні комюніке Європейської Ради та інші документи – в першу чергу «На шляху до Європейського простору наукових досліджень» 2000 року; два найсвіжіші з них – це «Роль університетів у Європі знання» та «Науковці в Європейському просторі наукових досліджень: Одна професія, багато кар'єр», обидві 2003 року). Віднедавна понаднаціональний, міжурядовий і міжінституційний рівні нерозривно сплелися між собою (див.: Zgaga 2003a: 7). Дозвольте розпочати із міжурядового рівня Болонського процесу, пам'ятаючи про вплив понаднаціонального рівня ЄС²⁰.

Європейська Комісія, європейські уряди та переважна більшість ректорів європейських закладів вищої освіти рішуче налаштовані запровадити болонські вимоги, тоді як найменшу охоту в цій справі проявляють університетські професори Європи. Отже, учасники, яких найбільш безпосередньо зачіпає справжнє впровадження болонських ідей, в основному досі несвідомі або незацікавлені в наслідках цього процесу – принаймні в більшості країн цього регіону. Однак без чіткої підтримки з боку викладацького складу університетів загальної програми реформування та її реалізації, що досягне рівня кожного факультету в кожному університеті, Болонський процес може провалитися, особливо в країнах, що не належать до «старого ЄС» (ЄС-15). Якщо академічну спільноту не вдасться переконати у нових вигодах і можливостях, які відкриває цей процес, він заглухне.

²⁰ Розмірковуючи про нову освітню політику ЄС, варто пам'ятати нещодавні аргументи Роджера Дейла про *вибірковість* переходу освітніх політик від національного до європейського рівня: «В міру переміщення освітньої політики на європейський рівень слідом за європеїзацією національних економік, заклади освітнього сектора – це та arena, на якій порядок денний для освіти зустрічається із засобами його втілення в життя – здійснюють вибірковий перехід із національного на європейський рівень. У широкому сенсі, можна припустити, що елементи, безпосередньо пов'язані з відновленням *національних суспільних утворень*, залишаться на рівні нації-держави, тоді як безпосередніше пов'язані із розширеним *відтворенням способу виробництва* – перейдуть на європейський рівень, який все більше ставатиме місцем і фокальною точкою цього розширеного відтворення» (Dale 2003: 5, курсив мій; див. також: Robertson and Dale 2003). Цей перехід, за Дейлом, помітний у подальших комюніке щодо Європейського простору наукових досліджень.

Висловивши цю думку, я повністю погоджуюся із застереженням Альберто Амарала й Антоніо Магальяєша, що «якщо Болонський процес злиття вийде з-під контролю професорів і стане вочиною європейської бюрократії, тоді, цілком можливо, й вдасться побачити гомогенізацію, котра буде ще одним фактором, що несе небезпеку традиційній ролі європейських університетів» (Amaral and Magalhães 2002: 9)²¹. Існує також небезпека, що Болонський процес може в цьому регіоні виявитися просто теоретичною вправою; натомість два паралельні процеси – створення спільного Європейського простору вищої освіти та спільного Європейського простору наукових досліджень, які відбуваються у країнах ядра Європи, – зовсім не теоретичні: те, що вже зараз відбувається, – це переадресація фондів ЄС, відведених на науку, і зміна політики в галузі науки й інновацій відповідно до нових пріоритетів, а також запровадження нової політики в питаннях визнання дипломів у освітніх і професійних цілях на інтегрованому європейському ринку праці.

5.4. Європейська інтеграція вищої освіти та глобальні тенденції

У своїй нинішній формі Болонський процес виглядає відносно відгородженим від глобальних тенденцій у вищій освіті: його сприймають як спрямований переважно всередину, сфокусований головним чином на європейських регіональних проблемах і європейських регіональних розв'язках для цих проблем та відносно непов'язаний із глобальними змінами у вищій освіті й грандіозними політико-економічними перетвореннями, що стоять за ними²². Університет як інституція відіграє суттєву роль у процесі формування спільного європейського простору вищої освіти та дедалі

²¹ В дуже схожому дусі Роналд Дж. Погорилес, президент Європейської асоціації прогресу наук про суспільство, розмістив Європейський простір наукових досліджень між полюсами «бюрократичної візії» та «академічної місії» (Pohoryles 2002a).

²² У цьому питанні я стаю на бік Пітера Скота, котрий у праці «Виклики академічним цінностям і організації академічної діяльності в добу глобалізації» нагадує про чинну небезпеку, «що Болонський процес... зосередиться на формуванні й захисті внутрішньо спрямованої, історичної, захисної, ексклюзивної (і активно відосблювальної) інтерпретації викликів, із якими зіткнулася європейська вища освіта» (Scott 2003: 295).

важливішу роль у паралельному процесі побудови спільного європейського науково-дослідницького терену. Не лишає сумнівів той факт, що в жодному з цих процесів університет не трактують у традиційний спосіб, як у дебатах, що передували пришествю глобалізації, прискоренню європейської інтеграції та переходу від індустріального й сервісного суспільства до постіндустріального, глобального, знаннєвого й інформаційного. Тобто в цілому ця інституція вже встановила для себе легітимність, корисність і невідмінність синхронного розвитку із докорінними трансформаціями соціальних лаштунків, у яких вона функціонує. В цьому новому глобальному ладі університети прагнуть віднайти собі нове місце, адже вони все більше неспроможні виконувати власні традиційні ролі та завдання. Як відзначив Зигмунт Бауман, колись очевидні функції університетів сьогодні вже далеко не samozрозумілі:

Принципи, які в минулому не залишали сумнівів у легітимності центральної ролі університетів, вже більше не здобувають універсального визнання, а то й відхиляються або віджили або навіть забраковані історією. Існує спокуса запідозрити, що саме ця дедалі помітніша відсутність *інституційного* кріплення відображена в повсюдно поміченій і переважно оплакуваній трансформації інтелектуальної атмосфери, яка характеризує академічну діяльність, а надто у дивовижному бракові впевненості інтелектуалів і довіри до *філософських* основ академічної діяльності (Bauman 1997: 49).

Як офіційний дискурс щодо спільного європейського простору у вищій освіті й науково-дослідницькій роботі, так і значна частка паралельних академічних дебатів на цю тему все більшою мірою приходять до думки, що нинішні університети можуть відігравати роль двигунів економічного зростання для країн і регіонів, підсилювачів економічної конкурентоспроможності для націй та постачальників висококваліфікованих і добре навчених працівників для нових економік, опертих на знання, і достатньо підготовлених громадян для нових суспільств, опертих на знання – а це, поза сумнівом, радикальне переформулювання традиційного модерного означення ролі університету в суспільстві. Схоже, що європейський університет волею-неволею вступає в нову добу

свого розвитку (див.: Kwiek 2005d), оминувши стадію обговорення *принципів* свого існування (яке супроводжувало виникнення гумбольдтівської моделі науково-дослідницького університету на початку XIX століття, або такого, як центральні дебати XX сторіччя про «ідею» університету)²³.

Поміж сонму чинників, що привели до цих змін у баченні соціально-економічної ролі університету, нам варто виділити декілька: тиск глобалізації на націю-державу та суспільні послуги, які вона надає, і зміцнення загальноєвропейського політико-економічного проекту на зламі XX сторіччя, про котре йшлося в Частині II²⁴; кінець «золотого віку» кейнсіанської держави добробуту (дуже прихильної до національної державної науки та сильних національних державних систем вищої освіти), якою ми її знали упродовж перших трьох десятиліть другої половини XX сторіччя, розглянутий у Частині III²⁵; та постановня опертих на знання суспільств (і економік) у країнах заможного Заходу, яке супроводжується новими парадигмами для соціальної та освітньої політики. У більш загальних рисах до тих процесів, що сьогодні зачеплять (часом безпосередньо, хоча головним чином опосередковано) інститут університет, належать поступова індивідуалізація (і повторне стоварення) наших суспільств і денаціоналізація (та десоціалізація) наших економік, а також універсалізація вищої освіти та прогресивне «стоварення» науки. Нещодавня європейська тематика Європейського простору наукових досліджень не залишає сумнівів щодо напрямку зміни ролі й соціальних

²³ Як коментує поточні перетворення Рут Клінг у своїй праці «Розміщуючи себе в "Європейському просторі вищої освіти": вивчення Болонського процесу на практиці», Болонський процес став «основним пунктом референції для перебудови систем вищої освіти по всій Європі. [...] Болонський процес координує зміни в національних політиках у галузі вищої освіти в безпрецедентних масштабах» (Keeling 2004: 2).

²⁴ Пол Пірсон, один із провідних спеціалістів у галузі соціального добробуту, нагадує в своїй часто цитованій праці «Жити в умовах перманентної нестачі: реструктуризація держави добробуту в заможних демократіях», що тиск на державу має структурний характер і так просто не зникне: «держави добробуту сьогодні стикається із контекстом посутньо перманентної нестачі» (Pierson 2001a: 411).

²⁵ Як нещодавно стверджував Йоста Еспінг-Андерсен у «Державі добробуту для XXI століття», така держава переобтяжена «обов'язками, для яких вона не створювалася» (Esping-Andersen 2001).

завдань цього інституту в новонароджуваних суспільствах: економічний бік (замість, скажімо, тем соціальної ексклюзії чи соціальної солідарності) функціонування інституції сьогодні явно завоював популярність на європейському рівні.

Існує чимало аспектів, що роблять Болонський процес відносно нецікавим. Згадаймо лише переговори щодо ІАТС, котрі можуть охопити послуги освітнього сектора (учасником яких виступає Європейська Комісія, а не якась окрема країна – член ЄС) та роль «безкордонної» чи транснаціональної освіти²⁶; формування приватного й зискового секторів у вищій освіті; зростання ролі ринкових сил у вищій освіті та значущості ринкової парадигми (зокрема неоліберальної) в поглядах на вищу освіту; зменшення державного фінансування вищої освіти та науково-дослідницької діяльності у вищих навчальних закладах; а також різницю проблем вищої освіти, із якими стикаються давні члени ЄС–15, нові члени ЄС та посткомуністичні перехідні країни взагалі. Ті рекомендації, які пропонує книга «Тенденції навчальних структур в європейській вищій освіті – III» (Reichert and Tauch 2003), видаються надто абстрактними в цьому контексті, особливо для перехідних країн.

Болонські документи слушні для відносно однакових систем вищої освіти й науки із досить схожими проблемами та викликами на майбутнє. Попри численні наголошення на «розмаїтості» систем, мовних і культурних відмінностях між ними та різних стадіях запровадження процесу в різних країнах сьогодні дуже важко читати болонські документи як релевантні однаковою мірою для давнього ЄС і посткомуністичних перехідних країн (наприклад, Німеччини або Франції, з одного боку, та Албанії, Македонії й Росії – з іншого). На якому рівні загальності потрібно зупинитися при описі викликів і рекомендуванні заходів, аби болонські документи апелювали до всіх зацікавлених країн? Що спільного мають сьогодні всі ці різноманітні системи вищої

²⁶ Транснаціональна освіта в цьому контексті позначає «стан вищої освіти, в умовах якого студенти або учні перебувають і навчаються не в тій країні, де базується заклад, що видає їм диплом» (van der Wende 2001a: 440).

освіти, коли назріває потреба вийти за межі найзагальнішого рівня аналізу? Релевантний аналіз, що охоплював би як ЄС-15, так і перехідні країни (особливо з огляду на факт, що кількість перехідних країн, які залучаються до Болонського процесу, невпинно зростає, так що на нинішній момент майже всі вони підписалися під болонськими документами) – це поки що робота, яку ще належить зробити. Це також колосальний виклик на майбутнє. Ясна річ, що в країнах другого ешелону можна запровадити зміни не офіційному, зокрема законодавчому рівні. Мабуть досить нескладно буде змінити закони, які регулюють вищу освіту, а надто якщо використати в агітаційних цілях аргумент «наздоганяння» Заходу за допомогою Болонського процесу. Але зміни законів не вистачить, щоб досягти мети Болонського процесу, хоч його саме так можуть розуміти багато урядових чиновників. Отож, ще одним велетенським викликом перед Болонським рухом буде уникнути «реформи на папері», особливо при виході за межі національних законодавств, в багатьох перехідних країнах.

Дозвольте тепер ненадовго перейти до міжінституційного рівня. «Велика хартія університетів» (підписана ректорами європейських університетів у Болоньї 1988 року, за десять років до початку Болонського процесу як такого і на яку посилалася як Болонська декларація, так і документи Саламанкського з'їзду) – це документ іншого татунку, ніж пізніші декларації та комюніке, хай там із якого рівня інтеграції вони походили: наднаціонального, міжурядового чи міжінституційного; вона загальна, гуманістична і, з погляду поточних глобальних та європейських процесів у вищій освіті, досить туманна в своєму посланні.

Як будь-яка загальна декларація, вона містить обмаль деталей щодо того, як рухатися далі; але понад усе вона прикметна тим, що написана лексикою дознанневої економіки і доглобалізаційної доби. Внаслідок цього вона не містить посилянь на глобальну конкуренцію знанневих економік і опертих на знання суспільств, на університети як рушії економічного зростання, потребу у збільшенні кількості кращих робочих місць, соціальну згуртованість та соціальну ексклюзію/інклюдію, зовнішні – зокрема глобальні –

тиски на системи вищої освіти, виникнення могутніх ринкових сил у науково-інноваційній сфері та її корпоративне поглинення, зміну вимог на європейському (або глобальному) ринку праці, довготермінові ризики приватного інвестування в державну науку, партнерство між державними й приватними сторонами, реформу державного сектора тощо. Усі ці питання згадані в пізніших документах Болонського процесу або процесу побудови Європейського простору наукових досліджень. Натомість «Велика хартія» містить традиційні ідеї про соціальні ролі й завдання університетів. Ідея університету як інституту, що «творить, вивчає, поціновує і передає потомним поколінням *культуру* через дослідження й традицію» (Magna Charta 1988: 1, курсив мій), знайде небагато прихильників серед творців спільного європейського наукового й освітнього просторів: на кону сьогодні в дискусіях про роль університету в суспільстві й економіці стоїть радше технічне знання, аніж гуманістична культура (яку, за німецькою традицією, розуміють в руслі Bildung), як показують тенденції останніх років у дискурсі опертих на знання суспільств. Це специфічне знання – яке можна комерціалізувати й продати, а не традиційне «універсальне» знання, про котре дізнаємося зі сторінок основних трактатів XIX–XX століть про «ідею університету»²⁷.

Противагу ідеям культури й універсального знання в новій лексиці знаходимо в комюніке Європейської Комісії щодо ролі університетів: «зростання знаннєвого суспільства залежить від виробництва нових знань, їхньої передачі через освіту й професійний вишкіл, їхнього поширення через інформаційні та комунікаційні

²⁷ Звернемося до історії ще раз: Карл Ясперс в «Ідеї університету» описує університет як інститут, «що об'єднує людей, професійна діяльність яких присвячена пошуку й передачі істини засобами науки» (Jaspers 1959: 3). Новочасні батьки-засновники німецького науково-дослідницького університету запровадили радикально нове бачення: «об'єднує людей» (студентів та викладачів, котрі разом працюють заради науки), персонал, який присвятив свою «професійну діяльність» (а не просто демонструє відданість «аматорського» типу, притаманну інституціям Просвітництва) «пошуку й передачі істини» (тобто, викладання поєднується із дослідницькою діяльністю) «засобами науки» (німецький ідеал Wissenschaft). Отож, майже всі складники цього означення протиставляють нову ідею університету старій – середньовічній. Мета викладання й дослідження – «формування всебічної людини», це «освіта в найширшому розумінні слова», тобто Bildung (Jaspers 1959: 3).

технології та їхнього використання в нових індустріальних процесах чи послугах» (ЕС 2003b: 2). Або в нещодавній публікації Світового банку «Побудова знанневих суспільств», присвяченій розробці рамкової політики: «Здатність суспільства виробляти, добирати, пристосовувати, комерціалізувати та використовувати знання має вирішальне значення для стійкого економічного росту й поліпшення якості життя» (World Bank 2002: 7). У жодній із цих чільних політичних декларацій не фігурує *культура* як важливий пункт референції.

Отже, з погляду тенденцій останніх десяти років, «Велика хартія університетів» виглядає пам'яткою минулих часів. У контексті розвитку об'єднаного Європейського простору наукових досліджень важко віднайти в сучасних дискусіях про «Європу знання» щось більше, ніж загальноприйняті жести ввічливості на адресу ідеї університету як інституту, чий «незмінний обов'язок – досягати універсального знання» і який виступає «опікуном європейської гуманістичної традиції» (Magna Charta 1988: 14). Натомість, як і доводив понад два десятиріччя тому Жан-Франсуа Ліотар у «Становищі постмодерну», «знання виробляється і буде вироблятися задля того, щоб його продали, його споживають і будуть споживати заради того, щоб повернути назад у виробництво: в обох випадках мета одна – обмін» (Lyotard 1984: 4).

Схоже, що сьогодні вже неможливо обговорювати європейську інтеграцію вищої освіти і науки мовою основоположників модерного німецького наукового університету (фон Гумбольдт, Шелінга, Фіхте, Шлеєрмахера та інших, а також їхніх предтеч), так само як і неможливо описувати останні події на глобальному чи європейському рівні винятково мовою, якою послуговувалися ректори європейських університетів лише 15 років тому в Болонії. Робоча лексика дебатів про майбутнє університету – лексика Європейського простору наукових досліджень, Болонського процесу та глобальних програм у вищій освіті й науці (зокрема програм ЮНЕСКО, Ради Європи, ОЕСР та Світового банку) – *суттєво* змінилася після 1988 року, і за цією лексичною переміною

стоїть зміна способів, якими суспільство описує роль і завдання освітніх закладів.

Болонський процес відбувається в кількох взаємопов'язаних площинах: по-перше, в офіційній площині міністрів освіти або інших урядовців, ректорських конференцій та університетських об'єднань, а також у паралельних змінах законодавств, що регулюють вищу освіту, впровадженні законів для зискових навчальних закладів, незискових (освітніх та інших) об'єднань і фондів на науково-дослідницьку діяльність тощо; по-друге, в офіційній площині окремих закладів вищої освіти, тобто на рівні вищого керівництва університетів; і нарешті, по-третє, на практичному рівні конкретних закладів і їхніх викладачів²⁸. У більшості переходових країн між гарними намірами міністрів освіти й реаліями функціонування систем вищої освіти існує справжня прірва. Не менша прірва й між намірами, виголошеними чиновниками, і здатністю до дії, яку вони – та й самі заклади – можуть зараз запропонувати Болонському інтеграційному проекту (крім того, мотивація приєднання до Болонського процесу часто виглядає більш *політичною*, аніж *освітньою* в цьому регіоні, на що вказує книга Tomusk 2002b).

Вища освіта в цьому регіоні загалом (за кількома винятками) перебувала в стані перманентної кризи, відтоді як комунізм зазнав краху (принагідні дослідження успішних випадків див. у: Marga

²⁸ Дискусії з приводу Болонського процесу рідко доходять рівня закладів, зокрема університетів і їхнього викладацтва; як нещодавно висловилася Рут Кілінг, у них домінувала «загальноєвропейська перспектива» (Keeling 2004: 1). Авторка розрізняє дві течії в академічних дебатах, які фокусуються або на тому, чи досягаються Болонські цілі у Європі, або ж на тому, чи бажано досягати цих цілей взагалі. Натомість, веде вона далі, мало зусиль було вкладено у «глибинне аналітичне й емпіричне вивчення... труднощів того, як насправді переживають та інтерпретують Болонський процес “на землі”, у закладах вищої освіти» (Keeling 2004). Для чималої кількості переходових країн, зі становищем яких автор цих рядків знайомий, в широкому сенсі процес досить часто не спускається до рівня закладів і викладачів, залишаючись на рівні міністерств і, можливо, керівників закладів. У більшості таких держав на даний момент найбільше значення явно має зміна законодавства в галузі вищої освіти відповідно до Болонських вимог, тоді як деталі (зокрема заклади й викладачі) лишаються на майбутнє. Це дещо відрізняється від західноєвропейської арени, де «процес набирає конкретних обрисів інтерпретації та застосування в “реальному часі”, у щоденних практиках і дискурсі на ниві вищої освіти. У соннях різних місць по всій Європі люди активно переносять Болонські політичні заходи на практику» (Keeling 2004).

1997, 2003; Ten Years After 2000): від паралічу вагомої науково-дослідницької функції, невпинного зменшення державного фінансування, вибухового зростання кількості державних і приватних «фабрик» дипломів і корупції – до руйнації професійного етносу та моралі. Але цей комплекс процесів мав свої регіональні варіації (випадок Польщі вивчено у: Kwiek 2003b, 2003g, 2004e). Трансформаціям систем вищої освіти даного регіону присвятили обмаль уваги. Досить парадоксальним виглядає те, що в більшості країн, про які йде мова (на Балканах та у Східній Європі більшою мірою, ніж у Центральній Європі), становище університетів – в інших царинах, ніж академічна свобода, інституційна автономія та міжнародна мобільність студентів і викладачів – сильно погіршилося протягом останнього десятиріччя. Навіть при тому, що, можливо, вдасться просунути Болонський процес у цих країнах законодавчо, здійснити його імплементацію на рівні окремих закладів буде набагато важче.

Болонський процес спирається на кілька базових припущень (які насправді в жодному конкретному місці не формулювалися): Європа і світ вступають у нову епоху опертих на знання й урухомлюваних ринком економік, що змагаються одна з одною; Європа як регіон світу мусить боротися з двома головними конкурентами у вищій освіті й науково-інноваційній сфері: США і Японією (плюс Австралія); зростання в знанневому суспільстві залежить від виробництва, передачі, поширення та використання нового знання; стратегічна мета поточних перетворень освітніх і науково-інноваційних систем, виражена прямо (як у документах щодо Європейського простору наукових досліджень) або непрямо (і супроводжувана «соціальним виміром», як у болонських документах), – досягти мети, поставленої Європейською Радою в Лісабоні 2000 року. Ця мета полягає в тому, що до 2010 року Європа має стати «найбільш конкурентоспроможною та динамічною, опертою на знання економікою у світі, спроможною до стійкого економічного росту; створити більше кращих робочих місць і досягти вищої соціальної згуртованості» (створення Європейського простору вищої освіти також має завершитися

до 2010 року). Європа опинилася на роздоріжжі; вона намагається поєднати високу конкурентоспроможність і соціальну згуртованість у дедалі більш глобалізованому світі, перебуваючи в процесі переходу до «знаннєвого суспільства»²⁹. Таким чином, знання, а відтак соціально-економічна нерівність між *багатими на знання та бідними на знання*, стане стрижневою темою на найближчі роки³⁰.

Але Болонський процес видається внутрішньо спрямованим: якщо у світових масштабах вплив глобалізації на політику в галузі вищої освіти повсюдно визнають³¹, то жоден із засадничих офіційних документів Болонського процесу – декларації та повідомлення Сорбони, Болоньї, Праги та Берліну, а також жодна супровідна декларація з академічного світу (підписані на з'їздах закладів вищої освіти у Саламанці та Траці) – жодним словом не згадує термін «глобалізація». (Хоча звіт «Тенденції – III», підготовлений для Берлінського саміту 2003 року, згадує «глобалізацію» не більше ніж п'ять разів у цілому, що свідчить про його радше описові, аніж аналітичні амбіції, він відкрито заявляє, що міністри й вищі навчальні заклади повинні «осідлати тигра глобалізації, а не сподіватися, що він зникне» (Reichert and Tauch 2003: 57))³².

²⁹ Як доводиться у «Третьому європейському звіті про показники науки й технології – 2003», «певна річ, знання як таке – не новий набуток; воно завжди було основою для діяльності людей. Однак *радикально новим є темп його створення, нагромадження й поширення*, який вплив у виникнення економік і суспільств, побудованих за новою знаннєвою парадигмою. Виробничі й житлові умови переглядають; ринок та інституції переплановуються під нові правила та ростучі можливості обміну інформацією. Крім того, знання не просто стає головним джерелом багатства для людей, підприємств і країн, а й основним джерелом нерівності між ними» (ЕС 2003с: 1, курсив мій).

³⁰ Це відсилає нас до цікавого і вже згадуваного розрізнення, запропонованого нещодавно у повідомленні Європейської Комісії «Ефективне інвестування в освіту й вишкіл», згідно з яким «зі зростанням наголосу на уміннях поляризація на *багатих знанням* і *бідних знанням* створюватиме дедалі більше напруження для економічної та соціальної згуртованості» (ЕС 2003а: 8).

³¹ Однак тут не варто забувати про одне важливе застереження: ефекти глобалізації переважно *непрямі*, вони впливають через трансформацію держави, як показано в Частинах II, III та IV. Роджер Дейл у книзі «Уточнення ефектів впливу глобалізації на національну політику: увага до механізмів», доводить, що «беззаперечно найвагомішим фактом для дискусій про ефект глобалізації на державні послуги, скажімо, освіту, є те, що *ці ефекти переважно непрямі*, тобто їх опосередковує вплив глобалізації на свободу дій та напрямок розвитку націй-держав» (Dale 1999: 2, курсив мій).

³² Як наголосив Дені Родрик у книзі «Чи зайшла глобалізація надто далеко?», «треба бути відвертими щодо *незворотності* багатьох змін, які настали в глобальній

Однак загалом ці базові припущення хоч якось докладно не розвинені в жодному з документів або звітів Болонського процесу. Це означає, що всеосяжною інтерпретацією гігантських соціально-економічних змін, які відбуваються в Європі, або нехтують, або приймають за даність у деяких з її панівних форм (приміром, Лісабонська програма). І все ж таки, глобалізація, безперечно, — одна з найважливіших рушійних сил, що стоять за поточними перетвореннями державного сектора, один із найважливіших пунктів відліку в Лісабонській стратегії Європейського Союзу³³.

Отже, Болонський процес дещо кволий на аналітичному рівні. Є підстави непокоїтися через те, що головні й опорні документи такого велетенського інтелектуального й інституційного заходу, націленого на зміну способу функціонування наших університетів як у навчальному, так і в науковому вимірі, не намагаються вийти на всебічний аналітичний підхід до поточних викликів і розв'язків, що спирався би на ширшу перспективу, ніж європейські масштаби³⁴. Без адекватно виконаної аналітичної частини завдання ми не можемо бути певні, що обрані шляхи розв'язання будуть спрямовані на справжню проблему³⁵.

економіці. Прогрес у комунікаціях і транспорті означає, що великі сегменти національних економік набагато сильніше наражаються на міжнародні торговельні й капітальні потоки, ніж раніше, *хай там що вирішують робити політики. Уряди можуть задати погоду хіба що в рамках вузького діапазону дії*. До того ж, серйозний відхід до протекціонізму завдасть шкоди багатьом групам, які отримують зиск із торгівлі, і призведе до таких самих соціальних конфліктів, які генерує глобалізація» (Rodrik 1997: 9, курсив мій).

³³ Глобальний вимір варто постійно брати до уваги при прийнятті будь-яких рішень, як говориться у «Державі в перемінливому світі», «держава досі визначає політику й правила для тих, хто перебуває під її юрисдикцією, але *глобальні події все сильніше впливають на її вибір*. Сьогодні люди мобільніші, освіченіші та краще поінформовані про умови в інших місцях. А залучення в глобальну економіку стискає лещата на якло свавільних дій держави, обмежує спроможність держави оподатковувати капітал і приносить із собою куди прискіпливіше ставлення фінансових ринків до монетарної та фіскальної політики» (World Bank 1997: 12, курсив мій).

³⁴ Еркі Берндтсон у роботі про Болонський процес справедливо зауважує, що «цілі Болонської декларації (і Празького комюніке) подавали як розв'язки для проблем, які жодного разу не були систематично описані. Це могла бути одна з причин швидкого розвитку процесу, але без систематичного аналізу проблем і викликів, із якими сьогодні стикається Європейський простір вищої освіти, існує небезпека, що в реформам домінуватимуть косметичні аспекти» (Berndtson 2003: 10).

³⁵ Волдемар Томуск нещодавно жорстко розкритикував Болонський процес у праці «Три Болоньї і шматок піци: нотатки про інституціоналізацію європейської системи вищої

Непоследовність Болонського процесу турбує й саму глобалізацію: можна виділити щонайменше два протилежні (і дещо спрощені) глобальні погляди на Болонью (Dirk Van Damme 2003). Перший з них вбачає у Болонському процесі лише прелюдію до більш далекосяжної інтеграції національних освітніх систем у майбутньому, яку спричиняє конкурентний тиск з боку інших частин світу, котрий, у свою чергу, викликала глобальна лібералізація функціонування вищих навчальних закладів по всьому світові (особливо у двох найбільших «експортерах» освітніх послуг – Північній Америці й Австралії). Другий, протилежний погляд, вбачає у Болоньї великомасштабний захисний механізм для уникнення пастки глобалізації, як її (недолюблюючи) сприймають сьогодні у світі, та консолідації всередині Європи проти глобальних незгод. Отже, перший погляд передбачає збіг Болонського та глобалізаційного процесів у регіональних масштабах, особливо в майбутньому, тоді як другий натякає, що Болонья – це спроба зміцнити національні освітні системи проти сил глобалізації та лишитися осторонь від її усіляких ексцесів у царині вищої освіти, а надто якнайдовше лишатися осторонь процесів приватизації, комерціалізації та «стоварення» вищої освіти й науки тощо. Болонський процес, певна річ, суперечливий, і ці обидва лейтмотиви сильно переплетені в його документах. Там можна віднайти як «протекціоністський» лейтмотив для Європи (особливо в його апеляціях до освіти як «громадського блага» та «державного обов'язку», що переважно означають заклик до збільшення

освіти». Він нагадує, що «мало хто з причетних до Болонського процесу не вважає себе інтелектуалом, часом найвищого калібру. Однак дуже важко пам'ятити, щоб ці інтелектуали страждали від якихось моральних дилем щодо того, що вони роблять, попри те, що існує більш ніж достатньо причин для них побоюватися за свою репутацію. Досить тільки згадати про Європейську Комісію, яка агресивно викрала (без мандату на це) цілий сектор академічних активістів, які пишуть політичні звіти, всіяні протиріччями, та знанневих працівників, найнятих Комісією продукувати знання, на яке вони самі створили потребу і яке вони самі споживають, аби створити більше такого знання». Він продовжує свою критику такою заявою: «Прикро, що одна окрема логіка досягла майже повного домінування над проектом європейської вищої освіти, і що ті, чие покликання зазвичай – проблематизувати такі питання й виставляти їх на розгляд загалу, вважають що конкретну тему нерелевантною для себе або ж приймають роль посланців окремої агенції» (Tomusk 2004: 93, курсив мій). Сильні слова; сподіваюся, Томуск правий лише частки.

державного фінансування з боку національних держав у майбутньому), так і «експансіоністський» лейтмотив приваблення чужоземних студентів і дослідників в умовах глобального змагання за таланти. Словами ван Дама, «Європа шукає свій шлях між Сцилою академічного капіталізму й Харибдою протекціонізму» (Van Damme 2003: 6).

5.5. Клопоти з Болонським процесом: університет між старими й новими викликами сьогодні

Певну стурбованість викликає «косметичність» змін систем вищої освіти, які може запровадити Болонський процес; але підстави для неї дають і потенційно хибні політичні рішення, які можуть запровадити у деяких переходових країнах на основі нерелевантного для даного регіону аналізу й хибних для нього рекомендацій. Джерелом занепокоєння служить також різне розуміння «гармонізації» європейських систем вищої освіти³⁶, яка потенційно приведе до розвитку «спільної категоризації кваліфікацій» або якогось досі неозначеного ядра (європейської) навчальної програми, про що свідчать такі пілотні проекти як «Злагодження освітніх структур у Європі», а також дебати щодо пан'європейських акредитаційних схем і механізмів гарантування якості тощо³⁷. Питання

³⁶ Хоч слово «гармонізація» не з'являється в самій Болонській декларації (де згадується тільки «конвергенція»), воно зринає в Сорбонській декларації 1998 року («Спільна декларація про гармонізацію архітектури європейської системи вищої освіти»). Поточні проекти, зосереджені на головних європейських навчальних результатах і компетенції, та можливість «європейських знаків якості», досягнута через якусь форму європейської акредитації, справедливо викликають занепокоєння щодо кінцевого пункту прибуття Болонського процесу в сенсі змісту навчальних програм. Хоч Павел Згача і відповів, що «достаток – мета, а «спільні шляхи» – (тільки) засіб» (Zgaga 2003: 253), тривога з приводу «європеїзації» навчального зміну не схожа на перебільшення. Як тільки скептики щодо Болонського процесу натрапляють на висловлювання кшталту заяви Ерика Фромента (президента CAU, Європейської асоціації університетів), що країни-учасники Болонського процесу «постійно працюють разом над спільними темами, намагаючись скоротити розмаїтість своїх національних систем вищої освіти», або «ми намагаємося дати раду із отриманою нами в спадок великою європейською розмаїтістю, скорочуючи її на структурному рівні», або ж «вища освіта в Європі має бути уніфікована на європейському рівні та відмінна від решти світу» (Froment 2003: 29–31), вони небезпідставно починають непокоїтися. Див. також початкові ad hoc коментарі щодо Болоньї Марейки ван дер Венде в «Болонська декларація: збільшення прозорості та конкурентоспроможності європейської вищої освіти» (van der Wende 2000).

³⁷ Дозвольте в цьому контексті поміркувати над переходом від «конвертованих і порівнюваних ступеня» Болонської декларації до «спільної європейської базової систе-

в тому, чи проблеми, з якими зіткнулися більшість країн ЄС–15 та їхні освітні системи, ті ж самі, які спіткали більшість переходових країн, зокрема більшість нових членів ЄС. Я переконаний, що важливим заблудом Болонського процесу в його нинішніх географічних, економічних і соціальних масштабах є аналітичне (а відтак і практичне) нехтування деякими нагальними проблемами, присутніми в освітніх системах сучасних переходових країн. Аналітична хиба документів і звітів – брак хоч якогось опису давніх викликів, із якими переходові країни досі зустрічаються (і які переважно недоречні для більшості членів ЄС–15), а отже, брак будь-яких чітких рекомендацій, як рухатися далі країнам, що опинилися в осаді відразу двох армій викликів: давніх і нових.

Коротко кажучи, якщо заможні західноєвропейські країни зіткнулися із новими викликами, породженими постанням опертих на знання економік, глобалізаційними тисками на вищу освіту та наукову діяльність, спробами масштабного запровадження ціложиттєвого навчання, теорією (радше, ніж практикою) перетворення держави добробуту та урізанням державного сектора, майже десяток переходових країн, які поставили підписи під болонськими документами, стоять віч-на-віч із давніми викликами, хоч і неоднаковою мірою. Недавній звіт Світового банку «Конструювання знанневих суспільств: нові виклики перед вищою школою» доводить, що розвиткові й переходові країни стоять перед «подвійним завданням»: «центральна проблема в тому, чи зможуть ці країни адаптувати й переформувати свої

ми кваліфікацій», пославшись на такий уривок із «Тенденцій – III»: «Важливо, щоб уряди та навчальні заклади скористалися наступним етапом Болонського процесу, щоби розробити систему кваліфікацій, оперту на зовнішні референтні зразки (описи кваліфікацій, рівнів, умінь і навчальних результатів), можливо, в одному руслі зі спільною Європейською базовою системою кваліфікацій» (Reichert and Tauch 2003: 14). Дозвольте також у цьому контексті посперитися на один конкретний висновок із недавнього дослідження ЮНЕСКО: існує «потреба створення спільних пан'європейських рамок гарантування якості, акредитації та визнання кваліфікацій» (UNESCO 2003: 28). Таким чином, проблемою може явно стати традиційна для Європи *розмаїтість* університетів. Як наголосив задовго до підписання Болонської декларації Зигмунт Бауман, «велике щастя університетів у тому, що попри всі спроби самозваних рявників, всезнайків та доброзичливців довести протилежне, вони не сумірні, не вимірні однією міркою і – найважливіше – не говорять в унісон» (Bauman 1997b: 25).

системи вищої освіти, щоб успішно справитися із поєднанням давніх і нових викликів» (World Bank 2002: 2).

Таким чином, Болонський процес аж занадто фокусується на нових викликах і нових проблемах (тобто, проблемах заможних демократій Західної Європи), а перехідні країни регіону, натомість, досі оточені викликами й проблемами старого типу, народженими головно протягом останнього десятиліття переходом від елітної до масової вищої освіти за обмежених ресурсів і в контексті грандіозної економічної трансформації від (різних форм) комуністичної до ринкової економіки (див.: Kwiek 2001a, 2001c). Навіть попри те, що спосіб розв'язання Західною Європою проблеми переходу від елітної до масової вищої освіти добре задокументований, глобальне середовище, в якому відбувся той процес, назавжди відійшло в минуле. Той процес відбувався в умовах інакших політичних, економічних і соціальних чинників, коли освіта, наука й інновації орієнтувалися на інші пункти референції; університети досі були національними скарбницями, які (дуже часто щедро) були фінансовані націями-державами у період консолідації розширеної кейнсіанської моделі держави добробуту; національне політичне життя досі значило більше, ніж економіка, а національний престиж часто важив більше, ніж конкретні рішення щодо розміщення ресурсів³⁸.

Але той час минув, як показали частини цієї книги про університет і націю-державу та державу добробуту. Для деяких переходових країн Європи сьогодні справжнім викликом є перехід від елітної до масової вищої освіти в умовах невинного скорочення державного фінансування майже кожного чергового року одночасно із переформуванням освітніх систем в руслі «болонських цілей». Звіт «Тенденції – III» не залишає сумнівів, що болонські реформи аж ніяк не з дешевих: для їхнього успіху потрібні

³⁸ Повторюючи питання, яке Рамеш Мішра поставив у «Глобалізації та державі добробуту» про європейський (континентальний) соціальний добробут та його майбутнє з американської перспективи: «Так, багато європейських країн успадкували великі апарати держав добробуту із золотого віку і на даний момент виглядають спроможними утримувати їх. Але чи зможуть вони втриматися віч-на-віч із глобальними тисками?» (Mishra 1999: 70).

державне фінансування. Проте для більшості країн регіону такі кошти не знайдуться. Хронічна недофінансованість вищої освіти, яку повсюдно підтверджують рясні статистичні дані, дуже ускладнює втілення болонських рекомендацій в будь-який інший, крім теоретичного, спосіб. Через недостатнє фінансування дуже важко одночасно давати раду давнім і новим викликам³⁹. Немає ніяких специфічних рекомендацій або приписів для переходових країн, як рухатися далі, розроблених на основі досвіду країн ЄС-15 чи ОЕСР, які вже пережили перехід від елітної до широкої моделі вищої освіти два або три десятиріччя тому.

Це і є вирішальний момент для освітньої політики країн, котрі перебувають на стадії переходу: як поєднати освітні реформи, спрямовані на два різні типи викликів – давні й нові, традиційні й пов'язані зі знанневою економікою та глобалізацією? Як збалансувати їхню слухність для сьогодишнього дня – слід переходовим країнам звертатися до минулого чи сучасного досвіду інших розвинених і заможних країн Європи при визначенні шляху своїх систем вищої освіти? Як діяти при запровадженні базових реформ, пов'язаних зі зрослим попитом та вислідною масифікацією вищої освіти, коли матеріальна база для цих реформ – держава добробуту – вже демонтована або перебуває в процесі розкладу, а то й ніколи не мала шансу на існування⁴⁰? Цю думку влучно схопив Вольдемар Томуск:

³⁹ Як говорилося у Вступі, вища освіта мусить змагатися з іншими об'єктами державного фінансування; інші соціальні потреби швидко зростають, так що вища освіта не мала успіху в конкуренції з іншими програмами в останні десятиріччя в більшості центрально-східноєвропейських країн. Шанси на збільшення державного фінансування для неї дуже низькі. Розгляд політики в галузі вищої освіти в ізоляції від ширшої політики держави добробуту і трансформації державного сектора – короткозорий підхід.

⁴⁰ Одна з головних відмінностей між західними демократіями та європейськими переходовими країнами, як було показано в Частині III, – різниця в пункті відправлення для поточних трансформацій соціального добробуту. Пол Пірсон справедливо відмічає, що «в більшості заможних демократій заходи в соціальній політиці спрямовані радше на перегляд і реструктуризацію умов післявоєнного суспільного договору, аніж на його скасування (Pierson 2001a: 14). Втім, у більшості країн Центрально-Східної Європи, у найзагальніших рисах, немає ніякого договору, який можна було б переукладати, так що умови надання послуг добробуту доводиться встановлювати з нуля. Між потенційним демонтажем держави добробуту (у Західній Європі) та фактичним демонтажем залишків бюрократичного соціального добробуту в країнах Центрально-Східної Європи пролягає ціла прірва.

Із занепадом держави добробуту та масифікацією вищої освіти на Заході, східна візія багатого на ресурси Університету перетворилася на нездійсненну мрію. Проста правда про сучасну реформу вищої освіти в тому, що єдина річ про неї, яку ми знаємо напевно, це те, що ми б хотіли, аби наші університети мали істотно більше ресурсів. [...] Поглянувши на ресурси, доступні в конкретних країнах, можна легко дійти висновку, що це абсолютно неможливо. Це емпіричний факт, який перекреслює багато нерéalістичних програм зростання, розроблених, щоб привабити відповідні чужоземні кошти (Томіяк 2000: 55).

Крім того, видатки на вищу освіту в цілому суттєво нижчі в цьому регіоні, як і сьогоднішні показники набору студентів, окрім кількох країн (World Bank 2000a: 122)⁴¹.

Ми говоримо про різні суспільства – з абсолютно різними економіками, із сильно відмінними стандартами життя й істотно різними системами вищої освіти, які досі переживають великі структурні реформи, особливо коли ми виходимо за межі ЄС–15 та нових членів ЄС. Якщо знаннева економіка, котра править за початок координат для Болонського процесу та розбудови Європейського простору наукових досліджень, виростає з двох визначальних сил – «збільшення знанневої насиченості економічної діяльності» та «поступальної глобалізації економічних відносин» (Houghton and Sheehan 2000: 2), – то наш регіон перебуває далеко позаду, а його шанси наблизитися до давніх країн ЄС дуже низькі у середній перспективі (детальніше див.: OECD 1999). Здається, болонські документи не оцінили значущість цього факту.

В Болонському процесі мене турбує те, що в ньому немає намагання піднятися на концептуальний рівень, необхідний, щоб допомогти освітнім системам регіону інтегруватися із західноєвропейськими системами в рамках новопосталого Європейського простору вищої освіти. На мою думку, Болонья може дати

⁴¹ За кількома винятками (зокрема, Франції та Німеччини), залученість до вищої освіти виросла майже в усіх європейських країнах у другій половині 1990-х років, а найефектніший стрибок відбувся в Центрально-Східній Європі (особливо в Чеській Республіці, Угорщині та Польщі). Проте, якщо вірити нещодавньому дослідженню ЮНЕСКО, «вже сьогодні помітні симптоми того, що, головню через демографічні процеси, подальше зростання набору студентів менш імовірне» (UNESCO 2003: 4).

хороший шанс – а може й корисну політичну програму – для реформування тих національних систем вищої освіти даного регіону, які найбільше потребують реформ; вона може дати чіткі рекомендації що і як робити і навіть ескіз реформ, всебічний пакет реформ, хай навіть їхній розмах буде досить різним у різних країнах. У цьому аспекті Болонья не виправдовує сподівань академічної спільноти регіону; вона досі нечітка в своїх поглядах, а отже, й рекомендаціях щодо заходів, потрібних цьому регіону. Разом із тим її не можна використати як важіль впливу на зовнішнє, додаткове фінансування освітніх реформ. Хоч успіх проекту залежить від державного капіталовкладення, усім зрозуміло, що ніякого особливого державного фінансування не буде («Болонські реформи неможливо реалізувати без додаткового фінансування»; Reichert and Tauch 2003: 29). Отож питання полягає в тому, як діяти за таких обставин.

Сьогодні можна вирізнити деякі загальні кардинальні відмінності між поглядами на реформи в Західній Європі та переходових країнах. Заплановані у Західній Європі реформи здебільшого мають функціональний характер (ретельне прилаштування, дрібні зміни тощо), тоді як реформи в деяких країнах Центрально-Східної Європи та Балканського півострова мусять бути більш змістовними (або структурними) (див.: Radó 2001). Між цими двома типами реформ дуже мало спільного, окрім їхніх технічних деталей, а Болонський процес у своїх офіційних документах досі не провів чіткого розрізнення між функціональними та структурними реформами, ані означив відповідні регіони для подальшого впровадження типів реформ. Відмінності між становищами систем вищої освіти у цих двох частинах Європи справді-таки дуже істотні; напевно, так само відмінними мають бути відповідні аналізи, описи та політичні рекомендації. Проблеми й виклики, а відтак і належна глибина реформ різняться у переходових країнах. А отже, будь-яке ретельне прилаштування або дрібні поправки, які запроваджують під егідою Болонського процесу і які ідеально підходять для багатьох західноєвропейських закладів, можуть вилитися у суто косметичні зміни в Центрально-Східній Європі,

якщо їх не супроводжуватимуть структурні перетворення. В цьому регіоні потрібна трансформація базових структур у системах вищої освіти – принаймні в деяких країнах регіону.

Занепокоєння з приводу Болоньї може бути як загальним, так і специфічним; воно може стосуватися як процесу в цілому, так і його потенційного впливу в регіоні. Воно спирається на теоретичні припущення (такі як, приміром, традиційна «ідея університету» та універсальна роль університету; див.: Sadlak 2000), з одного боку, та на практичне знання функціонування вищої освіти в багатьох країнах регіону – з іншого. Деякі підстави для занепокоєння дають традиційні уявлення про суверенітет націй-держав і суверенітет їхньої освітньої політики (див.: Enderg 2002a); інші – несумісні відмінності між освітніми системами, що кореняться в культурах, мовах, традиціях і спадщині минулого; але певні підстави дає також більш технічне й прагматичне розуміння картини глобальних змін у вищій освіті, значущість яких в рамках Болонського процесу явно й помилково недооцінено. Ще інші підстави створює розуміння стану бюджетів державного сектора в багатьох країнах регіону та тенденцій, які тут сформувалися упродовж останнього десятиліття або близько того (і які в основному ведуть до згортання держави добробуту, а не до традиційної «європейської соціальної моделі», про яку досі згадує Лісабонська стратегія ЄС 2000 року)⁴².

Дозвольте знову послатися на Мартина Карноя, який у праці «Глобалізація та освітня реформа: що слід знати планувальникам» проводить вдале розрізнення трьох чинників, що на практиці

⁴² Вплив глобалізації на національні системи вищої освіти непрямий і різноманітний. Дейл твердить, що «механізми, через які глобалізація впливає на національну політику, мають вирішальне значення для обумовлення природи її ефекту. Ці механізми – не просто нейтральні провідники; вони модифікують природу ефекту, який вони транслюють. Отже, на одному рівні можна доводити, що “механізми передачі” самі мають незалежний вплив на повідомлення, на те, як глобалізація впливає на національну політику, і це важливе джерело розмаїтості по всьому спектру ефектів глобалізації. Потрібно, звичайно ж, також зауважити... що природа й вплив глобалізаційних ефектів надзвичайно різняться від країни до країни відповідно до їхнього становища у світі та регіональних економіках» (Dale 1999: 2, курсив мій). Так само і серед країн – учасників Болонського процесу їхнє економічне становище в Європі та на глобальній арені інколи просто незрівнянне.

мають вирішальне значення для будь-якого підходу урядів до реформи освіти, а отже, й до реакції освіти на глобалізацію:

Їхнє об'єктивне фінансове становище, їхня інтерпретація цього становища та ідеологічне ставлення до ролі державного сектора в освіті. Ці три елементи знаходять вираження в тому, як країни «структурно адаптують» свої економіки до нового глобалізованого середовища (Carnoy 1999: 47)⁴³.

Та навіть при тому, що, як ми вже наголошували, глобалізаційний аспект сильно недооцінений у болонських документах, глобалізація виступає одним із наскрізних чинників ширшої Лісабонської стратегії Європейського Союзу: її роль має вирішальне значення для розуміння всього пакету реформ, зокрема реформ освіти й науково-інноваційного сектора в рамках процесів, передбачених утворенням Європейського простору наукових досліджень. Цікаво перенести Карноєве розрізнення на перехідні країни, залучені до Болонського процесу, аби порівняти їх за цими параметрами із ЄС-15. Всі три Карноєві параметри цілковито інакші у країнах з переходною економікою порівняно з ЄС-15: об'єктивно драматичне фінансове становище регіону легко довести за допомогою статистичних даних і його можна вважати за факт у більшості перехідних країн; отже, інтерпретацію відмінностей об'єктивного фінансового становища між ЄС-15 та більшістю перехідних економік можна представити ще драматичнішими термінами; нарешті, у більшості перехідних країн, які нині активно позбуваються залишків моделі командної економіки, ідеологічне ставлення до ролі держави у державному секторі суттєво відрізняється від відповідного ставлення в Європі (за деякими винятками): ідеал держави, яка має виникнути після подолання хаосу перехідного періоду, тут більше нагадує

⁴³ Гей і Роземонд аргументують схожим чином у своїй книзі про глобалізацію та європеїзацію як дискурсивні конструкти: «Для початку важливо відрізнити інтернаціоналізацію дискурсу глобалізації як точного відтворення відповідних “матеріальних” чинників від більш наміреного, свідомого й стратегічного вибору такого дискурсу як зручного виправдання політики, запровадженої з цілковито інших причин» (Gay and Rosamond 2002: 150).

(американську) модель рентабельної та стриманої в соціальних заходах держави, аніж «європейську соціальну модель» ЄС-15 (про що, до речі, свідчать і послідовні звіти ЄС щодо прогресу колишніх кандидатів на членство з Центральної Європи⁴⁴). Можна виділити кілька детермінант цього стану справ, але, звісно, одна з них – загальне невдоволення неефективністю та некомпетентністю державної бюрократії, а інша – зростання ваги ринкових механізмів у реформах державного сектора, які вже відбулися (охопивши то охорону здоров'я, то пенсійне забезпечення, то децентралізацію початкової або середньої освіти), та зростання ролі приватного сектора в економіці загалом. Знов-таки цікаво побачити, як документи Болонського процесу зможуть концептуалізувати ці критичного значення відмінності серед держав-учасників у поглядах на роль державного сектора в цілому та в інтерпретації поточного фінансового становища переходових країн.

Вдаючись до іншого Карноевого розрізнення – «мотивованих прагненням конкурентоспроможності», «фінансово мотивованих» і «мотивованих прагненням справедливості» реформ у вищій освіті (Сапоу 1999: 37; див. також: Сапоу 1995), – можна сміливо стверджувати, що в рамках Болонського процесу потрібні не лише два різні темпи реформування (оскільки для одних країн неодмінні реформи є лише функціональними, тоді як для інших – структурними), а й що нинішні стимули до реформ різні: в ЄС-15 це переважно прагнення конкурентоспроможності (децентралізація поліпшує стандарти й управління освітніми ресурсами, набір і вишкіл персоналу), тоді як принаймні в деяких переходових країнах – це бажання змінити «діловий клімат», скористатися структурними пристосуваннями, щоби спробувати скоротити державні видатки на освіту (яке виникає з об'єктивного

⁴⁴ Як показує Жужа Ферге, «рекомендації ЄС щодо деяких реформ соціальної безпеки можуть спрямувати ці країни більше в американському, ніж європейському руслі» (Ferge 2001b: 1). Вона виявляє у Звітах про вступ від Спільноти до десяти країн-аплікантів «сховану політичну програму», яка дораджує «заходи, протилежні європейській моделі, зокрема приватизацію пенсійних схем і охорони здоров'я або урізання й безпосередньо вже низьких соціальних видатків» (Ferge 2001b: 1).

становища, його інтерпретації та ідеологічної настанови уряду)⁴⁵. Ці ускладнення картини «європейських» систем вищої освіти не відображені в болонських документах, але я твердо переконаний, що їх було би корисно зафіксувати при картографуванні поточного, строкатого й часом несумірного стану справ у ЄС-15 та в більшості переходових країн.

Тривогу може викликати лексика, якою вища освіта і наука представлені в болонській ініціативі та Європейському просторі наукових досліджень, але разом із тим, особливо щодо останнього, використана лексика й понятійний апарат, стандартні для нинішніх глобальних дискусій про вищу освіту, науку й інновації – від ЮНЕСКО до ОЕСР, Ради Європи і Світового банку. Сьогодні важко користуватися будь-яким іншим словником, щоб *при цьому* лишатися залученим у значущі поточні дебати про майбутнє вищої освіти і науки. Втім, непокоїть і відверто економічне (а часом – економістичне) бачення ролі вищої освіти в дискусіях про Європейський простір наукових досліджень. Хоч ідеали Болонського процесу викладені дещо іншою лексикою, в кінцевому рахунку їхня головна ідея подібна: нам потрібні відчутні й вимірювані результати діяльності наших закладів освіти; університети зміняться, тому повинна змінитися й науково-дослідницька діяльність, якою вони займаються, і навчання, яке вони пропонують; обов'язок університету – вже не тільки займатися пошуком істини в науці або формуванням моральних і відповідальних студентів-громадян (тобто, не Bildung традиційної німецької моделі університету) через процес навчання. Він тепер здібнішого, а то й тільки, полягає в досягненні високих показників конкурентоспроможності європейської економіки та європейських систем вищої освіти порівняно з іншими економіками

⁴⁵ Мартин Карной справедливо твердить, що «ефекти глобалізації на освіту значною мірою залежать від пристосування країнами структур своїх економік до нового глобалізованого середовища і їхньої інтерпретації ролі державного сектора в реформуванні освіти, щоб задовольнити потреби нового середовища. У більшості розвиваючих країн освітня реакція на глобалізацію набирає форми фінансово мотивованих реформ» (Сапоу 1999: 61, курсив мій). Така ж справа у більшості європейських посткомуністичних переходових країн.

й системами вищої освіти, загальноєвропейської мобільності студентів і професіоналів та придатності випускників до зайнятості⁴⁶. Сфера відповідальності університету переміщується на економічне зростання Європи як цілого, підтримку знаннєвої економіки та поширення нових умінь і навичок, неодмінних для нової робочої сили новонароджуваної конкурентної глобальної доби (до трьох цілей Болонського процесу входять підвищення придатності випускників до зайнятості, сприяння мобільності та піднесення привабливості Європи для решти світу; Reichert and Tauch 2003: 36–60).

Коротко прокоментувавши «протиріччя Болоньї», звіт «Тенденції – III» відзначив дві потенційно суперечливі проблематики: «проблематика конкурентоспроможності» та «соціальна проблематика»⁴⁷, – і справедливо підсумував, не вдаючись.

⁴⁶ Різниця між *зайнятістю* та *придатністю до зайнятості* кардинальна: останній із цих двох термінів перекладає відповідальність за майбутнє випускника від *держави* на самого *індивіда*, про якого йдеться. Зокрема, в контексті «ціложиттєвого навчання» «придатність до зайнятості» індивіда недвозначно залежить від його «знаннєвого багажу» (Мартин Карной). За нових обставин, коли «робота» стала «перманентно тимчасовою», «соціальна ідентифікація працівників помалу стає не залежною від конкретного довготривалого місця роботи, яке вони обіймають, і все більше визначається обсягом знань, набутих ними у процесі навчання й праці. Цей «знаннєвий багаж» до певної міри переміщується від фірми до фірми і навіть від однієї сфери до іншої, якщо зміст роботи в одній сфері змінюється» (Carrou 1999: 33). Відповідальність, у певному сенсі, *приватизують* та *індивідуалізують*: оскільки можливості для навчання, вишколу та повторного вишколу доступні, непотрапляння до категорії «багатих на знання» (Європейська Комісія) чи відсутність правильного знаннєвого багажу – вина самого індивіда. Див. критику поняття «придатності до зайнятості» Нівом (Neave 2001a), але не тільки в контексті Болонського процесу, а в ширшому, започаткованому «Світовою декларацією про вищу освіту» (1998), яка бачить у «придатності до зайнятості» сполучну ланку між тим, що суспільства очікують від закладів вищої освіти, і тим, що ці заклади дійсно роблять (див.: UNESCO 2003, розділ про «вищу освіту та її середовище»).

⁴⁷ Поняття «соціального виміру» Болонського процесу та підходу до вищої освіти як «громадського блага» вперше з'явилися в Празькому комюніке (2001). В ньому читаємо: «Міністри підтвердили, що створення Європейського простору вищої освіти – це умова збільшення привабливості та конкурентоспроможності вищих навчальних закладів Європи. Вони підтримали ідею трактування вищої освіти як громадського блага, яке є і буде в громадській відповідальності» (Prague Communiqué 2001: 7). Пер Нйборг нещодавно провів корисне розрізнення понять *громадського блага* [public good] та *державної відповідальності* [public responsibility] щодо вищої освіти. Він стверджує, що в контексті Болонського процесу доречніше вивчити, що передбачає державна відповідальність для вищої освіти, ніж фокусуватися винятково на понятті громадського блага, позаяк вищу освіту можна також трактувати як приватне благо (бо вона приносить випускникам вищі прибутки; Nyborg 2003: 355–356). Див. також Kladis 2003.

у подальше обговорення: «Було би наївним припускати, що ЄПВО [Європейський простір вищої освіти] формуватиметься винятково на основі останньої проблематики» (Reichert and Tauch 2003: 149). У випадку цього регіону спрацьовують мотиви співпраці й солідарності, а також соціальна проблематика, які разом мають більшу вагу сьогодні, ніж мотив конкурентоспроможності; наївно було би гадати, що інституції цього регіону конкурують із США або Японією. Навіть якщо Болонья може виявитися досить успішною в просуванні своєї програми дій у Західній Європі (особливо з огляду на кошти, які вже були знайдені, та додаткові спонуки, які вже долучені до інструментарію Європейського простору наукових досліджень), вона може провалитися в переходових країнах із цілої низки причин, але в першу чергу через поєднання давніх і нових викликів, із якими водночас зіткнулися їхні системи вищої освіти, та хронічну недофінансованість їхніх державних ВНЗ. Якщо західноєвропейські заклади нині більше переймаються втратою своєї автономії, свободи викладацької та дослідницької діяльності, які їм досі щедро надавали система пріоритетів їхніх держав і розподіл фінансування, то для освітніх закладів кількох переходових країн Болонський процес може стати послідовною програмою реформ, якщо його далі розширити для охоплення цієї мети⁴⁸.

⁴⁸ Цікаво було б порівняти вплив Болонського процесу в ЄС-15 та в переходових країнах. Наступне спостереження з недавнього звіту UNESCO – CEPES «Тенденції та процеси у європейській вищій освіті» (2003) більше підходить для останніх країн: *«Може виявитися, що не все, що відбувається в європейській вищій освіті сьогодні або відбудеться у майбутньому, є прямим наслідком Болонського процесу. Однак цей процес піймав свою хвилю, так що пронизав більшість дискусій на теми вищої освіти хоча б тим, що вперше створив справжню європейську платформу для обміну та усвідомлене уявлення про “європейський простір вищої освіти” як мету із відмінними особливостями та специфічними цілями, які заплановано досягти до 2010 року»* (UNESCO 2003: 24, курсив мій).

5.6. Університет і знання економіка: формування ідеї нових завдань цього інституту в Європейському Союзі

Дозвольте тепер зосередитися на формуванні нової ролі (або ролей) університету як суспільного інституту в рамках нового дискурсу «Європи знання». Університет відіграє істотну роль у процесах, що відбуваються навколо формування спільних європейських просторів вищої освіти та науково-дослідницької діяльності, але в жодному з них *університет не сприймають традиційно*. Інституційно університет змінюється разом із докорінними перетвореннями соціальних лаштунків, в яких він функціонує (виникненням лаштунків «глобалізації», «знаннєвої економіки» та «знаннєвого суспільства»). Формується новий світ, який приймає різні імена й подоби в різних формулюваннях, а відповідні соціальні, культурні й економічні процеси стають об'єктом дебатів, що точаться в науках про суспільство; втім, останнім часом на нього все частіше дивляться крізь призму глобалізації. Ось що пишуть з приводу всюдисущості та корисності цього поняття Колін Гей і Бен Роземонд у праці «Глобалізація, європейська інтеграція та дискурсивне конструювання економічних імперативів»: «Глобалізація стала осьовим пунктом відсилки сучасного політичного дискурсу і дедалі частіше вживаюю *призмою, крізь яку політики сприймають контекст, в якому опинилися* та «глобалізація забезпечила *когнітивний фільтр, обрамлення або концептуальний шаблон або ж парадигму, крізь яку можна зрозуміло впорядковувати й перетворювати соціальні, політичні й економічні процеси*» (Hay and Rosamond: 2002: 148, 151, курсив мій). Саме завдяки своїй здатності впорядковувати й робити зрозумілим наш світ поняття глобалізації та дискурсу глобалізації виявилися такими зручними для політиків. Це найважливіше поняття в основних європейських дискусіях щодо ролі (ролей) вищої освіти, науки й інновацій, яке лежить в основі Лісабонської стратегії, а надто якщо його поєднати з такими супровідними поняттями як «знання економіка» та «знання

суспільство» і пов'язати із традиційним контекстом економічно-го зростання, національної та загальноєвропейської конкурентоспроможності й боротьби з безробіттям, що були, мабуть, започатковані понад десятиріччя тому (1993 року) «Білою книгою» Жака Делора. У новому глобальному порядку⁴⁹, що складається зараз, університети прагнуть знайти собі нове місце, оскільки вони все менше здатні та/або схильні дотримуватися традиційних ролей і завдань⁵⁰. В офіційному дискурсі щодо спільного європейського простору у вищій освіті, науці й інноваціях усе більше визнають, що майбутня роль університетів має бути радикально відмінною від традиційної модерної ролі університету в суспільстві⁵¹. Отже, університет у Європі та світі, схоже, вступає в нову епоху⁵².

Виникнення спільного європейського простору в освіті та науці матиме далекосяжні наслідки як для розширеної Європи, так і для посткомуністичних переходових країн⁵³. Ідея кожного з цих

⁴⁹ Навіть звіт Віма Кока про Лісабонську стратегію послуговується терміном *ancient régime* (хоч і в англійському перекладі – *old régime*) для опису нинішньої європейської соціальної моделі (ЕС 2004a: 16).

⁵⁰ Могутній потяг до нової якості вищої освіти в Європі уперше пов'язав із конкретними закладами Бертон Кларк у своїй праці «Творення підприємницьких університетів». Див. також результати нового проекту ЄС «Європейські університети за підприємництво – їхня роль у Європі знання» 2004–2007 років (EUREK, який координує Інститут освіти Лондонського університету і партнером якого є автор цих рядків).

⁵¹ Це може призвести до відносної маргіналізації наук про суспільство у фінансованій Європейським Союзом науці. Єдиний важливий пріоритет Шостої рамкової програми, дотичний до наук про суспільство, – «громадяни та врядування в опертих на знання суспільствах» із бюджетом у 225 мільйонів євро із сукупного бюджету в 16 мільярдів євро. Із глобальної перспективи «зростання рівня приватизації та “стоварення” вищої школи маргіналізує некомерційні галузі досліджень, зокрема в гуманітарних і суспільних науках» (Henry et al. 2001: 169).

⁵² Пригадаймо печальні висновки Біла Рідінгса із книги «Університет у руїнах»: «Визнання того, що університет, яким ми його знаємо, – історично специфічна інституція, дуже важко дається членам академічної спільноти. Історія не подарувала незамінної або вічної ролі модерному науково-дослідницькому університету, тож необхідно осмислити горизонт зникнення цього університету. Не прийняти перспективу його зникнення, а серйозно зважити на можливість, що університет у його нинішній будові не має особливого привілею на майбутнє» (Readings 1996: 128–129, курсив мій).

⁵³ Як доводять Мартин Лоун та Боб Лінгард у праці «Конструювання європейського політичного простору в урядуванні освітою: роль транснаціональних політичних діячів», «форму цьому простору надаватиме постійна комунікація між малими групами пов'язаних професіоналів, менеджерів та експертів. Цей простір не має конституційного статусу, правової легальності, фіксованого місця функціонування або регульованої цивільної чи ділової місії. Однак він створюється між державою і офісами ЄС, між

європейських просторів поки що розвивається і досі не набула якогось чіткого означення. Та одна річ не лишає сумніву: ми спостерігаємо за переплануванням місця науки й освіти в європейському державному секторі, зміною функціонування й фінансування державних вищих навчальних закладів, зокрема університетів, та нав'язуванням нової ролі університетським викладачам в європейських системах вищої освіти, які інтегруються. На даний момент Європейський простір вищої освіти – це більшою мірою лише ідеал, якого треба досягти в рамках поточного Болонського процесу та в умовах дуже обмеженого фінансування, доступного для його впровадження в деяких країнах. Натомість ідеал Європейського простору наукових досліджень вже зумовив форму Шостої рамкової програми для науки – найбільшого джерела фінансування науки на рівні ЄС, що у сумі склало 17,5 мільярда євро на 2002–2006 роки (але порівняно із загальною сумою в 175 мільярдів євро, вкладених у науку й інновації в 2001 році в ЄС–15; ЄС 2003d: 19) – та спосіб фінансування науково-дослідницької діяльності в Європі із джерел ЄС. Отож, якщо наслідки ідеалу Європейського простору вищої освіти поки що лишаються переважно на рівні прихильності урядів до напрямку змін конкретних національних систем вищої освіти в найближчі роки, то наслідки ідеалу Європейського простору наукових досліджень вже помітні на практичному рівні розподілу фінансових ресурсів, виділених на науку, та запровадження нових інструментів фінансування наукових досліджень⁵⁴. Водночас Європейський простір наукових досліджень – важливий операційний компонент

агенціями та підприємцями, між академічною спільнотою та політичними управліннями, між експертами й чиновниками та між добровольцями і працівниками державного сектора. В щілинах між офіційними операціями виростає ціла культура в нематеріальному світі. Форму їй задають можливості й небезпеки глобалізації» (Lawn and Lingard 2002: 292, курсив мій). Або, як висловилася Рут Кілінг щодо Болонського процесу, його офіційний дискурс – не директивний «згори донизу», а «часто заплутаний набір повідомлень від невовимих політичних спільнот, тимчасово зібраних у Болонні, Граці, Берліні, Празі, Саламанці, Гетеборгу та Брюсселі» (Keeling 2004: 12).

⁵⁴ Як стверджував Роналд Дж. Погорилес, «нарідні камені Європейського простору наукових досліджень, відданого найвищим стандартам якості, вже закладені» (Pohoryla 2002a: 395).

грунтовної Лісабонської програми, націленої на переформулювання європейської економіки, соціального добробуту та освітніх систем. Протягом кількох останніх років дуже зблизилася лексика, яку використовують при обговоренні процесів інтеграції систем вищої освіти та аналогічних процесів у науково-інноваційній сфері у Європі. Разом з тим, як ніколи зблизилися погляди – на європейському рівні – на майбутнє наших державних університетів, проте хоча б мовчазна згода з приводу різних темпів, якими різні частини Європи мають запроваджувати зміни в освіті, науці й інноваціях, стає все помітнішою (де основна лінія розмежування пролягає між ЄС-15 та переходовими країнами)⁵⁵.

5.7. На шляху до єдиного Європейського простору наукових досліджень

Важливо пам'ятати, що перше комюніке щодо Європейського простору наукових досліджень опубліковане Європейською Комісією в 2000 році («На шляху до Європейського простору наукових досліджень») і майже не згадує про *університети* (насправді це слово фігурує там лише тричі – і всі рази у зв'язку зі становищем науки в Північній Америці). Але вища освіта також не згадана в документі жодним словом. Із нього стає зрозумілим, що ні європейські університети, ні європейська вища освіта загалом від самого зародження теми спільного простору наукових

⁵⁵ Освітні реформи в європейських посткомуністичних переходових країнах протягом більш ніж десятиліття були частиною ширших суспільних процесів. Тут відбувається у цілому рух від комунізму в напрямку відкритого, вільного та демократичного суспільства; рух від командної економіки до ринкової; і процеси поступової адаптації до глобальних і європейських трансформацій. У різних країнах ці виміри переходу відігравали неоднакову роль; у деяких – політичний вимір був важливішим, ніж економічний; в інших – вирішальну роль відіграли затяжні економічні кризи (Radó 2001: 13–16). Серед нових членів ЄС останніми роками найважливішим було приєднання до європейських стандартів. Центральноевропейські країни робили все можливе, щоб реформувати свої системи освіти: впродовж 1990-х років успадковані з комуністичних часів структури були змінені, нове законодавство прийняте, набір студентів невпинно зростає, а університети ґрунтовно переписали свої навчальні програми. В деяких країнах динамічно зміцнів приватний сектор, так що на початку 2000-х років набір у приватні навчальні заклади підстрибнув аж на 30% в окремих з них. Вища освіта стала доступним освітнім продуктом (користуючись поширеним маркетинговим терміном) досить доброї якості, хоч і давала переважно диплом бакалавра. Післядипломна і докторська освіта, головним чином, надавалася лише в традиційних елітних державних закладах (тобто, університетах).

досліджень для Європи не бралися по-серйозному до уваги. Натомість у комюніке помітно фігурують такі речі, як динамічне приватне інвестування в наукові дослідження, інтелектуальна власність і дієві інструменти для її захисту, створення компаній та структур ризикового інвестування, наукові дослідження для прийняття політичних рішень та доступніші й мобільніші людські ресурси або «динамічний європейський ландшафт, відкритий і привабливий для дослідників та інвестицій» (ЕС 2000a, 18). Промовистим симптомом початкового періоду розвитку Європейського простору наукових досліджень є те, що в описах становища науки в Європі жодним словом не коментується традиційне місце в ній університетів. Втім, якщо пригледітися ретельніше, ситуація стає ясною: найважливіший сектор, у якому відбуватиметься наукова та інноваційна діяльність, – це приватний. Однак ЄС-15 відстає від США і Японії за часткою витрат бізнесу на науково-інноваційну діяльність у сукупних внутрішніх витатках на цю галузь⁵⁶.

Вступний абзац повідомлення Європейської Комісії «На шляху до Європейського простору наукових досліджень» заявляє, що

Навіть більшою мірою, ніж щойно завершене сторіччя, ХХІ століття, в яке ми зараз вступаємо, буде добою науки й технологій. Інвестування в наукові дослідження та технологічний розвиток нині стало більш багатобічним для майбутнього, ніж будь-коли раніше. *Проте ситуація з наукою в Європі викликає занепокоєння.* Якщо не вжити спільних заходів для виправлення цього стану справ, нинішні тенденції можуть привести до втрати темпів економічного

⁵⁶ Індикатор BERD (витрати бізнесу на дослідження й розвиток [business expenditure on research and development]) в Європі досі перебуває на рівні 66%, тоді як Японія досягла 74%, а США – 73%. Інакше кажучи, бізнес фінансує 66% всієї науково-дослідної діяльності в ЄС-15. Але питання не тільки в тому, хто фінансує науково-дослідну діяльність, а також – в якому секторі перебувають самі науковці. У ЄС-15 в середньому 50% науковців працюють на ділові підприємства, тоді як тільки 34% зайняті у вищій освіті. У США, для порівняння, різниця між двома секторами ще більша: 80% науковців працюють на приватний сектор і тільки 15% – у вищій освіті (в обох випадках решта науковців працює на урядовий сектор). Загалом, вища освіта – найважливіший працедавець для науковців тільки в кількох європейських країнах, зокрема Іспанії, Португалії, Угорщині, Польщі, Словаччині та Туреччині (більше порівняльної інформації див. у розділі «Інвестиції в опертю на знання економіку» в збірці «Основні показники 2003–2004 років», ЕС 2003d: 18–49).

зростання і рівня економічної конкурентоспроможності в дедалі глобальнішій економіці. Відставання від інших технологічних гравців світу, яке слід надолужити, зростатиме й далі. Європа може й не досягти успіху в переході до опертої на знання економіки. Звідки ця негативна картина? (ЕС 2000а: 4, курсив мій).

Отож, орієнтовно проблема полягає в тому, що стан науки «викликає занепокоєння». Які ж головні підстави для нього, згідно з комюніке? Першочергова координатна площина для науково-дослідницької діяльності в Європі досі «національна», а статична структура системи «15+1» (держави-члени та Союз) веде до «фрагментації, ізоляції та дроблення національних науково-дослідницьких ініціатив і систем» (ЕС 2000а: 7; див. також: Agalianos 2003: 184ff). У галузі науки немає єдиної «європейської» політики, а національні наукові політики та політика Союзу взаємонакладаються, не утворюючи зв'язного цілого. Потрібна «по-справжньому загальноєвропейська науково-дослідницька програма», яка піде далі залатування дір, що лишили по собі національні науково-дослідницькі програми, і охопить проблеми «загальноєвропейської актуальності» (Agalianos 2003: 186). Таким чином, потрібна «насправді загальноєвропейська» науково-дослідницька політика і «більш динамічна конфігурація» науково-інноваційної сфери (ЕС 2000а: 7)⁵⁷. Як пояснено в повідомленні 2003 року «Роль університетів у Європі знання»,

Характер і розмах викликів, пов'язаних із майбутнім університетів, свідчать, що ці питання слід розв'язувати радше на європейському [аніж на національному. – М.К.] рівні (ЕС 2003b: 10).

Немає нічого дивного в тому, що початкова реакція конференції Конфедерації ректорів ЄС (травень 2000 року) на перше

⁵⁷ Повністю згоден із Дейлом і Робертсон, які стверджують у «Зміні географії влади в освіті: перемасштабування політики та його протиріччя», що «нам треба підходити до того, що відбувається на рівні національних систем освіти, не як до “побічних” впливів на них і не як до якоїсь “супровідної” шкоди, а як до своєрідних емерджентних властивостей нових функціонального, інституційного та рівневого поділів праці» (Robertson and Dale 2003: 14).

комюніке щодо Європейського простору наукових досліджень була більш ніж стриманою:

Конфедерація вважає джерелом занепокоєння для себе той факт, що в міркуваннях про створення Європейського простору наукових досліджень не передбачено провідної ролі університетів у науці й підготовці фахівців. Повідомлення не відає належного державним науково-дослідницьким ініціативам, що реалізуються в університетах. Університети не згадані як осередки науки; не згадані вони і як інституції, де отримують освіту й фаховий вишкіл майбутні науковці; крім того, вони не представлені як національні, регіональні або локальні центри набуття й передачі знання – цю функцію навіть не підтримано (EU Rectors' Conference 2000: 1).

Конфедерація розкритикувала обмежене бачення «наукових досліджень» у текстах Європейської Комісії, яке зрештою призвело до недооцінки ролі університетів у науково-дослідній діяльності, очевидної вже у першому повідомленні. Коротко кажучи, науку зводили до голого технологічного розвитку. Європейські ректори наголосили, що університети – це осередки більшої частини наукової діяльності, зокрема найфундаментальніших досліджень⁵⁸. Те, що університети оминули увагою в дискусіях, означає «відсікання дуже великої кількості інноваційних і творчих граней науки, упускання майже всіх фундаментальних досліджень, а також нехтування освітою і вишколом майбутніх науковців» (EU Rectors' Conference 2000: 2). Як видно із потонних документів, зокрема після комюніке про роль університетів у «Європі знання» 2003 року, реакція академічної спільноти, зокрема й ректорів європейських університетів, на ініціативу створення спільного європейського науково-дослідницького терену стала більш схвальною в подальші роки.

⁵⁸ Частка фундаментальних досліджень у загальних витратах на науку й інновації сильно відрізняється між США, Японією, ЄС-15 та новими членами ЄС. Найвищого рівня вона сягає в Чеській Республіці (40%), Польщі (38%) та Угорщині (29%); інтервал, який охоплюють головні країни ЄС-15, починається із 22% і закінчується 28%, тоді як у США частка становить лише 20%, а в Японії вона дуже низька – 12%. Стан справ серед нових членів ЄС пояснюється тим, що приватний сектор науки й інновацій не дуже добре розвинений, а відтак у всій системі науки домінують державні університети та урядові лабораторії (див.: ЕС 2003d: 25).

Документи Європейської Комісії з приводу Європейського простору наукових досліджень рідко згадують про Болонський процес, але якщо таки згадують, то схвально⁵⁹. Разом із тим, якщо документи Болонського процесу згадують про Європейський простір наукових досліджень, то документи Євросоюзу, пов'язані із «Лісабонською програмою» в цілому відверто відсилають до Болонського процесу⁶⁰. Нарешті берлінське комюніке міністрів освіти, залучених до Болонського процесу, підкреслено називає Європейський простір вищої освіти та Європейський простір наукових досліджень «двома опорами знаннєвого суспільства», згадуючи про успішну «синергію» між ними та недвозначно закликаючи заклади вищої освіти «збільшити роль і актуальність наукових досліджень для технологічної, соціальної та культурної еволюції і потреб суспільства» (Berlin Communiqué 2003: 7). Порівнюючи берлінське комюніке Болонського процесу (2003 року) з останніми документами ЄС з приводу Європейського простору наукових досліджень, окрім неминучих і традиційних пустих взаємних запевнень у підтримці, можна легко розгледіти і загальний збіг поглядів між ними. Втім, розбіжність поглядів з приводу однієї конкретної проблеми зростає: якщо Європейська Комісія (після прийняття Лісабонської програми) все більше дивиться на ситуацію під кутом економічної перспективи⁶¹, то Болонський процес знову підтвердив у Берліні роль «соціального виміру»:

⁵⁹ Для прикладу, оскільки європейські заклади вищої освіти дуже різноманітні, «структурні реформи, заохочені Болонським процесом, – це спроба організувати цю розмаїтість у більш узгоджених і сумірних європейських рамках, які є умовою конвертації, а відтак і конкурентоспроможності європейських університетів у самій Європі та в цілому світі» (ЕС 2003b: 5, курсив мій).

⁶⁰ Ось приклад із праці «Висновки Голови. Європейська Рада в Барселоні»: «Європейська Рада закликає до подальших дій у цій сфері: запровадити інструменти для забезпечення прозорості дипломів і кваліфікацій (Європейська система перезарахування кредитів (ЄСПК [ECTS]), дипломи й додатки до них, європейське CV) і тіснішу співпрацю в питаннях університетських ступенів у контексті Сорбонсько-Болонсько-Празького процесу до Берлінської зустрічі 2003 року» (Barcelona European Council 2002: art. 44).

⁶¹ Як нещодавно висловився Мартин Лоун у розвідці «Освіта без кордонів: уявляючи європейський освітній простір у добу брендів і мереж», «ринок – основна для Європи тема... Освіта перемістилася зі становища чутливої області для співпраці... у статус вирішального складника нової знаннєвої економіки» (Lawn 2001: 174).

отже, як стверджує берлінське комюніке, потребу підвищення конкурентоспроможності

необхідно збалансувати з прагненням поліпшити соціальні характеристики Європейського простору наукових досліджень, намагаючись зміцнити соціальну згуртованість і скоротити соціальну й гендерну нерівності як на національному, так і на європейському рівнях. У цьому контексті міністри підтвердили свою позицію, що *вища освіта – це громадське благо, за яке відповідальне все суспільство* (Berlin Communiqué 2003: 1, курсив мій; див. також: Kladis 2003).

Документи Європейської Комісії рідко апелюють до класичних моделей університету, а якщо й апелюють, то не таврують їх відверто як віджилі, а вказують на процеси, що підривають їхнє значення⁶². Повідомлення з приводу ролі університету, подібно іншим документам Комісії щодо майбутнього вищої освіти та науки, дивиться на свій предмет набагато більшою мірою з економічних, аніж культурних чи соціальних позицій (тоді як останні ближчі духові документів Болонського процесу). І тон, і позиція документів щодо простору вищої освіти, з одного боку, та спільного простору наукових досліджень, з іншого – істотно відрізняються.

5.8. Пристосування і звикання до глибинних змін: поточні дебати

Європейська Комісія поставила ще одне питання: чи мають радикальний характер ті перетворення, які відбуваються з європейськими університетами? А якщо мають, то чому? Як доводити комюніке «Ефективне інвестування в освіту й вишкіл: імперативи для Європи», виклик, з яким зіткнулися освіта й професійний вишкіл, вірогідно виявиться навіть більшим, ніж передбачалося

⁶² З приводу традиції Гумбольдта комюніке щодо ролі університетів робить таку заяву: «Європейські університети тривалий час у загальних рисах наслідували кілька основних моделей, зокрема ідеальну модель університету, представлену майже два сторіччя тому Вільгельмом фон Гумбольдтом у його реформі німецького університету, яка ставить науку в осердя діяльності університету і навіть робить її основою для викладання. Основна нинішня тенденція – відхід від цих моделей у напрямку більшої диференціації» (ЕС 2003b: 5–6).

в Лісабоні 2000 року. Там цей виклик було підсумовано таким чином:

Створення рушійної сили для нової, опертої на знання європейської економіки та суспільства; подолання накопичених відставань і недоліків порівняно з головними конкурентами; пристосування до жорстких демографічних тисків та усунення основних регіональних проблем, які загостряться через розширення кордонів під час критично важливого переходового періоду. [...] *Просто підтримувати статус-кво чи повільним темпом запроваджувати зміни – цього явно буде недостатньо з огляду на такий колосальний виклик* (ЕС 2003а: 11, курсив мій).

Отже, Європейський Союз потребує «здорового й квітучого університетського світу»; він потребує «блискучих успіхів» у своїх університетах. Однак на даний момент, так само як становище науки «викликає занепокоєння», становище університетів слабке, бо вони «неконкурентоспроможні у світових масштабах... попри те, що видають наукові публікації вищої якості» (ЕС 2003b: 2). Загалом європейські університети мають менше що запропонувати, ніж їхні головні конкуренти, говориться далі в комюніке. Після критики перших комюніке щодо спільного європейського науково-дослідницького терену, спрямованої проти представленого там погляду на місію університетів (і здійсненої, зокрема, в декларації ректорів Європейського Союзу, про яку вже коротко йшла мова), цього разу Європейська Комісія намагалася бути якнайбережнішою в питанні ролі університетів, заявивши, поміж іншим, що університети досі «володіють ключем до знань економіки та суспільства» – хоч і не повністю, але «в багатьох сенсах» (ЕС 2003b: 5). Крім того, університети перебувають «у осерді Європи знання» (ЕС 2003b: 4). Разом із тим, ставки нині дуже високі, і університети в тій формі, в якій вони функціонують нині, не прийнятні, на думку Комісії. Її переважно економічний погляд на справи досить недвозначний і проявляється в багатьох уривках із комюніке в досить прямих формулюваннях.

Отже, університети зіткнулися з імперативною потребою «пристосуватися» до низки докорінних змін (ЕС 2003b: 6).

Вони повинні піднятися для протистояння цілій армії викликів. Вивільнити свій потенціал вони зможуть, лише пройшовши кризів «неодмінні радикальні зміни, щоб зробити європейську систему справжнім взірцем для світу» (ЕС 2003b: 11). Університети повинні збільшити й урізноманітнити свої доходи з огляду на дедалі гірше недофінансування. Великий золотий вік університетської вежі зі слонової кістки (хоч про це прямо не говориться у комюніке) минув:

Залишаючись відносно ізольованим світом упродовж тривалого періоду як від суспільства, так і від решти світу, маючи гарантоване фінансування й захищений повагою до їхньої автономії статус, європейські університети пройшли через другу половину ХХ століття, взагалі *не ставлячи питання про роль чи природу того, що вони повинні приносити в суспільство* (ЕС 2003b: 22, курсив мій).

Але цей період безумовно вже завершився. Настав час підзвітності – і ніхто з нас, представників академічної спільноти, не повинен цьому дивуватися. Так що фундаментальне питання щодо європейських університетів сьогодні таке: «Чи можуть європейські університети у своїй нинішній формі та організації сподіватися зберегти на майбутнє своє місце в суспільстві та світі?» (ЕС 2003b: 22, курсив оригіналу).

У контексті всього комюніке це питання виглядає суто риторичним: університети в Європі – якими вони є і як вони організовані сьогодні – *не зможуть зберегти своє місце*⁶³. Потрібна реструктуризація. І тут стає в нагоді набагато ширша ідея європейської соціальної, економічної та політичної інтеграції, прикладена до сектора вищої освіти, яку виражають ідеали спільного Європейського простору наукових досліджень. Дозвольте нагадати мету спільного простору наукових досліджень в іншому формулюванні (зі «Стратегії для реальної науково-дослідницької політики в Європі»), аби побачити, як далеко вона відійшла від

⁶³ Відлуння цього висновку знаходимо в Пітера Мергетта: «Сьогоднішній університет не дуже відповідає нашому глобалізованому світові. Провідні університети майбутнього будуть пов'язані транснаціональними й різноманітними партнерськими зв'язками із бізнесом, урядами та іншими постачальниками освіти» (Magrath 2000: 258).

традиційного бачення суспільної ролі університету: мета університету – надати простір для дослідження, де наукові ресурси використовуються «для створення робочих місць і зміцнення конкурентоспроможності Європи» (ЕС 2000с: 1).

Сьогодні університети все частіше підзвітні своїм акціонерам; університетський вишкіл стосується не тільки тих, хто безпосередньо отримує від нього користь, – неефективне використання ресурсів державними університетами стосується і суспільства в цілому. Отож, завдання полягає в тому, веде далі Європейська Комісія, щоб «максимізувати суспільну віддачу інвестицій» чи «оптимізувати суспільну віддачу від інвестицій, представлених дослідженнями, за які воно [суспільство] платить» (ЕС 2003b: 14).

При обговоренні майбутнього вищої освіти Європейська Комісія (за винятком комюніке 2003 року «Роль університетів у Європі знань») віддає перевагу використанню набагато ширшого поняття «освіти й професійного вишколу». В «Ефективному інвестуванні в освіту й вишкіл: імператив для Європи» (2003 рік) роль вищої освіти досить проста і не відрізняється від ролі освіти й професійного вишколу в цілому; її пояснює вступне речення: «Освіта й професійний вишкіл мають вирішальне значення для досягнення стратегічної мети, поставленої перед державами-членами на лісабонській зустрічі Європейської Ради: зробити Європейський Союз найбільш конкурентоспроможною і динамічною, опертою на знання економікою (і суспільством) у світі»⁶⁴. Цього разу не згадується про збільшення кількості «кращих робочих місць і досягнення вищої соціальної згуртованості» (ЕС 2003a: 4), тобто видно, що друга частина лісабонської стратегічної мети в якомусь сенсі менш важлива, ніж перша. Отже, нічого дивного не дізнаємося, коли виявимо, що перспективу для оцінювання вищої освіти надає «причетність освіти/вишколу до лісабонської мети», а не причетність до чогось загальнішого (ЕС 2003a: 6).

⁶⁴ Поміж іншого, важливо пам'ятати, що вирішальна відмінність між «знанневою економікою» та «знанневим суспільством» така сама, як між «економікою» та «суспільством».

Перетворення Європи на провідну знаннєву економіку стане можливим, «тільки якщо освіта й вишкіл слугуватимуть чинниками економічного зростання, досліджень та інновацій, конкурентоспроможності, стійкої зайнятості, соціальної залученості та активного громадянства» (ЕС 2003а: 6). Тому сьогодні потрібна «нова інструментальна парадигма» в освіті й вишколі, адже зміни зазнає не лише модель інвестування, а й основні параметри (ЕС 2003а: 9).

Комюніке мимохідь згадує Болонський процес (та Брюггенсько-Копенгагенський процес у європейській інтеграції професійного вишколу) як приклад руху в правильному напрямі, але поспішає додати, що «темпи змін поки що не відповідає темпам глобалізації, тому ми ризикуємо опинитися позаду конкурентів, якщо не прискоримо його» (ЕС 2003а: 10). І знову цікаво відзначити, наскільки помітно присутній феномен глобалізації в документах щодо спільного європейського простору наукових досліджень, на противагу його майже суцільному ігноруванню в документах Болонського процесу⁶⁵.

Якщо говорити про фінансування, то в кількох останніх комюніке було підняте питання *приватного* інвестування в науку та освіту. Із комюніке «Більше науки для Європи. На шляху до 3% ВВП» стає зрозумілим, що зростання інвестицій у науково-інноваційну сферу в Євросоюзі (від нинішніх 1,9% до 3% ВВП у 2010 році) очікується досягти, головним чином, за рахунок приватних інвестицій, а не державних фондів. Отже, головне завдання полягає в тому, щоб «зробити інвестування в науково-інноваційну сферу привабливішим і зисковнішим для бізнесу на території Європейського простору наукових досліджень» (ЕС 2002с: 5). Потрібно «заохотити приватне інвестування в науку» – як говориться у заголовку одного з підрозділів іншого комюніке «На шляху до Європейського простору наукових досліджень»

⁶⁵ Не забуваймо, разом із тим, що «саме думки учасників про контекст, у якому вони перебувають, а не сам цей контекст, зумовлюють їхню поведінку. Це не менш справедливо і для політиків та урядів. Те, чи відповідають тези про глобалізацію дійсності, може мати набагато менше значення, ніж те, чи *сприймають* їх як істинні (або, цілком можливо, просто корисні) ті, хто ними користується» (Hay and Rosamond 2002: 148).

(ЕС 2002а: 12–13). «Ефективне інвестування в освіту й вишкіл» нагадує нам, що

дуже важливо усвідомити, що найбільша частка цієї нестачі виникає через низький рівень приватного інвестування у вищу освіту, науку та розвиток у ЄС, порівняно зі США. В той же час віддача приватного інвестування у вищу школу перебуває на високому рівні в більшості країн ЄС (ЕС 2003а: 13).

Таким чином, якщо ми поєднаємо низький рівень *приватно-*го інвестування у вищу освіту (мала частка приватного сектора у видатках на навчання) із високою *приватною* віддачею університетської освіти (вищий професійний статус та більша заробітна плата випускників європейських університетів), отримуємо відповідь: доповнити державне фінансування шляхом «збільшення й урізноманітнення» інвестицій у вищу освіту (ЕС 2003а: 13). Але ситуація складається парадоксальна: за словами Генрі та колег, «хоч освіті зараз відводять важливішу роль, ніж раніше, для конкурентоспроможного потенціалу націй, відданість і спроможність урядів фінансувати її істотно ослабла» (Henry et al. 2001: 30–31).

Університетам вселяють думку, що вони повинні «робити більше (тобто, більше вчити й досліджувати) за менше (тобто, менші обсяги державного фінансування)», але, можливо, із залученням більшого обсягу приватних коштів⁶⁶. Якщо поглянути на стан справ із перспективи переходових країн, «заохочення» приватного інвестування в науку виглядає загалом нереалістичним сьогодні, на відміну від заохочення приватного інвестування у навчання, яке вже розгорнулося в сотнях державних і приватних закладів, котрі відвідує вагома частка контрактних студентів

⁶⁶ Бізнес, мабуть, найважливіший сектор, у якому здійснюється науково-інноваційна діяльність. Наука й інновації в бізнесі керуються ринковими чинниками і складають більшу частку видатків на інновації, як видно із останнього збірника «Основні показники 2003–2004 років. На шляху до Європейського простору наукових досліджень. Наука, технологія й інновації» (ЕС 2003d: 27). Видатки бізнесу на науку й інновації становлять 65,6% усіх фінансових надходжень у цю сферу в ЄС-15 (найвищий рівень у Швеції та Швейцарії – 78 та 74% відповідно) на противагу Латвії та Угорщині (із їхніми 40%), Польщі (35%), Литві та Болгарії (по 21%).

(див.: Tomusk 2003; Kwiek 2003a та 2003c). Втім, для більшості нових країн Євросоюзу досягнення мети ЄС – 3% ВВП на науку й інновації до 2010 року – майже немислиме, особливо з огляду на нинішній низький рівень фінансування в більшості з них. Крім того, варто відзначити, що політика диверсифікації джерел доходів закладів вищої освіти може виявитися не такою ефективною в менш індустріалізованих країнах (зокрема в деяких частинах Центрально-Східної Європи), ніж вважалося раніше, як доводить Д. Брюс Джонстон (Johnstone 2003)⁶⁷.

5.9. Висновки

Аби підсумувати, дозвольте повторити деякі головні ідеї нещодавній дискурсу ЄС не залишає сумнівів щодо напрямку зміни соціально-економічної ролі університету як суспільного інституту в новопосталих «знанневих суспільствах». Схоже, що самі університети вже вирішили, що їм доречно, корисно й необхідно змінюватися разом із ґрунтовними перетвореннями соціальних лаштунків, у яких вони функціонують. У новому глобальному порядку попри всі незгоди університети намагаються зберегти свою традиційно стрижневу роль у суспільстві. Роль університетів як двигунів економічного зростання, підсилювачів економічної конкурентоспроможності та постачальників висококваліфікованих

⁶⁷ Як документи Європейського простору наукових досліджень ставляться до університетів у Центрально-Східній Європі? Вони наголошують на «доволі важких умовах існування університетів у країнах, які нещодавно приєдналися, особливо в сенсі людських і фінансових ресурсів» (ЄС 2003b: 3), і підкреслюють «високу різноманітність європейського університетського ландшафту» після розширення (2003b: 10). Так само коміюніке «Більше науки для Європи» нагадує нам, що частка бізнесу в фінансуванні науки в більшості країн, що приєдналися, дуже низька і підсумовує: «Розмаїття ситуацій у Європі вимагає диференційованого, але скоординованого підходу» (ЄС 2002a: 8). Навіть попри те, що нам не дуже до вподоби описувати катастрофічне становище із привагним і державним фінансуванням науково-дослідної діяльності в більшості перехідних країн за допомогою евфемізмів «важкі умови існування університетів», «різноманітність європейського університетського ландшафту» та «розмаїття ситуацій у Європі», ми мусимо визнати, що документи ЄС визнають велетенську прірву між ЄС-15 і більшістю перехідних країн. Натомість документи Болонського процесу не вдаються до евфемізмів для опису різних відправних точок у різних країнах – учасницях інтеграційного проекту. Жоден документ не згадує колосальної різниці між університетами заможних країн Заходу та університетами в перехідних країнах. Замість цього повсякчас згадується широка «мовна» та «культурна» розмаїтність європейських інституцій.

і добре навчених працівників для нових економік, рушієм яких виступає знання, здобуває повсюдне визнання – а це безсумнівно *радикальне переформулювання* традиційного означення ролі університету в суспільстві. Європейські університети вступають в нову стадію свого розвитку (накреслену програмою ЄС 2004 року «Освіта й професійний вишкіл – 2010»). Головними причинами цих перетворень, які варто зараз перелічити, виступають натиск глобалізації на нації-держави та державні послуги, зміцнення проекту «спільної Європи» шляхом створення нових освітнього й наукового просторів, кінець «золотого віку» кейнсіанської держави добробуту, якою ми її знали, та постання опертих на знання суспільств та урухомлюваних знанням економік. Говорячи дещо загальніше, ті процеси, які сьогодні зачепили університет, нічим не відрізняються від процесів, які зачепили зовнішній світ; в умовах тиску як зовнішніх (приміром, глобалізація), так і внутрішніх (скажімо, зміна демографічного складу населення, старіння суспільства, накопичення зобов'язань держави добробуту, становлення постпатріархальної моделі родини) чинників, цими процесами є індивідуалізація (та повторне «стоварення») наших суспільств і денаціоналізація (та десоціалізація) наших економік. На гребені цих хвиль ми починаємо сповна відчувати всередині університету ефекти універсалізації вищої освіти та прогресивного «стоварення» науки. Вирішальною для проекту європейської інтеграції сьогодні здається тема нової «Європи знання». Новонароджені європейські простори освіти й наукових досліджень стали суттєвими складниками «оживлення» європеїзаційного проекту. Підвалини європейського знанневого суспільства закладаються навколо таких стрижневих понять як «знання», «інновації», «дослідження», «освіта» й «професійний вишкіл». Освіта, а надто «ціложиттєве навчання», стала новим дискурсивним тереном, на який нині спрямовані мрії європейців про спільне громадянство. Нова, «оперта на знання Європа» індивідуалізується (індивідуальні учні та студенти замість громадян націй-держав), а конструювання цього нового освітнього простору може зробити свій внесок у формування нового розуміння європейської ідентичності.

Можливо, переозначення зазнає навіть ідея Європи та її засадничі міфи й символи; і саме цей освітній простір (який створює нова європейська освітня й науково-інноваційна політика, розглянута в даній частині), в якому формується нова європейська ідентичність, відіграє вирішальну роль у трансформації європейських університетів у наші дні.

Бібліографія - BIBLIOGRAPHY

A

- AAUP (2002). "Uncertain Times". *The Annual Report on the Economic Status of the Profession 2000–2001*. Washington, DC: American Association of University Professors.
- Abouharb, M. Rodwan (2003). "When the World Bank Says Yes: Determinants of Structural Adjustment Lending". Розвідка, представлена в Єльському університеті на конференції «Вплив глобалізації на націю-державу згорн» (25–27 квітня 2003 р.).
- Abrahamson, Peter (2004). "Liquid Modernity. Bauman on Contemporary Welfare Society". *Acta Sociologica*. Vol. 47. No. 2. June.
- Achini, Christoph, and Stefan Brem (1998). "The Impact of Globalization on the Welfare State. A Quantitative Analysis of 22 OECD-Countries". Розвідка для ECPR Joint Sessions, Університет Ворвіка, 23–28 березня 1998 р.
- Agalianos, Angelos and Olivier Brunet, Barry McGaw (2003). "Is There an Emerging European Education Research Space? Roundtable". *European Educational Research Journal*. Vol. 2. No. 1.
- Albrow, Martin (1996). *The Global Age. State and Society Beyond Modernity*. Oxford: Blackwell.
- Albrow, Martin and John Eade (1994). "The Impact of Globalization on Sociological Concepts: Community, Culture, and Milieu". *Innovation: the European Journal of Social Science*. Vol. 7. Issue 4.
- Alderman, Geoffrey (2001). "The Globalization of Higher Education: Some Observations Regarding the Free Market and the National Interest". *Higher Education in Europe*. Vol. XXVI. No. 1.
- Alesina, Alberto, and Edward Glaeser, Bruce Sacerdote (2001). "Why Doesn't the United States Have a European-Style Welfare State?". *Brookings Papers on Economic Activity*. No. 2.
- Alesina, Alberto, and Roberto Perroti (1997). "The Welfare State and Competitiveness". *The American Economic Review*. Vol. 87. No. 5. December.
- Alexander, F. King (2000). "The Silent Crisis: The Relative Fiscal Capacity of Public Universities to Compete for Faculty". *The Review of Higher Education*. Vol. 24. No. 2.

- Allègre, Claude (1993). *L'Âge des savoirs. Pour une renaissance de l'université*. Paris: Gallimard.
- Allen, Valerie and Ares Axiotis (1998). "Nietzsche and the Future of Education". *Telos*. Issue 111. Spring.
- Altbach, Philip G. (1997). "An International Academic Crisis? The American Professoriate in Comparative Perspective". *Daedalus*. Vol. 126. No. 4. Fall.
- Altbach, Philip G., ed. (1999a). *Private Prometheus: Private Higher Education and Development in the 21st Century*. Chestnut Hill: CIHE.
- Altbach, Philip G. (1999b). "Private Higher Education: Themes and Variations in Comparative Perspective". *У кн.*: Altbach 1999a.
- Altbach, Philip G., ed. (2000). *The Changing Academic Workplace: Comparative Perspectives*. Chestnut Hill: CIHE Boston College.
- Altbach, Philip G. (2001a). "Why Higher Education Is Not a Global Commodity". *Chronicle of Higher Education*. November 5. Vol. 47. Issue 35.
- Altbach, Philip G. (2001b). "Higher Education and the WTO: Globalization Run Amok". *International Higher Education*. No. 23. Spring.
- Altbach, Philip G., ed. (2002a). *The Decline of the Guru: The Academic Profession in Developing and Middle-Income Countries*. Chestnut Hill: CIHE Boston College.
- Altbach, Philip G. (2002b). "Centers and Peripheries in the Academic Profession: The Special Challenges of Developing Countries". *У кн.*: Altbach 2002a.
- Altbach, Philip G. (2003). "Academic Freedom: International Realities and Challenges". *У кн.*: Kwiek (ed.) 2003a.
- Amaral, Alberto, and Antonio Magalhaes (2002). "Epidemiology and the Bologna Saga". A paper delivered at the CHER 15th Annual Conference, Vienna, September 2002.
- Appadurai, Arjun (1999). "Globalization and the Research Imagination". *International Social Science Journal*. No. 160.
- Appel, Hilary (2000). "The Ideological Determinants of Liberal Economic Reform: The Case of Privatization". *World Politics*. Vol. 52. No. 4.
- Apple, Michael W. (1999). "Rhetorical Reforms: Markets, Standards and Inequality". *Current Issues in Contemporary Education*. Vol. 1. No. 2.
- Apple, Michael W. (2001). "Comparing Neo-liberal Projects and Inequality in Education". *Comparative Education*. Vol. 37. No. 4.

- Arce, Daniel G.M. (1999). "The Political Economy of the Neoliberal Transition". *Latin American Research Review*. Vol. 34. No. 1.
- Aschheim, Kathryn (1990). "Belles-lettres and the University: Diderot's *Plan d'une université ou d'une éducation publique dans toutes les sciences*". *Yale French Studies*. Vol. 77.
- A.T. Kearney/*Foreign Policy Magazine Globalization Index* (2002). *Foreign Policy*. January-February.
- Axtmann, Roland (2004). "The State of the State: The Model of the Modern State and Its Contemporary Transformations". *International Political Science Review*. Vol. 25. No. 3.

B

- Bahti, Timothy (1987). "Histories of the University: Kant and Humboldt". *Modern Language Notes*. Vol. 102. No. 3. April.
- Baldwin, Gabrielle, and Richard James (2000). "The Market in Australian Higher Education and the Concept of Student as Informed Consumer". *Journal of Higher Education Policy and Management*. Vol. 22. No. 2.
- Ball, Stephen J. (1990). *Foucault and Education: Disciplines and Knowledge*. London: Routledge.
- Ball, Stephen J. (1998). "Big Policies/Small World: an Introduction to International Perspectives in Education Policy". *Comparative Education*. Vol. 34. No. 2.
- Balzer, Carolin and Kerstin Martens (2004). "International Higher Education and the Bologna Process. What Part Does the European Commission Play?". Розвідка, представлена на пленарній конференції epsNet 2004 в Празі 18–19 липня 2004 р.
- Banchoff, Thomas (2002). "Globalization and Policy Change: Recasting the German Scientific State". Розвідка, представлена на щорічному зібранні APSA в серпні 2002 р.
- Barcelona European Council (2002). *Presidency Conclusions. Barcelona European Council*. Знаходиться в Інтернеті за адресою: http://europa.eu.int/european_council/conclusions/index_en.htm.
- Barnet, Richard J. and John Cavanagh (1997). *Global Dreams. Imperial Corporations and the New World Order*. New York: Simon and Schuster.
- Barnett, Ronald (1993). "Knowledge, Higher Education and Society: A Postmodern Problem". *Oxford Review of Education*. Vol. 19. Issue 1.

- Barr, Nicholas (1993). "Alternative Funding Resources for Higher Education". *The Economic Journal*. Vol. 103. May.
- Barr, Nicholas (1996). "People in Transition: Reforming Education and Health Care". *Finance and Development*. September.
- Barr, Nicholas (2003). "Financing Higher Education: Comparing the Options". Доступна в Інтернеті за адресою: http://www.econ.lse.ac.uk/staff/nb/barr_HE_option030610.pdf.
- Barrow, Clyde W. (1990). *Universities and the Capitalist State. Corporate Liberalism and the Reconstruction of American Higher Education, 1894–1928*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Barrow, Clyde W. (2000). "The New Economy and Restructuring Higher Education". *The NEA Higher Education Journal*. Доступна в Інтернеті за адресою: <http://www.nea.org/he/heta00/f00p65.pdf>.
- Barzun, Jacques (1993). *The American University: How It Runs. Where It Is Going*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bauman, Zygmunt (1987). *Legislators and Interpreters. On modernity, post-modernity, and intellectuals*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Zygmunt (1989). *Modernity and the Holocaust*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Zygmunt (1992). *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge.
- Bauman, Zygmunt (1993). *Postmodern Ethics*. Oxford: Blackwell. [Див. укр. видання: Бауман, Зігмунт. Етика постмодерну / Пер. з англ. О. Юдіна та Д. Короля. – К.: «Port-Royal», 2006.]
- Bauman, Zygmunt (1995). *Life in Fragments. Essays in Postmodern Morality*. Oxford: Blackwell.
- Bauman, Zygmunt (1997a). "The Present Crisis of Universities". У кн.: Brzezinski and Nowak (eds.) 1997.
- Bauman, Zygmunt (1997b). "Universities: Old, New, and Different". У кн.: Smith and Webster (eds.) 1997.
- Bauman, Zygmunt (1998). *Globalization. The Human Consequences*. Cambridge: Polity Press. [Бауман Зігмунт. Глобалізація: Наслідки для людини і суспільства / Пер. з англ. Ігоря Андрущенка. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія, 2008. – 109 с.]
- Bauman, Zygmunt (2001). *The Individualized Society*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Zygmunt (2004). *Wasted Lives. Modernity and Its Outcasts*. Cambridge: Polity Press.

- Beck, Ulrich (1992). *Risk Society. Towards a New Modernity*. Transl. by M. Ritter. London: Sage.
- Beck, Ulrich (1999a). *World Risk Society*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich (1999b). "Beyond the Nation State". *New Statesman*. December 6.
- Beck, Ulrich (2000a). *What is Globalization?* Transl. by P. Camiller. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich (2000b). *The Brave New World of Work*. Transl. by P. Camiller. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich (2000c). "The Cosmopolitan Perspective: Sociology of the Second Age of Modernity". *British Journal of Sociology*. Vol. 51. No. 1. January/March.
- Beck, Ulrich (2001a). "Redefining Power in the Global Age: Eight Theses". *Dissent*. Fall.
- Beck, Ulrich (2001b). "The Cosmopolitan State. Towards a Realistic Utopia". *Eurozine*. December 05.
- Beck, Ulrich and Giddens, Anthony and Scott Lash (1994). *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity Press.
- Bender, Thomas, ed. (1998). *The University and the City: From Medieval Origin to the Present*. Oxford: University Press.
- Benhabib, Seyla (2002). "Political Geographies in a Global World: Arendtian Reflections". *Social Research*. Vol. 69. No. 2. Summer.
- Bergan, Sjur, ed. (2003). *Recognition Issues in the Bologna Process*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Berger, Mark T. (2001). "The Nation-State and the Challenge of Global Capitalism". *Third World Quarterly*. Vol. 22. No. 6.
- Berlin Communiqué (2003). *Realising the European Higher Education Area. Communiqué of the Conference of Ministers Responsible for Higher Education in Berlin on 19 September 2003*.
- Berndtson, Erkki (2003). "The European Higher Education Area: to Change or Not to Change?". Розвідка, представлена на загальній конференції epsNet у Парижі (червень 2003 р.).
- Bertrand, Gilles (coord.), and Anna Michalski, Lucio R. Pench (1999). *Scenarios Europe 2010. Five Possible Futures for Europe*. Brussels: European Commission.

- Berubé, Michael and Nelson, Cary (1995). *Higher Education Under Fire*. London: Routledge.
- Beyond Dead Reckoning. Research Priorities for Redirecting American Higher Education* (2002). Stanford: National Center for Postsecondary Improvement.
- Blackmore, Jill (2000). "Globalization: A Useful Concept for Feminists Rethinking Theory and Strategies in Education?". У кн.: Burbules and Torres 2000.
- Blackmore, Jill (2001). "Universities in Crisis? Knowledge Economies, Emancipatory Pedagogics, and the Critical Intellectual". *Educational Theory*. Vol. 51. Issue 3. Summer.
- Blackwell, Albert (1991). *Friedrich Schleiermacher and the Founding of the University in Berlin*. New York: Mellen.
- Bleiklie, Ivar (1999). "The University, the State, and Civil Society". *Higher Education in Europe*. Vol. XXIV. No. 4.
- Bloom, David E. (2002). "Mastering Globalization: From Ideas to Action on Higher Education Reform". Доповідь, виголошена на конференції при Університеті Лавалю "Globalisation: What Issues Are at Stake for Universities", Квебек, Канада.
- Boer, Harry de, and Leo Goedegebuure (2004). "New Rules of the Game? Reflections on Governance, Management and System Change". У кн.: File and Goedegebuure 2004.
- Bologna Declaration* (1999). "Joint Declaration of the European Ministers of Education Convened in Bologna, 19 June 1999". У кн.: Council of Europe 2002.
- Bonoli, Giuliano, Vic George and Peter Taylor-Gooby (2000). *European Welfare Futures. Towards a Theory of Retrenchment*. Cambridge: Polity Press.
- Bostock, William W. (1999). "The Global Corporatisation of Universities: Causes and Consequences". *AntePodium*. Victoria University of Wellington. Vol. III.
- Bottery, Mike (2003). "The End of Citizenship? The Nation-State, Threats to its Legitimacy, and Citizenship Education in the Twenty-first Century". *Cambridge Journal of Education*. Vol. 33. No. 1.
- Bourdieu, Pierre (1998a). "The Essence of Neoliberalism". *Le Monde Diplomatique*. December (MondeDiplo.com).
- Bourdieu, Pierre (1998b). *Acts of Resistance. Against the Tyranny of the Market*. Transl. by R. Nice. New York: The New Press.
- Bourdieu, Pierre (2002). "The Politics of Globalization". *Open Democracy*. February 20.

- Bowen, Howard and Schuster, Jack (1986). *American Professors: A National Resource Imperiled*. Oxford: University Press.
- Bowles, Paul and Wagman, Barnet (2001). "Globalization and the Welfare State". Доступна в Інтернеті за адресою: www.geocities.com/wallstreet/8691/plainglb.html.
- Boyer, Robert (1996). "State and Market. A New Engagement for the Twenty-First Century?". У кн.: Boyer and Drache 1996.
- Boyer, Robert and Daniel Drache, eds. (1996). *States Against Markets. The Limits of Globalization*. London and New York: Routledge.
- Brennan, John (2002). "Transformation or Reproduction? Contradictions in the Social Role of the Contemporary University". У кн.: Enders and Fulton 2002.
- Broad Robin and John Cavanagh (1999). "The Death of the Washington Consensus?". *World Policy Journal*. Fall.
- Brockliss, L.W.B. (1978). "Patterns of Attendance at the University of Paris, 1400–1800". *The Historical Journal*. Vol. 21. No. 3.
- Brown, Tony (1999). "Challenging Globalization as Discourse and Phenomenon". *International Journal of Lifelong Education*. Vol. 18. No. 1. January–February.
- Brusis, Martin (2003). "Residual or European Welfare Model? Central and Eastern Europe at the Crossroads". Доступна в Інтернеті за адресою: www.cap.uni-muenchen.de/download/2000/brusis.pdf.
- Brzezinski, Jerzy, and Leszek Nowak, eds. (1997). *The Idea of the University. Poznan Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities*. Vol. 50. Amsterdam: Rodopi.
- Brzezinski, Jerzy (1997). "Reflections on the University". У кн.: Brzezinski and Nowak 1997.
- Building Knowledge Economies: Opportunities and Challenges for EU Accession Countries* (2002). Кінцевий звіт на Форум з питань знаннєвої економіки (Париж, 19–22 лютого).
- Burbules, Nicholas C., and Thomas A. Callister Jr. (2000). "Universities in Transition: The Promise and the Challenge of New Technologies". *Teachers College Record*. Vol. 102. No. 2. February.
- Burbules, Nicholas C. (1995). "Postmodern Doubt and Philosophy of Education". *Philosophy of Education*. Доступна в Інтернеті за адресою: http://www.ed.uiuc.edu/EPS/PES-yearbook/95_docs/burbules.html.
- Burbules, Nicholas C. (1998). "Digital Texts and the Future of Scholarly Writing and Publication". *Journal of Curriculum Studies*. Vol. 30. No. 1.

Burbules, Nicholas C. and Torres, Carlos Alberto (2000). *Globalization and Education. Critical Perspectives*. London: Routledge.

Butera, Federico (2000). "Adapting the Pattern of University Organisation to the Needs of the Knowledge Economy". *European Journal of Education*. Vol. 35. No. 4.

C

Camdessus, Michel (1998). "Worldwide Crisis in the Welfare State: What Next in the Context of Globalization?". Звернення на семінарі OCRE, Париж, 15 жовтня 1998 р.

Campbell, Teresa Isabelle Daza (1997). "Public Policy for the 21st Century: Addressing Potential Conflicts in University-Industry Collaboration". *The Review of Higher Education*. Vol. 20. No. 4.

Carnoy, Martin (1995). "Structural Adjustment and the Changing Face of Education". *International Labour Review*. Vol. 134. No. 6.

Carnoy, Martin (1997). "Is Privatization Through Education Vouchers Really the Answer?: A Comment on West". *The World Bank Research Observer*. Vol. 12. No. 1.

Carnoy, Martin (1999). *Globalization and Educational Reform: What Planners Need to Know*. Paris: UNESCO, International Institute for Educational Planning.

Carnoy, Martin and Diana Rhoten (2002). "What Does Globalization Mean for Educational Change? A Comparative Approach". *Comparative Education Review*. Vol. 46. No. 1. February.

Carnoy, Martin, and Manuel Castells, Chris Benner (1997). "Labour Markets and Employment Practices in the Age of Flexibility: A Case Study of Silicon Valley". *International Labour Review*. Vol. 136. No. 1.

Castells, Manuel (1994). "The University System: Engine of Development in the New World Economy". У кн.: Salmi and Verspoor 1994.

Castells, Manuel (1996). *The Rise of the Network Society. The Information Age. Economy, Society and Culture*. Vol. I. Oxford: Blackwell.

Castells, Manuel (1997). *The Power of Identity. The Information Age. Economy, Society and Culture*. Vol. II. Oxford: Blackwell.

Castells, Manuel (1998). *End of Millennium. The Information Age. Economy, Society and Culture*. Vol. III. Oxford: Blackwell.

Castells, Manuel (2001). "Identity and Change in the Network Society. Conversation with Manuel Castells". IIS. UC Berkeley.

- Cerny, Philip G. (1995). "Globalization and the Changing Logic of Collective Action". *International Organization*. Vol. 49. No. 4. Autumn.
- Cerych, Ladislav (2002). "Sorbonne, Bologna, Prague: Where Do We Go from Here?". У кн.: Enders and Fulton 2002.
- CHEPS (2002). *The CHEPS Inaugurals 2002*. Enschede: Center for Higher Education Policy Studies.
- Chomsky, Noam, ed. (1997). *The Cold War & the University. Toward an Intellectual History of the Postwar Years*. New York: New Press.
- Claes, Tom (2002). "'It Was Not a Bad Idea...': Defining 'the University'. From 'Ivory Tower' to 'Convenience-Store'". Розвідка, представлена на конференції «Ідея освіти», , 3-4 липня 2002 р., коледж Менсфілд, Оксфорд.
- Clark, Burton R. (1984). *The Higher Education System. Academic Organization in Cross-National Perspective*. Berkeley: University of California Press.
- Clark, Burton (1998). *Creating Entrepreneurial Universities: Organizational Pathways of Transformation*. Oxford: Pergamon-Elsevier Science.
- Clark, Burton R. (2000). "Collegial Entrepreneurialism in Proactive Universities". *Change*. January-February.
- Clayton, Richard, and Jonas Pontusson (1998). "Welfare-State Retrenchment Revisited. Entitlement Cuts, Public Sector Restructuring, and Inegalitarian Trends in Advanced Capitalist Societies". *World Politics*. 51. October.
- Coate, Stephen and Stephen Morris (1996). "Policy Conditionality". Звіт про дослідження для Світового банку. PIER Working Paper. No. 97-013.
- Colclough, Christopher and James Manor, eds. (1991). *States or Markets? Neoliberalism and the Development Policy Debate*. Oxford: Clarendon Press.
- Commager, Henry Steele (1963). "The University and Freedom. 'Lehrfreiheit' and 'Lernfreiheit'". *Journal of Higher Education*. Vol. XXXIV. No. 7. October.
- Conley, Tom (2002). "The State of Globalisation and the Globalisation of the State". *Australian Journal of International Affairs*. Vol. 56. No. 3.
- Copenhagen Declaration* (2002). *Declaration of the European Ministers of Education and Training, and the European Commission, convened in Copenhagen on 29 and 30 November 2002, on enhanced European Cooperation in Vocational Education and Training*. Доступна в Інтернеті за адресою: <http://www.nqai.ie/finaldeclaration.htm>.
- Cornwell, Grant H. and Eve Walsh Stoddard (2001). "The Future of Liberal Education and the Hegemony of Market Values". *Liberal Education*. Vol. 87. Issue 3. Summer.

- Council of Europe (2002). *Compendium of Basic Documents in the Bologna Process*. Strasbourg: Council of Europe.
- Council of the European Union (2001). *The Concrete Future Objectives of Education and Training Systems*. Brussels. 5980/01. EDUC 23.
- Crossley, Michael (2002). "Comparative and International Education: Contemporary Challenges, Reconceptualization and New Directions for the Field". *Current Issues in Comparative Education*. Vol. 4. Issue 2.
- Crouch, Colin and Anthony Heath (1992). *Social Research and Social Reform*. Oxford: Clarendon Press.
- Curie, Jan (1998). "Globalization Practices and the Professoriate in Anglo-Pacific and North American Universities". *Comparative Education Review*. Vol. 42. No. 1.
- Currie, Jan (2002). "Australian Universities as Enterprise Universities: Transformed Players on a Global Stage". *Globalisation: What Issues Are at Stake for Universities?* Université Laval, Canada.
- Currie, Jan and Janice Newson, eds. (1998). *Universities and Globalization. Critical Perspectives*. Thousand Oaks: SAGE.
- Currie, Jan, and Patricia Harris, Bev Thiele (2000). "Sacrifices in Greedy Universities: Are They Gendered?". *Gender and Education*. Vol. 12. No. 3.

D

- Dahrendorf, Ralf (2001). "Can European Democracy Survive Globalization?". *The National Interest*. Fall.
- Dale, Roger (2003). "The Lisbon Declaration, the Reconceptualisation of Governance and the Reconfiguration of European Educational Space". Розвідка, представлена на семінарі RAPPE, Інститут освіти, Лондон, 20 березня 2003 р.
- Dale, Roger (1999). "Specifying Globalization Effects on National Policy: a Focus on the Mechanisms". *Journal of Education Policy*. Vol. 14. No. 1.
- Dale, Roger (2000). "Globalization and Education: Demonstrating a 'Common World Educational Culture' or Locating a 'Globally Structured Educational Agenda'?". *Educational Theory*. Vol. 50. No. 4. Fall.
- Dale, Roger (2002). "The Construction of an European Education Space and Education Policy". GENIE papers on-line.
- Darvas, Peter (2000). "Institutional Innovation in Central Europe". *International Higher Education*. Winter.

- Davies, John (1999). "Postmodernism and the Sociological Study of the University". *The Review of Higher Education*. Vol. 22. No. 3.
- Davies, Pat (2003). "Widening Participation and the European Union: Direct Action – Indirect Policy?". *European Journal of Education*. Vol. 38. No. 1.
- Davis, Scott and Neil Guppy (1997). "Globalization and Educational Reforms in Anglo-American Democracies". *Comparative Education Review*. Vol. 41. No. 4.
- Deacon, Bob, with Michelle Hulse and Paul Stubbs (1997). *Global Social Policy. International Organizations and the Future of Welfare*. London: SAGE.
- Deardorff, Alan V. and Robert M. Stern (2000). "What the Public Should Know about Globalization and the World Trade Organization". Доповідь для конференції "Глобалізація: торгівельний, фінансовий і політико-економічний аспекти", Дельфі, Греція, 25–27 травня 2000 р.
- De Boer, Harry, and Leo Goedegebuure (2003). "New Rules of the Game? Reflections on Governance, Management and System Change". У кн.: File and Goedegebuure 2003.
- De Boer, Harry, and Jeroen Huisman, Anne Klemperer, Barend van der Meulen, Guy Neave, Henno Theisens, Marijk van der Wende (2002). *Academia in the 21st Century. An Analysis of Trends and Perspectives in Higher Education and Research*. AWT-achtergrondstudie Nr. 28.
- Deem, Rosemary (2001). "Globalisation, New Managerialism, Academic Capitalism and Entrepreneurialism in Universities: Is the Local Dimension Still Important?". *Comparative Education*. Vol. 37. No. 1.
- De Groof, Jan, Gracienne Lauwers and Germain Dondelinger, eds. (2003). *Globalisation and Competition in Education*. Antwerpen: Wolf Legal Publishers.
- Delanty, Gerard (2001). *Challenging Knowledge. The University in the Knowledge Society*. Buckingham: SRHE and Open University Press.
- Delanty, Gerard (2001a). "The University in the Knowledge Society". *Organization*. Vol. 8. No. 2.
- Delanty, Gerard (2003). "Ideologies of the Knowledge Society and the Cultural Contradictions of Higher Education". *Policy Futures in Education*. Vol. 1. No. 1.
- Dembinski, Paul, and Adgul Jarmatova (2000). "The Social Sciences and the Challenge of Transition". Synthetic Report for the Council of Europe.
- De Soto, Hernando (2000). *The Mystery of Capital. Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*. New York: Basic Books.

- De Weert, Egbert (1999). "Contours of the Emergent Knowledge Society: Theoretical Debate and Implications for Higher Education Research". *Higher Education*. Vol. 38. No. 2.
- De Wit, Kurt, and Jef C. Verhoeven (2001). „The Higher Education Policy of the European Union: With or Against the Member States?". У кн.: Huisman, Maassen and Neave 2001.
- Diehl, Carl (1978). *Americans and German Scholarship 1770–1870*. New Haven: Yale University Press.
- Dimitriadis, Greg and Cameron McCarthy, Ronald G. Sultana and Jill Blackmore (1998). "Review Symposium on Education, Globalization and the Nation-State". *British Journal of Sociology of Education*. Vol. 19. No. 4.
- Drache, Daniel (1996). "From Keynes to K-Mart. Competitiveness in a Corporate Age". У кн.: Boyer and Drache 1996.
- Drakich, Janice, and Karen R. Grant, Penni Stewart (2002). "The Academy in the 21st Century". *CRSA/RCSA*. Vol. 39. No 3.
- Drucker, Peter F. (1989). *The New Realities. In Government and Politics / In Economics and Business / In Society and World View*. New York: HarperBusiness.
- Drucker, Peter F. (1997). „The Global Economy and the Nation-State". *Foreign Affairs*. Vol. 36. No. 5.
- Drummond, John (2003). "Care of the Self in a Knowledge Economy: Higher Education, Vocation and the Ethics of Michel Foucault". *Educational Philosophy and Theory*. Vol. 35. No. 1.
- Duke, Chris (2002). "The Morning After the Millennium: Building the Long-Haul Learning University". *International Journal of Lifelong Education*. Vol. 21. No. 1.

E

- Education International (2000). "The WTO and the Millennium Round. What is at Stake for Public Education?". Знаходиться в Інтернеті за адресою: http://www.ei-ie.org/educ/english/eedQD2_may99.htm.
- Ekiert, Grzegorz, and Jan Kubik (1998). "Contentious Politics in New Democracies: East Germany, Hungary, Poland, and Slovakia, 1989–93". *World Politics*. Vol. 50. No. 4.
- Enders, Jürgen (1999). "Crisis? What crisis? The academic professions in the 'knowledge society'". *Higher Education*. Vol. 38.

- Enders, Jürgen, ed. (2000a). *Employment and Working Conditions of Academic Staff in Europe*. Frankfurt am Main: GEW.
- Enders, Jürgen (2000b). "Academic Staff in the European Union". У кн.: Enders 2000a.
- Enders, Jürgen (2002a). "Higher Education, Internationalisation, and the Nation-State: Recent Developments and Challenges to Governance Theory". Доповідь для конференції CHER, Відень, вересень 2002 р.
- Enders, Jürgen (2002b). "Governing the Academic Commons. About Blurring Boundaries, Blistering Organisations, and Growing Demands". У кн.: CHEPS 2002.
- Enders, Jürgen and Egbert de Weert, eds. (2004). *The International Attractiveness of the Academic Workplace in Europe*. Frankfurt am Main: GEW.
- Enders, Jürgen, and Oliver Fulton, eds. (2002). *Higher Education in a Globalising World. International Trends and Mutual Observations*. Dordrecht: Kluwer.
- Esping-Andersen, Gøsta (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Esping-Andersen, Gøsta, ed. (1996). *Welfare States in Transition. National Adaptations in Global Economies*. London: SAGE Publications.
- Esping-Andersen, Gøsta (1999). *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Esping-Andersen, Gøsta (2001). "A Welfare State for the 21st Century". У кн.: Giddens 2001.
- Esping-Andersen, Gøsta (2002). "Towards a Welfare State for the XXI Century". Доповідь для Європейської конференції з питань соціальних послуг, Барселона, 5 червня 2002 р.
- Esping-Andersen, Gøsta and Duncan Gallie, Anton Hemerijck, John Myles (2001). *A New Welfare Architecture for Europe? Report Submitted to the Belgian Presidency of the European Union*. Доступна в Інтернеті за адресою: www.ccsd.ca/pubs/2002/europe.pdf.
- Esping-Andersen, Gøsta and Duncan Gallie, Anton Hemerijck, John Myles (2002). *Why We Need a New Welfare State*. Oxford: Oxford UP.
- Etzkowitz, Henry, and Patrik Asplund, Niklas Nordman (2001). "Beyond Humboldt: Emergence of Academic Entrepreneurship in the U.S. and Sweden". CERUM Working Paper. No. 27.

- EU Rectors' Conference (2000). *Statement of the Confederation of EU Rectors' Conference. 5 May 2000. The Communication from the European Commission, "Towards a European research area"*
- European Commission (1993). *Growth, Competitiveness, Employment. The Challenges and Ways Forward into the 21st Century. White Paper*. Brussels. COM (93)700.
- European Commission (1997). *Towards a Europe of Knowledge*. Brussels: COM (97)563.
- European Commission (2000a). *Towards a European Research Area*. Brussels. COM (2000)6.
- European Commission (2000b). *Making a Reality of the European Research Area: Guidelines for EU Research Activities*. Brussels. COM (2000)612.
- European Commission (2000c). "Strategy for a Real Research Policy in Europe". Brussels. IP/00/52.
- European Commission (2000d). *A Memorandum on Lifelong Learning*. Commission Staff Working Paper. Brussels. SEC (2000)1832.
- European Commission (2001a). *The International Dimension of the European Research Area*. Brussels. COM (2001)346.
- European Commission (2002a). *Towards a European Research Area. Science, Technology and Innovation. Key Figures 2002*. Brussels: EU DG Research.
- European Commission (2002b). *The Lisbon Strategy – Making Change Happen*. Brussels. COM (2002)14.
- European Commission (2002c). *More Research for Europe. Towards 3% of GDP*. Brussels. COM (2002)499.
- European Commission (2002d). *Education and Training in Europe: Diverse Systems, Shared Goals for 2010*. Luxembourg: Office for Official Publications of European Communities.
- European Commission (2002e). *Towards a European Research Area. Science, Technology and Innovation. Key Figures 2002*. Brussels.
- European Commission (2002f). *Towards a Knowledge Based Europe. The European Union and the Information Society*. Directorate General Press and Communication. Brussels.
- European Commission (2002g). *Higher Education and Research for the ERA: Current Trends and Challenges for the Near Future*. Final report of the STRATA-ETAN Expert Group. Brussels: DG Research.

- European Commission (2002h). *The European Research Area: Providing New Momentum. Strengthening – Reorienting – Opening New Perspectives*. Brussels. COM 2002(565).
- European Commission (2003a). *Investing Efficiently in Education and Training: an Imperative for Europe*. Brussels. COM (2002)779.
- European Commission (2003b). *The Role of Universities in the Europe of Knowledge*. Brussels. COM (2003)58.
- European Commission (2003c). *Third European Report on Science & Technology Indicators. Towards a Knowledge-Based Economy*. Luxembourg: Office for Official Publications.
- European Commission (2003d). *Key Figures 2003–2004. Towards a European Research Area. Science, Technology, and Innovation*. Brussels: European Commission.
- European Commission (2004a). *Facing the Challenge. The Lisbon Strategy for Growth and Employment. Report from the High Level Group chaired by Wim Kok*. Luxembourg: Office for Official Publications for the EC.
- European Commission (2004b). *Achieving the Lisbon Goal: The Contribution of VET. Final Report to the European Commission*. Brussels 1–11–04. *Area. Science, Technology and Innovation*. Brussels: DG Research.
- European Economists (2002). “Better Institutions, Rules and Tools for Full Employment and Social Welfare in Europe. Memorandum 2002”. European Economists for an Alternative Economic Policy in Europe. Доступна також в Інтернеті.
- European Training Foundation (1999). “The European House of Education: Education and Economy – a New Partnership”. Background Paper. Turin: ETF.
- Eurostat (2001). *The Social Situation in the European Union 2001*. The European Commission.
- Evans, Peter (1997). “The Eclipse of the State? Reflections on Stateness in an Era of Globalization”. *World Politics*. Vol. 50. No. 1.

F

- Falk, Richard (1997). “State of Siege: Will Globalization Win Out?”. *International Affairs*. Vol. 73. No. 1.
- Falk, Richard (1999). *Predatory Globalization. A Critique*. Cambridge: Polity Press.
- Fallon, Daniel (1980). *The German University*. Boulder: Colorado Associated University Press.

- Ferge, Zsuzsa (1997a). "Social Policy Challenges and Dilemmas in Ex-Socialist Systems". У кн.: *Transforming Post-communist Political Economies*. Washington: National Academy Press.
- Ferge, Zsuzsa (1997b). "And What if the State Fades Away? The Civilizing Process and the State". Vienna: IWM Working Paper. No. 7.
- Ferge, Zsuzsa (2001a). "Welfare and 'Ill-Fare Systems in Central-Eastern Europe". У кн.: Sykes et al. 2001.
- Ferge, Zsuzsa (2001b). "European Integration and the Reform of Social Security in the Accession Countries". *The European Journal of Social Quality*. Vol. 3. Issue 1&2.
- Ferrera, Maurizio, and Anton Hemerijck, Martin Rhodes (2001). "The Future of Social Europe: Recasting Work and Welfare in the New Economy". У кн.: Giddens 2001.
- Ferruolo, Stephen (1988). "'Quid dant artes nisi luctum?': Learning, Ambition, and Careers in the Medieval University". *History of Education Quarterly*. Vol. 28. No. 1. Spring.
- Ferry, Luc and Alain Renaut, J.-P. Person, eds. (1979). *Philosophies de l'université. L'idéalisme allemand et la question de l'Université*. Textes de Schelling, Fichte, Schleiermacher, Humboldt, Hegel. Paris: Payot.
- Fichte, Johann G. (1979a). *Addresses to the German Nation*. Transl. by R.F. Jones and G.H. Turnbull. Westport: Greenwood Press.
- Fichte, Johann G. (1979b). "Plan déductif d'un établissement d'enseignement supérieur à fonder à Berlin". У кн.: Ferry et al. 1979.
- Fichte, Johann G. (1988). *The Purpose of Higher Education*. Transl. by Jorn K. Bramann. Mt. Savage: Nightsun Books.
- File, Jon and Leo Goedegebuure, eds. (2003). *Real-Time Systems. Reflections on Higher Education in the Czech Republic, Hungary, Poland and Slovenia*. Enschede: CHEPS.
- Fincher, Cameron (2000). "Recalling Karl Jaspers' Classic: The Idea of the University". *Institute of Higher Education Perspectives*. April.
- Findlay, L.M. (1997). "Runes of Marx and the University in Ruins". *University of Toronto Quarterly*. Vol. 66. Issue 4. Fall.
- Finn Jr., Chester E. (2000). "A Different Future for Higher Education?". Fordham Foundation.
- Fitzsimons, Patrick (2000). "Changing Conceptions of Globalization: Changing Conceptions of Education". *Educational Theory*. Vol. 50. No. 4. Fall.

- Foster, I. enoar (2001). "Technology: Transforming the Landscape of Higher Education". *The Review of Higher Education*. Vol. 25. No. 1.
- Foucault, Michel (1979). *Discipline and Punish*. Transl. by Alan Sheridan. New York: Pantheon Books. [Фуко, Мішель. Наглядати й карати: Народження в'язниці / Пер. з фр. П.Тарашук. – К.: Основи, 1998. – 392 с.]
- Fox, Louise and Edward Palmer (1999). "New Approaches to Multi-Pillar Pension Systems. What in the World is Going On?". Доступна в Інтернеті за адресою: www.issa.int/pdf/helsinki2000/topic3/2fox-palmer.PDF.
- Fraser, Jane and Jeremy Oppenheim (1997). "What's New About Globalization?". *The McKinsey Quarterly*. No. 2.
- Friedman, Thomas L. (1999). *Understanding Globalization. The Lexus and the Olive Tree*. New York: Farrar, Straus and Giroux. [Фрідмен, Томас Л. Лексус і оливкове дерево. Зрозуміти глобалізацію / Пер. з англ. Мар'яни Прокопович і Романа Скакуна. – Л.: «Д», 2002. – 626 с.]
- Froment, Eric (2003). "The European Higher Education Area: A New Framework for the Development of Higher Education". *Higher Education in Europe*. Vol. XXVIII. No. 1.
- Fukuyama, Francis (1999). "Second Thoughts: The End of History 10 Years Later". *New Perspectives Quarterly*. Vol. 16. Issue 4. Summer.
- Fulcher, James (2000). "Globalisation, the Nation-State and Global Society". *The Sociological Review*. Vol. 48. Issue 4.
- Fuller, Steve (2003). "Can Universities Solve the Problem of Knowledge in Society without Succumbing to the Knowledge Society?". *Policy Futures in Education*. Vol. 1. No. 1.
- The Future of Research in Europe: The Role of Universities* (1997). Report, Confederation of EU Rectors' Conference, Barcelona, 14–15 June 1997.

G

- Gane, Nicholas (2001). "Zygmunt Bauman: Liquid Modernity and Beyond". *Acta Sociologica*. Vol. 44.
- Garret, Geoffrey (2000a). "The Causes of Globalization". *Comparative Political Studies*. Vol. 33. Nos. 6–7.
- Garrett, Geoffrey (2000b). "Global Markets and National Politics". У кн.: Held and McGrew 2000.
- Garrett, Geoffrey, and Deborah Mitchell (1999). "Globalization and the Welfare State". Mimeo. Yale University.

- Garrido, José Luis García (2002). "The Evolution of the European University". *European Education*. Vol. 34. No. 3. Fall.
- Gasset, José Ortega y (1944). *Mission of the University*. Transl. by By Howard Lee Nostrand. Princeton: Princeton University Press.
- Gibbons, Michael (2002). "Globalisation and the Future of Higher Education". Paper delivered at a conference at University of Laval, "Globalisation: What Issues Are at Stake for Universities", Quebec, Canada.
- Gibbs, Anette (2000). "Changing Government Roles Relative to Higher Education". Доступна в Інтернеті за адресою: <http://www.acpa.nche.edu/seniorscholars/trends/trends9.htm>.
- Gibbs, Paul (2001). "Higher Education as a Market: a Problem or Solution?". *Studies in Higher Education*. Vol. 26. No. 1.
- Giddens, Anthony (1987). *The Nation-State and Violence*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Giddens, Anthony (1990). *Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony (1994). *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Stanford: Stanford UP.
- Giddens, Anthony (1999). *Runaway World. How Globalisation is Reshaping Our Lives*. London: Profile Books.
- Giddens, Anthony, ed. (2001a). *The Global Third Way Debate*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony (2001b). "The Second Globalization Debate. A Talk with Anthony Giddens". *Edge*. No. 81. January 30.
- Giesen, Klaus-Gerd (2004). "The Post-National Constellation: Habermas and 'the Second Modernity'". *Res Publica*. Vol. 10.
- Gilpin, Robert (2000). *The Challenge of Global Capitalism. The World Economy in the 21st Century*. Princeton: Princeton University Press.
- Giroux, Henry A. (2002) "The Corporate War Against Higher Education". *Workplace. A Journal for Academic Labour*. Vol. 5. No. 1.
- Glasgow Declaration (2005). "Strong Universities for Strong Europe". Доступна в Інтернеті за адресою: www.eua.be/eua/jsp/en/upload/GLASGOWdeclaration_FINAL.1113840794089.pdf.
- Gomez, Roberto Rodriguez (1999). "Higher Education in Transition: An Agenda for Discussion". *Electronic Journal of Sociology*. Vol. 4. No. 2.

- Gomez, Roberto Rodriguez and Armando Alcantar (2001). "Multilateral Agencies and Higher Education Reform in Latin America". *Journal of Education Policy*. Vol. 16. No. 6.
- Gray, John (1998). *False Dawn. The Delusions of Global Capitalism*. New York: The New Press.
- Graz Declaration (2003). "Graz Declaration. Forward form Berlin: the Role of Universities". У кн.: *Graz Reader 2003*.
- Graz Reader (2003). *Graz Reader. EUA Convention of European Higher Education Institutions. Strengthening the Role of Institutions*. Brussels: European University Association.
- Green, Andy (1999). "Education and Globalization in Europe and East Asia: Convergent and Divergent Trends". *Journal of Education Policy*. Vol. 14. Issue 4.
- Green, Andy (1995). "Technical Education and State Formation in Nineteenth-Century England and France". *History of Education*. Vol. 24. No. 2.
- Green, Andy (1997). *Education. Globalization and the Nation-State*. London: McMillian Press.
- Green, Duncan and Matthew Griffith (2002). "Globalization and Its Discontents". *International Affairs*. Vol. 78. No. 1.
- Green, Madeleine, and Peter Eckel, Andris Barblan (2002). *The Brave New (and Smaller) World of Higher Education: A Transatlantic View*. Washington: American Council on Education.
- Gregory, Frederick (1989). "Kant, Schelling, and the Administration of Science in the Romantic Era". *Osiris*. 2nd series. Vol. 5.
- Guéhenno, Jean-Marie (1999). "Globalization and the International System". *Journal of Democracy*. Vol. 10. No. 1.
- Guéhenno, Jean-Marie (2000). "Globalization and Fragmentation". У кн.: Plattner and Smolar 2000.
- Gumport, Patricia, and Staurt K. Snyder (2002). "The Formal Organization of Knowledge. An Analysis of Academic Structure". *The Journal of Higher Education*. Vol. 73. No. 3.

H

- Habermas, Jürgen (1971). "The University in a Democracy: Democratization of the University". У кн.: *Toward a Rational Society*. London: Heinemann.

- Habermas, Jürgen (1989). *The New Conservatism. Cultural Criticism and the Historians' Debate*. Ed. and transl. by S.W. Nichol森. Cambridge: MIT Press.
- Habermas, Jürgen (1998). "The European Nation-State: On the Past and Future of Sovereignty and Citizenship". Transl. by C. Cronin. *Public Culture*. Vol. 10. No. 2.
- Habermas, Jürgen (2000). "Crossing Globalization's Valley of Tears". *New Perspectives Quarterly*. Vol. 17. Issue 4. Fall.
- Habermas, Jürgen (2001a). "Why Europe Needs a Constitution". *New Left Review*. 11. September–October.
- Habermas, Jürgen (2001b). *The Postnational Constellation. Political Essays*. Transl. by Max Pensky. Cambridge: The MIT Press.
- Habermas, Jürgen (2002). "Toward a European Political Community". *Society*. July/August.
- Hackl, Elsa (2001). "Towards a European Area of Higher Education: Change and Convergence in European Higher Education". EUI Working Paper. No. 9.
- Hackl, Elsa (2002). "GATS: Policy Making in Higher Education by Trade Officials?". Розвідка, представлена на 15-й щорічній конференції CHER, 5–7 вересня 2002 р., Відень.
- Hadot, Pierre (2002). *What Is Ancient Philosophy?* Transl. by Michael Chase. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hahn, Erich J.C. (1997). "The Junior Faculty in 'Revolt': Reform Plans for Berlin University in 1848". *The American Historical Review*. Vol. 82. No. 4. October.
- Hanley, Larry (2002). "Educational Technology and Academic Labor". *Workplace. A Journal for Academic Labor*. Vol. 5. No. 1.
- Harvey, David (1998). "University, Inc." *The Atlantic Monthly*. October.
- Hausner, Jerzy (2000). "Poland: Security Through Diversity". Доступна в Інтернеті за адресою: <http://www.inwent.org/ef-texte/kop5/hausner.htm>.
- Hay, Colin and Ben Rosamond (2002). "Globalization, European Integration and the Discursive Construction of Economic Imperatives". *Journal of European Public Policy*. Vol. 9. No. 2. April.
- Held, David (1995). *Democracy and the Global Order*. Cambridge: Polity Press.
[Див. укр. видання: Гелд Дейвід. Демократія та глобальний устрій / Пер. з англ. О.Юдіна та О.Межевікіна. – К.: «Port-Royal», 2005. – 358 с.]
- Held, David (1997). "Democracy and Globalization". Max Planck Institute for the Studies of Societies. Working Paper. No. 5. May.

- Held, David (2001). "Globalization, Cosmopolitanism and Democracy: an Interview". *Constellations*. Vol. 8. No. 4.
- Held, David, and Anthony McGrew, eds. (2000). *The Global Transformations Reader. An Introduction to the Globalization Debate*. Oxford: Polity Press.
- Held, David, and Anthony McGrew, David Goldblatt, Jonathan Perraton (1999). *Global Transformations. Politics, Economics and Culture*. Cambridge: Polity. [Див. укр. видання: Гелд Девід, МакГрю Ентоні, Голдблатт Девід, Пerratон Джонатан. Глобальні трансформації: Політика, економіка, культура / Пер. з англ. В. Курганського та В. Сікори. – К.: «Фенікс», 2003. – 580 с.]
- Hellman, Joel S. (1998). "Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions". *World Politics*. Vol. 50. No. 2.
- Henry, Miriam and Bob Lingard, Fazal Rizvi, Sandra Taylor (1999). "Working with/against Globalization in Education". *Journal of Education Policy*. Vol. 14. No. 1.
- Henry, Miriam and Bob Lingard, Fazal Rizvi, Sandra Taylor (2001). *The OECD, Globalisation and Education Policy*. Amsterdam: Pergamon.
- Hewitt, Paul S. (2002). "The End of the Postwar Welfare State". *The Washington Quarterly*. Spring.
- Hicks, Alexander, and Joya Misra (1993). "Two Perspectives on the Welfare State. Political Resources and the Growth of Welfare in Affluent Capitalist Democracies, 1960–1982". *AJS*. Vol. 99. No. 3. November.
- Hingel, Anders J. (2001). "Education Policies and European Governance". Brussels: DG EAC/A/1.
- Hirst, Paul (1998). "Can the European Welfare State Survive Globalization? Sweden, Denmark and the Netherlands in Comparative Perspective". Working Paper Series In European Studies. Vol. 2. No. 1.
- Hirst, Paul, and Grahame Thompson (1996). *Globalization in Question. The International Economy and the Possibilities of Governance*. Cambridge: Polity Press.
- Hirtt, Nico (2001). "From Brussels to Lisbon: The European Round Table Education-Agenda Put into Practice by the European Commission". Доповідь для конференції "Глобалізація, ідентичності та освітня політика в Європі", Університет Кіля, 28 червня 2001 р.
- Holton, Robert J. (1998). *Globalization and the Nation-State*. New York: St. Martin's Press.

- Houghton, John and Peter Sheehan (2000). *A Primer on the Knowledge Economy*. Victoria: Center for Strategic Economic Studies.
- Hovey, Harold A. (1999). "State Spending for Higher Education in the Next Decade. The Battle to Sustain Current Support". Report for The National Center for Public Policy and Higher Education.
- Hovey, Harold A. (2000). "State Shortfalls Projected Despite Current Fiscal Prosperity". The National Center for Public Policy and Higher Education.
- Huber, Evelyne, and John D. Stephens (1999). "Welfare State and Production Regimes in the Era of Retrenchment". Occasional Paper, February 1999, No. 1. School of Social Science Institute for Advanced Study.
- Huisman, Jeroen, Peter Maassen, and Guy Neave, eds. (2001). *Higher Education and the State. The International Dimension of Higher Education*. Amsterdam: Pergamon Press.
- Humboldt, Wilhelm von (1979). "Sur l'organisation interne et externe des établissements scientifiques supérieurs à Berlin". У кн.: Ferry et al. 1979. [Див. укр. видання: Гумбольдт Вільгельм фон. Про внутрішню та зовнішню організацію вищих наукових закладів у Берліні // У кн.: Ідея університету. Антологія. – Л.: «Літопис», 2002. – 303 с.]
- Humboldt, Wilhelm von (1989). "Antrag auf Errichtung der Universität Berlin". У кн.: B. Andrzejewski, *Wilhelm von Humboldt*. Warsaw: Wiedza Powszechna (in Polish).
- Humes, Walter (2000). "The Discourses of Educational Management". *Journal of Educational Inquiry*. Vol. 1. No. 1.
- Hutton, Will (2000). "High-Risk Strategy". У кн.: Christopher Pierson and Francis G. Castles (eds.). *The Welfare State Reader*. Cambridge: Polity Press.
- Hutton, Will, and Anthony Giddens, eds. (2000). *Global Capitalism*. New York: The New Press.

I

- IHEP (1998). *Reaping the Benefits. Defining the Public and Private Value of Going to College*. Washington, DC: Institute for Higher Education Policy.
- Ikenberry, Stanley O. (2001). "Higher Education and Market Forces". *USA Today*. March.
- Inglehart, Ronald (2000). "Globalization and Postmodern Values". *The Washington Quarterly*. Winter.

- Iversen, Torben (2001). "The Dynamics of Welfare State Expansion. Trade Openness, De-industrialization, and Partisan Politics". У кн.: Pierson 2001a.
- Iversen, Torben, and Thomas R. Cusack (2000). "The Causes of Welfare State Expansion: Deindustrialization or Globalization?". *World Politics*. Vol. 52. No. 3.

J

- Jarvis, Peter (2002). "Globalisation, Citizenship and the Education of Adults in Contemporary European Society". *Compare*. Vol. 32. No. 1.
- Jaspers, Karl (1959). *The Idea of the University*. Transl. by H.A.T. Reiche and H.F. Vanderschmidt. Boston: Beacon Press. [Див. укр. видання: Ясперс Карл. Ідея Університету // У кн.: Ідея університету. Антологія. – Л.: «Літопис», 2002. – 303 с.]
- Jessop, Bob (1999a). "The Changing Governance of Welfare: Recent Trends in its Primary Functions, Scale, and Modes of Coordination". *Social Policy & Administration*. Vol. 33. No. 4. December.
- Jessop, Bob (1999b). "Reflections on Globalization and Its (Il)logic(s)". Department of Sociology, Lancaster University. Доступна в Інтернеті за адресою: www.lancs.ac.uk/fss/sociology/papers/jessop-reflections-on-globalization.pdf.
- Johnson, Sandra L. and Rush, Sean C. (1995). *Reinventing the University. Managing and Financing Institutions of Higher Education*. New York: John Wiley & Sons.
- Johnstone, D. Bruce (1998a). "The Financing and Management of Higher Education: A Status Report on Worldwide Reforms". UNESCO World Conference on Higher Education.
- Johnstone, D. Bruce (1998b). "Patterns of Finance: Revolution, Evolution, or More of the Same?". *The Review of Higher Education*. Vol. 21. No. 3.
- Johnstone, D. Bruce (1999). "Higher Education Under Conditions of Transition to a Market Economy". Доступна в Інтернеті за адресою: www.gse.buffalo.edu/FAS/Johnston/HTM.
- Johnstone, D. Bruce (2000c). "Privatization in and of Higher Education in the US". Доступна в Інтернеті за адресою: www.gse.buffalo.edu/FAS/Johnston/privatization.html.
- Johnstone, D. Bruce (2000b). "Globalization and the Role of Universities". Доступна в Інтернеті за адресою: www.gse.buffalo.edu/FAS/Johnston/RoleofUniversities.html.

- Johnstone, D. Bruce (2000a). "The Costs of Higher Education: Worldwide Issues and Trends for the 1990s". Доступна в Інтернеті за адресою: www.gse.buffalo.edu/FAS/Johnston/TRENDS.HTM.
- Johnstone, D. Bruce (2001). "Response to Austerity: the Imperatives and Limitations of Revenue Diversification in Higher Education". Доступна в Інтернеті за адресою: www.tc.columbia.edu/centers/coce/pdf_files/AusterityRevDivers.pdf.
- Johnstone, D. Bruce (2003). "Cost Sharing in Higher Education: Tuition, Financial Assistance, and Accessibility in Comparative Perspective". International Comparative Higher Education Finance and Accessibility Project, SUNY-Buffalo. Доступна в Інтернеті за адресою: http://www.gse.buffalo.edu/org/inthigheredfinance/publications_HiEdFiDBJ.html.
- Jones, Dennis and Peter Ewell, Aims McGuinness (1999). *The Challenges and Opportunities Facing Higher Education. An Agenda for Policy Research*. Washington: The National Center for Public Policy and Higher Education.
- Jongbloed, Ben, and Peter Maassen, Guy Neave, eds. (1999). *From the Eye of the Storm. Higher Education's Changing Institution*. Dordrecht: Kluwer.

K

- Kaiser, Frans, and Hans Vossensteyn, Jos Koelman (2001). *Public Funding of Higher Education. A Comparative Study of Funding Mechanisms in Ten Countries*. Enschede: CHEPS.
- Kant, Immanuel (1970). *Political Writings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kant, Immanuel (1979). *The Conflict of the Faculties*. New York: Abaris Books.
- Kaplan, Robert D. (1997). "Was Democracy Just a Moment?" *The Atlantic Monthly*. December.
- Katz, Stanley N. (2002). "Choosing Justice over Excellence". *Chronicle of Higher Education*. May 17.
- Katz, Stanley N. (2003). "Can Liberal Education Cope?". У кн.: Kwiek (ed.) 2003a.
- Keeling, Ruth (2004). "Locating Ourselves in the 'European Higher Education Area': Investigating the Bologna Process in Practice". *EpsNet*. Доступна в Інтернеті за адресою: www.epsnet.org/2004/pps/Keeling.pdf.
- Kehm, Barbara (2002). "Effects of Globalisation on Higher Education. Current Trends and New Issues for Research". Paper presented at CHER 15th Annual Conference, 5-7 September 2002, Vienna.
- Keller, George (2001). "The New Demographics of Higher Education". *The Review of Higher Education*. Vol. 24. No. 3.

- Keohane, Robert O. (2000). "Sovereignty in International Society". У кн.: Held and McGrew 2000.
- Kerr, Clark (1994). *Troubled Times for American Higher Education: The 1990s and Beyond*. Albany: SUNY Press.
- Kerr, Clark (1997). "Speculations about the Increasingly Indeterminate Future of Higher Education in the United States". *The Review of Higher Education*. Vol. 20. No. 4.
- King, Charles (2000). "Post-communism: Transition, Comparison, and the End of "Eastern Europe". *World Politics*. Vol. 53. No. 1.
- King, Kenneth (2002). „Banking on Knowledge: the New Knowledge Projects of the World Bank". *Compare*. Vol. 32. No. 3.
- Kiossev, Alexander (2001). "The University Between Facts and Norms". *Eurozine*. 2001-11-02.
- Kirp, David L. (2003). "The Corporation of Learning: Nonprofit Higher Education Takes Lessons from Business". *Research and Occasional Paper Series*. UC Berkeley. CSHE 5.
- Kladis, Dionyssi (2003). "The Social Dimension of the Bologna Process". *Higher Education in Europe*. Vol. XXVIII. No. 3.
- Klees, Steven J. (1999). "Privatization and Neo-Liberalism: Ideology and Evidence in Rhetorical Reforms". *Current Issues in Comparative Education*. Vol. 1. No. 2.
- Klees, Steven J. (2002) "World Bank Education Policy: New Rhetoric, Old Ideology". *International Journal of Educational Development*. Vol. 22.
- Kmita, Jerzy (1997). "Is a 'Creative Man of Knowledge' Needed in University Teaching?". У кн.: Brzezinski and Nowak 1997.
- Knight, Jane (2002). "The Impact of Trade Liberalization on Higher Education: Policy Implication". *Globalisation: What Issues Are at Stake for Universities?* Université Laval, Canada.
- Kofman, Eleonore, and Gillian Youngs, eds. (1996). *Globalization: Theory and Practice*. New York: Pinter.
- Kohn, Hans (1949). "The Paradox of Fichte's Nationalism". *Journal of the History of Ideas*. Vol. X. No. 3. June.
- Kok, Wim (2004). *Facing the Challenge. The Lisbon Strategy for Growth and Employment*. Report from the High Level Group chaired by Wim Kok. Luxembourg: Office for Official Publications of the EC.

- Kořakowski, Leszek (1997). "What are Universities for?". У кн.: Brzezinski and Nowak 1997.
- Kornai, János (1997). "The Reform of the Welfare State and Public Opinion". *The Transition from Socialism*. Vol. 87. No. 2.
- Kovács, János Mátyás (2003). "A Cushion That Suffocates? Transforming the 'Communist Welfare State' in East-Central Europe". У кн.: J.M. Kovacs (ed.). *Small Transformations. The Politics of Welfare Reform – East and West*. Münster: LIT Verlag.
- Kuhnle, Stein (1999). "Survival of the European Welfare State". ARENA Working Paper. No. 19.
- Kühnhardt, Ludger (2002). "Implications of Globalization on the Raison d'Être of European Integration". ARENA Working Paper. No. 37.
- Krasner, Stephen D. (2000). "Compromising Westphalia". У кн.: Held and McGrew 2000.
- Krasner, Stephen D. (2001a). "Think Again: Sovereignty". *Foreign Policy*. Winter.
- Krasner, Stephen D. (2001b). "Abiding Sovereignty". *International Political Science Review*. Vol. 22. No. 3.
- Krasner, Stephen D. (2003). "Sovereignty. Conversation with Stephen D. Krasner". IIS. UC Berkeley. Доступна в Інтернеті за адресою: www.globetrotter.berkeley.edu/people3/Krasner/krasner-con0.htm.
- Kwiek, Marek (1994). *Rorty and Lyotard. In the Labyrinths of Postmodernity*. Poznań: IF UAM Press (in Polish).
- Kwiek, Marek (1996). *Rorty's Elective Affinities. The New Pragmatism and Postmodern Thought*. Poznań: IF UAM Press.
- Kwiek, Marek (1998a). *Dilemmas of Identity. On the Self-Image of the Philosopher in the Post-War French Thought*. Poznań: IF UAM Press (in Polish).
- Kwiek, Marek (1998b). "After Philosophy: The Novelist as a Cultural Hero of Modernity?". *Theoria. A Journal of Social and Political Theory*. Vol. 92.
- Kwiek, Marek, ed. (1998c). 'Do Not Ask Me Who I Am'. *Michel Foucault Today*. Poznań: IF UAM Press (in Polish).
- Kwiek, Marek (2000a). "The Nation-State, Globalization, and the Modern Institution of the University". *Theoria. A Journal of Social and Political Theory*. Vol. 96. December. [Див. укр. видання: Квек Марек. Національн держава, глобалізація та Університет як модерний заклад // У кн.: Ідея університету. Антологія. – Л.: «Літопис», 2002. – 303 с.]

- Kwiek, Marek (2000b). "Gone with the Modern Wind? The National Identity, Democracy, and the University in the Global Age". У кн.: Zbigniew Drozdowicz, Krzysztof Glass and Jan Jbkaloud (eds.). *Von der Emanzipation zum Integration*. Wien and Poznań: österreichische Gesellschaft für Mitteleuropäische Studien/Humaniora Foundation.
- Kwiek, Marek (2000c). "The Identity Crisis? Philosophical Questions about the University as a Modern Institution". У кн.: Zbigniew Drozdowicz, Peter Gerlich, Krzysztof Glass (eds.). *Europäisierung der Bildungssysteme*. Wien and Poznań: österreichische Gesellschaft für Mitteleuropäische Studien/Humaniora Foundation.
- Kwiek, Marek (2001a). "Internationalization and Globalization in Central and Eastern European Higher Education". *Society for Research into Higher Education International News*. No. 47. November.
- Kwiek, Marek (2001b). "Globalization and Higher Education". *Higher Education in Europe*. Vol. XXVIII. No. 1.
- Kwiek, Marek (2001c). "Social and Cultural Dimensions of the Transformation of Higher Education in Central and Eastern Europe". *Higher Education in Europe*. Vol. XXVI. No. 3.
- Kwiek, Marek (2001d). "Central European Higher Education and Global Pressures: The Three Aspects of Globalization". У кн.: Zbigniew Drozdowicz (ed.). *Transformations, Adaptations and Integrations in Europe. Global and Local Problems*. Poznań: Humaniora.
- Kwiek, Marek (2002a). "Reforming Polish Higher Education in the New Millennium". *International Higher Education*. No. 26. Winter. Boston College.
- Kwiek, Marek (2002b). "Freedom and Globalization". У кн.: Piotr W. Juchacz and Roman Kozłowski (eds.). *Freiheit und Verantwortung. Moral, Recht und Politik*. Frankfurt am Main and New York: Peter Lang.
- Kwiek, Marek (2002c). "Critical Thinking, Democracy and the University Today: A Central European Perspective". У кн.: *Conference Proceedings "Democracy and Education"*. Washington DC: Literal Books.
- Kwiek, Marek, ed. (2003a). *The University, Globalization, Central Europe*. Frankfurt am Main and New York: Peter Lang.
- Kwiek, Marek (2003b). "Academe in Transition: Transformations in the Polish Academic Profession". *Higher Education*. 45 (4). June. Також у кн.: Philip G. Altbach (ed.). *The Academic Workplace and the Academic Profession in Comparative Perspective*. Boston: Center for International Higher Education. 2002.

- Kwiek, Marek (2003c). "The Missing Link: Public Policy for the Private Sector in Central and East European Higher Education". *Society for Research into Higher Education International News*. Vol. 2. June.
- Kwiek, Marek (2003d). "Agents, Spectators and Social Hope. Richard Rorty and American Intellectuals". *Theoria. A Journal of Social and Political Theory*. No. 101. June.
- Kwiek, Marek (2003e). "The Social Functions of the University in the Context of the Changing State/Market Relations (The Global, European Union, and Accession Countries' Perspectives)". У кн.: De Groof, Lauwers, and Dondelinger (eds.) 2003.
- Kwiek, Marek (2003f). "The State, the Market and Higher Education. Challenges for the New Century". У кн.: Kwiek (ed.) 2003a.
- Kwiek, Marek (2003g). "Transformationen und Anpassungen im polnischen Hochschulwesen". У кн.: Barbara M. Kehm (ed.). *Grenzüberschreitungen. Inter-nationalisierung im Hochschulbereich*. Wittenberg: HoF.
- Kwiek, Marek (2004a). *Intellectuals, Power, and Knowledge. Studies in the Philosophy of Culture and Education*. Frankfurt am Main – New York: Peter Lang.
- Kwiek, Marek (2004b). "The Emergent European Educational Policies Under Scrutiny. The Bologna Process From a Central European Perspective". *European Educational Research Journal*. Vol. 3. No. 4. December.
- Kwiek, Marek (2004c). "The International Attractiveness of the Academic Profession in Europe. Country Report Poland". У кн.: Enders and de Weert 2004.
- Kwiek, Marek (2004d). "Education and Human Rights in Poland". У кн.: Jan De Groof and Gracienne Lauwers (eds.). *No Person Shall be Denied the Right to Education. The Influence of the European Convention on Human Rights on the Right to Education and Rights in Education*. Antwerpen: Wolf Legal Publishers.
- Kwiek, Marek (2004e). "Doctoral Studies and Qualifications: Poland". У кн.: Jan Sadlak (ed.). *Doctoral Studies and Qualifications in Europe and the United States: Status and Prospects*. Bucharest: UNESCO-CEPES.
- Kwiek, Marek (2005a). "Credit Transfer Systems for the European Transition Countries: Challenges and Opportunities" (готується до друку).
- Kwiek, Marek (2005b). "The University and the Nation-State. Global Transformations and the Future of Our Educational Institutions". A "Special

Feature Article" in *Journal of Interdisciplinary Crossroads* (готується до друку).

- Kwiek, Marek (2005c). "Renegotiating the Traditional Social Contract? The University and the State in a Global Age". *European Educational Research Journal* (готується до друку).
- Kwiek, Marek (2005d). "Institution of the University: the Current Discourse on the European Education and Research Space". У кн.: Jan De Groof (ed.). *Cultural and Educational Rights in Europe*. Antwerpen: Wolf Legal Publishers.
- Kwiek, Marek (2005e). "The Harmonization of European Educational Policies Versus Private Institutions in Transition Countries. *Prospero. A Journal of New Thinking in Philosophy of Education*. Vol. 12. No. 4.
- Kwiek, Marek (2006). "The European Integration of Higher Education and the Role of the Private Sector in the Transition Countries". У кн.: Daniel C. Levy and Snejana Slantcheva (eds.). *Private Higher Education in Central and Eastern Europe. In Search of Legitimacy*. New York: Palgrave (готується до друку).
- Kwiek, Marek and Taras Finikov (2001). *Polish Law on Higher Education: Experience and Lessons*. Kiev: Taxon Publishing House (українською мовою). [Квієк Марек, Фініков Тарас. Польське законодавство про вищу освіту: досвід та уроки. – К.: Таксон, 2001. – 220 с.]

L

- LaCapra, Dominick (1998). "The University in Ruins?". *Critical Inquiry*. Vol. 25. Autumn.
- Lamm, Julia A. (2000). "Schleiermacher as Plato Scholar". *The Journal of Religion*. Vol. 80. No. 2. April.
- La Vopa, Anthony J. (1989). "The Revelatory Moment: Fichte and the French Revolution". *Central European History*. Vol. 22.
- Larsen, Kurt, Rosemary Morris and John P. Martin (2001). "Trade in Educational Services: Trends and Emerging Issues". Working Paper. Paris: OECD.
- Lawn, Martin (2001). "Borderless Education: Imagining a European Education Space in a Time of Brands and Networks". *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*. Vol. 22. No. 2.
- Lawn, Martin (2002). "Constructing a European Policy Space in Educational Governance: the Role of Transnational Policy Actors". *European Educational Research Journal*. Vol. 1. No. 2.

- Lawn, Martin (2003). "The 'Usefulness' of Learning: the Struggle over Governance, Meaning and the European Education Space". *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*. Vol. 24. No. 3.
- Lawn, Martin and Bob Lingard (2002). "Constructing a European Policy Space in Educational Governance: the Role of Transnational Policy Actors". *European Educational Research Journal*. Vol. 1. No. 2.
- Lechner, Frank J. and John Boli (2000). *The Globalization Reader*. Oxford: Blackwell.
- Leitch, Vincent B. (2001). "Bourdieu Against the Evils of Globalization". *Symploke*. Vol. 9. Nos. 1-2.
- Lemke, Christiane (2001). "Social Citizenship and Institution Building: EU-Enlargement and the Restructuring of Welfare States in East Central Europe". Center for European Studies Program for the Study of Germany and Europe. Working Paper Series 01.2. April.
- Leslie, David W. (2002). "Resolving the Dispute. Teaching is Academe's Core Value". *The Journal of Higher Education*. Vol. 73. No. 1.
- Leslie, David W. and Fretwell, E.K. Jr. (1996). *Wise Moves in Hard Times. Creating and Managing Resilient Colleges and Universities*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Levidow, Les (2000). "Marketizing Higher Education: Neoliberal Strategies and Counter Strategies". Доступна в Інтернеті за адресою: <http://eserver.org/clogic/4-1/levidow.html>.
- Levin, Henry M. (2000). "The Public-Private Nexus in Education". National Center for the Study of Privatization in Education. Occasional Paper No. 1.
- Levine, Arthur (2000). "Privatization in Higher Education". Доступна в Інтернеті за адресою: www.nga.org/cda/files/higheredprivatization.pdf.
- Levy, Daniel C. (1986a). *Higher Education and the State in Latin America. Private Challenges to Public Dominance*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Levy, Daniel C., ed. (1986b). *Private Education. Studies in Choice and Public Policy*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Levy, Daniel C. (2002). "Unanticipated Development: Perspectives on Private Higher Education's Emerging Roles". PROPHE Working Paper. No. 1. Program for Research on Private Higher Education (PROPHE), Доступна в Інтернеті за адресою: www.albany.edu/dept/eaps/prophe/publication/Unanticipated.htm.
- Levy, Daniel C. and Castro, Claudio de Moura (2000). *Myth, Reality, and Reform. Higher Education Policy in Latin America*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

- Leydesdorff, Loet, and Henry Etzkowitz (2001). "The Transformation of University-industry- Government Relations". *Electronic Journal of Sociology*. Vol. 5. No. 4.
- Leys, Colin (2001). *Market-Driven Politics. Neoliberal Democracy and the Public Interest*. London: Verso.
- Liesbeskind, Julia Porter (2001). "Risky Business. Universities and Intellectual Property". *Academe*. Vol. 1.
- Liedman Sven-Eric (1993). "In Search of Isis: General Education in Germany and Sweden". У кн.: Rothblatt and Wittrock 1993.
- Lindbeck, Assar (1995). "The End of the Middle Way? The Large Welfare States of Europe. Hazardous Welfare-State Dynamics". *AEA Papers and Proceedings* Vol. 85. No. 2. May.
- Lisbon Council (2000). *Presidency Conclusions. Lisbon European Council 23 and 24 March 2000*. Доступна в Інтернеті за адресою: http://ue.eu.int/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/00100-r1.en0.htm.
- Livingston, Kay (2003). "What is the Future for National Policy Making in Education in the Context of an Enlarged European Union?". *Policy Futures in Education*. Vol. 1. No. 3.
- Louden, Robert B. (1997). "The Education of Humanity: A Kantian Primer". *Journal of Education*. Vol. 179. No. 1.
- Lucas, Christopher J. (1994). *American Higher Education: A History*. New York: St. Martin's Press.
- Lyotard, Jean-François (1984). *The Postmodern Condition. A Report on Knowledge*. Manchester: Manchester University Press.
- Lyotard, Jean-François (1993). *Political Writings*. Transl. by B. Readings and K.P. Geiman. Minneapolis: University of Minnesota Press.

M

- Maassen, Peter A.M., and Frans A. van Vught, eds. (1996). *Inside Academia. New Challenges for the Academic Profession*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Maclean, Jason (2001). "Globalization and the Failure of the Sociological Imagination: A Review Essay". *Critical Sociology*. Vol. 26. No. 3.
- Magna Charta (1988). *The Magna Charta Universitatum*. Bologna. Доступна в Інтернеті за адресою: www.magna-charta.org/pdf/mc_pdf/mc_english.pdf.

- Magnusson, Jamie-Lynn (2000). "Examining Higher Education and Citizenship in a Global Context of Neoliberal Restructuring". *Canadian Ethnic Studies*. Vol. 32. Issue 1.
- Magnusson, Jamie-Lynn (2003). "Canadian Higher Education and Citizenship in the Context of State Restructuring and Globalization". Доступна в Інтернеті за адресою: http://educ.queensu.ca/~eoe/resources/downloads/issue_1/p107_Magnusson.pdf.
- Magrath, C. Peter (2000). "Globalization and its Effects on Higher Education Beyond the Nation-State". *Higher Education in Europe*. Vol. XXV. No. 2.
- Mann, Catherine L (2001). "The New Economy: End of the Welfare State?". Доповідь для конференції "Економічна політика в новій економіці", Падерборн, 15–16 травня 2001 р.
- Mann, Kirk (2000). "The Welfare State and Postmodernity". У кн.: Pierson 2000.
- Manning, Nick and Ian Shaw (1999). "Introduction: New Risks, New Welfare: Signposts for Social Policy". *Social Policy and Administration*. Vol. 33. No. 4. December.
- Marçal-Grilo, Eduardo (2003). "European Higher Education Society". *Tertiary Education and Management*. Vol. 9. Issue 1.
- Marcuse, Peter (2000). "The Language of Globalization". *Monthly Review*. July–August Issue. Доступна в Інтернеті за адресою: <http://www.monthlyreview.org/700marc.htm>.
- Marga, Andrei (1997). "Reforming the Postcommunist University". *Journal of Democracy*. 8. 2.
- Marga, Andrei (2003). *University Reform Today*. Cluj: Cluj University Press.
- Marginson, Simon (1999). "After Globalization: Emerging Politics of Education". *Journal of Education Policy*. Vol. 14. No. 1.
- Marginson, Simon (2000). "Rethinking Academic Work in the Global Era". *Journal of Higher Education Policy and Management*. Vol. 22. Issue 1. May.
- Markoff, John (1999). "Globalization and the Future of Democracy". *Journal of World-Systems Research*. Vol. V. No. 2.
- Martin, Brendan (2000). "New Leaf of Fig Leaf? The Challenge of the New Washington Consensus". London: Bretton Woods Project.
- Martyn, David (1997). "Borrowed Fatherland: Nationalism and Language Purism in Fichte's *Addresses to the German Nation*". *The Germanic Review*. Vol. 72. Issue 4.

- Masson, Paul (2001). "Globalization: Facts and Figures". IMF Policy Discussion Paper No. 01/4.
- McClelland, Charles E. (1980). *State, Society, and University in Germany, 1700–1914*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- McGinn, Noel F. (1996). "Education, Democratization, and Globalization: A Challenge for Comparative Education". *Comparative Education Review*. Vol. 40. No. 4.
- McGrew, Anthony, ed. (1997). *The Transformation of Democracy? Globalization and Territorial Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- McNay, Ian (1995). "From the Collegial Academy to Corporate Enterprise: The Changing Cultures of Universities". У кн.: Schuller 1995.
- Medina, Adriana (2001). "The Impact of Globalization on Higher Education". *LLC Review*. Доступна в Інтернеті за адресою: <http://www.umbc.edu/llc/PDFfiles./theimpactofglobalization/pdf>.
- Melody, William (1997). "Universities and Public Policy". У кн.: Smith and Webster, (eds.) 1997.
- Melosik, Zbyszko (2001). *Uniwersytet i społeczeństwo. Dyskursy wolności, wiedzy i władzy*. Poznań: Wolumin.
- Meyer, John W., and Francisco O. Ramirez, Yasemin Nuhoglu Soysal (1992). "World Expansion of Mass Education, 1870–1980". *Sociology of Education*. Vol. 65. April.
- Middleton, Chris (2000). "Models of State and Market in the 'Modernisation' of Higher Education". *British Journal of Sociology of Education*. Vol. 21. No 4.
- Midgley, James (2001). "Growth, Redistribution, and Welfare: Toward Social Investment". У кн.: Giddens 2001.
- Miller, J. Hillis (1996). "Studying English Literature in the Transnational University". *Surfaces*. Vol. VI.
- Mishra, Ramesh (1998). "Beyond the Nation State: Social Policy in an Age of Globalization". *Social Policy & Administration*. Vol. 32. No. 5. December.
- Mishra, Ramesh (1999). *Globalization and the Welfare State*. Cheltenham UK: Edward Elgar.
- Miyoshi, Masao (2000a). "The University and the 'Global' Economy: The Cases of the United States and Japan". *The South Atlantic Quarterly*. Vol. 99. Issue 4. Fall.
- Miyoshi, Masao (2000b). "Ivory Tower in Escrow". *Boundary 2*. Vol. 27. No. 1.

- Mora, José-Ginés (2001). "Governance and Management in the New University". *Tertiary Education and Management*. Vol. 7. No. 2.
- Morrow, Raymond A., and Carlos Alberto Torres (2000). "The State, Globalization, and Educational Policy". У кн.: Burbuleas and Torres 2000.
- Mouzelis, Nicos (2001). "Reflexive Modernization and the Third Way: the Impasses of Giddens' Social-Democratic Politics". *The Sociological Review*. Vol. 49. No. 3. November.
- Myles, John, and Jill Quadagno (2002). "Political Theories of the Welfare State". *Social Science Review*. March.

N

- Naim, Moises (1999). "Fads and Fashion in Economic Reforms: Washington Consensus or Washington Confusion?" Paper for the IMF Conference on Second Generation Reforms, Washington, October 26, 1999.
- Neave, Guy (1985). "Higher Education in a Period of Consolidation: 1975-1985". *European Journal of Education*. Vol. 20. Nos. 2-3.
- Neave, Guy (1990). "On Preparing for Markets: Trends in Higher Education in Western Europe 1988-1990". *European Journal of Education*. Vol. 25. No. 2.
- Neave, Guy, ed. (2000a). *The Universities' Responsibilities to Societies. International Perspectives*. Amsterdam: Pergamon Press.
- Neave, Guy (2000b). "Universities' Responsibility to Society: An Historical Exploration of an Enduring Issue". У кн.: Neave 2000a.
- Neave, Guy (2001a). "Anything Goes: Or, How the Accommodation of Europe's Universities to European Integration Integrates – an Inspiring Number of Contradictions". Доповідь, виголошена на форумі EAIR в Порто, вересень 2001 р.
- Neave, Guy (2001b). "The European Dimension in Higher Education: An Excursion into the Modern Use of Historical Analogues". У кн.: Huisman, Maassen, and Neave 2001.
- Neave, Guy (2002a). "The Future of the City of Intellect: A Brave New World – European Style". *European Education*. Vol. 34. No. 3. Fall.
- Neave, Guy (2002b). "On Looking Through the Wrong End of the Telescope. Being Sundry Observations of the State of Academia in the 21st Century from an Historical Perspective". У кн.: De Boer et al. 2002.

- Neave, Guy (2002c). "On Stakeholders, Cheshire Cats and Seers. Changing Visions of the University". In *The CHEPS Inaugurals 2002*. Enschede: Twente University.
- Neave, Guy (2003). "On the Return from Babylon: A Long Voyage around History, Ideology and Systems Change". У кн.: File and Goedegebuure 2003.
- Nelson, Joan M. (1997). "Social Costs, Social-Sector Reforms, and Politics in Post-Communist Transformations". *Transforming Post-communist Political Economies*. Washington, DC: National Academy Press.
- Newman, Frank (1999a). "Intellectual Skills in the Information Age". The Futures Project: Policy for Higher Education in a Changing World. www.futuresproject.org.
- Newman, Frank (1999b). "The Transformation of Higher Education for the New Global Environment". www.futuresproject.org.
- Newman, Frank (1999c). "The Transformation of American Higher Education". www.futuresproject.org.
- Newman, Frank (2000a). "Policies for Higher Education in the Competitive World". www.futuresproject.org.
- Newman, Frank (2000b). "Saving Higher Education's Soul". www.futuresproject.org.
- Newman, Frank (2000c). "A Briefing on For-Profit Higher Education". www.futuresproject.org.
- Newman, Frank (2001). *The New Competitive Arena: Market Forces Invade the Academy*. www.futuresproject.org.
- Newman, Frank and Lara K. Couturier (2002). "Trading Public Good in the Higher Education Market". Report for the Observatory on Borderless Higher Education. January 2002. London.
- Newman, John Henry (1996). *The Idea of a University*. Ed. by Frank M. Turner. New Haven: Yale University Press. [Див. укр. видання: Ньюмен Джон Генрі. Ідея Університету // У кн.: Ідея університету. Антологія. – Л.: «Літопис», 2002. – 303 с.]
- Newson, Janice (1994). "Subordinating Democracy: the Effects of Fiscal Retrenchment and University-Business Partnerships on Knowledge Creation and Knowledge Dissemination in Universities". *Higher Education*. Vol. 27.
- Newson, Janice (1998). "The Corporate-Linked University: From Social Project to Market Force". *Canadian Journal of Communication*. Vol. 23.

- Newson, Janice and Buchbinder, Howard (1988). *The University Means Business: Universities, Corporations and Academic Work*. Toronto: Garamond Press.
- Noble, David (2001). "The Future of the Faculty in the Digital Diploma Mill". *Academe*. Vol. 1.
- Nord, Philip (1994). "The Welfare State in France, 1870–1914". *French Historical Studies*. Vol. 18. No. 3. Spring.
- Nuyen, A.T. (1995). "Lyotard and Rorty on the Role of the Professor". У кн.: Peters 1995.
- Nyborg, Per (2003). "Higher Education as a Public Good and a Public Responsibility". *Higher Education in Europe*. Vol. XXVIII. No. 3. October.
- Nye, Joseph S., and John D. Donahue, eds. (2000). *Governance in a Globalizing World*. Washington, DC: Brookings Institution Press.

O

- O'Boyle, Lenore (1983). "Learning for Its Own Sake: The German University as Nineteenth-Century Model". *Comparative Studies in Society and History*. Vol. 25. Issue 1. January.
- OECD (1981). *The Welfare State in Crisis*. Paris: Author.
- OECD (1987). *Universities Under Scrutiny*. Paris: Author.
- OECD (1989). *Education and the Economy in a Changing Society*. Paris: Author.
- OECD (1990). *Financing Higher Education. Current Patterns*. Paris: Author.
- OECD (1996). *The Knowledge-Based Economy*. Paris: Author.
- OECD (1998). *Redefining Tertiary Education*. Paris: Author.
- OECD (1999a). *The Knowledge-Based Economy: A Set of Facts and Figures*. Paris: Author.
- OECD (1999b). *Education Policy Analysis 1999*. Paris: Author.
- OECD (2002). *OECD Science, Technology and Industry Outlook*. Paris: Author.
- OECD (2004). *On the Edge: Securing a Sustainable Future for Higher Education*. Paris: Author.
- Offe, Claus (1984). *Contradictions of the Welfare State*. Ed. by John Keane. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Offe, Claus (1991). "Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe". *Social Research*. Vol. 58. Issue 4. Winter.

- Offe, Claus (1993). "The Politics of Social Policy in East European Transitions: Antecedents, Agents, and Agenda of Reform". *Social Research*. Vol. 60. Issue 4. Winter.
- Offe, Claus (2000). "The Democratic Welfare State. A European Regime Under the Strain of European Integration". Political Science Series No. 68. Vienna: Institute for Advanced Studies.
- Ohmae, Kenichi (2000). "The End of the Nation State". У кн.: Lechner and Boli 2000.
- O'Meara, Patrick, and Howard D. Mehlinger, Matthew Krain, eds. (2000). *Globalization and the Challenges of a New Century. A Reader*. Bloomington: Indiana University Press.
- Opello, Walter C. Jr., and Stephen J. Rosow (1999). *The Nation-State and Global Order. A Historical Introduction to Contemporary Politics*. Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers.
- Ortmann, Andreas (2001). "Capital Romance: Why Wall Street Fell in Love With Higher education". *Education Economics*. Vol. 9. No. 3.
- Ostry, Sylvia (1998). "Globalization and the Nation-State: Erosion from Above". Timlin Lecture, University of Saskatchewan, February 1998.
- Oyarzun, Pablo (2000). "Review of *The Unmodern Crisis of the Modern University*". *Nepantla: Views from South*. Vol. 1. No. 1.

P

- Palacios, Miguel (2002). "Human Capital Contracts. 'Equity-Like Instruments for Financing Higher Education". *Policy Analysis*. No. 462. December 16.
- Patrinos, Harry Anthony (2000). "Market Forces in Education". *European Journal of Education*. Vol. 35. No. 1.
- Paulus, Stefan (2002). "The Americanisation of Europe after 1945? The Case of German Universities". *European Review of History*. Vol. 9. No. 2.
- Pavitt, Keith (2000). "Academic Research in Europe". SPRU Electronic Working Papers Series, University of Sussex. No. 43.
- Pawlowski, Krzysztof (2004). *Rediscovering Higher Education in Europe*. Bucharest: UNESCO-CEPES.
- Pelikan, Jaroslav (1992). *The Idea of the University. A Reexamination*. New Haven: Yale University Press.
- Pesmazoglou, Stephanos (2001). "Universities, the Social Sciences, and Civil Society". *Higher Education In Europe*. Vol. XXIV. No. 4.

- Peters, Michael, ed. (1995). *Education and the Postmodern Condition*. Westport: Bergin and Garvey.
- Peters, Michael (2001a). "National Education Policy Constructions of the 'Knowledge Economy': Towards a Critique". *Journal of Educational Enquiry*. Vol. 2. No. 1.
- Peters, Michael (2001b). "Education, Enterprise Culture and the Entrepreneurial Self: A Foucauldian Perspective". *Journal of Educational Enquiry*. Vol. 2. No. 2.
- Peters, Michael (2002a). "Education Policy Research and the Global Knowledge Economy". *Educational Philosophy and Theory*. Vol. 34. No. 1.
- Peters, Michael (2002b). "Education Policy in the Age of Knowledge Capitalism". Keynote address to the World Comparative Education Forum, Beijing, 14–16 October 2002.
- Peters, Michael (2003). "Classical Political Economy and the Role of Universities in the New Knowledge Economy". *Globalisation, Societies and Education*. Vol. 1. No. 2. July.
- Peters, Michael, and James Marshall, Patrick Fitzsimons (2000). "Managerialism and Educational Policy in a Global Context: Foucault, Neoliberalism, and the Doctrine of Self-Management". У кн.: Burbules and Torres 2000.
- Peters, Michael and Peter Roberts (2000). "Universities, Futurology and Globalisation" *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*. Vol. 21. No. 2.
- Philpott, Daniel (1999). "Westphalia, Authority, and International Society". *Political Studies*. Vol. XLVII.
- Philpott, Daniel (2001). "Usurping the Sovereignty of Sovereignty?". *World Politics*. Vol. 53. No. 2.
- Pierson, Chris (2001). "Globalisation and the End of Social Democracy". *Australian Journal of Politics and History*. Vol. 47. No. 4.
- Pierson, Christopher (1998). "Contemporary Challenges to Welfare State Development". *Political Studies*. Vol. XLVI.
- Pierson, Christopher, and Francis G. Castles (2000). *The Welfare State Reader*. Cambridge: Polity Press.
- Pierson, Paul (1994). *Dismantling the Welfare State? Reagan, Thatcher, and the Politics of Retrenchment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pierson, Paul (1996). "The New Politics of the Welfare State". *World Politics*. Vol. 48. No. 2.

- Pierson, Paul (2001a). "Coping with Permanent Austerity: Welfare State Restructuring in Affluent Democracies". У кн.: Pierson 2001b.
- Pierson, Paul, ed. (2001b). *The New Politics of the Welfare State*. Oxford: Oxford UP.
- Pierson, Paul (2001c). "Post-Industrial Pressures on the Mature Welfare States". У кн.: Pierson 2001b.
- Plattner, Marc F., and Aleksander Smolar, eds. (2000). *Globalization, Power, and Democracy*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Pohoryles, Ronald J. (2002a). "The European Research Area: Bureaucratic Vision versus Academic Mission?". *Innovation*. Vol. 15. No. 4.
- Pohoryles, Ronald J. (2002b). "The Making of the European Research Area – a View from Research Networks". *Innovation*. Vol. 15. No. 4.
- Polanyi, Karl (1957). *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press.
- Porter, Paige and Lesley Vidovich (2000). "Globalization and Higher Education Policy". *Educational Theory*. Vol. 50. Issue 4. Fall.
- Prague Communiqué (2001). "Towards the European Higher Education Area. Communiqué of the Meeting of European Ministers in Charge of Higher Education in Prague on May 19th 2001". У кн.: Council of Europe 2002.
- Press, Eyal, and Jennifer Washburn (2000). "The Kept University". *The Atlantic Monthly*. March.
- Preston, David S. (2001). "Managerialism and the Post-Enlightenment Crisis of the British University". *Educational Philosophy and Theory*. Vol. 33. Nos. 3 and 4.
- Privileges Lost, Responsibilities Gained: Reconstructing Higher Education* (2001). Final Report of a global symposium. Доступна в Інтернеті за адресою: www.futuresproject.org/publications/privileges_final.pdf.
- Psacharopoulos, George and Harry Anthony Patrinos (2002). "Returns to Investment in Education: A Further Update". World Bank Policy Research Working Paper 2881. September.

R

- Radó, Péter (2001). *Transition in Education. Policy Making and the Key Education Policy Areas in the Central European and Baltic Countries*. Budapest: Open Society Institute.
- Rama, Martin (2000). "Public Sector Downsizing: An Introduction". *The World Bank Economic Review*. Vol. 13. No. 1.

- Readings, Bill (1993). "For a Heteronomous Cultural Politics: The University, Culture, and the State". *The Oxford Literary Review*. Vol. 15. Nos. 1-2.
- Readings, Bill (1995). "The University Without Culture?". *New Literary History*. Vol. 26. Issue 3.
- Readings, Bill (1996). *The University in Ruins*. Boston: Harvard University Press.
- Reich, Robert B. (1992). *The Work of Nations. Preparing Ourselves for 21st Century*. New York: Vintage Books.
- Reichert, Sybille, and Christian Tauch (2005). *Trends IV: European Universities Implementing Bologna*. European University Association.
- Reichert, Sybille and Christian Tauch (2003). *Trends in Learning Structures in European Higher Education III*. European University Association.
- Reichert, Sybille, and Bernd Wächter (2000). *The Globalisation of Education and Training: Recommendations for a Coherent Response of the European Union*. Brussels: European Commission.
- Reill, Peter Hans (1994). "Science and the Construction of the Cultural Sciences in Late Enlightenment Germany: The Case of Wilhelm von Humboldt". *History and Theory*. Vol. 33.
- Reis, Elisa P. (2004). "The Lasting Marriage Between Nation and State Despite Globalization". *International Political Science Review*. Vol. 25. No. 3.
- Renaut, Alain (1995). *Les révolutions de l'université. Essai sur la modernisation de la culture*. Paris: Calmann-Lévy.
- Reuben, Julie A. (1996). *The Making of the Modern University. Intellectual Transformation and the Marginalization of Morality*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Rhodes, Gary (2001). "Whose Property Is It? Negotiating with the University". *Academe*. Vol. 1.
- Riain, Sean O. (2000). "States and Markets in an Era of Globalization". *Annual Review of Sociology*. Vol. 26.
- Richardson, Herbert, ed. (1984). *Friedrich Schleiermacher and the Founding of the University of Berlin. The Study of Religion as a Scientific Discipline*. Lewiston: Edwin Mellen Press.
- Ritter, Joachim (1982). *Hegel and the French Revolution. Essays on the "Philosophy of Right"*. Transl. by R.D. Winfield. Cambridge, MA: MIT Press.
- Rizvi, Fazal, and Bob Lingard (2000). "Globalization and Education: Complexities and Contingencies". *Educational Theory*. Vol. 50. Issue 4. Fall.

- Roberts, Peter (1998). "Rereading Lyotard: Knowledge, Commodification and Higher Education". *Electronic Journal of Sociology*. Vol. 3. No. 3.
- Robertson, Susan (2003a). "WTO/GATS and the Global Education Services Industry". *Globalisation, Societies and Education*. Vol. 1. No. 3. November.
- Robertson, Susan (2003b). "This Is What the Fuss Is About! The Implications of GATS for Education Systems in the North and the South". A paper presented to the Colloquium on Education and GATS. What Does the Future Hold? Commonwealth Secretariat 29th May, 2003.
- Robertson, Susan (2003c). "The Politics of Re-Territorialisation: Space, Scale and Teachers as a Professional Class". Доступна в Інтернеті за адресою: www.curriculosemfronteiras.org/vol2iss2articles/robertsonen.pdf.
- Robertson, Susan and Roger Dale (2003). "Changing Geographies of Power in Education; the Politics of Rescaling and its Contradictions". Доступна в Інтернеті за адресою: www.genie-tr.net/genic019.htm.
- Robinson, William I. (1996). "Globalization, the World System, and 'Democracy Promotion' in U.S. Foreign Policy". *Theory and Society*. Vol. 25. Issue 5. October.
- Rodrik, Dani (1997). *Has Globalization Gone Too Far?* Washington, DC: Institute for International Economics.
- Rodrik, Dani (2000a). "Sense and Nonsense in the Globalization Debate". У кн.: O'Meara et al. 2000.
- Rodrik, Dani (2000b). "Governance of Economic Globalization". У кн.: Nye and Donahue 2000.
- Rodrik, Dani (2001). "Trading in Illusions". *Foreign Policy*. March–April.
- Rodrik, Dani (2002). *Feasible Globalizations*. Working Paper 9129. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
- Rorty, Richard (1980). *Philosophy and the Mirror of Nature*. London: Blackwell.
- Rorty, Richard (1998). *Achieving Our Country: Leftist Thought in Twentieth-Century America*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rorty, Richard (1999). *Philosophy and Social Hope*. New York: Penguin Books.
- Rosenau, James N. (2000). "Governance in a Globalizing World". У кн.: Held and McGrew 2000.
- Rosenblum, Gerald, and Barbara Rubin Rosenblum (1997). "Changing Patterns of Job Entitlements in Academe: Labour Market Entry". *The Review of Higher Education*. Vol. 21. No. 1.

- Ross, Fiona (2000). "Framing Welfare Reform in Affluent Societies: Rendering Retrenchment More Palatable?". EUI Working Papers, RSC. No. 15.
- Rothblatt, Sheldon (1982). "Failure in Early Nineteenth-Century Oxford and Cambridge". *History of Education*. Vol. 11. No. 1.
- Rothblatt, Sheldon (1997a). "The Writing of University History at the End of Another". *Oxford Review of Education*. Vol. 23. Issue 2. June.
- Rothblatt, Sheldon (1997b). "The 'Place' of Knowledge in the American Academic Profession". *Daedalus. Journal of the American Academy of Arts and Sciences*. Fall.
- Rothblatt, Sheldon (1997c). *The Modern University and Its Discontents. The Fate of Newman's Legacies in Britain and America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rothblatt, Sheldon and Martin Trow (1992). "Government Policies and Higher Education: A Comparison of Britain and the United States, 1630-1860". У кн.: Crouch and Heath 1992.
- Rothblatt, Sheldon and Björn Wittrock (1993). *The European and American University Since 1800. Historical and Sociological Essays*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rozsnyai, Christina (2003). "Quality Assurance Before and After 'Bologna' in the Central and Eastern Region of the European Higher Education Area with a Focus on Hungary, the Czech Republic and Poland". *European Journal of Education*. Vol. 38. No. 3.
- Röhrs, Hermann (1995). *The Classical German Concept of the University and Its Influence on Higher Education in the United States*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Rudolph, Frederick. (1990). *The American College and University: A History*. Athens: University of Georgia Press.
- Rudra, Nita (2002). "Globalization and the Decline of the Welfare State in Less-Developed Countries". *International Organization*. Vol. 56. No. 2.
- Ruggie, John Gerard (1982). "International Regimes, Transactions, and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order". *International Organization*. Vol. 36. No. 2. Spring.
- Ruggie, John Gerard (1997). "Globalization and the Embedded Liberalism Compromise: The End of an Era?". Max Planck Institute for the Studies of Societies. Working Paper. No. 1.

Rumford, Chris (2001). "Social Spaces beyond Civil Society: European Integration, Globalization and the Sociology of European Society". *Innovation*. Vol. 14. No. 3.

S

Sadlak, Jan (1998). "Globalization and Concurrent Challenges for Higher Education". У кн.: Scott 1998.

Sadlak, Jan (2000). "Globalization *versus* the Universal Role of the University". *Higher Education in Europe*. Vol. XXV. No. 2.

Salamanca Convention (2001). "Message from the Salamanca Convention of European Higher Education Institutions. Shaping the European Higher Education Area". У кн.: *Graz Reader* 2003.

Salmi, Jamil (2002). "Facing the Challenges of the Twenty-First Century". *Perspectives*. Vol. 6. No. 1.

Salmi, Jamil, and Adriaan M. Vespoor, eds. (1994). *Revitalizing Higher Education*. New York: Pergamon.

Sanderson, Michael, ed. (1975). *The Universities in the Nineteenth Century*. London: Routledge & Kegan Paul.

Sandgren, Aljona (2004). "Are Russian Universities Becoming Entrepreneurial?". У кн.: Shattock 2004a.

Sanz, Nuria, and Sjur Bergan, eds. (2002). *The Heritage of European Universities*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.

Sassen, Saskia (1996). *Losing Control? Sovereignty in an Age of Globalization*. New York: Columbia University Press.

Sassen, Saskia (1998). *Globalization and Its Discontents*. New York: New Press.

Sassen, Saskia (1999). "Making the Global Economy Run: the Role of National States and Private Agents". *ISSJ*. Vol. 161.

Sassen, Saskia (2000). "Whose City Is It? Globalization and the Formation of New Claims". У кн.: Lechner and Boli 2000.

Sassen, Saskia (2003a). "Globalization or Denationalization?". *Review of International Political Economy*. Vol. 10. No. 1. February.

Sassen, Saskia (2003b). "States and Citizens in Global Governance". Washington University School of Law, "Globalization, the State and Society" Conference, November 13–14, 2003.

- Sauvé, Pierre (2003). "Trade, Education and the GATS: What's In, What's Out, What's All the Fuss About?". У кн.: De Groof et al. 2003.
- Saxton, Jim (2000). "Investment in Education: Private and Public Returns". Washington. Joint Economic Committee, United States Congress.
- Scharpf, Fritz (1996). "Economic Integration, Democracy and the Welfare State". MPIFG Working Paper. No. 2. July.
- Scharpf, Fritz (2000a). "Negative Integration: States and the Loss of Boundary Control". У кн.: Pierson and Castles 2000.
- Scharpf, Fritz (2000b). "Globalization and the Welfare State. Constraints, Challenges and Vulnerabilities". ISSA Conference, Helsinki, 25–27 September 2000.
- Schelling, F.W.J. (1981). *On University Studies*. Transl. by E.S. Morgan. Athens: Ohio University Press.
- Schleiermacher, Friedrich (1991). *Occasional Thoughts on Universities in the German Sense. With an Appendix Regarding a University Soon to Be Established (1808)*. Transl. by T.N. Tice, with E. Lawler. San Francisco: EMTxt.
- Schmidt, Vivien A. (1995). "The New World Order, Incorporated: The Rise of Business and the Decline of the Nation State". *Daedalus*. Vol. 124. No. 2. Spring.
- Schmidt, Vivien A. (2002). *The Futures of European Capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Schmitter, Philippe C. (1999). "The Future of Democracy: Could It Be A Matter of Scale?". *Social Research*. Vol. 66. No. 3. Fall.
- Schnitzer, Adam (2000). "A History in Translation: Schleiermacher, Plato, and the University in Berlin". *The Germanic Review* 2000.
- Scholte, Jan Aart (1997). "Global Capitalism and the State". *International Affairs*. Vol. 73. No. 3. July.
- Scholte, Jan Aart (2000). *Globalization. A Critical Introduction*. New York: Palgrave.
- Scholte, Jan Aart (2002). "What Is Globalization? The Definitional Issue – Again". Centre for the Study of Globalisation and Regionalisation at the University of Warwick. Working Paper. No. 109.
- Schuller, Tom, ed. (1995). *The Changing University?* Buckingham: Open University Press.

- Schwarz, Stefanie, and Don. F. Westerheijden, eds. (2004). *Accreditation and Evaluation in the European Higher Education Area*. Dordrecht: Kluwer.
- Schwartzman, Kathleen C. (1998). "Globalization and Democracy". *Annual Review of Sociology*. Vol. 24.
- Scott, Alan, ed. (1997). *The Limits of Globalization. Cases and Arguments*. London: Routledge.
- Scott, Peter, ed. (1998). *The Globalization of Higher Education*. Buckingham: Open University Press and SRHE.
- Scott, Peter (1999). "Globalization and the University". *CRE-action*. No. 115: *European Universities, World Partners*. Geneva: CRE.
- Scott, Peter (2000). "Higher Education in Central and Eastern Europe: An Analytical Report". У кн.: *Ten Years After 2000*.
- Scott, Peter (2002a). "Changing Players in a Knowledge Society". Доповідь, виголошена на конференції "Глобалізація: які питання на кону для університетів" при Університеті Лавала, Квебек, Канада.
- Scott, Peter (2002b). "Reflections on the Reform of Higher Education in Central and Eastern Europe". *Higher Education in Europe*. Vol. XXVII. Nos. 1-2.
- Scott, Peter (2003). "Challenges to Academic Values and the Organization of Academic Work in a Time of Globalization". *Higher Education in Europe*. Vol. XXVIII. No. 3.
- Senarclens, Pierre de (2001). "International Organisations and the Challenges of Globalisation". *ISSJ*. Vol. 170.
- Shapiro, Michael J. (1999). "Globalization and the Politics of Discourse". *Social Text*. Vol. 17. No. 3.
- Shattock, Michael, ed. (2004a). *Entrepreneurialism and the Transformation of Russian Universities*. Paris: IIEP UNESCO.
- Shattock, Michael (2004b). "Generating Non-State Income in European Universities". У кн.: Shattock 2004a.
- Siemienska, Renata (2000). "Women in Academe in Poland: Winners Among Losers". *Higher Education in Europe*. Vol. XXV. No. 2.
- Sklair, Leslie (1999). "Competing Conceptions of Globalization". *Journal of World-Systems Research*. Vol. V. No. 2.
- Sklair, Leslie (2000). "Globalization and the Corporations: The Case of the California *Fortune* Global 500". *International Journal of Urban and Regional Research*. Vol. 22. Issue 2.

- Sklair, Leslie (2001). *The Transnational Capitalist Class*. Oxford: Blackwell.
- Sklair, Leslie (2002). *Globalization. Capitalism and Its Alternatives*. Oxford: Oxford University Press.
- Selwyn, Neil, and Phillip Brown (2000). "Education, Nation States and the Globalization of Information Networks". *Journal of Education Policy*. Vol. 15. No. 6.
- Slaughter, Sheila (2001). "Professional Values and the Allure of the Market". *Academe*. Vol. 1.
- Slaughter, Sheila, and Jeffrey Kittay, Paul Duguid (2001). "Technology, Markets, and the New Political Economy of Higher Education". *Liberal Education*. Vol. 87. Issue 2. Spring.
- Slaughter, Sheila and Leslie, Larry L (1997). *Academic Capitalism: Politics, Policies, and the Entrepreneurial University*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Slaughter, Sheila and Leslie, Larry L (2001). "Expanding and Elaborating the Concept of Academic Capitalism". *Organization*. Vol. 8. No. 2.
- Sluga, Hans (1993). *Heidegger's Crisis. Philosophy and Politics in Nazi Germany*. Cambridge: Harvard University Press.
- Smith, Anthony, and Frank Webster. eds. (1997). *The Postmodern University? Contested Visions of Higher Education in Society*. London: SRHE and Open University Press.
- Smith, Anthony D. (1995). *Nations and Nationalism in a Global Era*. Cambridge: Polity Press. [Сміт, Ентоні. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. М.Климчука і Т.Цимбала. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320 с.]
- Smith, Michael (1999). "After Managerialism: Towards a Conception of the School as an Educational Community". *Journal of Philosophy of Education*. Vol. 33. No. 3.
- Snowder, Dennis J. (1993). "The Future of the Welfare State". *The Economic Journal*. Vol. 103. May.
- Sořtard, Michel (1994). "Johann Heinrich Pestalozzi". *Prospects: The Quarterly Review of Comparative Education*. Vol. XXIV. Nos. 1–2.
- Soley, Lawrence C (1995). *Leasing the Ivory Tower: The Corporate Takeover of Academia*. New York: South End.
- Sorkin, David (1983). "Wilhelm von Humboldt: the Theory and Practice of Self-Formation (Bildung), 1791–1810". *Journal of the History of Ideas*. Vol. 44. Issue 1. Jan.–Mar.

- Soros, George (1995). "Toward Open Societies". *Foreign Policy*. Issue 98. Spring.
- Soros, George (1997). "The Capitalist Threat". *The Atlantic Monthly*. February.
- Soros, George (1998). "Toward a Global Open Society". *The Atlantic Monthly*. January.
- Sosteric, Mike, and Gina Ratkovic, Mike Gismondi (1998). "The University, Accountability and Market Discipline in the Late 1990s". *Electronic Journal of Sociology*. Vol. 3. No. 3.
- Sowa, Kazimierz Z. (1999). "Higher Education in the Process of Social Transformation". *European Education*. Vol. 31. Issue 2.
- Spybey, Tony (1996). *Globalization and World-Society*. Cambridge: Polity Press.
- Standing, Guy (1996). "Social Protection in Central and Eastern Europe: a Tale of Slipping Anchors and Torn Safety Nets". У кн.: Esping-Andersen 1996.
- Statistics of the German Universities, from a recent work on German University Education by Dr. Perry, of Guttingen, by James Heywood (1845). Read before the statistical section of the British Association at Cambridge, 19th June, 1845.
- Stevenson, J. (1998). "Contracted, Contingent, Part-Time: Coming Soon!" *NEA Thought & Action*. Fall.
- Stiglitz, Joseph (2001). "Failure of the Fund. Rethinking the IMF Response". *Harvard International Review*. Summer.
- Stiglitz, Joseph E. (2002a). *Globalization and Its Discontents*. New York: W.W. Norton. [Див. укр. видання: Стігліц Джозеф. Глобалізація та її тягар / Пер. з англ. Андрія Іщенко. – К.: «КМ Академія», 2003. – 252 с.]
- Stiglitz, Joseph (2002b). "The Roaring Nineties". *The Atlantic Monthly*. October.
- Stoer, Stephen R., and Luiza Cortesro (2000). "Multiculturalism and Educational Policy in a Global Context (European Perspectives)". У кн.: Burbules and Torres 2000.
- Stone, Diane (2002). "Using Knowledge: the Dilemmas of 'Bridging Research and Policy'". *Compare*. Vol. 32. No. 3.
- Stone, Diane (2003a). "The 'Knowledge Bank' and the Global Development Network". *Global Governance*. Vol. 9. No. 1.
- Stone, Diane (2003b). "Knowledge Networks and Global Policy". Доповідь, виголошена на конференції CEEISA/ISA, Центральньо-Європейський університет, Будапешт, 28 червня 2003 р.
- Strange, Susan (1988). *States and Markets. An Introduction to International Political Economy*. New York: Basil Blackwell.

- Strange, Susan (1996). *The Retreat of the State. The Diffusion of Power in the World Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Strickland, Ronald (2002). "Gender, Class and the Humanities in the Corporate University". *Genders*. No. 35.
- Sykes, Robert, and Bruno Palier, Pauline M. Prior (2001). *Globalization and European Welfare States. Challenges and Change*. New York: Palgrave.
- Symes, Colin (1996). "Selling Futures: A New Image for Australian Universities?". *Studies in Higher Education*. Vol. 21. Issue 2.

T

- Tanzi, Vito (2001). "Taxation and the Future of Social Protection". У кн.: Giddens 2001.
- Taylor, Charles (1979). *Hegel and Modern Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Teepie, Gary (1995). *Globalization and the Decline of Social Reform*. Toronto: Garamond Press.
- Ten Years After (2000). Ten Years After and Looking Ahead: A Review of the Transformations of Higher Education in Central and Eastern Europe. Bucharest: UNESCO-CEPES.*
- Thomas, Carla R. (1973). "Philosophical Anthropology and Educational Change: Wilhelm von Humboldt and the [P]russian Reforms". *History of Education Quarterly*. Vol. 13. Issue 3. Autumn.
- Thompson, Jo Ann Gerdeman (1984). *The Modern Idea of the University*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Tomlison, Sally (2001). *Education in a Post-welfare Society*. Buckingham: Open University Press.
- Tomusk, Voldemar (2000). *The Blinding Darkness of the Enlightenment. Towards the Understanding of Post-Socialist Higher Education in Eastern Europe*. Turku: University of Turku.
- Tomusk, Voldemar (2002a). "The Rise of the Transnational Capitalist Class and World Bank 'Aid' for Higher Education. *International Studies in Sociology of Education*. Vol. 12. No. 3.
- Tomusk, Voldemar (2002b). "Higher Education Reforms in Eastern Europe 1989-2002. Lessons Learned and Recommendations for the Future" (mimeo).

- Tomusk, Voldemar (2003). "The War of Institutions, Episode I: the Rise, and the Rise of Private Higher Education in Eastern Europe". *Higher Education Policy*. No. 16.
- Tomusk, Voldemar (2004a). *The Open World and Closed Societies. Essays on Higher Education Policies "in Transition"*. New York: Palgrave.
- Tomusk, Voldemar (2004b). "Three Bolognas and a Pizza Pie: notes on institutionalization of the European higher education system". *International Studies in Sociology of Education*. Vol. 14. No. 1.
- Torres, Carlos Alberto (1998). "Democracy, Education, and Multiculturalism: Dilemmas of Citizenship in a Global World". *Comparative Education Review*. Vol. 42. No. 4.
- Torres, Carlos Alberto (2001). "Globalization and Comparative Education in the World System". *Comparative Education Review*. November.
- Torres, Carlos Alberto (2002). "The State, Privatisation and Educational Policy: A Critique of Neo-liberalism in Latin America and Some Ethical and Political Implications". *Comparative Education*. Vol. 38. No. 4.
- Torres, Gerver and Mathur, Sarita (1996). "The Third Wave of Privatization. Privatization of Social Sectors in Developing Countries". World Bank: Author.
- Treaty (2003). *Draft Treaty Establishing a Constitution for Europe*. Luxembourg.
- Trondal, Jarle (2002). "The Europeanisation of Research and Higher Educational Policies – Some Reflections". *European Integration Online Papers*. Vol. 6. No. 12.
- Trow, Martin (1998). "American Perspectives on British Higher Education Under Thatcher and Major". *Oxford Review of Education*. Vol. 24. No. 1. March.
- Trow, Martin (2000). "From Mass Higher Education to Universal Access: the American Advantage". *CSHE Research and Occasional Paper Series*. No. 1.
- Trow, Martin A. and Thorsten Nyborn, eds. (1991). *University and Society: Essays on the Social Role of Research and Higher Education*. London: Jessica Kingsley.
- Tupy, Marian L. (2003). "EU Enlargement. Costs, Benefits, and Strategies for Central and Eastern European Countries". *Public Policy*. No. 489. September 18.
- Turner, Frederick C. and Alejandro L. Corbacho (2000). "New Roles for the State". *International Social Science Journal*. Vol. 52. Issue 163. March.
- Twardowski, Kazimierz (1997). "The Majesty of the University". У кн.: Brzezinski and Nowak 1997.

U

- UNESCO (2000a). *World Education Report 2000*. Paris: Author.
- UNESCO (2000b). *Facts and Figures 2000*. Paris: Author.
- UNESCO (2003). *Trends and Developments in Higher Education in Europe*.
Документ, підготовлений UNESCO-CEPES.
- United Nations (2001). *World Public Sector Report. Globalization and the State 2001*. New York: Author.
- Urry, John (1998). "Locating HE in the Global Landscape". SRHE: Lancaster U.
December.

V

- Valls, Andrew (1999). "Self-Development and the Liberal State: The Cases of John Stuart Mill and Wilhelm von Humboldt". *Review of Politics*. Vol. 61. Issue 2. Spring.
- Van Damme, Dirk (2002). "Outlooks for the International Higher Education Community in Constructing the Global Knowledge Society". Зібрання ЮНЕСКО, Париж, 9 жовтня 2002 р.
- Van Damme, Dirk (2003). "Convergence in European Higher Education: Confronting or Anticipating the Global Higher Education Market?" (машинно-писний текст).
- Van der Wende, Marijk (1999). "Final Report". *European Universities, World Partners*. CRE-action. No. 115.
- Van der Wende, Marijk (2000). "The Bologna Declaration: Enhancing the Transparency and Competitiveness of European Higher Education". *Higher Education in Europe*. Vol. XXV. No. 3.
- Van der Wende, Marijk (2001a). "The International Dimension in National Higher Education Policies: What Has Changed in Europe in the Last Five Years?". *European Journal of Education*. Vol. 36. No. 4.
- Van der Wende, Marijk (2001b). "Internationalisation Policies: About New Trends and Contrasting Paradigms". *Higher Education Policy*. Vol. 14. Issue 3.
- Van der Wende, Marijk (2003). "Bologna Is Not the Only City That Matters in European Higher Education Policy". *International Higher Education*. No. 32. Summer.
- Varghese, N.V. (2001). "The Limits to Diversification of Sources of Funding in Higher Education". IIEP Contributions No. 34. Paris: UNESCO IIEP.

Vogel, Ann and William N. Kaghan (2001). "Bureaucrats, Brokers, and the Entrepreneurial University". *Organization*. Vol. 8. No. 2.

W

- Walby, Sylvia (2003). "The Myth of the Nation-State: Theorizing Society and Politics in a Global Era". *Sociology*. Vol. 37. No. 3.
- Wallerstein, Immanuel (1997). "States? Sovereignty? The Dilemmas of Capitalists in an Age of Transition". Keynote address at conference on "State Sovereignty in the World Economy", Irvine, February 21-23, 1997.
- Wallerstein, Immanuel (2000). "Globalization or the Age of Transition? A Long-Term View of the Trajectory of the World System". *International Sociology*. Vol. 15. No. 2. June.
- Waters, Malcolm (1995). *Globalization*. London: Routledge.
- Weber, Max (1973). *On Universities. The Power of the State and the Dignity of the Academic Calling in Imperial Germany*. Transl. by E. Shils. Chicago: The University of Chicago Press.
- Weber, Samuel (1999). "The Future Campus: Destiny in a Virtual World". *Journal of Higher Education Policy and Management*. Vol. 21. No. 2.
- Weiler, Hans N. (2000). "States, Markets and University Funding: New Paradigms for the Reform of Higher Education in Europe". *Compare*. Vol. 30. No. 3.
- Weiss, Linda (1998). *The Myth of the Powerless State*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Welch, Anthony R. (2001). "Globalisation, Post-modernity and the State: Comparative Education Facing the Third Millennium". *Comparative Education*. Vol. 37. No. 4.
- Wertz, Richard D. (2000). "Issues and Concerns in the Privatization and Outsourcing of Campus Services in Higher Education". *National Center for the Study of Privatization in Education. Occasional Paper*. No. 10.
- Westerheijden, Don F. (2001). "Ex oriente lux?: National and Multiple Accreditation in Europe after the Fall of the Wall and After Bologna". *Quality in Higher Education*. Vol. 7. No. 1.
- Westerheijden, Don F., and Karen Sorensen (1999). "People on a Bridge: Central European Higher Education Institutions in a Storm of Reforms". У кн.: Jongbloed et al. 1999.
- White, Geoffrey D., with Flannery C. Hauck, eds. (2000). *Campus, Inc. Corporate Power in the Ivory Tower*. Amherst, NY: Prometheus Books.

- Wigger, Berthold U., and Robert K. von Weizsäcker (2001). "Risk, Resources, and Education: Public Versus Private Financing of Higher Education". *IMF Staff Papers*. Vol. 48. No. 3.
- Wilding, Paul (2000). "The Welfare State 2000–2050". Доповідь для 50-ї щорічної конференції PSA-UK, 10–13 квітня 2000 р., Лондон.
- Wilkinson, Doris (1994). "Transforming the Social Order: The Role of the University in Social Change". *Sociological Forum*. Vol. 9. No. 3.
- Williams, Gareth, ed. (2003). *The Enterprising University: Reform, Excellence and Equity*. Buckingham, UK: Open University Press.
- Williams, Gareth (2004). "The Changing Political Economy of Higher Education". У кн.: Shattock 2004a.
- Williamson, Jeffery G. (1996). "Globalization, Convergence, and History". *The Journal of Economic History*. Vol. 56. No. 2.
- Wimberely, James (1999). "Civil Society and the Reform of Higher Education in Central and Eastern Europe: Perspectives from the Council of Europe". *Higher Education in Europe*. Vol. XXIV. No. 4.
- Wimmer, Michael (2003). "Ruins of *Bildung* in a Knowledge Society: Commenting on the Debate about the Future of *Bildung*". *Educational Philosophy and Theory*. Vol. 35. No. 2.
- Wittrock, Björn (1993). "The Modern University: The Three Transformations". У кн.: Rothblatt and Wittrock 1993.
- Wolf, Martin (2001). "Will the Nation-State Survive Globalization?". *Foreign Affairs*. Vol. 80. No. 1. January/February.
- Wood, Fiona, and Lynn Meek (2002). "Over-reviewed and Underfunded? The Evolving Policy Context of Australian Higher Education Research and Development". *Journal of Higher Education Policy and Management*. Vol. 24. No. 1.
- World Bank (1994). *Higher Education: The Lessons of Experience*. Washington DC: Author.
- World Bank (1996). *From Plan to Market*. World Development Report 1996. Washington DC: Author.
- World Bank (1997). *The State in a Changing World*. World Development Report 1997. Washington DC: Author.
- World Bank (1999). *Education Sector Strategy*. Washington DC: Author.